СРПСКА СЛАВИСТИКА
(Колективна монографија)

СРПСКА СЛАВИСТИКА
Колективна монографија

Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта

Том I
ЈЕЗИК

Главни и одговорни уредник
Проф. др Љиљана Бајић

Уредници
Проф. др Рајна Драгићевић
Проф. др Вељко Брборић

Секретар
Мср Никола Радосављевић

СРПСКА СЛАВИСТИКА

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФИЈА

ТОМ I
ЈЕЗИК

2018

Уређивачки одбор
Проф. др Злата Бојовић, дописни члан САНУ
Проф. емеритус др Душан Иванић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Драгана Мршевић Радовић
Проф. др Срето Танасић
Проф. др Рајна Драгићевић
Проф. др Љиљана Бајић
Проф. др Александра Вранеш
Проф. др Јован Делић
Др Бојан Јовић, научни саветник
Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Ксенија Кончаревић
Проф. др Људмила Поповић
Проф. др Петар Буњак
Проф. др Вељко Брборић
Проф. др Љубинко Раденковић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Зона Мркаљ
Проф. др Александар Милановић
Проф. др Драгана Вељковић Станковић

Рецензенти
Академик Александар Лукашанец (Минск, Белорусија)
Проф. др Данко Шипка (Феникс, САД)
Проф. др Ана Кречмер (Беч, Аустрија)
Проф. др Милорад Дешић (Београд, Србија)
Проф. др Божо Ћорић (Београд, Србија)

Штампање монографије финансијски је подржало
Министарство културе и информисања Републике Србије

УВОДНА РЕЧ

У овој колективној монографији налазе се радови чланова српске делегације на XVI међународном конгресу слависта. У питању су секцијски реферати из области лингвистике. Реферати српских представника који ће бити представљени на тематским блоковима и округлим столовима биће штампани у бројним другим публикацијама, које ће бити објављене широм Европе. Српска делегација никада није била толико бројна као на XVI међународном конгресу слависта – првом који ће бити одржан у Србији.

Зборник отвара реферат академика Предрага Пипера, у коме се сумарно износе резултати српске лингвистичке славистике друге половине XX века. Овај реферат представља текст пленарног предавања које ће академик Предраг Пипер прочитати на отварању Конгреса. Затим следе разноврсни реферати осталих српских слависта. Сви се они одликују високим научним квалитетима. Аутори су се трудили да из визуре различитих словенских језика осветле граматичке и семантичке проблеме у српском језику или у другим словенским језицима у односу на српски језик. Ова монографија представља мозаик у коме се слика српског језика и осталих словенских језика осветљава из дијахронијског угла и из угла савременог језика. Обрађене су различите теме из свих лингвистичких области – фонетике, морфологије, лексикологије, синтаксе, стилистике, правописа и других лингвистичких дисциплина.

Уредништво зборника изражава захвалност ауторима на великом труду који су уложили да би ова монографија имала изузетан квалитет какав има. Захвалност дугујемо и рецензентима монографије – академику Александру Лукашанецу, проф. др Данку Шипки, проф. др Ани Кречмер, проф. др Милораду Дешићу и проф. др Божи Ћорићу. Лектуру и коректуру, као и бригу о другим техничким пословима, поверили смо асистентима Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета Универзитета у Београду, који су се потрудили да и тај део посла буде квалитетно обављен.

Ова књига остаће успомена на до сада највеће сабирање славистичке мисли и речи у нашој земљи – на XVI међународни конгрес слависта.

Уредништво

811.16(497.11)”19”
81’1(497.11)”19”
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch1

Предраг Ј. ПИПЕР*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

О СРПСКОЈ ЛИНГВИСТИЧКОЈ СЛАВИСТИЦИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА**

У раду се излаже општи преглед развоја српске лингвистичке славистике друге половине XX века, посматран са становишта хронологије и периодизације њеног развоја, као и других критеријума описа и вредновања научног развоја, као што су проблемски, теоријски, методолошки, институционални, кадровски, персонални итд.

Кључне речи: српска лингвистика, славистика, наука о српском језику, XX век, историографија науке.

1. Историја српске лингвистичке славистике још није добила монографску синтезу, а није било ни покушаја да се научним скупом или зборником дâ укупна, макар и еклектички збирна слика њеног развоја и актуелног стања, па ни да се изложи само као преглед, али је ипак делимично осветљена у већем броју појединачних радова различитих аутора, који су се, с различитим циљевима и користећи различите методе лингвистичке историографије, фокусирали на појединим њеним питањима.

Ако историју науке, као и историју уопште, видимо као укупност процеса, догађаја, њихових учесника и околности у којима су они деловали, а историографију науке као покушаје да се тако схваћена историја научним методама опише и објасни, онда су то и главне саставнице како лингвистичке историографије уопште, тако и, уже, историографије српске лингвистичке славистике.

* predrag.piper@ya.ru

** Шира верзија овог рада биће објављена у књизи: Пипер П. *Прилози историји српске лингвистичке славистике: друга половина XX века*. Београд: Чигоја штампа, 2018. У њој се износе резултати рада на пројекту *Лингвистичка славистика као предмет научне критике и историографије*, који је пројекат аутора овога рада у САНУ. У предметном погледу та књига се наслања на књигу: Пипер П. *Прилози историји српске славистике: биобиблиографска грађа.* Београд: Чигоја штампа, 2011.

Циљ овога рада јесте да се овде у главним цртама изложи општа слика развоја српске лингвистичке славистике[1] друге половине XX века, као периода којим је у великој мери одређено савремено стање српске лингвистичке славистике и који се на позадини рељефа историје науке по неколико критеријума јасно издваја како од претходног периода, српске лингвистичке славистике прве половине XX века, тако, мада мање изразито, и од српске лингвистичке славистике почетка XXI века, а и од паралелног развоја науке о словенским језицима у другим земљама и научним срединама. То су критеријуми доминантних истраживачких области, доминантних истраживачких проблема, теоријско-методолошких праваца, условљености науке друштвено-политичким околностима и водећих лингвиста, који су имали најјачи утицај на обликовање српске лингвистичке славистике друге половине XX века, као и постигнутих, али и неостварених резултата.

2. У историји српске лингвистичке славистике, у чијем је средишту увек била наука о српском језику, издваја се неколико периода.

Периодизације спадају у основна питања историографије, укључујући научну историографију. Процеси, личности и догађаји у историографији се описују и објашњавају на позадини ширих временских одсека којима они припадају, а ти широки временски пејзажи могу бити лакше сагледани, описани и протумачени ако се на рељефу историјског времена издвоје најзначајнији оријентири и границе, понекад јасне и очигледне, понекад мање или више условне.[2]

Упркос тој условности, која важи и за називе појединих раздобља, неспорно је да се у панорами историје науке одређене целине издвајају по неким својим препознатљивим обележјима, а називе добијају према доминантним теоријама, проблемским областима или личностима које су им дале најснажнији печат. Већ је избор назива неког периода први корак у његовом тумачењу и вредновању, јер се њиме ставља у први план, као значајније од других, једно његово обележје и један критеријум виђења. Из угла теорије научних револуција Томаса Куна, то су називи научних парадигми који су обележили поједине периоде, док су из угла епистемолошке теорије Мишела Фукоа то доминантне епистеме у појединим периодима, као преовлађујући начин мишљења, поимања стварности, па и поглед на свет итд. Пулсирање историје није равномерно, што важи и за историју науке.

Слично другим европским националним филологијама, српска филологија стара је око два века.

Прва половина XIX века и почетак друге половине представљали су *вуковски период* у њеном развоју, јер је у њему централно место имала реформа српског књи-

---

[1] Терминолошки израз српска лингвистичка славистика овде, и уопште, означава, пре свега, истраживања српских лингвиста која имају за предмет српски језик и друге словенске језике. Као што између лингвистичке славистике и других грана славистике постоје области и дисциплине које су мање или више прелазне природе, тако ни национална одредница у том изразу нема апсолутно оштрих граница. Значајан је допринос проучавању српског и других словенских језика који су у Југославији поред српских дали лингвисти других националности, а заслужује да се има у виду допринос који тој предметној области дају српски лингвисти на страни – као гостујући професори, сарадници у међународним часописима, иностраним издавачким кућама и сл.

[2] Пипер П. „Осврт на питање периодизације.” *Периодизација нове српске књижевности поводом 150. годишњице рођења Павла Поповића: зборник реферата*. Уредник Злата Бојовић. Београд: САНУ (у штампи).

жевног језика, коју је спровео Вук Караџић, разуме се, не сâм, него са ослонцем на доприносе многих својих претходника и савременика.

Друга половина XIX века јесте *даничићевски период* у развоју српске филологије, и уже науке о српском језику, која је била превасходно обележена трудом најистакнутијег настављача реформе српског књижевног језика Ђуре Даничића.

Белићевски период пада на прву половину XX века, када се у науци о српском језику и српској лингвистичкој славистици у целини уочљиво издвајала фигура Александра Белића, научника разгранатог и обимног опуса, једног од истакнутих европских слависта свога времена.

Белићево учење о језику развијано је и примењивано и у другој половини XX века, посебно у радовима М. Стевановића и његових сарадника и настављача, али најизразитији печат српској лингвистичкој славистици тога периода дали су Павле и Милка Ивић, због чега том периоду развоја српске лингвистичке славистике најпре припада назив *ивићевског периода*, обележеног највише њиховим теоријско-методолошким доприносима, проблемски врло разуђеним истраживањима, модерном лингвистичком школом коју су оформили у Новом Саду и научним угледом који су стекли и у европским лингвистичким круговима, али и у даљим научним срединама, од САД до Јапана. Наслеђе Павла Ивића и Милке Ивић развија се и даје плодове и у првим деценијама XXI века у различитим областима науке о српском језику и лингвистичке теорије – од дијалектологије, историје језика, етимологије, фонологије, лексикологије и лексикографије до граматике, когнитивне лингвистике, социолингвистике и других интердисциплинарних истраживања.

3. Српска лингвистичка славистика друге половине XX века обухвата три периода: први, до краја педесетих година, други, до краја осамдесетих година, и трећи – период деведесетих година XX века (в. Пипер 1998).

Стање српске науке о словенским језицима у послератним годинама прегледно је осветлио Петар Ђорђић у свом реферату за Београдски међународни славистички састанак, одржан од 15. до 21. септембра 1955. године са главним циљем да се обнови одржавање међународних славистичких конгреса.

Прве две деценије друге половине XX века представљале су наставак белићевског раздобља, одн. претходних деценија у развоју српске лингвистике. Одјеци маризма били су у Србији послератног периода занемарљиво ретки и слаби, али нису биле много присутније ни идеје модерних лингвистичких школа.

Послератне године до краја прве деценије друге половине XX века биле су у српској лингвистичкој славистици, а посебно у науци о српском језику, изузетно плодне,[3] а неколико десетина значајних монографија и приручника који су у том периоду објављени наговестили су скоро све главне правце развоја српске лингвистике и лингвистичке славистике друге половине XX века, укључујући општу лингвистику (Белић 1958; Белић 1959),[4] историју језика (Белић 1950; Поповић И. 1955;

[3] Сличан полет, али из више других разлога, карактеристичан је за српску лингвистичку славистику последње деценије XX века, в. Пипер 1998.

[4] Овде и даље ради уштеде у простору не наводи се комплетна библиографија посебних публикација српске лингвистичке славистике друге половине XX века, него се на посебне публикације упућује најчешће само именом аутора или уредника и годином издања. Потпуни библиографски подаци о тим издањима могу се наћи у поменутој књизи *Прилози историји српске лингвистичке славистике: друга половина XX века*. За остало в. библиографију на крају рада.

Павловић М. 1956; Белић 1960; Поповић И. 1960), дијалектологију (Московљевић 1950; Ивић П. 1956; Ивић П. 1957; Ивић П. 1958), књижевни језик (Белић 1951), граматичке монографије (Стојићевић 1951; Грицкат 1954; Ивић М. 1954; Лалевић 1956), фонетику и акцентологију (Белић 1948; Живановић 1951; Милетић 1952), граматику (Белић 1949; Лалевић 1951), фонетике и граматике других словенских језика (Георгијевић 1949; Кошутић 1950; Костељник 1923–1958; Радошевић 1959), стилистику (Павловић 1956), правописну проблематику (Белић 1949; Вуковић Ј. 1949; Вуковић Ј. 1952; Вуковић Ј. 1955; Правопис 1958; Правопис 1960), књижевни језик (Белић 1951), наставак објављивања Речника ЈАЗУ (1952), почетак објављивања Речника САНУ (1959), двојезичну словенску лексикографију (Московљевић 1949) и др., као и поновно објављивање радова најзначајнијих српских филолога претходних деценија и старијих (нпр. Решетар 1945; Мркаљ 1949; Решетар 1957; Караџић 1948; Караџић 1952).

4. Три лингвистичка догађаја са далекосежним резултатима падају на педесете године XX века и у сва три један од главних учесника био је Александар Белић.

Први је био међународног значаја – одржавање, на иницијативу Александра Белића, Београдског међународног славистичког састанка (1955), којим је обновљено одржавање међународних славистичких конгреса, прекинуто отказивањем већ потпуно припремљеног III међународног славистичког конгреса, због тада сасвим извесног почетка новог великог рата у Европи. Трећи међународни славистички конгрес требало је да буде одржан у Београду 1939, а материјали за тај конгрес били су у време отказивања одштампани.[5]

Други крупан догађај тога периода, који је пресудно одредио даљи развој српског књижевног језика наредних деценија, био је Новосадски договор (1954), када је, по свој прилици на неформалну иницијативу политичког врха тадашње Југославије, 25 већином угледних књижевника и лингвиста из Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе на састанку у Матици српској, на основу анкете и тродневне расправе, донело десет закључака са снагом одлука − да је народни језик Срба, Хрвата и Црногораца један језик, да је у називу језика нужно увек у службеној употреби истицати оба његова саставна дела (и хрватски и српски), да треба израдити заједнички речник и правопис српскохрватског језика и радити на стварању заједничке терминологије, као и да се не сме дозволити постављање вештачких препрека природном и нормалном развитку хрватскосрпског књижевног језика.

Слично бечком Књижевном договору (који су на иницијативу Аустријске монархије 1850. године у Бечу склопила петорица Хрвата, двојица Срба и један Словенац, написаном и потписаном латиницом, без помињања српског језика и ћирилице), од којег се почело одступати ускоро по његовом доношењу, у Хрватској је напуштање Новосадског договора, прво декларативно, а затим и реално, започето 1967. године, док су Срби тек деведесетих година XX века постепено почели свој књижевни језик опет називати српски језик (у разговорној употреби назив *српски језик* никада није ни нестао), али је глотоним *српскохрватски језик* из српског Устава изостављен тек 2004.

[5] В. репринт: *III међународни конгрес слависта*. Ред. Богољуб Станковић. Београд: Славистичко друштво Србије, 2008.

Ширење латинице на српском језичком простору, које је први замах добило у Краљевини СХС, а други у СФРЈ, наставило се Новосадским договором све до данашње парадоксалне ситуације да је српска ћирилица, српско традиционално писмо и једно од обележја српског културног идентитета, иако службено писмо српског језика, у језичкој стварности озбиљно угрожено, а српскохрватска латиница, иако није службено писмо, у реалности је у Србији изразито доминантно. Забрана употребе ћирилице у Хрватској, коју је донела фашистичка „Независна Држава Хрватска" већ 25. априла 1941. године,[6] у послератном периоду је замењена њеним статусним и практичним маргинализовањем.

О српском писму и његовој историји у наведеном периоду српске лингвистичке славистике било је мање радова, укључујући поновљена издања,[7] него о српској правописној проблематици (укључујући правописе, правописне приручнике, правописне полемике и радове о историји правописа).[8]

Истраживања о српској ћирилици обухватала су и историју ћирилице, нпр. Ђорђић (1971); Јерковић В. (1975); Ивић, Јерковић (1982); Јерковић В. (1983); НССВД 14/1 (1984); Грковић Ј. (1986); Константин Филозоф (1989); Грбић (1990); Грковић Ј. (1993); Чигоја (1994) и др., и истраживања која су се једним делом односила на савремено стање, нпр. Пешикан (1993), као и радове који су истицали значај ћирилице за српски културни идентитет[9] и њену угроженост, нпр. Марojевић (1991); Костић Л. (1999).

Питањима новије историје српског књижевног језика, употребе глотонима *српски*, *српскохрватски*, *хрватски*, као и социолингвистичким аспектима употребе ћирилице и латинице, био је посвећен велики део лингвистичке продукције у Србији, али и у другим републикама, данас, државама, у којима се тај језик говори, што је знатном делу лингвиста одвлачило пажњу и снагу од интензивнијег бављења неким другим научно актуелним питањима науке о српском језику.

Постизање Новосадског договора резултирало је и објављивањем правописа (1960) и шестотомног речника српскохрватског књижевног језика (1967–1976), што су са својим сарадницима започели неки од лингвистичких потписника тога договора. Трећи стуб даљег рада на српскохрватском књижевном језику била је граматика српскохрватског језика Михаила Стевановића (1964). Тадашњи правопис српскохрватског језика је тек 1993. године замењен савременим правописом српског књижевног језика, а четири деценије после почетка објављивања речника српскохрватског књижевног језика, објављен је једнотомни речник српскога језика (2007),[10] док је најплоднији био рад на пољу српске граматикографије, будући да је објављено више граматика савременог српског књижевног језика које су различитог профила

[6] Слично забрани ћирилице у Хрватској одлуком хрватског Сабора 1914. године и забрани ћирилице у Босни и Херцеговини одлуком босанског Сабора 1915.

[7] Нпр. Мркаљ (1949); Ђорђић (1971); Јерковић В. (1975); Караџић (1978); Константин Филозоф (1989); Марojевић (1991); Пешикан (1993); Ивић П. и др. (1998); Костић Л. (1999).

[8] Нпр. Белић (1949); Белић (1950); Правопис (1958); Правопис (1960); Марковић и др. (1972); Ивић П., Јерковић В. (1981); Ивић П., Јерковић В. (1982); Ивић П. и др. (1991); Пешикан и др. (1993); Симић и др. (1993); *Правописне теме* (1977–1980); Симић (1995); *Правописни приручник* (1998) и др.

[9] О српском језичком и културном идентитету посматраном шире од питања употребе ћириличног писма в. Пијановић 2012; Тутњевић 2016.

[10] Почетком 2018. године оформљен је у Матици српској колектив за израду новог вишетомног речника српског језика. Њиме руководи проф. др Рајна Драгићевић.

и обима. Граматика Михаила Стевановића протоком времена све је више добијала претежно историјску вредност, али она и даље остаје драгоцен извор података о граматичкој структури српског књижевног језика прве половине и средине XX века.

Треће, на средину педесетих година (1954; 1955) пада такође долазак Павла Ивића и Милке Ивић на тек основани Одсек за јужнословенске језике Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, чиме је почело стварање једног теоријски и методолошки модерног научног колектива, који ће, као Новосадска лингвистичка школа, најизразитије обележити српску лингвистичку славистику друге половине XX столећа.[11]

Крајем педесетих година објављене су и две за српску лингвистичку славистику посебно важне монографије, од којих свака заузима кључно место у опусу својих аутора. Александар Белић је 1958. и 1959. године објавио друго, проширено издање књиге *О језичкој природи и језичком развитку*, као круну својих истраживања, успешно започетих дијалектолошким истраживањима, настављених упоредноисторијским славистичким истраживањима, историјом српског књижевног језика и језичком нормативистиком, а закључно овенчаних монографском синтезом његових општелингвистичких погледа, изложених претежно на српској језичкој грађи, проширених идејама које би тада могле звучати новаторски да су биле саопштене на неком светском језику (на пример, Белићево учење о универзалијама, које је он звао језичким константама).

При крају белићевског периода Ирена Грицкат се монографијом *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама* (1954) убедљиво представила научној јавности као једна од водећих међу лингвистима новог поколења, а Милка Ивић је заблистала монографијом из историјске семантичке синтаксе *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој* (1954). Написана са ослонцем на најбоље у традицији на којој је Милка Ивић научно поникла, та књига је најавила нову страницу у развоју српске лингвистичке славистике, коју су својим првим монографијама потврдили и други посебно даровити млади слависти послератног периода.

Од почетка шездесетих година српска лингвистичка славистика развијала се првенствено у знаку идеја које су стизале из претежно младог и полетног научног славистичког колектива са Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, који се развијао и деловао с јаким ослонцем на прашки и харвардски структурализам, врло отворен и за друге инспиративне лингвистичке идеје тога времена, као и

[11] С великим ентузијазмом Милка и Павле Ивић су своја велика знања, широке научне видике и познавање модерне лингвистике уложили у стварање савременог, полетног и продуктивног научног колектива који ће постати познат по својим богатим резултатима и савременим теоријским оквирима. Павле и Милка Ивић су, са својим сарадницима, на Филозофском факултету у Новом Саду створили један од најјачих славистичких центара, колектив од више генерација врсних лингвиста, који се често назива школом Милке Ивић и Павла Ивића или Новосадском лингвистичком школом. Њено почетно теоријско усмерење било је структуралистичко са ослонцем на српску лингвистичку традицију, а касније се разгранавало и теоријски и проблемски. Та лингвистичка школа није била само новосадска. Многи од оних који су се у њој научно формирали, дуже или краће време, пронели су глас о својим учитељима од Русије до Америке, од Данске и Норвешке до Јапана и Кореје. Нико пре Ивићевих није учинио толико познатим у свету лингвистичка достигнућа српске културе. Добар глас нису ширили само научни радови Милке Ивић и Павла Ивића него и њихова жива реч. У професорима Милки Ивић и Павлу Ивићу многа поколења слависта имала су најбоље међу учитељима свог времена.

за њихово креативно развијање и примењивање у различитим проблемским областима, а највише у дијалектологији, историји језика, граматици, теорији књижевног језика, психолингвистици и социолингвистици, а затим и у контрастивним и типолошким истраживањима.

На Катедри за јужнословенске језике и општу лингвистику Универзитета у Београду у то време су настављена лингвистичка истраживања у духу лингвистичког учења Александра Белића, које се теоријски и методолошки проширује и примењује и у новим проблемским областима, као што су синтаксичка стилистика, језик писца, фонологија, морфонологија, прозодија, лексикологија и лексикографија, линеаризација реченице, дериватологија, фразеологија, социолингвистика и др., али су у средишту пажње и даље граматика, дијалектологија и питања књижевног језика, захваљујући, пре свега, раду Белићевог непосредног настављача на тој катедри и њеног дугогодишњег управника Михаила Стевановића, али захваљујући и оригиналном доприносу Радосава Бошковића, посебно у области упоредне граматике словенских језика, творбе речи, акцентологије и ономастике.

У другој половини XX века отварају се катедре за српскохрватски језик и за друге словенске језике како на новосадском универзитету, тако и на неким другим универзитетима, нпр. у Сарајеву, а касније и у Нишу, па затим и у Никшићу, што ће се наставити у XXI веку. На универзитету у Сарајеву, поред граматичких, дијалектолошких, стандардолошких и других истраживања Јована Вуковића и његових сарадника, с посебним успехом развијана је лингвистичка стилистика.

5. До почетка друге половине XX века проучавања језика у српској лингвистичкој слависти одвијала су се првенствено на теоријским основама и методолошким принципима које је поставио и развијао Александар Белић. Белићеви теоријски оквири проучавања језика најпотпуније су били изражени у његовој поменутој књизи општелингвистичке природе. Александар Белић није прихватио структуралистичко учење. Иако је неке своје млађе сараднике упућивао на усавршавање у Праг, где су могли доћи у додир с новим погледима на језик и лингвистику, ни они нису пошли новим путем у науци о језику, него су углавном стварали у духу Београдске (Белићеве) лингвистичке школе, чије је наслеђе постепено теоријски осавремењивано.[12] Неки српски слависти су ипак ишли својим путем, као, на пример, у првој половини XX века русиста и члан Петроградске академије наука Радован Кошутић,

[12] Београдска (Белићева) лингвистичка школа издваја се по лингвистичкој теорији и методологији коју је почетком XX века у својим радовима утемељио и развијао Александар Белић (о његовом учењу в. у: Белић 1941; 1958–1959), а коју су затим, више или мање, делили, развијали и примењивали многи српски лингвисти школовани у Београду: М. Стевановић, Р. Бошковић, Ј. Вуковић, Р. Алексић, Д. Вушовић, И. Грицкат, М. Пешикан, С. Марковић, Р. Симић, А. Пецо, Е. Фекете, Ж. Станојчић, Д. Гортан Премк и др., међу којима се у другој половини XX века по ширини интересовања издваја Р. Симић (дијалектологија, фонологија, морфонологија, синтакса, правопис, стилистика и др.). Белићевој школи су у почетку, а у нечему и трајно, припадали касније истакнути представници структуралистичког правца (М. Ивић, П. Ивић). Александар Белић је своје лингвистичко учење засновао ослањајући се како на наслеђе дотадашње српске лингвистике и филологије, тако и на многе добре одлике Московске и Лајпцишке школе, у којима се он формирао у младим годинама, а и на неке истраживачке принципе појединих других научних средина (в. Станојчић 2011). У Београдској школи полазило се увек од реалности језика, којој је даван примат у односу на теоријске конструкције, мада се и теоријском осмишљавању чињеница поклањала неопходна пажња, при чему су у центар истраживања стављане и унутрашње и спољашње особине конкретног језичког знака, као и јединице свих језичких нивоа, посматране са аспекта значења, облика и функције.

или, нешто касније, Миливој Павловић, који је лингвистичко образовање стекао у Француској.

Структуралистичке и друге теоријске и методолошке идеје модерне лингвистике прихватане су у српској лингвистичкој славистици умногоме заслугом Милке Ивић и Павла Ивића, који су од шездесетих година били, с једне стране, у интензивном научном дијалогу с лингвистима других земаља, а с друге стране, ширили су круг својих сарадника различитих профила и интересовања у земљи, највише у Новом Саду. Проучавања српског (и других словенских језика, пре свега руског) била су стављена тиме на нове, савремене основе и нису била ограничена дијалектологијом, историјом језика, фонетиком и граматиком савременог језика, него су обухватала психолингвистику (посебно у једном периоду − развојну психолингвистику), социолингвистику, теорију књижевног језика, лингвистику текста и дискурса, контрастивну лингвистику и лингвистичку контактологију, а касније и неке друге области. Поборници структуралистичких погледа на језик у Србији по правилу су се одликовали отвореношћу за друге теоријске и методолошке идеје, због чега су њихове полазне позиције често временом еволуирале ка другим токовима модерне лингвистике.

На специфичан начин везе српске лингвистичке славистике са чехословачким структурализмом друге половине XX века биле су обогаћене истраживањима војвођанских словакиста, који су у непосредим менторским, сарадничким и другим контактима са славистима из Чехословачке, али и са представницима новосадске школе, представљали добар мост између те две научне средине.

С друге стране, у српској лингвистичкој славистици истраживања из области трансформационе или генеративне граматике није било осим по ретком изузетку.

Депенденцијални граматички модел у проучавањима српског језика био је нешто присутнији углавном у контрастивним истраживањима српских германиста, а најпотпунији израз је добио у граматици српског језика за странце Павице Мразовић и Зоре Вукадиновић (1990).

Као што су приметни подстицаји које су на савремену српску етнолингвистику имала истраживања Никите Толстоја и његове етнолингвистичке школе, и, у новије време, радови Јежија Бартмињског и пољске етнолингвистичке школе, а у српској лексикологији и лексикографији будно су се, и тада и касније, пратила лексичко-семантичка и лексикографска истраживања водећег представника Московске семантичке школе Јурија Апресјана и фразеолошке школе Валерија Мокијенка, тако је теорија функционалне граматике Александра Бондарка и других представника лењинградско-петроградске школе такође утицала на поједине српске лингвисте. На Универзитету у Новом Саду од 1979. године предаје се функционална граматика руског језика у споју са елементима теорије семантичких локализација (в. Пипер 1997; 2001) и објављује се све више научних чланака конципираних у духу тог лингвистичког учења, које су такође прихватили и развијали поједини слависти у Београду и Сарајеву. Први монографски израз рецепције теорије функционалне граматике у српској лингвистици била је монографија тада сарајевског лингвисте Милоша Ковачевића о узрочном семантичком пољу (1988).

Продуктивни утицаји долазили су такође из пољске лингвистике. Иако је позната двотомна граматика пољског језика Зузане Тополињске, Станислава Каролака и Мањеја Гроховског из 1984. године добила врло позитиван одјек у српској научној

критици и периодици, идеје које су у њој изложене нису одмах доживеле примену у српској лингвистичкој славистици, него нешто касније, посебно у оквиру сарадње са академиком Зузаном Тополињском на књизи *Јужнословенски језици*, чије су две главе, о македонском и српском језику, биле написане и објављене као засебне монографије деведесетих година прошлог века, а целина књиге тек у овом веку (Малџијева, Тополињска и др. 2009). Плодотворно преношење идеја из тог смера, срећом, није био сведено само на ту књигу, мада оно и није било онолико колико би те идеје заслуживале, а појачаће се у наредним деценијама (нпр., Пипер, Антонић и др. 2005; Малџијева, Тополињска и др. 2009).

Као мање или више и у другим земљама и научним срединама, од осамдесетих година XX века у српској лингвистичкој славистици постепено почиње да се примењује појмовно-терминолошки апарат когнитивне лингвистике иако су проучавања системских граматичких метафоризација започела нешто раније и свој најпотпунији израз у српској лингвистици први пут добила у теорији семантичких локализација средином деведесетих година (Пипер 1997; 2001), чији развој је настављен и у XXI веку.

У то време у српској лингвистичкој славистици почиње да расте интересовање и за теолингвистику, које ће свој пуни израз добити првих деценија овога века.

У целини посматрано, нове теоријске идеје и методи у српској лингвистичкој славистици долазили су, умногоме, посредством истраживања оних српских слависта који су се бавили језицима који су се у Србији изучавали као страни језици, односно слависта који су се бавили контрастивним и типолошким истраживањима. Преовлађивало је креативно преузимање, примењивање и развијање појединих нових лингвистичких принципа и појмова, више него некритичко преузимање читавих теорија.

Вредновање те чињенице могло би нас одвести на терен расправљања о хипотетичким ситуацијама, али се, уз ризик који свако уопштавање носи, може рећи да би резултати лингвистичких истраживања били већи и конзистентнији да су се српски лингвисти могли у већем броју окупити око једне опште теорије језика, или бар око мањег броја крупних специјалних теорија. Велике научне средине имају могућност, па и обавезу, неговања теоријске диверзификације, у којој се развијају и креативно сучељавају, а понекад и укрштају различити модели. Научне средине чији су ресурси мањи упућене су на већу селективност модела истраживања, ако не желе да им се научна продукција распе на непотребно велики број теоријско-методолошки тешко самерљивих или несамерљивих истраживања, што, с друге стране, пружа могућност да се радови слабијег квалитета заклоне иза своје методолошке специфичности, која другима није интересантна чак ни за вредновање.

У друштвима која имају развијену стратегију научних истраживања усмерених на глобалне дугорочне циљеве мање је могућности да теоријске идеје с разних страна света добијају у науци тога друштва углавном слабе, ако не и јалове одјеке који паралелно егзистирају, али не кореспондирају. У другој половини XX века у Србији, нажалост, није било видљиве стратегије лингвистичких истраживања, а данашње стање једва да је у том погледу нешто боље.

Пројекатско финансирање лингвистичких истраживања у Србији која подржава Министарство за науку Републике Србије, а која су започела средином друге

половине XX века, за протеклих пола века дало је знатно више мањих, парцијалних, него крупнијих, монографских резултата.

Већим делом на иницијативу Одбора за стандардизацију српског језика, основаног 1997, а у оквиру истраживања на неколико вишегодишњих научних пројеката, објављено је, у првим деценијама XXI века, више таквих публикација, на пример, правопис српског језика, фонологија српског језика, творба речи у српском језику, нормативна граматика српског језика (поред неколико других граматика српског језика), синтакса просте реченице, лексикологија српског језика, једнотомни речник српског језика, српски језички приручник, обратни речник српског језика, што ће се наставити у XXI веку.

Поред тога, започет је рад на етимолошком речнику, настављен је рад на великом Речнику САНУ и др., а објављен је и низ монографија посвећених појединим ужим проблемским областима. Већина тих публикација објављена је почетком овога века, али је рад на већини од њих био започет деведесетих година XX века. То су најтрајнији резултати пројекатског финансирања, мада је и међу онима мањег обима било више вредних остварења.

Поред установа које су 12. децембра 1997. основале Одбор за стандардизацију српског језика (Српска академија наука и уметности, Црногорска академија наука и умјетности, Академија наука и умјетности Републике Српске, Матица српска, Институт за српски језик у Београду, филолошки факултети у Београду и Приштини и филозофски факултети у Новом Саду, Никшићу, Нишу, Источном Сарајеву и Бањој Луци, као и Универзитет у Крагујевцу и Српска књижевна задруга), значајну улогу и у издавачкој области, у организовању и одржавању научних и стручних скупова, јавних предавања, као и у међународној сарадњи, имали су Друштво за српски језик и књижевност Србије и Славистичко друштво Србије,[13] Међународни славистички центар Филолошког факултета Универзитета у Београду и Центар за српски као страни језик истог факултета.

6. Дијалектологија је била окосница науке о српском језику кроз цео XX век, али су се временом, посебно у другој половини XX века, све више јављале и разграњавале и друге лингвистичке дисциплине. Водећу улогу, коју је у првој половини XX века и српској дијалектологији имао Александар Белић, у другој половини столећа имао је Павле Ивић (члан седам академија наука и Америчког лингвистичког друштва), а уз њега низ врсних дијалектолога, посебно Драгољуб Петровић и Слободан Реметић.

У другој половини XX века трудом српских дијалектолога уклоњене су многе белине са дијалекатске карте српског језика, постигнути су значајни резултати у области дијалекатске лексикографије, снажан замах добила су ономастичка истраживања, интензивирана је сарадња на међународним подухватима из домена лингвистичке географије – то су, пре свега, *Општесловенски лингвистички атлас* (*ОЛА*), *Европски лингвистички атлас* (*АЛЕ*) и *Општекарпатски дијалектолошки атлас* (*ОКДА*), покренут је рад на *Српскохрватском/Хрватскосрпском дијалекто-*

[13] О делатности тих друштава на пољу српске лингвистичке славистике, укључујући другу половину XX века, в.: Станковић Б. *60 година Славистичког друштва Србије*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2008; Марковић А. Ж. *Сто година Друштва за српски језик и књижевност Србије*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2011.

лошком атласу, као заједничком пројекту који није остварен, али је био подстицајан, много је урађено на прикупљању и обради речи из народа.

Стожерна књига српске дијалектологије друге половине XX века била је књига Павла Ивића *Дијалектологија српскохрватског језика*. *Увод и штокавско наречје* (1956).

Трудом, пре свега, српских дијалектолога у другој половини XX века објављене су десетине дијалектолошких монографских описа, како радова општијег или ширег предмета,[14] тако и монографских радова посвећених појединим говорима. Објављено је такође више драгоцених квестионара и прегледних радова.[15]

Међутим, радећи и на темама изван оквира српске дијалектологије, српски дијалектолози нису стигли да у првој половини XX столећа (довољно исцрпно) обраде поједине важне области националне дијалектологије, или су неке битне појаве у тој области уочене, описане и објашњене тек у другој половини XX века, као што је то случај с појавом префонологизације некадашњег квантитета у вокалски квалитет (различита судбина наглашених некадашњих дугих и кратких вокала *Е* и *О*) у призренско-јужноморавском дијалекту, в. Ивић, Александер (1974); Ивић, Реметић (1990: 163); Марковић С. (1986: 247); Богдановић (1987: 68–78) и др., с „незамењеним јатом", в. Реметић (1981), као и с неоакутом уоченим прво у Александровачкој жупи, в. Ивић П. (1994: 245), а затим и у знатно ширем ареалу, нпр. Петровић, Гудурић (2008: 423–425 и др.).

Посебно успешно су обрађени косовско-ресавски дијалекат и призренско-тимочка дијалекатска област, где се налазе, на почетку XXI века, из познатих разлога најугроженији говори. Стога се приступило снимању и обради прикупљених података из говора „интерно расељених лица" с појединих делова Косова и Метохије, на којима су до пре две деценије, до погрома и прогона, живели многи представници призренско-јужноморавског дијалекта. У последњој деценији другог миленијума велики део српске популације из двеју западних југословенских република такође је присилно напустио области које језички нису биле довољно истражене.

Наставак дотадашњих пројекатских дијалектолошких истраживања и нови корак у развоју српске дијалектологије уследиће 2002. године заснивањем дугорочног пројекта САНУ и Института за српски језик САНУ „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора", који претендује да обухвати народно језичко благо на целом српском националном простору. Слични, комплементарни пројекти засновани су и у неким другим српским научним срединама.

Неуједначеност у степену испитаности српског дијалекатског комплекса у том периоду и касније најуочљивија је у области ономастике и дијалекатске лексике. Међу првим значајним доприносима из те области био је рад Драгољуба Златковића *Пословице и поређења у пиротском говору* (1988). Умногоме захваљујући завичајним ентузијастима-аматерима, у организацији САНУ и њеног Одбора за ономастику, под руководством и под надзором Павла Ивића и Светозара Стијовића,

[14] На пример, Ивић П. (1956); Барјактаревић (1977); Пецо (1978); Вукићевић (1993); Ивић П. и др. (1994); Ивић П. и др. (1994); Ђуровић (1996); Марковић С. (1996); Ивић П. и др. (1997); Златановић (1997); Елезовић (1998) и др.

[15] Нпр. Ивић П. (1962–1963); Ивић П. (1963); Николић Б. (1966–1967); Ивић П. (1992); Ракић-Милојковић (1995); Богдановић (2000).

у последњим деценијама XX века прикупљена је ономастичка грађа на Косову и Метохији, на великом делу призренско-тимочке дијалекатске области у границама Србије и на већем делу Црне Горе.

Пројекат *Српскохрватски/Хрватскосрпски дијалектолошки атлас* заснован је 1959. године, када је Миливој Павловић израдио лексички, а Берислав Николић акценатски упитник (Ремети ћ 2007: 188). Убрзо су урађени и остали делови упитника тако конципираног атласа, који је требало да обухвати штокавско, чакавско и кајкавско наречје, док су први упитници Атласа у Србији попуњени у неколико пунктова 1963. године. Велике обавезе које су носиоци тог пројекта имали на међународним лингвистичким атласима (*Општесловенски лингвистички атлас* и *Лингвистички атлас Европе*) довеле су до застоја у раду на поменутом атласу, а због историјских догађаја с краја XX века рад на том атласу је престао. Нестанком српскохрватске језичке заједнице, и српски дијалектолози напуштају концепт српскохрватске дијалектологије и окрећу се српској.[16] Поред тога, појавиле су се нове тешкоће на изради атласа српских народних говора, посебно када је реч о испитивању локалних говорних идиома у двема западним југословенским републикама. У таквим околностима започети су послови на изради *Српског дијалектолошког атласа* с мрежом од 800 стотина пунктова.

7. Уз монографске описе дијалеката и дијалекатске речнике, дијалекатски атласи су трећи важан облик представљања резултата дијалектолошких истраживања (Ивић П. 1990: 209–210). Картографисање српских дијалеката започео је почетком XX века Александар Белић својом студијом *Диалектологическая карта сербского языка* (1905), али су задатак израде дијалектолошког атласа одложиле неке препреке објективне природе (в. Павловић М. 1959: 165–166), да би српска лингвистичка географија веће плодове почела да даје тек у другој половини XX века упркос различитим околностима које јој нису ишле на руку. И за то Александру Белићу припада заслуга главног иницијатора (в. Ивић П. 1960: 101), а Павлу Ивићу заслуга главног аутора, организатора, координатора и ментора, чији је реферат „Значај лингвистичке географије за упоредно и историско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима”, који је поднео на московском Међународном славистичком конгресу 1958. године, привукао велику пажњу и означио нови период у развоју српске лингвистичке географије.

Године 1959. била је установљена Југословенска комисија за дијалектолошке атласе (касније реорганизована и преименована у Међуакадемијски одбор за дијалектолошке атласе, при САНУ), на чијем челу је био Александар Белић. Комисија је била основана ради састављања југословенских атласа (словеначког, српскохрватског и македонског), учешћа у изради општесловенског лингвистичког атласа, а касније и европског лингвистичког атласа и општекарпатског дијалектолошког атласа. Највише труда уложено је и највише резултата је остварено у сарадњи на првом поменутом међународном пројекту израде *Општесловенског лингвистичког атласа*, заснованог 1958. године, када је при Међународном комитету слависта оформљена Комисија за ОЛА, у чијем је саставу био и Александар Белић (Ремети ћ 1997; Милорадовић 2017).

[16] Шири прегледи достигнућа српске дијалектологије дати су на почетку XXI века (Драгичевић, Ремети ћ 2001; Ремети ћ 2007; Ремети ћ 2017).

У оквиру Међуакадемијског одбора за дијалектолошке атласе, под руководством Павла Ивића, а од 1999. под руководством Александра Младеновића, одвијао се по комисијама рад на југословенском сектору трију поменутих међународних пројеката, као и на националном пројекту *Српскохрватски дијалектолошки атлас* (данас *Српски дијалектолошки атлас*). Водећи српски дијалектолози Павле Ивић, Драгољуб Петровић, Слободан Реметић, Драго Ћупић, Мато Пижурица, а касније и Недељко Богдановић, Софија Милорадовић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, израдили су велики број карата, превенствено за потребе *Општесловенског лингвистичког атласа* и *Општекарпатског дијалектолошког атласа*, што је обухватало грађу и њену обраду, израде карата и пратећих материјала, учешће на домаћим радним састанцима, на међународним заседањима, као и повремено организовање тих заседања у Србији (прво је одржано 1989). Теренско испитивање за ОЛА завршено је у Југославији средином друге половине XX века.

У осам фонетских и осам лексичких томова ОЛА, дијалектолози из Србије су били аутори или коаутори близу 90 карата, већином фонетских.[17] Истраживања српских дијалектолога у оквиру рада на ОЛА објављивана су и као засебни научни радови, од којих многи и у зборнику *Fonološki opisi srpskohrvatskih-hrvatskosrpskih*, *slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom* (1981).

Представници српске дијалектологије су се 1974. године укључили и у рад на *Европском лингвистичком атласу* (*АЛЕ*). Сада је председник Српске националне комисије Александар Лома, који је на ту дужност изабран после смрти Павла Ивића.

Од 1976. године одабрани српски дијалектолози сарађују и на *Општекарпатском дијалектолошком атласу*, за који су прикупљени одговори на 785 питања (в. ОКДА 1987; Петровић 1980). Године 2004. објављен је последњи, седми том *Општекарпатског дијалектолошког атласа*, као заједничко издање Српске академије наука и уметности, Института за српски језик САНУ и Филозофског факултета у Новом Саду.

Иако су још 1958. планирана дијалектолошка теренска истраживања ради израде дијалектолошког атласа српскохрватског језика (Реметић 2007: 188), тај истраживачки посао је због стицаја неповољних околности морао бити одложен, да би био настављен деведесетих година. Пројектом сада руководи Слободан Реметић, а на њему сарађују дијалектолози из неколико универзитетских центара у Србији.

У хронологији картографисања српских дијалекатских чињеница издвајају се, као у том погледу посебно значајни, радови у којима је картографски представљена територија незамењеног јата (Реметић 1981), затим, дато је преко двадесет језичких карата релевантних за говоре истраживане области (Реметић 1985), а дат је и целовит опис банатских говора шумадијско-војвођанског дијалекта (Ивић П. и др. 1994; Ивић П. и др. 1997), поред других вредних прилога.

Опште одлике објављених српских дијалектолошких карата тога периода, које су израдили дијалектолози из пет универзитетских центара у Србији, јесу доминантност пунктуалног метода, заступљеност свих језичких нивоа (мада је творбених и синтаксичких карата мање од других) и претежна оријентисаност истраживача на

[17] За подробан преглед и оцену сарадње српских дијалектолога са ОЛА в. Милорадовић 2013. В. такође прегледе: Ивић П. 1960; Ивић П. 1991; Реметић 1997; Ивић П. 2002; Реметић 2007; Милорадовић 2013.

предеоне целине, односно поједине говорне зоне које припадају различитим дијалекатским формацијама. Присутна је свест о неопходности избегавања неуједначеног приступа предмету картографског приказивања и о томе да дијалектолошке карте „поред тога што информишу, довољно опомињу на потребу да уочене изоглосе треба продужити, прецизирати и довршити" (Богдановић 1992: 6).

8. Као и у другим националним филологијама, које су крајем XVIII и почетком XIX века израсле на упоредно-историјском методу и који је у њима остао трајно заступљен, и у српској лингвистичкој славистици историјски приступ језику је током два века успешно примењиван, утолико пре што је Александар Белић био научно формиран у Московској и Лајпцишкој школи, познатим по успесима у области дијахронијске лингвистике. Проучавања историје српског језика, која је Александар Белић још у првој половини XX века ставио у младограматичарске теоријско-методолошке оквире, и којима је потом у много чему давао свој теоријски допринос, Павле Ивић је у другој половини XX века у својим радовима, пре свега оним из историјске фонологије, увео у структуралистичку лингвистичку парадигму.

Дијахронијска проучавања српског језика последњих деценија XX века су у теоријском и методолошком погледу донекле заостајала за истраживањима савременог српског језика, као што је то било, мање или више, и у другим словенским и не само словенским научним срединама, да би се почетком XXI све успешније успостављала теоријска и методолошка равнотежа између та два приступа у науци о српском језику. Истовремено ће се, што ближе крају XX века, то више, успостављати равнотежа између филолошког приступа историји српског језика (будући да је филологија у основи текстоцентрична, културоцентрична и синтетична, в. Пипер 1991) и лингвистичког приступа, који је првенствено усмерен на језичке појаве, више него на текст, уз сву условност таквих разграничења (в. Павловић С. 2017), мада ће филолошки приступ бити одлично заступљен и деведесетих година XX века (нпр. Грковић-Мејџор 1993), а лингвистички приступ присутан је још педесетих година, на пример, у истраживањима о крњем перфекту (Грицкат 1954) и о српскохрватском инструменталу (Ивић М. 1954).[18]

Когнитивнолингвистичко виђење језичке проблематике, најављено у српској лингвистици још седамдесетих година (Ивић 1975), а и касније (Пипер 1983–1984), ушло је у српску дијахронијску лингвистику у сасвим експлицитном и развијеном облику у истраживањима Милке Ивић о називима за боје (Ивић 1995), да би затим било веома успешно заступљено и у истраживањима из историјске синтаксе, посебно у радовима Јасмине Грковић-Мејџор.

Иако у другој половини XX века у српској лингвистичкој славистици историјски приступ језику није, дакле, био тако широко присутан као раније, он је и даље врло успешно примењиван у проучавању чињеница и појава на свим језичким нивоима и методолошки је осавремењиван.

9. Премда се српска етимологија у савременом смислу тога појма почела организовано развијати од почетка осамдесетих година, прецизније – од формирања Етимолошког одсека Института за српскохрватски језик САНУ (1983), што значи − касније од етимолошких истраживања у другим словенским земљама, назнака

[18] О палеографским истраживањима в. и у т. 4.

етимолошког рада код Срба било је и раније, поготову ако се у етимолошка истраживања уброје радови о позајмљеницама у српском језику, односно радови који су потенцијално корисни за израду етимолошког речника, што се данас обично истражује у оквиру лингвистичке контактологије.

С друге стране, етимолошка проучавања српског језика су од свог институционалног формирања стално напредовала, а већ деведесетих година почела су доносити прве веће резултате (в. *Огледна свеска* 1998) и постала препознатљива у међународним размерама, да би се резултати вишеструко увећали у првим деценијама XXI века (в. Бјелетић 2013). При томе се прве две деценије рада Етимолошког одсека виде као претежно формативне (пре свега, кадровско и библиотечко јачање Одсека), а наредне године као претежно креативне (конкретна етимолошка истраживања, израда *Етимолошког речника српског језика*, учествовање на научним скуповима итд. – в. Влајић-Поповић 2017), не без извесне условности те периодизације.

У истраживањима из дијахронијске лингвистике тога раздобља у српској лингвистичкој слависти преовлађивали су радови из области историје књижевног језика (најчешће у вези с књижевнојезичком реформом Вука Караџића), у односу на проучавања историје народног језика, историјску дијалектологију, етимологију, упоредну граматику словенских језика, историју писма, старословенски језик и др.[19]

10. Дијалектолошка истраживања српског, као и других словенских језика, често имају за циљ, или за један од главних циљева, фонолошке и прозодијске описе (нпр. Николић Б. 1969; 1972; Јокановић-Михајлов 1983 и др.). Фонологија и прозодија српског језика (иако предмет теоријских, дескриптивних и нормативистички усмерених радова и саставни део сваке веће граматике) изван дијалектологије су заступљене релативно мањим бројем радова.

Фонетски описи српског језика и елементи прозодије били су и у претходном периоду део школских граматика српског језика, предмет посебних дијалектолошких радова, али и других истраживања (нпр. Белић А. 1931; 1934), укључујући она заснована на примени експерименталног метода (Милетић Б. 1933), поред радова посвећених (скоро) у целости гласовима неког другог словенског језика, нпр. Костељник Г. (1923–1958); Георгијевић К. (1949); Кошутић Р. (1919; 1969).

И у тој области у другој половини XX века први велики прилог дао је Александар Белић (1951), обухвативши истом књигом и фонетику и прозодију, а већ следеће године објављено је друго издање књиге Бранка Милетића из експерименталне фонетике српског језика (Милетић 1952; прво издање – 1933), методолошки различито од Белићевог приступа.

Та проблематика обрађена је и у граматици српскохрватског књижевног језика Михаила Стевановића, како школској, једнотомној, тако и у првом делу двотомног издања (Стевановић 1964). И све касније граматике српскохрватског, односно срп-

[19] Исп. Белић 1950; Ивић М. 1954; Поповић И. 1955; Павловић М. 1956; Белић 1960; Поповић И. 1960; Младеновић А. 1964; Марковић 1967; Албијанић 1968; Бошковић 1968; Младеновић А. 1968; Ђорђић 1971; Ивић П. 1971; Грицкат 1972; Младеновић А. 1973; Грицкат 1975; Јерковић В. 1975; Бошковић 1978; Ивић, Јерковић 1981; 1982; Јерковић В. 1983; Марojевић 1983; Барјактаревић 1986; *Мирослављево јеванђеље* 1986; Грковић М. 1983; Мркаљ 1983; Бошковић 1984; Бошковић 1985; Грковић Ј. 1986; 1986; Константин Филозоф 1989; Младеновић А. 1989; Бошковић 1990; Ивић П. 1990; 1991; Грковић Ј. 1993; Луковић 1994; Мркаљ 1995; Унбегаун 1995; Марковић С. 1996; *Словенске културе* 1996; Сикимић 1996; Ивић П. 1998; *Огледна свеска* 1998; Бошковић 2000; Марojевић 2000 и др.

ског језика садрже главу о фонетици и о бар главним одликама прозодије српског језика, која је и с обзиром на своју специфичност у кругу словенских језика увек привлачила посебну пажњу.

Изван граматикâ српског језика фонетско-фонолошка проблематика је испитивана новим методама како за потребе универзитетске наставе, тако и с научним циљевима; како на српском, тако и на ширем словенском материјалу (Ивић П. 1961–1962; Ивић, Лехисте 1963–1972).

Будући да су за савремено проучавање акустичке фонетике у другој половини XX века неопходни и одређени технички услови, од великог је значаја било то што је од шездесетих година XX века било започето опремање Филолошког факултета Универзитета у Београду неопходном модерном опремом и стварање Лабораторије за експерименталну фонетику, заслугом, пре свега, професорâ Асима Пеце и Петра Правице, а са ослонцем на искуства стразбуршке лабораторије, којом је руководио проф. Жорж Страка. То је резултирало новим радовима о српскохрватским акцентима и прозодијској норми (нпр. Пецо 1970–1971; Пецо, Правица 1972).

Нови корак представљало је објављивање књиге *Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика* (Симић, Остојић 1981), око које су се у српској лингвистици отвориле и прве веће полемичке расправе о фонолошким питањима.

Деведесетих година предмет фонолошких и прозодијских испитивања српског језика се проширује (нпр. Јокановић-Михајлов, Томић и др. 1992). То је наговестило и проширивање круга водећих истраживача у тој области, што ће се на најбољи начин врло видљиво показати у радовима Јелице Јокановић-Михајлов објављеним у првим деценијама нашег века (в. Јокановић-Михајлов 2006; 2012) и, поготову, у фонологији српског језика Драгољуба Петровића и Снежане Гудурић (Петровић, Гудурић 2010).

Деведесетих година поново је с много разлога и с новим аргументима указано на проблем дефинисања савремене српске прозодијске норме (Петровић 1999; в. о томе раније Пецо 1970–1971), који је још отворен.

11. Граматика као систем морфолошких и синтаксичких категорија, као и њима обухваћених јединица, њихових облика, значења и функција, а у ширем смислу – правила по којима су језичке јединице организоване и по којима се оне употребљавају, једна је од главних лингвистичких дисциплина, па су и у српској лингвистичкој славистици друге половине XX века граматичка питања привлачила велики број истраживача.[20]

Са становишта језика који је предмет у граматичким испитивањима, она су у том периоду обично била посвећена српскохрватском језику, односно српском језику, врло често као универзитетски приручници (нпр. Белић 1948; Белић 1949; Стевовић 1958; Стевановић 1964; Миновић 1987; Станојчић, Поповић 1991; Пипер 1997 и др.), ређе руском језику, па и ту као универзитетски и средњошколски приручници (Николић В. 1966; Марojевић 1983; Тошовић 1988). Издвајају се поновље-

[20] Библиографија граматичке литературе о српском језику заступљена је не само у саставу текуће библиографије која се редовно објављује у часопису *Јужнословенски филолог* (в. Голубовић 2013), и у самим радовима, него и обимним предметним библиографијама и библиографским прилозима који се односе на проучавања морфологије, творбе речи и синтаксе у српском језику, нпр. Шакић Ј. (1966); Радовић-Тешић М., Ломпар В. (2000); Вићентић Б. и др. (2001); Живановић и др. (2012); Ћорић Б. (2013).

на издања чувене руске граматике Радована Кошутића (друго издање 1950), која је коришћена и као универзитетски приручник, поготову од трећег издања, одлично осавремењеног предговором Богдана Терзића.[21]

Водећи српски граматичар друге половине XX века била је Милка Ивић. Велики улазак Милке Ивић у круг истакнутих српских и словенских граматичара означила је њена монографија о значењима српскохрватског инструментала и о њиховом развоју (Ивић 1954). Иако није написала граматику српског језика, Милка Ивић је својим радовима обухватила скоро сва важна питања српске морфологије и синтаксе и обрадила их истим, препознатљивим методолошким рукописом, а објавила их је не само у часописима и зборницима у земљи и иностранству него, знатним делом, и у серији од шест посебних публикација са заједничким насловом *Лингвистички огледи*, од којих је прва изашла 1983. године. Као универзитетски професор и ментор пресудно је утицала на низ српских граматичара новијег времена. У својим истраживањима изузетно успешно је спајала најбоље у традицији с најбољим у савременој лингвистичкој теорији и са својим креативним виђењима лингвистичке стварности, држећи се увек принципа, који је био водећи и за њеног учитеља Александра Белића, да треба, пре свега, поштовати реалност језика.

Поједини инострани слависти који су се у том периоду бавили српскохрватским, односно српским језиком објавили су у својим земљама граматичке приручнике српскохрватског, одн. српског језика, што ипак не припада српској лингвистичкој славистици како је на почетку овог рада одређена (в. напомену 2).

Посматрано с теоријско-методолошких позиција, граматике Александра Белића и Михаила Стевановића написане су на основама Белићевог учења о језику изграђеном у првој половини XX века, чије је поједине аспекте Михаило Стевановић разрађивао, а уз то је своје граматике, и једнотомну и двотомну, знатним делом осавременио богатом језичком грађом новијег времена, а понекад и примерима из разговорног језика, и учинио је функционалностилски разноврснијом него иједан српски граматичар пре њега.

Функционална граматика Игрутина Стевовића (1958), која није добила већу пажњу у научној критици, иако би је заслуживала бар као покушај извесног концепцијског помака, замишљена као приручник, а објављена као монографија, стављала је у први план синтаксичке функције морфолошких облика, и у том правцу развијала Белићево учење о односу значења, облика и функције граматичких јединица.

Касније граматике српскохрватског, одн. српског језика објављене у другој половини XX века већином су постепено доносиле извесне искораке ка савременој граматичкој теорији, али углавном без веће промене наслеђених теоријских основа.

У том погледу изузетак, ако не и теоријски изазов, представљала је поменута граматика Павице Мразовић и Зоре Вукадиновић (1990), написана у оквирима теорије дependенцијалне граматике. Иако та граматика није остварила трајни продор теорије дependенцијалне граматике у проучавања српског језика (с понеким изузетком), она је свакако била подстицајна и корисна за сагледавање српских граматичких датости са друкчијих теоријских становишта. Она је била значајна првенствено у теоријском погледу, затим и у дескриптивном, а вероватно најмање у лингводи-

[21] О српским граматикама руског језика в. Пипер 2017.

дактичком, иако је, судећи по наслову, та књига била намењена учењу српског као страног језика.

С обзиром на то, показује се, не први и не последњи пут, корист од „погледа са стране" на језичке чињенице, погледа друкчијег од устаљених тумачења. Као што се тзв. завичајна дијалектологија не сматра оптималним обликом дијалектолошког рада, тако се ни „завичајна граматикографија" не може сматрати ексклузивним обликом граматичких истраживања. Уосталом, то потврђују и примери из других славистичких средина, нпр. велики допринос пољској граматикографији дали су романиста и русиста Станислав Каролак и русиста Анджеј Богуславски, један од водећих лингвиста Прашког лингвистичког серкла био је англиста Виљем Матезијус, руски слависта Иван Мешчанинов био је по почетном академском образовању правник и археолог, Лав Шчерба – слависта и романиста, Александар Бондарко − бохемиста итд., што није било препрека за њихове значајне доприносе у другим областима, не само због одличног познавања друкчијег језичког материјала него и због темељног познавања других лингвистичких теорија и метода.

Са становишта облика и обима граматичких описа и анализа, резултати граматичких испитивања објављивани су као мање или више целовити граматички прегледи, као монографије о појединим граматичким питањима (укључујући докторске дисертације и магистарске радове), тематски зборници, ауторски зборници или научни чланци, нпр. У широком периоду од пола века, динамичном и у развоју лингвистичке теорије у свету и у развоју словенске граматикографије, природно је што су и проучавања граматичког система и функција српског језика била концепцијски и ауторски разноврсна, било да је реч о морфологији и творби речи, или о синтакси (више заступљеној у истраживањима), или о радовима који су обухватали све главне области граматике.[22]

У области српске граматикографије датог периода највише пажње било је усмерено на синтаксичку проблематику, в., на пример, поред поменутих радова Милке Ивић, такође: Станојчић 1967; Станојчић 1973; Радовановић 1976; Станојчић 1980; Клајн 1985; Дудок 1987; Станојчић 1987; 1990; Радовановић 1990; Антонић 1995; Васић В. 1995; Поповић Љуб. 1997; Петровић Вл. 1997; Радовановић 1997; Чаркић 1997; Симић 1999; Клајн 2000 и др.

Граматичке структуре и функције у српском и другим словенским језицима биле су у том периоду предмет и низа других радова – контрастивних, упоредноисторијских, контактолошких, или радова посвећених само једном словенском језику.[23]

---

[22] На пример, Белић 1949; Лалевић 1951; Грицкат 1954; Ивић М. 1954; Лалевић 1962; Стевановић 1964; Стевановић 1967; Вуковић Ј. 1967; Стевановић 1969; Марковић С. 1967; Милошевић 1970; Миновић 1970; Гортан Премк 1971; Станојчић 1973; Милојевић 1980; Станојчић 1980; Ћорић 1982; Карацић 1984; Ковачевић 1986; Клајн 1985; Костић Ђ. 1987; Миновић 1987; НССВД 1987; Станојчић 1987; Петровић Вл. 1989; Мразовић, Вукадиновић 1990; Радовановић 1990; Станојчић 1990; Ковачевић 1991; Ковачевић 1992; Поповић Љуб. 1997; Савић 1993; Антонић 1995; Васић 1995; Фелешко 1995; Танасић 1996; Пипер 1997; Радовановић 1997; Ковачевић 1998; Савић 1998; Савић, Митро 1998; Половина 1999; Симић 1994; Симић 1999; Кликовац 2000.

[23] На пример, Николић В. 1966; Бошковић 1968; Петронијевић 1972; Станковић 1979; Клајн (ур.) 1980–1982; Бачвански 1982; Точанац 1982; Шнел 1982; Маројевић 1983; Бошковић 1984; 1985; Маројевић 1985; Дудок М. 1987; Личен 1987; Младенов 1987; Милинковић 1988; Ђорђевић 1989; Петровић Н. 1989; Бошковић 1990; Сикимић 1990; Дуличенко 1995; Мирић 1995; Терзић А. 1995; Тошовић 1995;

12. Дериватолошка истраживања српских лингвиста у XX веку започела су докторском дисертацијом Александра Белића о историјском развоју деминутивних и амплификативних суфикса у словенским језицима, објављеном 1901. (Белић 1901), а други велики прилог у тој области дао је у првој половини XX века Радосав Бошковић својом дисертацијом о развитку суфикса у јужнословенској језичкој заједници (1936), док је књига предавања Александра Белића о грађењу речи (1949) представљала крупну најаву и српске синхронијске дериватологије.

Дијахронијска дериватологија ипак је доминирала и у српској лингвистици друге половине XX века, нпр. Марojевић 1983; Костић М. 1985; Марojевић 1985; Стакић 1988; Недељковић М. 1993; Бошковић 2000 (поред ономастичких радова који су у целини или једним делом имали за предмет питања грађења речи, нпр. Јовићевић 1985; Јовићевић 1995), мада је било и радова који су знатним делом или у целини били посвећени синхронијској дериватологији, в., на пример, Павловић 1953; Стевановић 1964; Ћорић 1982; НССВД 16/1, 1986; Маринковић 1994; Киршова 1998; Драгићевић 1999; Киршова 1999; Терзић Б. 1999, укључујући радове из дијалектологије (нпр. Бјелетић 1993; Павлица 1996) или оне који су имали за предмет језик писца (нпр. Тешановић 1996). У већем броју истраживања српских дериватолога предмет је била творба именских речи, а ређе других врста речи (нпр. Бјелетић 2000).

Нису били чести ни покушаји да се на српској језичкој грађи унапреди теорија и методологија творбе речи. У том погледу у добре изузетке иде истраживање Драгићевић 1999, у којем је основни циљ био да се на богатом језичком материјалу провери хипотеза о томе да исте семантичке законитости управљају и деривацијом и полисемијом и да ли се творби речи може приступити не само као делу морфологије него као делу лексичке семантике. Први део истраживања чини творбена анализа, а други семантичка анализа, где је у већој мери примењен когнитивнолингвистички приступ предмету, поред осталог, на пример, путем асоцијативних тестова, којима се проверава језичко осећање говорникâ српског језика. Један од главних закључака био је да се деривати појмовно осамостаљују од мотивних речи и ступају у асоцијативне везе са својим синонимима, антонимима, хипонимима и др., те да су говорници снабдевени најмање двоструким апаратом обраде језичких података, од којих је један лингвистичко-морфолошки, а други логичко-семантички, нпр. за испитанике именица *учитељица* потиче од глагола *учити*, а не од именице *учитељ* и сл.

13. Иако је још на почетку XX века Јан Бодуен де Куртене предвидео развој лексикологије као нове лингвистичке дисциплине, и премда су се многи српски слависти током XX столећа бавили и проучавањем различитих аспеката речи, српска лексикологија се, у модерном смислу тог термина, почела развијати од осамдесетих година XX века, замах у развоју добила је деведесетих година, а своје најбогатије резултате остварила је у првим деценијама XXI века.

Семантичка истраживања од педесетих до осамдесетих година XX века представљала су добре наговештаје онога што ће уследити. Премда су у првим радовима водећи међу тада младим српским лингвистима били критични према структура-

Стојановић С. 1996; Марфуњина 1997; Пипер 1997; Ћирковић 1997; Дудок 1998; Киршова 1998; 1999; Ћирковић 1998; Лаиновић-Стојановић 1998; Станковић (ур.) 1998; Бошковић 2000; Поповић Људ. 2000.

лизму, та критичност је релативно брзо замењивана семантичким истраживањима у којима је било све више елемената структурализма (в. Ивић М. 1972; 1973; 1975)[24], у чему су се издвајале Милка Ивић, која проучавање граматичке семантике све видљивије везује за лексичку семантику, и Ирена Грицат, више оријентисана на питања негације, антонимије, платисемије, деминутивности и друга. Од представника старијег поколења семантици је већу пажњу посвећивао Миливој Павловић, посебно творбеној семантици, што је педесетих година било доста ново.

Рад на речницима српскохрватског језика – Речник САНУ (1959–), РМС (1967–1976) – такође је био подстицајан за развој српске лексикологије, а посебно је било значајно одржавање различито профилисаних лексиколошких и лексикографских конференција (о синонимији, о лексичким системима, о позајмљеницама и др.), као и објављивање зборника реферата с тих конференција (Ћупић (ур.) 1982; Јерковић (ур.) 1984; НССВД 1992; Планкош (ур.) 1996). Најзад, на почетак осамдесетих година (1981) пада и почетак универзитетске наставе лексикологије као засебног предмета заслугом, пре свега, Даринке Гортан Премк.

Захваљујући првенствено вишегодишњим плодним истраживањима Драгане Мршевић-Радовић (в. Мршевић-Радовић 1987), с теоријским ослонцем на руску фразеолошку школу Валерија Мокијенка, утемељена су фразеолошка истраживања у српској лингвистичкој славистици друге половине XX века, чему су допринела фразеолошка истраживања и других лингвиста (нпр. Петровић Вл. 1989; Пријић-Нисетео 1994; Богдановић 1997; Мушовић 1997 и др.), која ће се наставити у следећим деценијама.

Почев од осамдесетих година објављују се такође прве монографије и тематски зборници који су у целини или знатним делом били посвећени лексиколошким и сродним питањима – о развоју српског језика и његове лексике (Пешикан 1970), о проблемима у настави лексике (Николић В. 1979), о синонимији (НССВД 1982), о паронимима у настави (Тошић 1985), о лексичко-семантичкој кохезији (Половина 1987), о заменичким прилозима (Пипер 1988), о лексици и фразеологији Вука Караџића (Ивић М. 1990; 1997), о хомонимији (Шипка 1990), о међујезичким хомонимима и паронимима (Радић-Дугоњић 1991), о лексичко-семантичким системима (НССВД 1992), о називима за боје (Ивић М. 1995), о позајмљеницама (Планкош (ур.) 1996), о полисемији (Гортан Премк 1997; 2004), о просторним предлозима, глаголима кретања и др. (Пипер 1997), о основама лексикологије (Шипка 1998), о позајмљеницама (Пецо 1987; Прћић 1991; Петровић 1992; *О лексичким позајмљеницама* 1996; Чулић 1996; Ајдуковић 1997), о концептуалној семантици (Радић-Дугоњић, Ристић 1999), о семантици предлога (Кликовац 2000) и др., а још је много већи и предметно разноврснији био број објављених чланака из српске и словенске лексикологије.

Значајан допринос српској славистичкој лексикологији дали су лингвисти који су се лексиколошким темама бавили у оквиру контрастивних, одн. конфронтативних, типолошких, упоредноисторијских, ареалних и сродних истраживања.

Когнитивна лингвистика је и теоријски, и методолошки, и проблемски проширила оквире српске лексикологије, мада су остала и нека ограничења. До тада пре-

[24] Преглед семантичких истраживања Милке Ивић в. у Драгићевић 2008.

овлађујући методи парафразе и компонентне анализе допуњују се или се замењују анализом прототипа, асоцијативних веза, концептуалних структура, кључних речи и другима. „Нажалост, изван пажње српских семантичара остала је семантика која се развила у окриљу генеративне граматике, као и већина математичких и статистичких приступа лексичком значењу" (Драгићевић 2017).

Сва та проблемски и методолошки разноврсна истраживања (в. преглед у Драгићевић 2010), као и достигнућа лексиколошке теорије и њене примене у другим словенским срединама, била су подстицајна за рад на првој лексикологији српског језика, са елементима опште лексикологије, најисцрпнијој и најмодернијој међу данашњим словенским лексикологијама, коју је у првој деценији овог века објавила Рајна Драгићевић (2007; 2010).

14. Подстицај ономастичким истраживањима, који је у првој половини XX века, али и касније, највише давао Радосав Бошковић, донео је обилније плодове у другој половини XX века у радовима о ширим ономастичким питањима (нпр. Вишић 1994; Вујичић 1996; Јовићевић 1995), као и о антропонимима (нпр. Грковић М. 1977; 1979; 1986; Марojевић 1985; Јовићевић 1985; Михајловић 1992; Пеић, Бачлија 1994; Стаматовић 1994; Ћосовић 1994; Чулић 1996; Шћепановић 1997), хидронимима (Вујичић 1982; Павловић З. 1994; 1996), дримонимима (Михајловић 1965) итд. Појачано интересовање за ономастику огледа се и у покретању часописа *Ономатолошки прилози* (1979−), који сада води Александар Лома.

15. Централно место у српској лексикографији друге половине XX века имају по објективном значају, а и по обиму и квалитету, дескриптивни речници српског језика. Прави велики почетак српске лингвистике XIX века означило је објављивање *Српског рјечника* Вука Караџића 1818. Лексикографија је отада остала једна од главних грана српске лингвистике, још изразитије у XX веку, у првом реду због капиталног пројекта *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (1959–), чија израда траје до краја XX века и наставља се у XXI веку, а ангажује највећи део српских лексикографских снага.

Други велики подухват пада на другу половину XX века. То је шестотомни *Речник српскохрватскога књижевног језика* Матице српске и Матице хрватске (1967−1976, од 1969. само Матице српске). Речник садржи грађу стару 60 и више година захватајући донекле грађом и у време свог објављивања. Настао је превасходно трудом сарадника Института за српскохрватски језик САНУ, који су током дугогодишњег заједничког рада на великом Речнику САНУ и на Речнику Матице српске створили колектив који се назива Београдска лексикографска школа (И. Грицкат, М. Пешикан, Д. Гортан Премк, С. Ристић, М. Тешић, Ђ. Оташевић и др., в. Драгићевић (ур.) 2014), а који се поред рада на конкретним лексикографским задацима успешно бави и теоријском лексикографијом.

Године 1966. објављен је речник Милоша Московљевића, који је убрзо по објављивању уништен из политичких разлога, тако да су Срби задуго остали ускраћени за једнотомни дескриптивни речник, а одличан школски речник српскохрватског језика остао је, нажалост, недовршен (Јоцић, Васић 1988; 1989).

Дакле, стицајем околности, које тешко да су све случајне, у српској дескриптивној лексикографији друге половине XX столећа, израда једног речника изузетно се одужила, на другом речнику је сарадња двају издавача прекинута пре краја по-

сла, па је издавање привео крају само један издавач, трећи речник је по објављивању уништен, а четврти није доведен до краја.

У српској дијалекатској лексикографији тога раздобља издваја се рад о лексици Васојевића (Стијовић Р. 1990), а речникâ писаца је такође било мало (в. Стевановић 1983; Павковић 1984; Турлаков 1999).

Од историјских дескриптивних речника једини је *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* ЈАЗУ, 1880–1976, на којем су поред хрватских радили као уредници и сарадници и српски лингвисти. У њему је у 23 тома обрађено око 250.000 лексема.

Пројекатска етимолошка лексикографска истраживања су у српској лингвистици утемељена крајем XX века заслугом Павла Ивића и одмах су почела да добијају на замаху (Ивић П. (ур.) 1998), који се појачао у XXI веку

Од специјалних речника издвајају се речник синонима (Лалевић 1974), двојезични речник српско-бугарских међујезичких хомонима (Иванова, Алексић 1999), фреквенцијски речници Смиљке Васић (1996; 1998; 2000), као и речници некњижевних речи – жаргона (Андрић 1975; Милојковић 2000) и опсцене лексике (Богдановић (ур.) 1998; Савић, Митро 1998; Шипка 1999) и др.

Заступљени су били и синтаксички речници: *Речник глагола: са допунама* (Петровић, Дудић 1989) и *Srpsko-mađarski rečnik glagolske rekcije* (Бурзан, Петровић и др. 1992).

Објављен је и већи број језичких саветника, поучника и сл. публикација, међу којима се квалитетом и популарношћу издвајају књиге Ивана Клајна (Клајн 1981; Клајн 1987 и др.), с више допуњених издања, са издањем на Брајевом писму и издањем у електронској форми.

Било је објављено и више речника страних речи: Вујаклија 1954, с више издања (врло популаран упркос скромном квалитету); Алексић 1978, с неколико издања; Ћирилов 1982 и Ћирилов 1991; Мићуновић 1988, с више издања; Клајн 1992; Шеховић 1997, с више издања; Оташевић 1999; чему се прикључују речници речи из једног страног језика: Шкаљић 1966; Ајдуковић 1997 (као регистар у монографији).

Посебно место у српској лексикографији разматраног периода има *Обратни речник српскога језика* (Николић М. 2000), који садржи и лексикографске информације, као што су лематска форма, акценат речи, ознаку за морфонолошку измену обличке основе, податак о екавској и ијекавској форми, додатне коментаре уколико су потребни и ознаку извора из кога је преузета реч.

У том периоду врло је била богата, квалитетом неједнака, српска двојезична лексикографија.

Српска електронска лексикографија тога раздобља није била још ни на почетку, а корпусна лингвистика се тек почела утемељивати, највише трудом Душка Витаса.

Од нерешених начелних питања у српској лексикографији друге половине XX века, међу најзначајнијима била су и остала питања језичког стандарда и језичког корпуса. Од онога што се одреди као српски језички стандард зависи и корпус српског језичког стандарда. Тај задатак је пренет на српску лексикографију почетка XXI века.

> Разуме се, све би могло бити и боље, и свакако – све би могло и морало бити и брже. А брже није још из неких разлога, више објективних, мање субјективних, које ја овако разумем. Историја лексикографије једнога језика одраз је политичке, социјалне и културне историје оних који тим језиком говоре (Гортан Премк 2017: 312).

16. Поређења словенских језика са другим словенским језицима заступљена су великим бројем радова у српској лингвистичкој славистици друге половине XX века, најчешће као поређења српског језика с руским (в. о томе напомену 23). Поређењима српског језика са другим словенским и несловенским језицима посвећен је зборник радова Клајн, Пипер 2010. Преглед типолошких истраживања дат је у раду Пипер 2000, а најновију слику о српском језику у светлу контрастивних и типолошких истраживања даје рад Алановић 2017.

16. Међујезичке разлике и сличности имају важно место у лингводидактичкој теорији и пракси, мада је у време узлета контрастивних истраживања понекад било и претераних очекивања од користи коју проучавање међујезичких сличности и разлика може донети настави страних језика, која је много сложенија од тога. Лингводидактика је у српској лингвистичкој славистици друге половине XX века била најзаступљенија у вези с наставом српскохрватског, односно српског језика (Димитријевић Р. 1955; Димитријевић Р. 1958; Николић Мил. 1965; Димитријевић Р. 1972–1978; Николић Мил. 1980; Николић Мил. 1999 и др.), али се од шездесетих година интензивније развија и у русистици (нпр. Митропан 1963; Костић С. 1968; Радошевић 1970; Радошевић 1973; Николић В. 1975; Николић, Межински 1984) да би деведесетих година дошло до новог узлета у оквирима савремене лингводидактичке теорије (в. Кончаревић 1991; Раичевић 1995; Кончаревић 1996; Кончаревић 1997), који ће највише плодова дати почетком XXI века.[25]

17. Когнитивнолингвистичка истраживања крајем XX века тек су почела да добијају на замаху да би њихов пуни процват дошао у овом веку. Општи преглед те проблематике дат је у раду: Пипер 2006, а најновије стање исцрпно се осветљава у раду: Поповић Људ. 2017.

18. Пажњу су привлачила и стилистичка питања, како општа, тако и функционалностилистичка питања, као и она која се односе на језик и стил писца.[26] Иако су се стилистичким темама бавили слависти из свих српских научних центара, међу њима су преовлађивали сарајевски слависти, додуше не само лингвисти него и проучаваоци књижевности, посебно Новица Петковић и Малик Мулић. Од краја деведесетих година тежиште стилистичких истраживања је у Београду, захваљујући, пре свега, радовима Радоја Симића, што ће бити још изразитије на почетку XXI века.[27]

Више монографија имало је за предмет питања језика (и стила) појединих писаца: Иве Андрића (Станојчић 1967); Милована Видаковића (Кашић 1968); Михаила Лалића (Ћорац 1968); Растка Петровића (Миновић 1970); Јакова Игњатовића

[25] В. више о томе (са литературом) у овој књизи у глави посвећеној српској лингвистичкој русистици друге половине XX века.

[26] На пример, Павловић М. 1956б; Станојчић 1967; Ћорац 1968; Павловић М. 1969; Миновић 1970; Стефановић 1974; Јовић 1975; Младенов 1980; Тошовић 1988б; Савић, Половина 1989; Тошовић (ур.) 1991; Луковић 1994; Ћорац 1974а; Ковачевић 1991; Човић 1991; Радуловић 1994; Тошовић 1995; НССВД 23/2 1995; Рајковић 1996; Симић 2000; Ћорац 1974б.

[27] Исп. Чаркић 1995.

(Јерковић Ј. 1972); Љубомира Ненадовића (Јерковић Ј. 1976); Владислава Петковића Диса (Стефановић 1974); Богобоја Атанацковића (Јерковић Ј. 1981); Лазе Лазаревића (Станојчић 1982); Јована Хаџића (Суботић 1989); Чеда Вуковића (Радуловић 1994); Добрице Ћосића (Рајковић 1996); Ћамила Сијарића (Стевовић С. 1997) и других.

19. Српска славистичка историографија била је мање усмерена на научне школе и теорије (у том погледу издваја се књига Ивић М. 1963),[28] на процесе у развоју славистике или неке њене гране или периоде (нпр. Грицкат 1988; Радуловић 1990), или институционалну делатност (*Сто година лексикографског рада у САНУ* 1993; Грицкат 1996), а много је више била усредсређена на личности, при чему су највећу пажњу привлачили Вук Караџић и његово филолошко дело, најчешће поводом неке годишњице,[29] у неким случајевима поводом поновног издавања Караџићевих дела. Покушаји да се дело Вука Караџића сагледа и критички, или да се критички оцене разлике између Вуковог и вуковског језика, били су у датом периоду знатно ређи.[30]

Поред радова о Вуку Караџићу, више радова било је посвећено и неким другим српским филолозима, пре свега, Сави Мркаљу, Ђури Даничићу, Александру Белићу (и поновном издавању њихових дела).[31] Објављен је и низ научних зборника посвећених посебно заслужним српским лингвистима и славистима: Вуков зборник 1966; Белићев зборник 1976а; Белићев зборник 1976б; Даничићев зборник 1976; Зборник о Даничићу (НССВД 1976); Мошинов зборник 1977; Зборник Милки Ивић и Павлу Ивићу (ЗбМСФЛ 1984–1985); Кошутићев зборник 1986; Вуков зборник 1987а; Вуков зборник 1987б; Вуков зборник 1988; Зборник Александру Младеновићу (ЗбМСФЛ 1990); Кочишев зборник 1993; Зборник Вери Јерковић и Јовану Јерковићу (ЗбМСФЛ 1994); Шафариков зборник 1996; Вуковићев зборник 1998; Зборник Драгољубу Петровићу (ЗбМСФЛ 2000) и др.

Часопис *Јужнословенски филолог* посветио је више бројева истакнутим лингвистима и славистима и донео њихове биобиблиографије: Библиографија радова професора Александра Белића / И[рена] Г[рицкат] // ЈФ. – Бр. XXIV (1959–1960); Библиографија радова Степана Куљбакина / Нада Ђорђевић // ЈФ. – Бр. XXIX, св. 3/4 (1973); Библиографија радова професора Михаила Стевановића / Д[рагана] Мршевић // ЈФ. – Бр. XXX, св. 1/2 (1973); Библиографија радова Бериславa Николића / М[илица] Р[адовић]-Т[ешић] // ЈФ. – Бр. XXXIII (1977); Библиографија Радосава Бошковића / [Драго Ћупић] // ЈФ. – Бр. XL (1984); Библиографија професора Михаила Стевановића / Драгана Мршевић-Радовић // ЈФ. – Бр. XLVII (1991); Библиографија радова академика Павла Ивића / [Слободан Реметић] // ЈФ. – Бр. LVI, св. 1/2 (2000); Биобиблиографија академика Ирене Грицкат-Радуловић / Милена Марковић

[28] У књизи Милке Ивић *Правци у лингвистици* (1963), једној од најпревођенијих књига српске лингвистике, дат је, поред осталог, преглед најважнијих поглавља из историје лингвистичке славистике.

[29] На пример, Белић 1947; Караџић 1948; Мркаљ 1949; Поповић М. 1964; Стојановић Љуб. и др. 1968; Пешикан 1970; НССВД 2 1972; НССВД 3 1973; НССВД 5 1975; Добрашиновић 1980; Поповић М. 1983; Караџић 1984; Добрашиновић 1987; Кашић 1987; Милисавац 1987; Окука 1987; Стевановић 1987; Стојановић Љуб. 1987; Вуков зборник 1988; Стевановић 1988а; Ћупић 1988; НССВД 17/1–5 1988; Милисавац 1989; Остојић 1989; Пецо 1990а; Станојчић 1990; Окука, Станчић 1991; Самарџић 1995; Унбегаун 1995.

[30] На пример, Костић Л. 1964; Селимовић 1967; Самарџић 1995; Ивић М. 1990; Костић Л. 1999.

[31] Уп. Мркаљ 1949; Мркаљ 1983; Мркаљ 1995; Даничић 1962; Даничић 1975; Даничић 1981; Даничић 1983; Даничић 1984; Белић 1988–2000; Ћупић 2000.

// ЈФ. – Бр. LXVI (2010); Библиографија академика Милке Ивић / Милена Марковић // ЈФ. – Бр. LXVII (2011).

20. Шира интердисциплинарна проучавања српског језика почињу од седамдесетих година XX века, али их је знатно раније наговестила докторска дисертација из развојне психолингвистике Миливоја Павловића (Павловић М. 1920). Интересовање за психолингвистику,[32] које је дало низ одличних публикација Института за лингвистику у Новом Саду из области развојне психолингвистике, касније је изгубило на интензитету. Почеци бављења етнолингвистичким темама налазили су методолошко упориште првенствено у радовима Никите Толстоја (Толстој 1995; в. прегледни рад: Сикимић 2007), а теолингвистичка истраживања, која су крајем XX века још била врло малобројна, распламсаће се у XXI веку, трудом, пре свега, Ксеније Кончаревић (в. Кончаревић 2015; Кончаревић, Петровић 2016).

21. Највише снаге утрошено је на социолингвистичку проблематику (Радовановић М. 1979; Нејлор 1996; Петровић Д. 1996; Радовановић (ур.) 1996; Ковачевић 1997; Одбор за стандардизацију 1998–2000; Брборић 2000; Марojевић 2000 и др.; в. библиографски преглед у: Бугарски 2009), како теоријску, тако и дескриптивну и проблемску, а такође на полемике, које су, нажалост, често биле новинске и памфлетске, одн. покушаји политичких напада и моралног оцрњивања опонента, што је далеко од науке. Такве новинске текстове њихови аутори су понекад поново објављивали у ауторским зборницима. Узоран пример аргументованог побијања таквих напада представља књига Ивић П. 2014. У време када је против Павла Ивића поводом књиге *Српски народ и његов језик* (1971) вођена политичка кампања иницирана од органа Савеза комуниста задужених за језичку и културну политику, и када му је полиција одузела пасош због наводног национализма, његови каснији опоненти нису србовали (као ни каснији борци за људска права) чувајући своје партијске позиције, да би га деведесетих година они нападали здесна оптужујући да изневерава националне интересе. То је једно од жалосних сведочанстава када се политика и лични интереси уплићу у живот науке, чега је у српској славистици највише било у вези са социолингвистичким темама. Ипак, то је остала маргинална појава у развоју српске лингвистичке славистике друге половине XX века, испуњеном великим прегнућима и крупним резултатима.

Литература[33]

Алановић М. „Српски језик у светлу контрастивно-типолошких истраживања.” *Јужнословенски филолог*, LXXIII, св. 3/4 (2017): стр. 355–388.

Белић А. „Језик и музика.” *Наш језик*, бр. III, св. 6 (1934): стр. 161−166.

[32] Исп. Савић 1986; Васић С. 1994.

[33] За упућивања у тексту на посебне публикације објављене у периоду 1950–2000. године в. библиографију посебних публикација у књизи: Пипер П. *Прилози историје српске лингвистичке славистике: друга половина XX века*. Београд: Чигоја штампа, 2018.

Бјелетић М. (ур.). *Ка изворима речи: Тридесет година Етимолошког одсека Института за српски језик САНУ: зборник радова*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2013.

Богдановић Н. „Инвентар морфолошке проблематике призренско-тимочких говора.” *Српски дијалектолошки зборник*, бр. XLVII (2000): стр. 309–335.

Бугарски Р. *Селективна социолингвистичка библиографија: СФРЈ/СРЈ/Србија: 1967–2007*. Београд: Народна библиотека Србије, 2009.

Бошковић Р. *Развитак суфикса* у *јужнословенској језичкој заједници*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, Библиотека Јужнословенског филолога 6, 1936.

Влајић-Поповић Ј. „Етимологија српског језика данас (уз осврт на јуче и поглед ка сутра).” *Јужнословенски филолог*, бр. LXXIII, св. 3/4 (2017): стр. 137–161.

Вопросник общеславянского лингвистического атласа. Москва: Институт русского языка Академии наук СССР, 1965.

Гортан Премк Д. „Српска лексикографија данас.” *Јужнословенски филолог*, бр. LXXIII, св. 3/4 (2017): стр. 291–313.

Грицкат И. „Наука о српском језику код Срба у другој половини XIX века.” *Наш језик*, књ. 27 (н. с.), св. 5 (1988): стр. 295–323.

Грицкат И. „Наука о језику у делатности Академије.” *Глас САНУ*, књ. 379. Одељење језика и књижевности, књ. 15 (1996): стр. 1–83.

ДЛС: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе: зборник радова*. Нови Сад: Матица српска; Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 2002.

Драгићевић Р. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.

Драгићевић Р. (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси: колективна монографија*. Београд: Филолошки факултет, 2014.

Драгићевић Р. „Српска лексикологија данас: садашње стање и перспективе.” *Јужнословенски филолог*, бр. LXXIII, св. 3/4 (2017): стр. 259–290.

Драгичевић М., Реметић С. „Српска дијалектологија на почетку XXI века.” *Филозофско-филолошке науке на почетку 21. вијека: проблеми и правци развоја: зборник радова са научног скупа* (Бања Лука, 7–8. децембра 2001). Бања Лука: Филозофски факултет у Бањој Луци (2001): стр. 143–158.

Иванова Ц., Алексић М. *Српско-бугарски речник*, *тематски*, *хомонимни*. Велико Търново: Издателтво ПИ, 1999.

Ивић М. „Репертоар синтаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима.” *Зборник за филологију и лингвистику*, бр. VI (1963): стр. 13–31.

Ивић М. „Лингвистика у овим садашњим, седамдесетим годинама.” *Летопис Матице српске*, год. CLI, књ. 416, св. 6 (1975): стр. 827–832.

Пипер П., Антонић И., Ружић В., Танасић С., Поповић Љ., Тошовић Б. *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Ивић М. (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска; Београд: Београдска књига, 2005.

Ивић П. „Почетак организованог рада на лингвистичкој географији код нас.” *Наш језик* (н. с.), бр. X, св. 3/6 (1960): стр. 101–107.

Ивић П. „Број прозодијских могућности у речи као карактеристика фонолошких система словенских језика.” *Јужнословенски филолог*, бр. XXV (1961–1962): стр. 75–113.

Ивић П. „Инвентар фонетске проблематике штокавских говора.” *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, бр. VII (1962–1963): стр. 99–110.

Ивић П., Лехисте И. „Прилози испитивању фонетске и фонолошке природе акцената у савременом српскохрватском књижевном језику.” *Зборник за филологију и лингвистику*, бр. VI, бр. VIII, бр. X, бр. XII, бр. XIII, св. 2; бр. XV, св. 1, 1963–1972.

Ивић П. (ур.) *Огледна свеска*. Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 15. Београд: Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, 1998.

Ивић П. „Неоакут на падинама Копаоника.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, бр. XXXVII (1994): стр. 249–256.

Ивић П. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Приредио Слободан Реметић. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Ивић П. „Рад на лингвистичкој географији у Југославији.” *Из српскохрватске дијалектологије: изабрани огледи III*. Ниш: Просвета (1991): стр. 49–66.

Ивић П. *Полемички и други сродни списи*. Приредила Рада Стијовић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2014.

Ивич П., Александер Р. „Рефонологизация количества гласного в качество в одном юго-восточном сербском говоре.” *Общесловянский лингвистический атлас: материялы и исследования 1971*. Москва: Наука (1974): стр. 18–21.

Ивић П., Реметић С. „Рефлекси акцентованих вокала *е* и *о* у говорима призренско-јужноморавског дијалекта на земљишту косовске покрајине.” *Косовско-метохијски зборник 1*. Београд: Српска академија наука и уметности (1990): стр. 163–173.

Јокановић-Михајлов Ј. „Природа узлазних акцената у прогресивнијим штокавским говорима.” *Српски дијалектолошки зборник*, бр. XXIX (1983): стр. 297–338.

Јокановић-Михајлов Ј. *Акценат и интонација говора на радију и телевизији*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2006.

Јокановић-Михајлов Ј. *Прозодија и говорна култура*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2012.

Јокановић-Михајлов Ј., Томић Т., Крајишник В. „Утврђивање скупа базичних тонских карактеристика битних за реализацију комуникативних функција исказа.” *Зборник радова XXXVI конференције ЕТАН-а*. Београд: Југословенски савез за електронику, телекомуникације, аутоматизацију и нуклеарну технику (1992): стр. 19–26.

Клајн И. „Лексика.” *Српски језик на крају века*. Редактор Милорад Радовановић. Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, Службени гласник, 1996.

Клајн И., Шипка М. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2007.

Клајн И., Пипер П. (ур.). *Контрастивна проучавања српског језика: правци и резултати*. Београд: САНУ, 2010.

Кончаревић К. *Поглед у теолингвистику*. Београд: Јасен, 2015.

Кончаревић К., Петровић С. „Српска теолингвистика данас: истраживачки проблеми и резултати.” *Јужнословенски филолог*, 72, св. 1–2 (2016): стр. 159–186.

Милетић Б. „Изговор српскохрватских гласова: експериментално-фонетска студија.” *Српски дијалектолошки зборник*, бр. V (1933): стр. 1–160.

Милорадовић С. „Општесловенски лингвистички атлас и учешће српских дијалектолога: ентузијазам не мањи од знања.” *Јужнословенски филолог*, бр. LXIX (2013): стр. 367–390.

Милорадовић С. „Лингвистичка географија у Србији: језички записи на картама и њихово читање.” *Јужнословенски филолог*, бр. LXXIII, св. 3/4 (2017): стр. 113–135.

Николић Б. „Упитник за испитивање акцента у штокавским говорима.” *Јужнословенски филолог*, бр. XXVII, св. 1/2 (1966–1967): стр. 307–336.

Николић Б. „Основне дијалекатске акценатске појаве у млађим новоштокавским говорима.” *Јужнословенски филолог*, бр. XXVIII, св. 1/2 (1969): стр. 189–207.

Николић Б. „Акценатски системи у штокавским говорима СР Србије.” *Јужнословенски филолог*, бр. XXIX, св. 1/2 (1972): стр. 275–303.

Лексичка и граматичка синонимија у српскохрватском језику (зборник радова). Научни састанак слависта у Вукове дане, бр. 12, св. 1, 1982.

Лексичко-семантички систем српскохрватског језика (зборник радова). Научни састанак слависта у Вукове дане, бр. 22, св. 2, 1992.

ОКДА: *Общекарпатский диалектологический атлас: вступительный выпуск.* Скопје: Международная редакционная коллегия ОКДА, Совет Академии наук и искусств СФРЮ, Македонская академия наук и искусств, 1987.

Павловић М. „Значење придева с наставком *-аст* и његових варијаната.” *Наш језик*, IV/1–2 (1953): стр. 9–24; IV/3–4 (1953): стр. 99–114; IV/5–8 (1953): стр. 175–195.

Павловић М. „Апстрактне именице с наставком *-ост*.” *Наш језик*, IV/9–10 (1953): стр. 296–307.

Павловић М. „Дијалектолошки атлас и проблематика српскохрватског језика.” *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, бр. IV (1959): стр. 165–187.

Павловић С. „Српска историјска лингвистика на почетку XXI века.” *Јужнословенски филолог*, бр. LXXIII, св. 3−4 (2017): стр. 163−205.

Петровић Д. „Две српске прозодијске норме?” *Актуелни проблеми граматике српског језика.* Суботица: Градска библиотека; Београд: Народна библиотека Србије, Институт за српски језик САНУ (1999): стр. 227–231.

Петровић Д., Гудурић С. „Неоакут на северном подножју Рудника.” *Зборник Института за српски језик САНУ: посвећено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2008): стр. 419–428.

Петровић Д., Гудурић С. *Фонологија српскога језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 2010.

Пецо А. „Вук–Даничићеви акценатски принципи и наша стандардна прозодијска норма.” *Наш језик* (н. с.), бр. XVIII, св. 1/2 (1970–1971): стр. 93–102.

Пецо А., Правица П. „О природи акцената српскохрватског језика на основи експерименталних истраживања.” *Јужнословенски филолог*, бр. XXIX, св. 1–2 (1972): стр. 195–242.

Пијановић П. *Српски културни круг: 1900–1918*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Пипер П. „Српска лингвистичка славистика деведесетих година XX века.” *Зборник Матице српске за славистику*, бр. 54/55 (1998): стр. 9–44.

Пипер П. *Увод у славистику*. Књ. 1. Београд: Филолошки факултет, 1991.

Пипер П. „О типолошким истраживањима у српској лингвистичкој славистици.” *Славистика*, бр. IV (2000): стр. 17–24.

Пипер П. „О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика.” Пипер П. (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ (2006): стр. 7–47.

Пипер П. „О српској лингвистичкој русистици друге половине XX века.” Кончаревић К. (ур.). *Универзитетска славистика: традиције*, *савремено стање*, *перспективе*. Београд: Филолошки факултет (2017): стр. 341–359.

Малџијева В., Тополињска З., Ђукановић М., Пипер П. *Јужнословенски језици: граматичке структуре и функције*. Пипер П. (ред.). Београд: Београдска књига, 2009.

Поповић Љ. „Актуелна питања когнитивнолингвистичких проучавања српског језика.” *Јужнословенски филолог*, бр. LXXIII, св. 3/4 (2017): стр. 315–354.

Ракић-Милојковић С. „Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне.” *Српски дијалектолошки зборник*, бр. XLI (1995): стр. 521–570.

Реметић С. „Српски језик у лингвистичким атласима.” *Славистика*, бр. I (1997): стр. 116–120.

Реметић С. „Шездесет година дијалектологије у Институту за српски језик.” *Шездесет година Института за српски језик САНУ I: зборник радова*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2007): стр. 179−193.

Реметић С. „Српска дијалектологија јуче, данас и сутра.” *Јужнословенски филолог*, бр. LXXIII, св. 3/4 (2017): стр. 85–112.

Сикимић Б. „Етнолингвистика у Србији: од реконструкције културе до теренских истраживања.” *Свет речи*, год. 11, бр. 23−24 (2007): стр. 37–42.

Станојчић Ж. „Београдска (Белићева) лингвистичка школа.” *Српска енциклопедија*. Т. 1. Књ. 2. Нови Сад: Матица српска; Београд: САНУ, Завод за уџбенике, 2011.

Тутњевић С. *Српски културни наратив*. Београд: Свет књиге, 2016.

Чаркић М. „Стилистика на српском језичком подручју: кратак историјски преглед.” *Наш језик*, бр. XXX, св. 1/5 (1995−1996): стр. 109–121.

Чаркић М. „Сербская лингвистика текста.” *Stylistyka* (Opole), бр. 6 (1997): стр. 541–564.

*

Belić A. „Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplificativsuffixe.” *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 23 (1901): pp. 134–206.

Belić A. „L’accent de la phrase et l’accent du mot.” *TCLP*, br. IV (1931): str. 183–188.

Dragićević R. „Leksička semantika.” Piper P., Radovanović M. (ur.). *Lingvistika Milke Ivić*. Beograd: XX vek (2008): str. 233–255.

Dragićević R. „Leksička semantika u srbistici krajem 20. i početkom 21. veka.” *Srpska lingvistika = Serbische Linguistik* / Eine Bestandsaufnahme, herausgegeben von Christian Voß und Biljana Golubović. Münhen–Berlin: Verlag Otto Sagner (2010): str. 15–33.

Pavlovitch M. *Le langage enfantin: acquisition du Serbe et du Francais par un enfant serbe*. Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion, 1920.

Petrović D. „Srpskohrvatski jezik i Opštekarpatski dijalektološki atlas.” *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, *Philologica*, br. XXX (1980): str. 195−199.

Piper P. „Psiholingvistički aspekt opozicije „unutra/spolja” kao mogućeg konstitutivnog faktora sistema semantičkih kategorija.” *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije* (Sarajevo), 7/8 (1983–1984): str. 223–230.

Savić S. „Psiholingvistika kod nas.” *Filologija*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Razred za filološke znanosti, br. 14 (1986): str. 205−305.

Savić S. *Razvojna psiholingvistika (odabrana i komentarisana literatura za period 1970−1975)*. Novi Sad: Institut za lingvistiku, 1976.

Предраг Ј. Пипер

СЛАВЯНСКИЕ ЯЗЫКИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ СЕРБСКИХ УЧЕНЫХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Р е з ю м е

Предметом настоящей статьи является вклад сербских ученых в развитие славянского языкознания во второй половине XX века, который рассматривается как с точки зрения хронологии и периодизации научного развития, так и с учетом других критериев историографии науки о языке, таких как: проблемный, теоретический, методологический, педагогический, персональный и институциональный. В статье выделяются три периода развития славянского языкознания в Сербии во второй половине XX века. Первый период, до конца пятидесятых годов, отличался разнообразием исследований при сохранении, в основном, традиционного теоретического подхода, наиболее успешно представленного в Белградской лингвистической школе Александра Белича. Второй период, с конца пятидесятых и до конца восьмидесятых годов, является периодом становления и расцвета Новисадской лингвистической школы Милки Ивич и Павла Ивича, для которой характерно расширение теоретических рамок исследования с преобладанием структурного подхода. Начиная с восьмидесятых годов эту школу также характеризует применение функционально-семантического и когнитивного подходов, расширение проблемного охвата исследований. В девяностых годах XX века, в отличие от предыдущего периода, основное внимание с изучения сербохорватского переключается на изучение сербского языка и на вопросы его нормирования. Большое внимание уделяется сопоставительным и типологическим исследованиям сербского и других языков на всех языковых уровнях. Во второй половине XX века славянское языкознание в Сербии развивается в нескольких университетах, заметно увеличивается количество специалистов по отдельным областям славянского языкознания, возникают и укрепляются новые формы сотрудничества, расширяются международные научные связи.

Ключевые слова: сербское языкознание, славяноведение, сербский язык, славянские языки, XX век, историография науки.

811.163.41’367
811.163.41’37
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch2

Миливој Б. АЛАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

УТИЦАЈ ЛЕКСИЧКЕ СЕЛЕКЦИЈЕ НА ЗНАЧЕЊСКУ СТРУКТУРУ КОНСТРУКЦИЈЕ**

У овоме истраживању полазимо од два типа непрелазних и прелазних реченичних конструкција, чију пропозициону структуру изводимо из остварене лексичке селекције. Иако се не може порећи да је значење конструкције мотивисано самим конструкционим обрасцем, у раду желимо посебно да укажемо на два феномена: (а) функционалну употребу речи – како финитног глагола тако и лексичких јединица на позицији глаголских аргумената (***уђи*** *у разговор*, ***место*** *сусрета слависта*) и (б) појављивање пропозиционог предиката и његових аргумената на зависним синтагматским позицијама (*тема* ***разговора учесника***).

Кључне речи: конструкција, пропозиционо значење, лексичко значење, функционалне речи, семантичке улоге.

1. Једно од темељних програмских начела савремених лингвистичких теорија, међу којима се нарочито истичу когнитивна и конструкциона граматика, јесте да лексика и граматика чине континуум (Goldberg 1995: 7; Langacker 1995: 153; Wildgen 2008: 24–26), те да се граница између ова два језичка плана не може увек лако и поуздано утврдити. Ова граница је оштра на крајњим половима, где се, са једне стране, налазе пунозначне речи, попут, на пример, именица, придева, прилога или глагола, док су, са друге, то помоћни глаголи, везници, предлози, у неким језицима и чланови итд., дакле, речи које служе за грађење нових облика или парадигми, односно за указивање на граматичке и значењске односе међу пунозначним речима (Smirnova, Mortelmans 2010: 177–179). Прилике су, међутим, сасвим другачије у прелазном пољу између лексике и граматике (Алановић 2017: 88), где налазимо лексичке јединице које дају податак о неким типичним граматичким категорија-

* milivoj.alanovic@sbb.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178004 под називом *Стандардни српски језик – синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ма, као што је дијатеза, нпр. ***Добио је*** *ударац у леђа*. На исти се феномен своди и када неки типични граматички глаголи, као што су то помоћни *јесам*/*бити* и *хтети*, имају лексичку употребу, што не изненађује јер се систем граматичких речи попуњава из лексике, нпр. *Нека* ***буде*** *што* ***бити*** *не може*, *Биће* ***јесте*** *а небиће* ***није*** или ***Хоћу*** *све* итд.

У овоме раду ћемо се задржати у тзв. прелазном појасу између лексичког и граматичког система, при чему смо одабрали неколико типова конструкција на којима желимо да покажемо колико је њихова значењска интерпретација осетљива на селекцију и распоред лексичких јединица. Опредељење за конструкцију не говори само да се, барем у концепцијском смислу, ослањамо на теоријска начела конструкционе граматике, већ да се у овим језичким јединицама може пратити логика мишљења, посебно његова шематичност (Croft, Cruse 2004: 308; Croft 2009: 15), чије се законитости препознају управо у лексичкој селекцији, подједнако типичној и атипичној.

За разлику од неких других праваца у лингвистици чији се предмет истраживања, барем на основу назива теорије, не може једнозначно одредити, са конструкционом граматиком то сигурно није случај јер се, сама реч каже, бави конструкцијама као основним језичким јединицама (Goldberg 1995: 6; Smirnova, Mortelmans 2010: 131). Ипак, синтаксичка перспектива није и једина која се овде узима у разматрање, тако да су конструкције и морфеме и речи, уз, разуме се, синтагме или реченице, које одликује јединство форме и значења (Croft, Cruse 2004: 257; Croft 2009: 18). Ми ћемо се у овоме раду ограничити на сложене конструкције, и то целе реченице, што нас у неку руку приближава депенденцијалној граматици и теорији валентности, у чија главна програмска начела спада побројати и описати све реченичне моделе једнога језика (Welke 1988: 11; Helbig 1992: 1, 126). Ово наводимо зато што ваља указати на делимичну блискост ових двеју теорија, међу којима ипак постоји значајна разлика – за конструкционисте глагол није центар реченице као конструкције (Goldberg, Devin 2006: 6; Smirnova, Mortelmans 2010: 141), док је за депенденцијалисте, али и не само за њих, вербоцентризам идеја водиља (Золотова 2003: 156; Engel 2009: 120).

Ово размимоилажење у поимању конструкција и њихових унутрашњих односа у поменутим двема теоријама дугује се не толико исходиштима саме анализе колико њеним почетним премисама, које у једном случају предвиђају целовитост конструкције као језичке јединице, а у другом њено хијерархијско устројство (Welke 2011: 173). Захваљујући овим супротстављеним теоријским принципима и пут настанка конструкција различито се промишља – у конструкционој граматици оне постоје независно од глагола (Goldberg 1995: 49), док их у оној депенденцијалној управо глагол обликује.

Реченицу као конструкцију или као израз глаголске валенције могуће је, дакле, посматрати или интегрално или композиционо, при чему у оба случаја лексика одређује њене значењске координате (Goldberg 1995: 8). Иако не желимо да сакријемо своју склоност ка депенденцијалној интерпретцији односа у реченици, ипак је, сматрамо, слабост конструкционе граматике што је укинула централност финитума (Welke 2011: 198), који представља кохезивни елемент у реченици и од чијег граматичког облика и значења зависе и све реченичне преоблике, међу које спадају алтернације актив – пасив, персоналност – имперсоналност, као и различите вален-

цијске редукције, нпр. *Рекла нам је истину – Истина нам је речена*; *О томе говори књига – О томе се говори у књизи*; *Она ништа не говори – Не говори* итд. Овим не желимо да по сваку цену бранимо начела депенденцијалне граматике, премда се у многим савременим теоријама централност финитума не доводи у питање, нпр. у генеративној или функционалној граматици, већ нам је намера да истакнемо да се реченица као конструкција мора узети за јединицу мишљења, која се, баш због тога, не може усвајати без лексичкога 'пуњења'. Дакле, и депенденцијалисти и конструкционисти полазе од тога да се језичка компетенција заснива на знању конструкција или реченичних модела, али у домен језичкога знања спада и начин попуњавања конструкција лексичким јединицама, што значи да ова два процеса нужно морају ићи напоредо. Зато је, у духу теорије валентности, немогуће раздвојити синтаксичку и семантичку валентност финитума (Helbig 1992: 7–10), које су кључне за структурну организацију и значењску интерпретацију реченице, док је истодобно неутемељено порећи њен шематски карактер, што би било противно законима мишљења и језичке економије. Тако, сасвим поједностављено говорећи, реченица представља шематски израз, захваљујући чему показује сталност у погледу броја и облика елемената у своме саставу, док своје значење, или значења, дугује превасходно лексичком саставу (Золотова 2009: 232), при чему се све значењске преобликe доминантно приписују промени или слабљењу лексичког значења финитума, или финитног глагола (ФГ), као у примерима *У њу* ***се уселио*** *немир* или ***Упала је*** *у дугове* и сл.

Већ смо рекли да шематичност подразумева сталност броја елемената и њихове форме, из чега произилази да се усвајање језика, заправо, своди на учење одређеног броја формула, свакако коначног. Осим тога, једно од важнијих начела конструкционе граматике јесте да свака конструкција има своје значење, при чему, што је веома важно, између плана форме и плана значења не постоји стална и нераскидива веза (Croft 2009: 108). Управо последња два става сматрамо концепцијским упориштима саме теорије, али и овога рада, а она се могу свести на питање како се постиже несталност значења у сталним формама, односно како исти тип конструкције добија различито значење. Одговор на ово, сматрамо, лежи у – лексичкој селекцији. Зато у наставку рада желимо да покажемо како се одговарајућим избором лексичких јединица варира реченично значење, као у *Почиње представа* [представа је на почетку] и *Почиње продаја улазница за утакмицу* [почињу да продају улазнице за утакмицу], при чему се разлике у значењу сасвим прецизно могу утврдити тек интерпретацијом пропозиционих садржаја који су у основи сваке од реченица (Кронгауз 2000: 233, 240), што сугерише да је универзалија, заправо, семантичка структура (Croft 2009: 108), коју непосредно представља одговарајућа – синтаксичка форма (Croft 2009: 110).

2. Од рада овога профила не треба очекивати да се може бавити свим могућим реченичним конструкцијама у једном језику, што би презахтевно било и за целу књигу. Зато ћемо се овде ограничити на неколико структурних типова реченичних конструкција, по два типа непрелазних и прелазних, а то су копулативна именска те непрелазна са глаголом кретања и финалним просторним адвербијалом, затим транзитивна са једним и са два објекта, нпр.:

(1) Београд је насељено место.

(2) Марко је ушао у кола.

(3) Марко је ухватио лептира.
(4) Ана је дала Марку књигу.

Конструкције наведене под (1)–(4) међусобно се разликују по броју и значењу реализованих елемената, што омогућује да се за сваку од њих формулише категоријално (Бондарко 1978: 143) или опште конструкционо значење (Goldberg 1995: 33–34), и то у виду граматичке стратегије да се субјекатском појму припише какво својство, да се, дакле, квалификује, категоризује или идентификује, да се укаже на промену места субјекатског појма у простору, затим да се два појма доведу у такву везу у којој је радња усмерена од субјекатског појма ка оном објекатском, који је на известан начин трпи, потом да се три појма доведу у везу, у којој субјекатски појам спроводи радњу на објекту који је намењен другом објекатски интерпретираном појму (Goldberg 1995: 32–35, 143).

Из перспективе лексикона, структуру језичких израза чине лексичке јединице одређеног значења, чије је место зато углавном задато типом конструкције, нпр. *Марко улази у кућу* али никако и **Кућа улази у Марка*. С друге стране, има конструкција у којима сличне модификације нису искључене, нпр. *Марко говори о овој књизи* и *Ова књига говори о Марку* итд., што зависи и од тога како се неки појам узима, да ли сам за себе или у име других. Иако примера за чвршћи или слободнији лексички избор има заиста много, ових неколико навода уверавају да формални и значењски лик конструкције чине нераскидиву целину. Но, ако је граматичка структура језичких израза унапред задата и мора се научити, онда је најпогодније место за индивидуалност и језичку креативност – избор речи, или лексичка селекција, што у крајњем води закључку да различите форме имају различита значења (Золотова 2009: 231), али и обрнуто – да иста или блиска значења могу бити изражена различитим формама (Золотова 2009: 233). Баш зато, посебну пажњу заслужују случајеви где се један семантички или пропозициони садржај изражава атипичним граматикализационим средством.

2.1. Иако се од копулативних конструкција не очекује семантичка поливалентност, њихова значењска интерпретација, међутим, није увек једнозначна, нпр.:

(5) Београд је место сусрета европских кардиолога.

Граматички, тј. моделски или конструкционо посматрано, у примеру (5) имамо копулативну именску конструкцију типа NP + V_{Cop} + NP, али је проблем што у њој више не препознајемо и њено опште или категоријално значење, зато што се предикативном допуном (ПД) не износи никаква квалификација субјекта, као у *Београд је место/насељено место/насеље* итд. Одредба квалификације, именица *место*, сада служи да се субјекатски појам смести у нову радњу у којој има и посебну улогу – просторног локализатора. Мада именица *место* није изгубила лексичко значење, њена је функција у реченици сада битно другачија, операторска, и то да регулише одговарајућу информативну перспективу (Алановић 2017: 91–92), а она се тиче тематизације просторног сирконстанта (Tesnière 1969: 125; Всеволодова 2000: 148), или адвербијала (ПА), из пропозиције ’европски кардиолози су се срели у Београду’, која чини семантички садржај реченице под (5).

Тематизацији се могу подвргнути и други пропозициони чланови, нарочито различита адвербијална значења, што је непосредно регулисано сменом лексичког

тематизатора. Тако се именицом *време* субјекат промовише за временски оквир радње, именицом *узрок* за узрочни чинилац, а именицом *начин* за општу начинску околност итд. Нпр.:

(6) Пролеће је време сетве.
(7) Курс динара је узрок слабог извоза.
(8) Промена курса је начин регулисања платног биланса.

Што је још важније, именицом *последица* се компензује системски недостатак граматикализације последичнога значења морфосинтаксичким формама, нпр.:

(9) Јачање динара је последица повећане продаје девиза.

Поред адвербијалних, тематизацији сасвим регуларно подлежу и актантна, или партиципантна, значења (Всеволодова 2000: 134), али и читави пропозициони садржаји, односно предикатска значења (Всеволодова 2000: 134, 136), нпр.:

(10) Закон о приватизацији је тема расправе у скупштини.
(11) Квалитет воде је предмет анализе.
(12) Профит је једини циљ инвеститора.
(13) Одлазак је жеља младих.

У последња четири примера граматички субјекат има улогу: у (10) тематског објекта радње 'расправљати', у (11) пацијенса радње 'анализирати', захваљујући главама предикативних допуна – именицама *тема* и *предмет*; у (12) и (13) предикатора, тј. експонента пропозиционих предиката (ПП) 'профитирати' и 'отићи', будући да су именице *циљ* и *жеља* модални оператори. Осим тога, актантни тематизатори *тема* и *предмет* уједно су и дијатетички оператори, јер управљају померањем објекта радње на субјекатску позицију у реченици, а како је цео поступак лексички регулисан, тематизацији се може подвргнути и индиректни објекат, в. (10) и (17). Исправност интерпретација потврђују реконструисани пропозициони садржаји (14)–(20), нпр.:

(14) Сетва се обавља у пролеће.
(15) Слабо се извози због курса динара.
(16) Платни биланс се регулише променом курса.
(17) У скупштини се расправља о закону о приватизацији.
(18) Анализирају квалитет воде.
(19) Инвеститори намеравају/хоће само да профитирају.
(20) Млади желе да оду.

Лексички оператори у функцији тематизатора функционалне су речи (још и модификатори и компензатори [Золотова 2003: 157–158]), пошто у значењској структури реченице немају непосредне еквиваленте (Алановић 2017: 90) – јер регулишу реченичну перспективу, уп. нпр. (6) и (14), (7) и (15), (8) и (16), односно дијатетички образац, уп. нпр. (10) и (17), (11) и (18), или пак одређују модални оквир за пропозициони садржај, уп. нпр. (12) и (19), (13) и (20).

Фузија форме и значења (в. Jackendoff 1990; Goldberg 1995) у примерима (5)–(13) следи правило по којем се пропозициони предикат (ПП) распоређује на неглаголску позицију, а такве су у копулативној конструкцији само две – предикативна

допуна (ПД) и граматички субјекат (ГС). У примерима (5)–(11) податак о пропозиционом предикату смештен је у зависном делу предикативне допуне, јер субјекат, као експонент пропозиционих сирконстаната или адвербијала (ПА), саопштава о месту, времену, узроку или начину вршења радње, односно о објекту (ПО) укљученом у означену радњу. Сасвим супротно, у (12) и (13) управо субјекат даје податак о пропозиционом предикату (Арутюнова 2003: 70). Овај својеврсни структурно-семантички конфликт разрешава се по следећем моделу: лексичким тематизатором се непосредно именује пропозициона функција субјекатског појма, док се 'остатком' предикативне синтагме уводе преостали пропозициони чланови, нпр. *узрок **слабог извоза***, при чему тип ситуације (Fillmore 1968: 24; Goldberg 1995: 39–40, 49; Всеволодова 2000: 123–126), односно структуру пропозиције одређујемо: (а) на основу састава номинализованог дела предикативне допуне, а то је *сетве*, *слабог извоза*, *регулисања платног биланса*, *тема расправе у скупштини* и *предмет анализе*, у којима се нарочито истичу експоненти пропозиционих предиката, и то *сетва*, *извоз*, *регулисање*, *расправа* и *анализа*; или (б) на основу састава субјекатске синтагме *профит* и *одлазак*, при чему предикативну допуну чине модални оператор и носилац модалне оцене, нпр. *циљ инвеститора* и *жеља младих*. Поменуту фузију можемо приказати и шематски, где са [→] означавамо корелацију одговарајућих пропозиционих и реченичних чланова, нпр.:

а. [ПА→] **ГС**$_{\text{сирконстант}}$ + [Ø→] **ФГ**$_{\text{аспектуално-модални оператор}}$ + **ПД** {[Ø→] **глава**$_{\text{сирконстантни тематизатор}}$ + [ПП→] **атрибут**$_{\text{предикатско језгро}}$}

б. [ПО→] **ГС**$_{\text{актант}}$ + [Ø→] **ФГ**$_{\text{аспектуално-модални оператор}}$ + **ПД** {[Ø→] **глава**$_{\text{актантни тематизатор/дијатетички оператор}}$ + [ПП→] **атрибут**$_{\text{предикатско језгро}}$}

в. [ПП→] **ГС**$_{\text{предикатско језгро}}$ + [Ø→] **ФГ**$_{\text{аспектуално-модални оператор}}$ + **ПД** {[Ø→] **глава**$_{\text{пропозициони тематизатор/модални оператор}}$ + [ПС→] **атрибут**$_{\text{актант/агенс радње}}$}

С обзиром на то да конструкција задаје општи значењски оквир чија конкретизација зависи од правила лексичке селекције (в. Ziem, Lasch 2013: 23–25), и значењска интерпретација копулативних именских конструкција нужно почива на класификацији субјекатског појма (Всеволодова 2000: 123). Премда су копулативне конструкције непрелазне двовалентне конфигурације, нпр. *Ана је висока*, номинализован израз пропозиционог предиката ово граматичко ограничење несметано компензује. На могуће питање у чему је онда смисао напоредне употребе конструкција *Овај роман је тема разговора* и *Разговарамо о роману*, одговор сасвим извесно лежи у потреби да се тематски објекат подвргне граматичкој тематизацији, што није могуће извести пасивизацијом финитума *разговарамо*. На исти начин ваља посматрати и примере (5)–(9), с том разликом да је у њима спроведена тематизација пропозиционих сирконстаната, односно примере (12)–(13), у којима је тематизован сам пропозициони предикат.

Анализа пропозиционе структуре у примерима (5)–(13) пружа нам прилику да одредимо основна правила повезивања форме и значења, а то су:

(а) номинализација пропозиционог предиката;
(б) укључивање лексичких операторских речи;
(в) алтернативан распоред пропозиционих чланова.

Наведени механизми, који омогућују атипичан модел фузије општег конструкционог и пропозиционог значења, прате се и у другим типовима конструкција.

2.2. Значењске варијације непрелазне конструкције *Ана улази у кућу* очитују се на следећим примерима:

(21) Марко је ушао у озбиљне године.

(22) Ана је ушла у разговор о политици.

(23) У Перу је ушао неки немир.

Примарно адвербијална форма, типа *у кућу*, у примерима (21)–(23) нема просторно значење, што доказује немогућност замене показним прилогом *тамо*. Како конструкције *у озбиљне године*, *у разговор о политици* и *у Перу* нису семантички еквиваленти конструкције *у кућу* и прилога *тамо*, промена семантичког профила ове, у основи, формално неспецифичне јединице има значајних реперкусија на значењске интерпретације самих реченица:

(24) Марко је остарио.

(25) Ана је почела да разговара о политици.

(26) Пера се узнемирио.

Будући да су конструкције (24)–(26) значењски еквиваленти конструкција (21)–(23), значењске преоблике ових последњих регулише именички израз пропозиционог предиката, реализован у оквиру финалне акузативне конструкције, *у озбиљне године* и *у разговор о политици*, односно граматичког субјекта, *неки немир*. Значењска интерпретација примера (21)–(23) није остала без утицаја основног конструкционог значења, а оно се тиче кретања субјекатског појма и његовог смештања у одређене просторне оквире, при чему дата значењска еволуција почива на – метафори, односно оријентацији или пак супстанцијализацији и персонификацији процеса (Wildgen 2008: 79–82). Тако се у примеру (21) кретање кроз простор и достизање одређене тачке у њему транспонује у кретање кроз време и заустављање у некој временској тачки, док се у (22) метафорични сценарио темељи на супстанцијализацији процеса, а у (23) на његовој персонификацији, због чега се експонент пропозиционог предиката и јавља на позицији граматичког субјекта. Стога, као што се ступа у какав простор, тако се ступа у какав процес, тј. стање или радњу, односно тако наступа сам процес.

Јаз између граматичке непрелазности и семантичке прелазности конструкције премошћава номинализација прелазног пропозиционог предиката типа *разговарати*, нпр. *ући* ***у разговор с неким о нечему***, што омогућује повезивање граматичких и значењских структура неједнакога састава (Алановић 2014: 279, 282). Осим тога, тематизацијом пропозиционог објекта регулисана је пасивна интерпретација целе конструкције (Dik 1997: 247; Тестелец 2001: 414; Алановић 2009: 127), нпр. (27):

(27) Ова машина је одавно ушла у употребу.

Има, међутим, примера где је лексички регулатор транзитивности конструкције изостављен. Иако нешто виши степен идиоматизације бележимо у примеру (28):

(28) Ова песма не улази ми у главу.

транзитивна интерпретација последње реченице произилази из метафоричног сценарија који предвиђа персонификацију објекта когнитивне делатности, уз метонимијску замену места когнитивне делатности за саму когнитивну делатност, при чему је носилац когниције укључен у форми посесивног датива:

(29) Не могу да научим ову песму.

Поређењем последња два примера видимо да се у (29) негацијом финитума успоставља деонтички модални оквир ситуације, који регулише нежељено или непланирано одлагање наступања почетка процеса. Да је фазна компонента у значењу глагола *улазити* очувана, потврђује пример (30), у којем је овај у потврдном облику, нпр.:

(30) Ова песма улази ми у главу.

Глагол *ући/улазити* у примерима (21)–(23), (27)–(28) и (30) није експонент пропозиционог предиката, мада се основно значење заузимања или промене простора и даље може препознати, с том разликом да је, након екстракције процесуалне семантичке компоненте, оно сада сведено на чисту ингресивност (Алановић 2013: 51). Зато за глагол *ући/улазити*, који у пропозиционој структури нема непосредан пандан (што смо бележили са Ø), кажемо да је употребљен у функцији фазног оператора, који тек заједно са једном својом функционалном пројекцијом конституише предикат, нпр. *ући у године*, *ући у разговор/употребу* и *немир улази*, при чему је фузија форме и значења извршена на један од следећих начина:

а. [ПС →] **ГС**$_{\text{актант/експеријент}}$ + [Ø →] **ФГ**$_{\text{фазни оператор}}$ + [ПП →] **ГА**$_{\text{предикатско језгро}}$

б. [ПС →] **ГС**$_{\text{актант/агенс радње}}$ + [Ø →] **ФГ**$_{\text{фазни оператор}}$ + **ГА** {[ПП →] **глава**$_{\text{предикатско језгро}}$ + [ПО →] **атрибут**$_{\text{актант/тематски објекат}}$}

в. [ПО →] **ГС**$_{\text{актант/објекат радње}}$ + [Ø →] **ФГ**$_{\text{фазни оператор}}$ + [ПП →] **ГА**$_{\text{предикатско језгро}}$

2.3. Као што се семантичка транзитивност непрелазних конструкција регулише лексички, на исти се начин и њихова граматичка транзитивност може неутралисати (в. Алановић 2014: 279–280), као у примеру (31), нпр.:

(31) Ухватила ме трема.

Двоактантна транзитивна конструкција служи за регулисање односа између агенса и пацијенса, као у реченици *Марко*$_{\text{ПС}}$ *је ухватио*$_{\text{ПП}}$ *лептира*$_{\text{ПО}}$, у којој је распоред пропозиционих аргумената спроведен на основу функционално-семантичке преференције (Ристић 1999: 159; Алановић 2011: 15). Како се у (31) ради о двочланој пропозицији, састављеној од субјекта и стативног предиката, 'ЈА' и 'ТРЕМА', која се фузионише са трочланом граматичком структуром коју чине субјекат, објекат и финитум/предикат, то нужно захтева аналитичку реализацију једног пропозиционог члана – и то предиката, као и неутрализацију граматичке транзитивности финитума, што је спроведено померањем предикатског језгра на позицију граматичког субјекта, а пропозиционог субјекта на позицију граматичког објекта: [ПП →] **ГС** – *трема*$_{\text{пропозициони предикат}}$ + [ПС →] **ГО** – *ме*$_{\text{експеријент}}$ + [Ø →] **ФГ** – *је ухватила*

аспектуално-фазни оператор.

Како цела конструкција *трема је ухватила* чини функционално-семантички, предикатски израз, то опет потврђује да финитум нема непосредне корелате у про-

позиционој структури реченице (што смо опет означили са Ø), зато јер се њиме не даје податак о конкретном процесу већ евентуално о аспектуално-фазним обележјима процеса, тако да именица *трема* чини семантичко језгро, а финитум граматичко језгро предиката (Арутюнова 2003: 134), што значи да се предикатски израз *трема хвата* састоји из две граматичке јединице које одговарају субјекту и предикату у примеру *Марко хвата*. Иако је глагол *ухватити* употребљен функционално, 'остатак' његовог лексичког значења указује на силовито, омамљујуће и паралишуће дејство процеса, али и на невољно и пасивно учешће његовога носиоца, који је у реченицу укључен у форми објекта – *ме*, што је иначе похрањено и у основном конструкционом значењу.

У истом се конструкционом моделу и предикатско језгро може срести на позицији објекта, што изискује фузију пропозиционог и граматичког субјекта, нпр.:

(32) Ухватио је корак с њом.

Штавише, овај конструкциони модел може имати и двопропозициону структуру, нпр.:

(33) Ухватио сам његов поглед.

Значење примера (33) 'видео сам га како гледа у мене' дугује се и промени значења глагола *ухватити* – 'видети, спазити', али и промени његове семантичке валентности која предвиђа да се у перцептивном фокусу не налази предметни објекат већ друга перцептивна радња.

2.4. Чак и у условима сложене синтаксичке валентности глагола можемо пратити преобликe које воде потпуном укидању актантне интерпретације глаголских допуна, нпр.:

(34) Ана је дала Маји цвеће.

(35) Марко је дао Ани пољубац.

(36) Ана је дала Маји могућност избора.

(37) Њен поступак нам је дао подстрек за недолазак.

(38) Ова изјава је дала нарочит допринос помирењу.

Драстична промена семантичке валентности глагола *дати* одражава се на редукцију броја пропозиционих аргумената, с једне, али компензаторно и на повећање броја идентификованих пропозиција, с друге стране (Золотова 2003: 165, 183–184).

Док пример (34) представља типичан израз синтаксичко-семантичке валентности глагола *дати*, у ком се појављују три актанта којима одговарају три реченична члана, чија је фузија спроведена на основу принципа функционално-семантичке преференције, дотле у (35) предикатски израз *дати пољубац* чини финитум и једна његова функционална пројекција, и то граматички објекат, што аутоматски значи и смањење броја пропозиционих аргумената на два, и то 'Марко' и 'Ана', које окупља пропозициони предикат 'пољубити'. Пример (36), за разлику од претходна два, јесте двопропозициона конфигурација, у којој се дају идентификовати два предиката, и то 'омогућити' и 'изабрати', при чему субјекат и дативни објекат нису променили свој семантички профил, будући да први именује агенса а други адресата, док су у оквирима акузативног објекта реализована оба пропозициона предиката – и 'омогућити' и 'изабрати'. У примеру (37) само дативни објекат донекле чува свој семан-

тички профил, при чему је цела реченица конституисана као тропропозициона конфигурација са предикатима ’поступити’, ’подстаћи’ и ’не доћи’. И коначно, пример (38) такође је конституисан као вишепропозициона конфигурација са предикатима ’изјавити’, ’допринети’ и ’помирити се’, с тим да ниједна допунска позиција нема актантну семантичку реализацију.

Адекватном лексичком селекцијом се у истом граматичком моделу, или конструкцији, непосредно регулише број актаната, који је обрнуто сразмеран броју пропозиција. Тако смо у примеру (34) имали троактантни тип једнопропозиционе конструкције, док у (38) проналазимо три пропозиције, будући да се на допунским позицијама налазе непосредни експоненти одговарајућих пропозиционих предиката. Остали пропозиционални аргументи се евентуално распоређују у оквирима одговарајућих именичких синтагми, као конгруентни или неконгруентни атрибути.

3. Спроведена анализа нам је омогућила да утврдимо неколико важних принципа које следе посматране реченичне конструкције, а они се у бити могу свести на структурну шематичност, с једне стране, те полисемичност и метафоричност, с друге. Управо полисемија и метафоризација граматичких израза доказује у којој је мери адекватна лексичка селекција одговорна за значењску интерпретацију реченице, али и њених појединачних делова. Варијантност конструкционог значења, рекли смо већ, непосредно се постиже неким од следећих лексичко-граматичких механизама, који се неретко активирају удружени: (а) номинализацијом пропозиционог предиката, (б) слабљењем лексичког значења финитума, (в) увођењем операторских речи и (г) атипичним распоредом пропозиционих чланова.

Иако се у појединим случајевима компензује неки системски недостатак, нпр. немогућност пасивизације индиректног објекта у српском језику, не смемо из вида изгубити прагматичке факторе који, често уз неспорну економичност, обезбеђују адекватан распоред информација у реченици, као и значајну убеђивачку моћ, пре свега захваљујући сликовитости представа.

Литература

Алановић М. „Лексичко-синтаксичка средства пасивизације.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1 (2009): стр. 123−133.

Алановић М. *Каузативност – манипулативност: од концепта ка форми*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.

Алановић М. „Типични структурно-семантички модели глаголских перифраза са глаголима просторно-мобилних односа.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 56/2 (2013): стр. 39–59.

Алановић М. „О лексичкој регулацији транзитивности.” *Српски језик – студије српске и словенске*, 19 (2014): стр. 275–288.

Алановић М. „Функционална употреба речи: глаголи између лексичке и граматичке службе.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LX/2 (2017): стр. 87–117.

Арутюнова Н. Д. *Предложение и его смысл*. Москва: УРСС, 2003.

Бондарко А. В. *Грамматическое значение и смысл*. Ленинград: Наука, 1978.
Всеволодова М. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва: МГУ, 2000.
Золотова Г. А. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: УРСС, 2003.
Золотова Г. А. *Очерк фунционального синтаксиса русского языка*. Москва: УРСС, 2009.
Кронгауз М. А. *Семантика*. Москва: РГГУ, 2001.
Ристић С. „Категорија очекиваности и неким граматичким и лексичким јединицама." *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 28/2 (1999): стр. 159–166.
Тестелец Я. Г. *Введение в общий синтаксис*. Москва: РГГУ, 2001.

*

Croft W., Alan D. C. *Cognitive Linguistics*. Cambrigde: CUP, 2004.
Croft W. *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. New York: Oxford University Press, 2009.
Dik S. C. *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the clause*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1997.
Engel U. *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin: ESV, 2009.
Fillmore C. „The Case for Case." *Universals in Linguistic Theory*. Bach E., Harms R. T. (Eds.). London: Holt, Rinehart and Winston, 1968: 1–88.
Goldberg A. E. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1995.
Goldberg A., Devin E., Casenhiser M. „English Constructions." Aarts B., McMahon A. (Eds.). *The Blackwell Handbook of English Linguistics*. London: Blackwell, 2006: 343–355.
Helbig G. *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*. Tuebingen: Max Niemeyer Verlag, 1992.
Jackendoff R. *Semantic Structures*. Mass.: MIT Press, 1990.
Langacker R. W. „Viewing in Cognition and Grammar." Davis Ph. W. (Ed.) *Alternative Linguistics: Descriptive and Theoretical Modes*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 1995: 153–212.
Smirnova E., Mortelmans T. *Funktionale Grammatik. Konzepte und Theorien*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2010.
Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Éditions Klincksieck, 1969.
Welke K. M. *Einfürung in die Valenz- und Kasustheorie*. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1988.
Welke K. *Valenzgrammatik des Deutschen. Eine Einführung*. Berlin – New York: De Gruyter, 2011.
Wildgen W. *Kognitive Grammatik. Klassische Paradigmen und neue Perspektiven*, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2008.
Ziem A., Lasch A. *Konstruktionsgrammatik. Konzepte und Grundlagen*, *Gebrauchsbasierte Ansätze*. Berlin – Boston: Walter de Gruyter, 2013.

Milivoj B. Alanović

THE IMPACT OF THE LEXICAL SELECTION ON THE MEANING OF CONSTRUCTIONS

Summary

In this work we start from two types of sentence constructions whose propositional structure depends on lexical selection. On one side two intrasitive and on the other two transitive constructions are analyzed, whereby we want to point out two phenomena: (a) functional use of words, and (b) the occurrence of the predicate of the proposition and its arguments in dependent syntagmatic positions.

Key words: construction, propositional meaning, lexical meaning, functional words, semantic roles.

811.163.41.373”18”
811.163.41-26(091)
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch3

Исидора Г. БЈЕЛАКОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ЛЕКСИЧКА СПОЈИВОСТ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ СРБА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА**

У раду се анализира лексичка спојивост појединих лексема у језику српских аутора прве половине 19. века, дакле, предстандардне епохе развоја српског књижевног језика. Анализиране су именичко-глаголске и придевско-именичке везе. Забележено стање дато је у виду речника и упоређено са стањем у савременом српском језику како би се уочили главни развојни токови. Поред тога, утврђено је у којој мери лексичка семантика посматраних лексема и жанр утичу на природу структурне везе у коју анализиране форме ступају.

Кључне речи: лексичка спојивост, српски језик, 19. век.

1. Временски период омеђен последњим деценијама 18. и првом половином 19. века из више је разлога један од најважнијих у историји књижевног језика код Срба. У овом периоду, познато је, као последица изразитог друштвеног прогреса, најпре на територији Јужне Угарске, а потом и у Кнежевини Србији, долази до промена које ће имати кључне реперкусије на структуру будућег језичког стандарда. С једне стране, у духу просветитељских идеја вернакулар постаје визија основе будућег стандарда (уз различите приступе његовој будућој структури), а идеја о демократизацији културе раја и реформисано писмо и правопис. С друге стране, снажне везе – остварене како са цивилизацијским тековинама далеко прогресивније Европе тако и са Русијом – дају импулс раскиду са средњовековном традицијом и усвајању нових жанрова, те постављању фундамената публицистици, науци и администрацији (у савременом смислу речи).[1] Иако већ и први текстови овог профила указују на извесно присуство језичких црта специфичних за одређени стил/жанр, ранија

* isidora.bjelakovic@gmail.com

** Овај рад представља резултат истраживања у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Више о овом в. у Kretschmer 2004; Милановић 2013.

истраживања научног стила (посматраног у најширем смислу) предстандардног периода указују на изузетно високу експресивност и рецептурност[2] (в. Стојановић 2003; 2007; Бјелаковић 2016). Поред тога, анализе новинског и научног стила јасно показују да ове текстове често карактерише лексичко прилагођавање укусу или образовању публике, лексичка и терминолошка неуједначеност, те опонашање стила датог жанра у културно доминантним и узорним језицима (в. Милановић 2013: 196; 211–234; Бјелаковић 2017: 85–140).[3]

2. Да би се стекла општа слика о токовима конституисања једног функционалног стила (у овом истраживању – научног), неопходно је, међутим, спровести далеко исцрпнија истраживања, што подразумева сагледавање језика текстова овог профила са различитих аспеката – лексичког, терминолошког, синтаксичког, стилског и сл.

Из наведеног разлога, примарни фокус овог истраживања постављен је на један сегмент оваквог типа анализе – на лексичку спојивост три термина која су посматрана као базни: /Сунце/, /рат/ и /војна/ како би се (1) уочили главни развојни токови у погледу овог феномена у српском језику 19. и 20. века и (2) утврдило у којој мери лексичка семантика и жанр утичу на природу структурне везе у коју анализиране форме ступају.

2.1. Под лексичком спојивошћу у овом раду подразумева се било која група речи чији су чланови семантички повезани ради остваривања лексичке кохезије. Термин лексичка спојивост у овом раду се, дакле, употребљава у оној вредности коју је примарно имала колокација (Firth 1957; Halliday 1966 према Martyńska 2004: 2–5). Наиме, за разлику од *колокације*, која се обично дефинише контрастивно у односу на појам *идиом* и *слободна лексичка комбинација*, подразумевајући везу међу речима која се налази негде између ових појмова (Riđanović 1985: 318; Manning, Schütze 1999: 141; Lipka 2002: 182–184; Prćić 2008: 148–154), *лексичка спојивост* посматра се као шири појам који укључује и колокацију, али и оне лексичке везе које би се могле сматрати слободним. Разлог за овако шире постављен оквир истраживања налази се у природи језика који се анализира – неелабираног престандардног израза у којем је понекад веома тешко уочити јасну границу између слободних комбинација речи, насталу као резултат случајног одабира, и колокација – арбитрарне везе међу лексемама (Nejgebauer 1982: 344; McKeown, Radev 2000: 1; Manning, Schütze 1999: 141–143; Siepmann 2005: 432; Martyńska 2004: 5; Дражић 2014: 25–69).

2.2. У раду се анализира опсег лексичке спојивости наведених термина у следећим уџбеницима и приручницима:

[2] У питању је стил типичан за ране фазе развоја науке уопште који подразумева одсуство јасне научне методологије и честу употребу језичких средстава атипичних за савремени научни стил, односно средстава карактеристичних за неразвијен научни дискурс (прескриптивност, субјективни тон, ирелевантне дигресије, позивање на Бога и сл.) (Стојановић 2007: 55).

[3] Истраживања указују на то да је већ у првим новинским информативним жанровима (у вестима) експресивност била сведена на минимум, чиме је од почетака опонашан стилски манир истог жанра у узорним језицима, пре свега у немачком (Милановић 2013: 261–265).

(1) за термин /Сунце/:

Ключићъ у мое землеописаніе. Павломъ Соларичемъ. У Венеціи, 1804.
Астрономія или наука о звездама. Гаврило Поповић. Београд, 1850.
Обштый земльописъ за србске гимназіе. Никола Крстић. У Београду, 1861.
Како је у Месецу? Димитрије Јосић. У Н. Саду, 1867.

(2) за термине /војна/ и /рат/:

Исторія прикључења у Сербіи год. 1807. и 1808. Іоанъ Іоановичъ, *Летописъ за год.* 1827. *Часть первая*, 14–43.

Кратка всемирна историја од Георгија Магарашевића, *професора*. (1831). Прир. Ј. Ајџановић и И. Бјелаковић. Фототипско издање. Н. Сад, 2013.

Србска исторія за основне србске школе. У Београду, 1850.

Забележене везе најпре су дате у речнику, а потом је спроведена њихова анализа. Регистровани спојеви навођени су у транскрибованој форми (у складу са савременим правописним решењима српског језика; Пешикан и др. 2014), а потврде у оригиналној графији и правопису.[4]

2.3. Анализирани су следећи синтагматски структурни типови:

(1) Именица + глагол: Лексема /Сунце/ забележена је у свим примерима у којима је употребљена у функцији семантичког субјекта (агенса), нпр. *Сунце исходи*, *излази* и сл. У речнику су наведене и сложене везе, односно примери у којима везу остварују најпре именица и глагол, а онда тај глагол и одговарајућа рекцијска допуна (нпр. $Н_{(Сунце)}$ + обраћати се + око + Г).[5] С друге стране, лексеме /војна/ и /рат/ регистроване су у спојевима у којима имају функцију семантичког субјекта или објекта: нпр. *војна доноси крвопролитија*, *објавити рат*.

(2) Придев + именица: У питању су структуре у којима се придевском лексемом реферише о неком својству ентитета означеног датом именицом, нпр. *жестоко*, *грдно Сунце*; *крвав*, *међусобни рат*.

3. Лексичка спојивост са лексемом /Сунце/

3.1. Посведочени примери (наведени у речнику) указују на изражену диспропорцију у погледу опсега лексичке спојивости лексеме /Сунце/ за глаголску и придевку лексему. Док је, наиме, веза лексеме /Сунце/ и глагола веома развијена, број регистрованих веза с придевом је минималан.

/Сунце/ + глагол / глаголска перифраза:

Н + бавити се + над + И + адв.: И овако Сунце бависе [...] надъ полукружїемъ Землѣ севернимъ отвесно (1804: 68)

Н + бацати + А (луче): Зато у овай данъ Сунце луче свое отвесно по равнителю земномъ [...] баца (1804: 67)

Н + восходити + над + А: Оно [Сунце, прим. аут.] [...] надъ Зренникъ [...] восходи [...] (1804: 69)

Н + враћати се: Одавде се враћа сунце натрагъ къ Равнителю [...] (1850: 11)

[4] Најчешће је навођена само једна потврда, уз коју је дат податак и о другим делима у којима је иста веза посведочена.

[5] У литератури се понекад истиче предност оваквог приступа будући да омогућава бољи увид у функционисање једног језика (в. Ярцева 1998: 469; Siepmann 2005: 416–417).

Н + грејати: [...] оно [Сунце; прим. аут.] светли и греє (1850: 16)

Н + грозити се (’претити’) + инф.: [...] еръ Сунце [...] обратъ южни у мраку оставити све се већма грози (1804: 70)

Н + давати + А: [...] оно [Сунце; прим. аут.] [...] земльи нашой плодоизобиліє дає (1850: 16)

Н + дејствовати + на + А: Сунце [...] починѣ [...] на Землю поотвѣсно дѣиствовати (1804: 66); Исто као Месец, дејствује и Сунце на воду (1867: 53)

Н + доћи/долазити + (на + А / к + Д): На први степенъ Риба доће Земля 23ra Августа (Сунце на 1° созвѣздїя Дѣве) (1804: 67); Нама се чини, као да сунце у пролеће и преко лета све ближе къ нама долази [...] (1850: 9)

Н + доспети + до + Г: Одавде сунце иде навише [...] докъ око 9. Юнія недоспе до повратногъ круга (1850: 10)

Н + залазити: Оно [Сунце; прим. аут.] се нами раћа и залази ближе Юга (1804: 68; 1850: 4; 1861: 4)

Н + заходити: [...] еръ Сунце [...] исходи и заходи (1804: 70); Ту можеш видети како се [...] раћа и заходи Сунце (1867: 19)

Н + излазити: [...] оно [Сунце; прим. аут.] свакогъ ютра на истоку излази (1850: 4; 1861: 4)

Н + имати + А (сјајност): И сунце наше има ону отворену, трептећу сяйностъ (1850: 8)

Н + исходити: [...] еръ Сунце [...] исходи и заходи (1804: 70)

Н + ићи + (од + Г / к + Д): Нама се чини, као да сунце [...] у зиму [...] све далѣ одъ насъ иде (1850: 9); Одавде сунце иде навише, све къ сѣверу (1850: 9)

Н + кретати се + к + Д: Съ ове точке креће се сунце къ югу (1850: 11)

Н + (не)мењати + Г (места): [...] сунце свогъ места никако неменя (1850: 9)

Н + мицати се: [...] єръ оно [Сунце; прим. аут.] се [...] немиче са свогъ места (1850: 4)

Н + назнаменавати + А: Овда Сунце по полукружїю Землѣ южномъ [...] успоредно назнаменава коло (1804: 69)

Н + наступити + на + А: [...] кадъ Земля наступи на 1° Рака (Сунце на 1° Козорога) (1804: 69)

Н + обилазити + око + Г: Сунце око Землѣ сваке године обилази (НК 1861: 4)

Н + обртати се / обраћати се + око/около + Г: [...] Сунце [...] не ходи, него се само [...] обраћа около Осе Мїра (1804: 62); сви бы рекли [...] да се сунце око землѣ обрће (1850: 9)

Н + огледати се + на + Л: [...] јер онда би се на њој огледало Сунце као на кавом испупченом огледалу (1867: 9)

Н + оживљава + А (природу): [...] оно [Сунце; прим. аут.] светли и греє, да сву природу оживлява (1850: 16)

Н + озарити/озарјавати + А (+ И): Сунце [...] Землю озарява (1804: 72); сунце свакій данъ светлосћу своіомъ озари и све остале стране нѣне (1850: 13)

Н + окретати се + око + Г: [...] дай да представимо себи, да земля стои а сунце да се око нѣ окреће (1850: 10)

Н + осветљавати + А: Зато Сунце [...] Землю осветлява (1804: 64)

Н + осијавати + А: Зато у овай данъ Сунце [...] полакъ круга нашега осїява (1804: 67–68)

Н + откривати се: Сунце [...] откривасе [...] све то више, и ми добивамо [...] дуже дане (1804: 65)

Н + подићи се + изнад + Г: Напоследак се подигне Сунце изнад обзора (1867: 31)

Н + (не)померати се: Сунце [...] се непомера (1850: 4)

Н + помрачавати се: Сунце и Месец тамни, илити помрачавасе (1804: 72)

Н + привлачити + А: Као што сунце землю нашу къ себи привлачи [...] (1850: 40)

Н + продужавати + А: Сунце [...] дане намъ све више продужава (1804: 70–71)

Н + просипати + А (свет, луче): [...] еръ Сунце [...] свѣтъ свой отвѣсно просипа (1804: 67); Ибо Сунце отвесне луче [...] по полукружїю Землѣ южномъ просипати зачинѣ (1804: 68)

Н + путовати + И: Сунце, путујући овомъ дугулясто косомъ стазомъ око землѣ, иде [...] къ сѣверномъ полу (1850: 10)

Н + раћати се: Ту можеш видети како се на другом светском телу раћа и заходи Сунце (1867: 19; 1804: 68)

Н (Сунце и Месец) + садејствовати: [...] онда садејствују заједно сунце и месец (1867: 53)

Н + светлети: [...] оно [Сунце; прим. аут.] светли и греє [...] (1850: 16)

Н + сијати + на + А: Зато Сунце [...] 20ra Марта, отвесно на земнога равнителя сїя (1804: 64)

Н + спустити се + испод + Г: Баш се спусти сунце испод хоризонта (1867: 32)

Н + сравњивати + А + Д: Зато у овай данъ Сунце [...] данъ сравнива ноћи (1804: 67–68)

Н + стајати: [...] сунце [...] стои на єдномъ месту (1850: 4; 1867: 34)

Н + ступити + на + А: Одавде се враћа сунце натрагъ къ Равнителю и ступи на нѣга око 10. Септембра (1850: 11)

Н + тамнети: Сунце и Месец тамни, илити помрачавасе (1804: 72)

Н + унићи + у + А: Земля наша униће у 1° Лава (Сунце у 1° Водолеа) (1804: 70)

Н + ући + у + А: 23га Октовра уће Земля у 1° Телца (Сунце по привидномъ у 1° Скорпїона) (1804: 63)

Н + ходити: Но ми смо мало пре видили, да Сунце [...] не ходи (1804: 62)

Н + чини + А (благодејаније): И ово велико благодѣяніє чини оно [Сунце; прим. аут.] не само земльи нашой (1850: 16)

Придев + /Сунце/:

грдно ~ (’велико’): Месец нам се чини мало мањи од грдног сунца (1867: 10)

жестоко ~: [...] тамо нема ни облака који добротворно заклањају жестоко сунце (1867: 28)

3.2. Неразвијен дијапазон спојивости типа придев+именица лексеме /Сунце/ очекиван је у делима овог профила будући да не постоји могућност детерминације овог небеског тела у погледу састава, квалитета, статуса (једино је у врсти) и сл.,[6] за разлику, на пример, од лексеме /река/, /земљиште/, /земља/ (в. Бјелаковић 2011; Бјелаковић, Суботић 2011). Сунце се квалификује само у погледу величине и интензитета зрачења, при чему су забележени квалификатори изразито експресивни и нетипични за савремени језик науке: *грдно и жестоко Сунце*.

Међутим, ово не значи да је опсег лексичке спојивости лексеме /Сунце/ ограничен и у делима других жанрова. У књижевноуметничким текстовима 18. и 19. века уочава се, наиме, далеко већи број веза: Изворе мудрости, *душевно* Сунце, Зѣнице ума! (Д. Обрадовић – *Совјети здраваго разума*); Они дукати! одъ кои, ни зраци *божїегъ* сунца нису имъ већма очи просвещавали... (Д. Обрадовић – *Басне*, 1788); [...] понеже е у зиму као што говоримо *зубато* сунце [...] (А. Максимовић, *Пчелар*, 165); [...] коя нѣму *светло* сунце [...] предвозвщаваше (Д. Обрадовић, *Собраније*, 1793); [...] наука близу нась сїя како *небесно* сунце (Д. Обрадовић – *Живот и прикљученија*, 1783) и сл. Сасвим је, дакле, извесно да опсег лексичке спојивости не зависи само (1) од семантичког потенцијала базне именице него и од (2) природе текста, тј. жанра, (3) од тога да ли дата лексема има статус термина или лексеме општег лексичког фонда, односно (4) да ли се употребљава само у основном или у секундарном значењу.

3.3. С друге стране, обележја [+ динамичност][7] и [+ самоактивност], карактеристична за лексему /Сунце/, јесу релевантна за развијен опсег лексичке спојивости ове лексеме и глагола / глаголских перифраза. Управо због тога највећи број забележених глаголских лексема припада глаголима кретања: Сунце *ходи*, *восходи*, *залази*, *излази*, *исходи*, *заходи*, *миче се*, *иде*, *обилази*, *враћа/обрће/окреће се око нечег*, *помера се*, *мења место*, *путује*, *креће се*, *доспева до нечег*, *подигне се изнад и спусти се испод нечега*, *униће/уће* (нпр. у 1° Лава), *враћа се*, *дође*, *ступа/наступа* (нпр. на 1° Козорога). Поред наведених, у анализираној грађи лексема /Сунце/ остварује везе

[6] На идентичну ситуацију указује и лексема /Месец/ (в. Бјелаковић 2015).

[7] Иако је кретање Сунца само привидно, у језику се лексема која денотира овај појам понаша као да поседује наведено обележје.

и са глаголима стања:[8] Сунце *се рађа*, *помрачава*, *тамни*, *огледа се*, *показује се*, *има сјајност*, *светли*, *грози се учинити нешто*; са каузативно-медијалним[9] глаголима / глаголским перифразама: оно *озарјава/озари*, *осијава*, *осветљава нешто*, *баца луче по нечему*, *сија на нешто*, *греје*, *продужава дане*, *сравњива дан ноћи*, *бави се над нечим*, *дејствује на нешто*, *привлачи (Земљу)*, *оживљава природу*, *даје плодоизобилије*, *чини благодејаније*; и са креативним глаголима: Сунце *назнамењава* коло. Лексема /Сунце/, за разлику од лексеме /Месец/, не успоставља везу са рецесивним[10] глаголима (в. Бјелаковић 2015), што је и очекивано будући да се они у анализираној грађи везују за процес примања светлости, што се Сунцу, као звезди која је искључиво емитује, не може приписати.

3.3. Будући да колокација представља динамичку и променљиву категорију (в. Драгићевић 2007: 224), забележено стање упоређено је са ситуацијом у савременим уџбеницима из географије (Грчић и др. 2008; Димитријевић, Томић 2008; Гавриловић, Гавриловић 2009).

Не само да у савременим уџбеницима уз лексему /Сунце/ није регистрован ниједан придевски колокат него се и у погледу односа и потенцијала у погледу спојивости са глаголом уочава далеко мањи број веза. Реч је о спојевима (1) са глаголима кретања: Сунце може да *излази*, *залази*, *улази*, *мења положај*, *обилази око нечег*, *пролази кроз нешто*, *стиже*, *удаљава се*; (2) са глаголима стања: Сунце *сија/засија*, *кулминира*, *емитује (светлост*, *енергију)* и (3) са каузативно-медијалним глаголима: Сунце *обасјава нешто*.

3.4. Поред тога, једна од разлика у односу на савремени језик сигурно је и изражења синонимија која се уочава у текстовима 19. века, те су, на пример, према глаголима *излазити/изаћи*, *залазити/заћи* и *обилазити/обићи*, који су забележени и у савременим уџбеницима, у грађи из 19. века регистровани и глаголи: *восходити*, *исходити*; *заходити*;[11] *обраћати се.* Међу регистрованим глаголима кретања у савременим уџбеницима у највећој мери се, дакле, бележе они изведени од основе *ићи* (*изаћи*, *заћи*, *проћи*, *стићи*, *ући*) и њихови имперфективни парњаци: *излазити*, *залазити*, *пролазити*, *стизати*, *улазити*. Глаголи кретања, изведени од других основа, забележени у 19. веку, нису се стабилизовали у стандардном српском језику у наведеним везама: *ходити*, *восходити*, *наступати* и сл.

3.5. Глагол /помрачавати се/ потпуно се изгубио из употребе у наведеним спојевима и у савременом језику везе попут *Сунце се помрачава*, *тамни* и сл. замењене су спојевима са глаголским перифразама (*долазити до помрачења Сунца*), номинализованим конструкцијама (*помрачење Сунца се дешава*) и сл.

---

[8] Ови глаголи (медијални) реферишу о стању или промени стања неког ентитета. Г. А. Золотова (1982: 162) издваја подгрупу глагола стања (статуальные глаголы) називајући је функционалним глаголима (функтивные глаголи). Ови глаголи не реферишу о неком деловању, већ о функционисању појединих премета као делу њихове инхерентне способности (*ветар дува*, *Сунце сија* и сл.).

[9] Под каузативно-медијалним глаголима подразумевају се они код којих се деловањем агенса (у овом случају – Сунца) стимулише промена стања ентитета обухваћеног глаголском радњом (нпр. *осветљавати*). Овај термин делимично је преузет из класификације глагола М. Алановића (2011).

[10] У питању су они глаголи код којих је глаголска радња усмерена на субјекатски појам као на семантички објекат (нпр. *добити*) (в. Алановић 2011: 158).

[11] Употреба глаголских колоката изведених од глагола /ходити/ вероватно је била подржана руским језиком (в. Анисимова, Иванова и др. 1975).

Очекивано, у грађи из 19. века (искључиво у уџбенику из 1804. г.) регистрован је и известан број славенизама који су временом замењени другим формама: *восходити*, *озарјавати* и сл.

4. Лексичка спојивост са лексемом /војна/

За разлику од претходног случаја, у анализираној грађи лексеме /војна/ и /рат/ показују развијену спојивост како са придевима тако и са глаголима.[12]

(а) /војна/ у функцији семантичког субјекта + глагол / глаголска перифраза:

Н + беснити: Іошшъ е све еднако беснила на сѣверу војна [...] (1827: 14)

Н + донети + А: [...] Војне, кое су [...] новый редъ са собомъ донеле (1831: 100)

Н + задати + А (ране): [...] војна Югурте, коя є держави многе ране задала (1831: 36)

Н + задржати + А: [...] роди се страшна [...] војна [...] коя є [...] науке у свомъ напредку задержала [...] (ГМ 1831: 100)

Н + изродити се: [...] откудъ су се [...] междусобне војне изродиле [...] (ГМ 1831: 38)

Н + нарушити/нарушавати + А: [...] откудъ су се наравно [...] војне изродиле, кое су свободу Римскогъ народа нарушиле [...] (1831: 38); [...] но гражданске војне внутреньость Царства нарушавати почну (1831: 135)

Н + окончати се: [...] и тако се војне Карѣагенске са свимь окончаю [...] (1831: 36)

Н + опустошити + А: [...] родисе страшна [...] војна [...] коя [...] Нѣмачку са свимъ опустошила [...] (1831: 100)

Н + почети: и почне завоеванїемъ овы земали непрїятельство војна [...] (1827: 14–15)

Н + родити се + (с + И / против + Г / измеѣ + Г) [...] но потомъ се роди междусобна војна са Спартанцыма [...] (1831: 21); Но пре, него што се Саксонска војна оконча, роди се друга у Италіи против' Лонгобарда (1831: 59); [...] родисе [...] војна [...] измеђь Протестанта и Католика [...] (1831: 100)

Н + стати + Г ('изазвати'): [...] буду велике промѣне, као н: п: Војне [...] кое су многогъ кровопролитія стале [...] (1831: 100)

Н+ трајати + квант. (темп.): [...] војна са Спартанцыма, коя є много година траяла (1831: 21)

Н + уничтожити +А ('уништити'): [...] откудъ су се [...] војне изродиле, кое су [...] благостояніе нѣгово уничтожиле (1831: 38)

(б) /војна/ у функцији објекта (семантичког или формалног)[13] + глагол / глаголска перифраза:

водити + А+ с + И: [...] водили су Римляни са сосѣдныма народима непресѣчне војне (1831: 29)

започети + А+ (с + И; измеѣ + Г): [...] обяве имъ ратъ зато, што су [...] војну съ Масѣніссомъ започели [...] (1831: 35); Ово све было є као предсказаніе оне ужасне војне, коя є [...] измеђь Руссіе и Франціе започела се (1831: 129; 1827: 15)

имати + А + с + И: Трояни єсу [...] познани због дуготраюће војне коју су съ Грецыма имали (1831: 17)

окончати + А: Римляни толике војне, съ толикомъ срећомъ окончавши, осиле се [...] (1831: 34)

предводити + А: ...онъ є отредіо да два Краля буду, кои бы [...] војне предводили [...] (1831: 21)

[12] Требало би напоменути да овом приликом нису анализирани спојеви којима се реферише о називу појединих ратова (нпр. Картагенски рат, пунически ратови и сл.).

[13] У оквиру глаголских перифраза (нпр. *водити рат*) лексема *рат* нема статус семантичког, него формалног објекта који функционише као инхерентни део перифразе.

предузимати + А: Іошшъ е све еднако беснила на сѣверу война, коју е Францускїй [...] Императоръ [...] предузимао (1827: 14)
пресѣћи + А: [...] кои бы [...] изыскали да се у Спаніи война пресѣче [...] (1831: 33)

(в) придев + /војна/:

~ велика: И тако се война велика роди [...] (1831: 28)
грађанска ~: [...] но грађанске войне внутреньость Царства нарушавати почну (1831: 135)
дуготрајућа ~: Трояни єсу [...] познани због дуготраюће войне [...] (1831: 17)
крвава ~: Крвава и ужасна и дуготраюћа война буде због те причине [...] (1831: 59)
међусобна ~: [...] но потомъ се роди међусобна война са Спартанцыма [...] (1831: 21)
непресечна ~ ('непрекидна'): [...] водили су Римляни са сосѣдныма народима непресѣчне войне (1831: 29);
седмогодишња ~: до 1763. Траяла є седмогодишня Война [...] (1831: 138)
страшна ~: [...] причину да страшной войни год: 1812 (1831: 127)
тридесетогодишња ~: Послѣ ове тридесетогодишнѣ войне [...] (1831: 100)
тридесетолетна ~: 1618. до 1648. Траяла є тридесетолѣтна война [...] (1831: 137)
ужасна ~: Крвава и ужасна и дуготраюћа война буде због те причине [...] (1831: 59)

5. Лексичка спојивост са лексемом /рат/

(а) /рат/ у функцији семантичког субјекта + глагол / глаголска перифраза:

Н + дати повод + Д: Но да напоменемо само она изобрѣтенія, коима є ратъ поводъ дао (1831: 78)
Н + изродити се: [...] дођу нѣке Аџіе [...] съ томъ тужбомъ, да се на востоку рат изродіо [...] (1831: 65)
Н + лишавати + Г: Ратъ [...] тисяще лишава живота [...] (1831: 77)
Н + опустошавати + А: Рат [...] опустошава обдѣланне землѣ [...] (1831: 77)
Н + окончати се: [...] оконча се Турскій ратъ (1831: 101)
Н + приносити + А: [...] ово зло, кое намъ ратъ приноси, быва само зато, да [...] (1831: 77)
Н + прождирати + А: [...] ратъ [...] прождире богатство державе (1831: 103)
Н + родити се / рађати се: [...] отудъ се морао често рађати ратъ (1831: 4); Другій пуніческій ратъ роди се по краткомъ времену [...] (1831: 32)
Н + разоравати + А: [...] ратъ пакъ разорава спокойство (1831: 103)
Н + сметати + Д: Рат [...] смета изображенію оны художества, коя само у миру цвѣтаю [...] (1831: 77)
Н + стајати на пут + Д: [...] ратъ [...] на пут стае ономъ, што бы добро и полезно за ню быти могло (1831: 103)
Н + трајати: Докъ є іошть овай ратъ съ Шведомъ траяо [...] (1831: 110, 1850: 39)

(б) /рат/ у функцији објекта (семантичког или формалног) + глагол / глаголска перифраза:

А + водити (+ с + И): [...] но будући да су са Маури ратъ водили [...] (1831: 73; 1850: 35)
започети + А + с + И: [...] започне се съ Англіомъ на ново ратъ (1831: 125; 1827: 14)
А + имати + с + И: [...] зато што є ова ратъ съ Турцы и Персіяни имали (1831: 129)
објавити + А + Д: [...] чуюћи то, обяве имъ ратъ [...] (1831: 35)

(в) придев + /рат/:

крвав ~: [...] кои є [...] причину дао томъ ужасномъ и крвавомъ рату [...] (1831: 17)
међусобни ~: Послѣ много крвавы междусобны ратова [...] (1831: 40)
ужасни ~: [...] кои є [...] причину дао томъ ужасномъ и крвавомъ рату [...] (1831: 17)

6. Анализирана грађа указује на стилски немаркирану коегзистенцију славенизма /војна/ и лексеме /рат/, што је и очекивано за језик предвуковске епохе, а за шта би се разлог могао наћи не само у непреврелом стању предстандардног израза него и у избегавању монотоности исказа у тексту историјске тематике – у којем је управо *рат* централна окосница готово сваког поглавља.

6.1. За разлику од лексеме /Сунце/, форме /војна/ и /рат/ у анализираној грађи уз себе везују бројне придевске квалификаторе, којима се указује (1) на врсту сукоба с обзиром на учеснике (*грађанска*, *међусобна војна*; *међусобни рат*), (2) на дужину трајања (*дуготрајућа*, *седмогодишња*, *тридесетогодишња војна*) и (3) на степен разарања и размере (*крвава*, *страшна*, *ужасна*, *велика војна*; *крвав*, *ужасни рат*). У савременим уџбеницима славенизам /војна/ није забележен ни у једном примеру, а уз лексему /рат/ посведочен је исти тип квалификатора: *братоубилачки*, *грађански*, *међусобни*, *одбрамбени*, *привредни*, *рововски*, *светски*, *феудални*, *хладни*, *царински рат*; *дуг*, *дуготрајан*, *краткотрајан*, *једанаестогодишњи*, *петомесечни рат*; *велик*, *крвав*, *исцрпљујући*, *тежак*, *успешан рат*. Међутим, за разлику од лексеме /Сунце/, чији семантички потенцијал не отвара у науци веће могућности за детерминацију, број придевских лексема којима се упућује на врсту рата с обзиром на сукобљене стране далеко је бројнији у савременим текстовима. Лексема /рат/, наиме, временом шири своје семантичко поље и у савременом свету не денотира искључиво оружани сукоб, те се појављују спојеви попут *привредног*, *хладног* или *царинског рата*. Поред тога, размере ратова у 20. веку постају далеко веће те се говори и о *светском* рату. Славенизми *грађански* и *међусобни* бивају замењени формама *братоубилачки*, *грађански*, *међусобни* рат, а појављују се и везе попут *одбрамбени*, *рововски* рат.

6.2. Кад су у питању спојеви са глаголима, у језику прве половине 19. века код Срба уочавају се везе (1) са каузативним глаголима: војна/рат *доноси* (нови ред), *стаје на пут нечему*, *приноси зло*, *задаје ране држави*, *задржава* (науке у напретку), *нарушава слободу*, *изазива крвопролитија*, *даје повод нечему*, *смета изображењу*; (2) са глаголима који реферишу о фази у реализацији рата: *војна*/*рат се изроди*/*роди*/*рађа*, *траје*, *бесни*, *оконча се*; може да се *објави*, *започне*; (3) са деструктивним глаголима: *разорава*, *опустошава*, *лишава живота*, *прождире* (богатство државе), *уништожава*; (4) са релационим глаголима:[14] рат *се предводи*, *предузима* и (5) са десемантизованим глаголима: рат *се води*, *има се с неким*.

Након поређења са савременим уџбеницима уочава се подједнак број веза са глаголима следећих категорија: (1) са каузативним глаголима (рат *даје повод нечему*, *доводи до нечег*, *доноси страдања*, *патње*, *оскудицу*, *тегобе*, *има утицаја на нешто*, *омогућава*, *погађа државе*, *ствара услове за нешто*); (2) са глаголима који реферишу о фази (рат *почиње*, *траје*, *одмиче*, *шири се*, *завршии се*); (3) са деструктивним глаголима (рат *може да опустоши* / *остави пустош*, да *разара*). У суштини, малобројне разлике у односу на савремено стање јесу или структурне (*разоравати* → *разарати*; *опустошавати* → *пустошити*; *имати рат* → *ратовати*) или стилске

[14] Реч је о глаголима који реферишу о успостављању новог односа између објекта глаголске радње и агенса.

(пре свега, губљење експресивних структура попут: *рат се рађа*, *прождире*, *задаје ране*, *лишава слободе* и сл.).

7. Закључак

7.1. Разлике у односу на ситуацију у савременом српском језику односе се, дакле, на инвентар појединих глаголских лексема које нису уобичајене у савременом језику науке, не егзистирају у стандарду или постоје у другом значењу, форми или са различитом рекцијом. Ове разлике могу се поделити на неколико типова:

а. употреба необичних и архаичних спојева: Сунце *назнамењава коло*, *сравњива дан ноћи*, *дејствује на нешто*; *бави се над нечим*, рат *се предузима*, *има с неким*; он *разорава спокојство* и сл.
б. употреба експресивних спојева (нпр. Сунце *баца луче/светлост*, *просипа светлост*, *огледа се*, *грози се чинити нешто*;[15] рат *се изроди*, *бесни*, *прождире богатство државе* и сл.).
в. разлика у погледу рекцијске допуне: *восходити* + *над* + А; *мењати* + Г.
г. различита семантичка реализација појединих глаголских лексема: *наступати* у значењу ’ступати’.[16]

7.2. Кад су у питању везе са придевским лексемама, наведени примери јасно указују на то колико лексичка семантика постављених именичких форми утиче на потенцијал њихове спојивости. С друге стране, сасвим је извесно да опсег лексичке спојивости не зависи само од семантичког потенцијала базне именице него и од природе текста, тј. жанра, од тога да ли дата лексема има статус термина или лексеме општег лексичког фонда и, коначно, од тога да ли је употребљена у примарном или секундарном значењу.

7.3. Уџбеници из 19. века писани су више научно-популарним него научно-уџбеничким стилом – који би требало да буде утемељен на логичности и рационалности (в. Tošović 2002: 266–267; Тошовић 2004: 33). На то највише указује изразита употреба експресивних средстава, одсуство строгог одабира језичке грађе, наглашенија синонимија – чиме је свесно подстицана потпунија рецепција текста.

На основу грађе анализиране у овом раду, али и ранијих истраживања (в. Бјелаковић 2011; 2015; Бјелаковић, Суботић 2011), може се закључити да је, по свему судећи, током друге половине 19. и у 20. веку у научним текстовима процес стабилизовања лексичких спојева ишао ка уклањању експресивних средстава, ограничавању синонимије, те ка стабилизовању неколико општеприхваћених веза. С друге стране, као последица развоја појединих дисциплина и услед потребе за номиновањем нових појмова, временом се уводе нове везе којима се богати опсег лексичке спојивости.

---

[15] За последња два глагола у савременом српском језику очекује се агенс са обележјем [+ живо] те је персонификована употреба лексеме /Сунце/ уз ове глаголе необична и нетипична за уџбенички подстил.

[16] Иако је наведено значење потврђено у РМС, као глаголски колокат уз лексему /Сунце/ чини се веома необичном.

Литература

Алановић М. *Каузативност – манипулативност: од концепта ка форми*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.

Анисимова Т. И., Иванова З. Э. и Ульянко Р. В. *Пособие по лексической сочитаемости слов русского языка*. *Словарь-справочник*. Под редакцией Т. П. Плещенко и Л. Ф. Саковец. Минск: Издательство „Вышэйшая школа", 1975.

Бјелаковић И. „Колокација у језику предвуковске епохе (лексеме *земља*, *земљиште*)." *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1 (2011): стр. 303–312.

Бјелаковић И., Суботић Љ. „Колокација са лексемом *река* у српском књижевном језику предстандардне епохе (дијахроно-синхрони план)." *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXVI/1 (2011): стр. 33–44.

Бјелаковић И. „Колокације са термином *месец* у српском књижевном језику предстандардне епохе." Грковић-Мејџор Ј., Ружић В. (ур.) *Српски језик и његове норме* (*дијахроно-синхрони аспекти*). *Лингвистичке свеске 10*. Нови Сад: Филозофски факултет: 2015: стр. 110–123.

Бјелаковић И. „Експресивни валери у језику науке код Срба у 18. и 19. веку." *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 45/1 (2016): стр. 161–173.

Бјелаковић И. *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку* (*математичка географија и астрономија*). Нови Сад: Два пера, 2017. < http://www.dvapera.rs/resursi/Isidora-Bjelakovic-Terminologija-kod-Srba.pdf > 17. 12. 2017.

Гавриловић Љ., Гавриловић Д. *Географија за I разред гимназије*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.

Грчић М., Станковић С., Гавриловић Љ., Радовановић С., Степић М., Ђурић С. *Географија за III разред гимназије*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Димитријевић М. С., Томић А. *Астрономија за 4. разред гимназије природно-математичког смера*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Драгићевић Р. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.

Дражић Ј. *Лексичке и граматичке колокације у српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014.

Золотова Г. А. *Комуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: Издательство Наука, 1982.

[Ярцева В. Н.]. *Большой энциклопедический словарь. Языкознание* Москва: Научное издательство Большая Российская энциклопедия,1998.

Милановић А. *Језик весма полезан*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2013.

Пешикан М., Јерковић Ј., Пижурица М. *Правопис српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Стојановић А. „Интимизација у српској научној прози." *Стил* (2003): стр. 144–155.

Стојановић А. „Рецептурни стил српскојезичне научне литературе XVIII века." *Стил* (2007): стр. 51–61.

Тошовић Б. „Експресивност." *Стил* (2004): стр. 25–61.

*

Firth J. R. *Papers in Linguistics 1934–1951*. Oxford: Oxford University Press, 1957.

Kretschmer A. „Формирање функционалних стилова у српској писмености у доба Вукових реформи.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1 (2004): стр. 201–210.

Lipka L. *English lexicology*. Tübingen: Narr, 2002.

Manning C., Schütze H. *Foundation in Statistical Natural Language Processing*. Cambridge, 1999.

Martyńska M. „Do English language learners know collocations?” *Investigationes Linguisticae*, Vol. XI, (December 2004): 1–12.

McKeown K. R., Radev D. R. „Collocations.” Dale R., Moisl H., Somery H. L. (Eds.) *Handbook of natural Language processing.* New York – Basel: Marcel Dekker, Inc., 2000: 525–542.

Nejgebauer A. „Odlike kolokacija u engleskom jeziku.” *Zbornik radova instituta za strane jezike i književnosti*, sv. 4 (1982): str. 339–347.

Prćić T. *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj, 2008.

Riđanović M. *Jezik i njegova struktura*. *Savremeno lingvističko osvjetljenje*. Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985.

Siepmann D. „Collocation, colligation and encoding dictionaries.” Part I: Lexicological aspects. *International Journal of Lexicography*, Vol. 18, No. 4 (2005): 410–443.

Tošović B. *Funkcionalni stilovi.* Graz: Institut für Slawistik, 2002.

Isidora G. Bjelaković

LEXICAL COMPATIBILITY IN THE LITERARY LANGUAGE OF SERBS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

This paper analyzes lexical compatibility of the lexemes /Sun/ and /war/. The data was taken from several textbooks from the 19th century (1804–1867). Structural relations between nouns and verbs, as well as adjectives and nouns were analyzed with the above-mentioned lexemes. The recorded state is given in the form of a dictionary and compared to the situation in the modern Serbian language. It is concluded that the process of stabilization of collocations, when it comes to analyzing lexemes in textbooks of the standard Serbian language, leaned towards narrowing collocation range of the above-mentioned base lexemes and stabilizing of mostly two or three generally accepted relations, the stabilization of several generally accepted links, on the one hand, as well as the introduction of new connections resulting from the development of given disciplines and the need to nominate new notions.

Key words: lexical compatibility, Serbian litarary language, 19th century.

811.163.41’35(091)
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch4

Вељко Ж. БРБОРИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

ИНТЕРПУНКЦИЈСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА КОД СРБА ОД ВУКА ДО ДАНАС

У раду се говори о прошлости и садашњости интерпункцијске терминологије у протекла два века, од Вуковог *Српског рјечника* (1818) до данас. Заправо, даћемо преглед интерпункцијске терминологије у XIX веку, њену стабилизацију почетком XX века и увид у релевантне правописне приручнике у последњих стотину година: *Правопис српскохрватског књижевног језика* (1923) Александра Белића (и његова каснија издања 1930, 1934. и 1950), *Правописно упутство* (1929), *Ново правописно упутство* (1943), *Правопис српскохрватскога књижевног језика* (1960), *Правопис српскога језика* (1993), као и његово измењено и допуњено издање (2010). Посебна пажња биће посвећена терминима који су се мењали, дублетним решењима и новим терминима (којих раније није било). Понудићемо и решење неких недоумица.

*Кључне речи***:** српски језик, правопис, интерпункцијска терминологија, историја правописа.

1. Увод

Сваки разговор о савременом српском правопису и његовој терминологији враћа нас на период од равно пре два века и на, за потоњи развој српског језика, незаобилазни *Српски рјечник* (1818) и оно што је тамо „понудио” творац српског књижевног језика. Наиме, *Српски рјечник* је међа свих каснијих дешавања у развоју српског књижевног језика, његова актуелност не престаје ни данас и није спорно да ћемо му се враћати и у годинама и деценијама које су пред нама. О Вуковом *Рјечнику* написано је много, а овде издвајамо две реченице Павла Ивића: „Ту, у рјечнику из 1818, формулисана је језичка и правописна револуција. Све што је претходило било је само Вуково тражење и колебање, а све замене у доцнијем периоду биле су само ретуши у ограниченом броју појединости” (Ивић 1966: 19).

* brboricv@eunet.rs

Вуков правопис и Вукова правописна терминологија нису ушли у употребу значајне 1818. године, отпора је било пуно, првих деценија после појављивања *Рјечника* реформа је била повремено ближе неуспеху него успеху, забрана је било превише (Брборић 2015: 35–51).[1] Све то је променила 1847. година, али је коначно (државно) озваничење чекало 1868. годину, равно пола века од објављивања *Српског рјечника*.

Ми ни данас, на двеста година од *Српског рјечника*, немамо јасно дефинисану правописну терминологију, није је понекад лако одвојити од граматичке терминологије, али исто тако немамо јасну границу између правописних и интерпункцијских термина. Стога ћемо овде, у границама могућности и на основу досадашњег бављења овим проблемом, покушати дати јасан преглед интерпункцијске терминологије код Срба у протекла два века, од 1818. до 2018. године.

2. Правописна и интерпункцијска терминологија код Срба

Српски правопис, па тако и правописна и интерпункцијска терминологија функционисали су са називом *српски* до 1923. године. Од 1923. године и првог издања Белићевог *Правописа српскохрватског књижевног језика*, па све до Матичиног *Правописа српскога језика* (1993), пуних седамдесет година правописи су имали назив *српскохрватски*, па се можемо питати шта је у том периоду била српска интерпункцијска терминологија. Ми овде под српском терминологијом сматрамо терминологију коришћену и наслеђену из деветнаестог века у правописима и правописним приручницима код Срба, као и терминологију која је коришћена у двадесетом веку – прво у приручницима Милана Петровића, потом је то био Белићев *Правопис српскохрватског књижевног језика* (1923–1960)[2] и касније *Правопис српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (1960–1993). Ова два правописна приручника (Белићев и Матичин), са бројним издањима, обележили су правописно двадесети век код Срба, ако се изузму две почетне и једна завршна деценија двадесетог века. Истина, Белићев приручник припреман је као српски, објављен као српскохрватски, с јасном концепцијом на српском књижевном језику друге половине деветнаестога и почетка двадесетог века. *Правопис* Матице српске (1960) јесте компромисни правопис Срба и Хрвата, под окриљем двеју матица. Крајем двадесетог века и објављивањем *Правописа српскога језика* Матице српске (1993), а посебно његовим издањем из 2010. године, српска правописна терминологија је прилично стабилизована, с неколико недефинисаних термина.

---

[1] О српском правопису и његовим питањима објавили смо три књиге. Једна од њих је докторска дисертација (Брборић 2004), а у две књиге су окупљени радови из правописа у последњих двадесетак година (Брборић 2015, Брборић 2016). Са темама из правописа наступали смо и на два последња Конгреса (Охрид, 2008. и Минск, 2013).

[2] *Правопис* Александра Белића је први и прави лингвистички правопис, био једини званични српски правопис од 1923. до 1960. године код Срба. Имао је четири издања и забележили смо и два правописна упутства, прво 1929. и друго 1943. Они су, нарочито прво, имали утицај на српску ортографију у првој половини двадесетога века.

Основни **правописни појмовник** српског језика понудили смо у једном раду још 2003. године и он је имао око 200 правописних термина (Брборић, Дешић 2003: 219–229). Чини се да је тај појмовник био добра основа за даљи рад на овој теми. У том појмовнику се налазе и основни интерпункцијски термини, који су се, можемо рећи, нешто јасније искристалисали на почетку XXI века. У том раду је издвојено четрдесетак **интерпункцијских термина** у ужем смислу. Овде их доносимо у неизмењеном (недопуњеном) облику, како смо их навели и 2003. године: *акценатски знаци*, *апостроф*, *везица*, *генитивни знак*, *две тачке*, *двотачка*, *дијакритички знак*, *дивиз (цртица)*, *дужина*, *заграда(е)*, *запета*, *зарез*, *звездица*, *знак дељења*, *знак дужине*, *знак једнакости*, *знак множења*, *знак сабирања*, *знак одузимања*, *знаци поткрета*, *кома*, *коса црта*, *наводници*, *неколико тачака*, *нова дужина*, *нови акут*, *обла заграда*, *полунаводници*, *ситне бројке*, *стрелица*, *тачка*, *тачка и запета*, *тачка и зарез*, *тилда*, *титла*, *три тачке*, *узвичник*, *упитник*, *црта*, *цртица* (Брборић, Дешић 2003: 224–225).[3] Вреди напоменути да се на овом списку не налазе неки помоћни интерпункцијски термини. Ту у првом реду мислимо на неке математичке и лингвистичке термине, али и оне који су новијег постанка.

3. Интерпункцијска терминологија код Срба у XIX веку

У релевантним радовима у деветнаестом веку о овој теми тешко је утврдити интерпункцијску терминологију. Заправо, она се тада није посебно издвајала и можемо је посматрати тек из савремене перспективе, тј. који су термини адекватни данашњим (савременим) и како су одговарајући термини били именовани. Ваља знати да је број термина у деветнаестом веку био прилично скроман.

Није спорно да су неки интерпункцијски знаци коришћени и у предвуковском периоду, али не налазимо потврду за њихове термине, нису именовани. Тако, код Саве Мркаља у *Салу дебелога јера* из 1810. године сусрећемо само дванаест интерпункцијских знакова (он их директно не именује, тј. немамо потврду за њихове називе): *тачка*, *запета*, *тачка и запета*, *две тачке*, *упитник*, *узвичник*, *црта*, *цртица*, *апостроф*, *заграда*, *полузаграда и звездица*.

У *Писменици* Вука Стефановића Караџића (1814), на почетку његовог реформаторског рада, налазимо највећи број основних интерпункцијских знакова, али они нису сви директно именовани. *Писменица* је резултат сарадње Вука Караџића с Јернејом Копитаром и Луком Миловановим. У обзир су узети знаци које је користио Сава Мркаљ, али није спорно да је Вук имао увид у граматике и интерпункцијске знаке које су користили Аделунг, Добровски и Мразовић. Тако Вук у *Писменици* користи ове знаке: *тачку*, *тачку и запету*, *две тачке*, *заграду*, *полузаграду*, *генитивни знак*, *звездицу*, *узвичник*, *упитник*, *црту и цртицу*. Вук је још тада користио

[3] У правописној традицији код нас употребљаван је и назив *точка*, али је касније преовладала *тачка*. Код Белића смо имали *знаке читања* уместо термина *интерпункција*; *знак чуђења* уместо *узвичника*. Првонаведени термини данас се сматрају застарелима. Било је и другачијих поступака, па смо „компромисно" 1960. прихватали *зарез* уместо *запете* и требало нам је двадесетак година да се поново вратимо *запети*. Истина, још увек јој се нисмо вратили доследно. У издању *Правописа* из 1993. *зарез* је био чешћи, али је та неправда отклоњена 2010, мада је у пракси и даље видна неуједначеност.

оно што савремени српски правопис назива експонентима, тј. користио је ситна слова за писање редних бројева, нпр. 1во, 2го, 3he. Данас су подигнута слова реткост, користе се у дијалекатским текстовима, али су експоненти чести, посебно у неким стручним текстовима (математика, физика, хемија...). Истина, сусрећемо их и изван њих, у различитим текстовима. Код Вука можемо наћи и неке, данас бисмо рекли застареле, термине који су данас потиснути (превазиђени), као што су *точка* или *писме*, касније *писмено*, уместо данашњег *слово* (Шипка 2000: 1413).

У *Малој српској граматици* Ђуре Даничића немамо интерпункцијске термине, али ту сусрећемо сва четири наша акцента и начине њиховог бележења. „Акцента у Српском језику имамо четри; друкчије се н.п. изговара прво *а* у ријечи *глава*, друкчије у *правда*, друкчије у *магла*, друкчије у *слава*. Од ова четири акцента прва два су дугачка, а друга два су кратка" (Даничић 1950: 3). Ову граматику помињемо јер је она заменила граматику из предговора *Српског рјечника* (1818). Наиме, у другом издању *Рјечника* (1852) Вук је изоставио граматику управо због ове Даничићеве граматике и тиме смо остали без података о интерпункцијској терминологији средине деветнаестога века.

У поствуковском периоду, крајем деветнаестога века, три књиге су снажиле већ прихваћену реформу Вука Стефановића Караџића. Код Стеве Чутурила, у књизи *Српски правопис за школску употребу* (1884), сусрећемо 15 термина: *тачка*, *запета*, *тачка-запета*, *двострука тачка*, *знак питања*, *знак чуђења*, *цртица (пауза)*, *знак навођења*, *апостроф*, *знак заграде*, *звездица*, *крстић*, *везица*, *4 нагласа*, док код Љубе Стојановића у *Лекцијама из српског језика за други разред гимназије* (1891) налазимо 11 термина: *тачка*, *запета*, *тачка и запета*, *две тачке*, *неколико тачака*, *цртица или пауза*, *знак питања*, *знак чуђења*, *знак навођења*, *знак заграде ( ) или [ ] и апостроф*. Није било одступања ни код Стојана Новаковића у *Српској граматици* (1894): „Реченични су знаци ово: запета (,), тачка и запета (;), две тачке (:), тачка (.), знак почивке (–), знак питања (?), знак узвика (!), знак прекида (... или –), знак заграде **( )** или [ ], знак навођења („ ", или ' ', или –)" (Новаковић 1894).

4. Интерпункцијска терминологија код Срба у првој половини XX века

На почетку двадесетога века код Милана Петровића,[4] док је још наш језик имао атрибут српски, у делима *Српска граматика с правописом* (1912) и *Српски правопис за средње школе* (1914), сусрећемо десет основних интерпункцијских знакова: *тачка*, *запета*, *тачка и запета*, *знак питања*, *знак усклика*, *две тачке*, *знак навођења*, *знак почивке или прекида*, *заграда*, а неке сусрећемо изван одељка интерпункција: *цртицу*, *апостроф*, *акценатске знаке* и *знак дужине*. Тако у приручнику *Српска граматика са правописом* (*за трговачку и занатску омладину*) међу **Реченичним знацима** сусрећемо: *тачку*, *запету*, *тачку и запету*, *две тачке*, *знак питања*, *знак*

[4] Оба приручника Милана Петровића имају вредност, али су остали на маргини. Први разлог је тај што су се појавили у незгодном историјском тренутку, пред Први светски рат. Други разлог јесте што је после рата „стигло" језичко заједништво и неупоредиво квалитетнији *Правопис* Александра Белића.

усклика, *знак почивке* и *знак навођења*"[5] (Петровић 1912: 62–66). У *Српском правопису за средње школе* (1914) Петровић у одељку **Интерпункција** каже: „Знакова, којима одвајамо или поједине реченице или поједине реченичне делове једне од других имамо десет; 1. тачка (.), 2. запета (,), 3. тачка и запета (;), 4. две тачке (:), 5. знак питања (?), 6. знак усклика (!), 7. знак почивке (–), знак прекида (...), 9. знак навођења („ ”), и 10. заграда ( )" (Петровић 1914: 43–51). У тексту приручника се сусреће **Знаци при писању речи** и ту налазимо *акценте* (нема појединачног назива за акценте, већ само како их пишемо и објашњење), *знак за дужину* и *апостроф*. У тексту приручника сусрећемо и термин *цртица* („те их ваља делити цртицом", „могу се писати и без цртице").[6]

Већих измена није било ни у знаменитом *Правопису српскохрватског књижевног језика* (1923) Александра Белића, и он наводи ове термине: *тачка*, *запета*, *тачка и запета*, *две тачке*, *знак почивке или прекида*, *знак питања*, *знак узвика*, *наводни знак*, *обла заграда*, *угласта заграда*, *везица*, *знак ˆ*, *акценатски знаци* и *апостроф* (Белић 1923). Овде бисмо могли констатовати да се у периоду од Саве Мркаља (1810) до Белићевог *Правописа* (1923) сусрећемо само са основним интерпункцијским терминима и да је њихов број био врло ограничен (скроман). Тако у *Правописном упутству* (1929) налазимо и цитат који учвршћује нашу тврдњу: „Употреба већине знакова за интерпункцију већ је утврђена у нашем књижевном језику, тако да ту нема знатнијих разилажења (на пр. за употребу тачке, знака почивке, узвика, питања, наводног знака итд.); али у употреби запете има знатних неслагања. Зато ће се напомене у овом одељку тицати само запете (зареза)" (Правописно упутство 1929: 25). У одељку *Други знаци* налазимо и ово: „Знак ˆ може се стављати на крајњи самогласник другог падежа множине, да се њиме покаже, ако је потребно, да је тај облик други падеж множине (...). За наглашене дужине, ако је потребно (на пр. у граматикама) обележити их, употребиће се хоризонтална црта над вокалом" (Правописно упутство 1929: 35).[7] Овде се појављује једна новина. Наиме, до сада нисмо имали хоризонталну црту над вокалом као знак за дужину. У *Новом правописном упутству српског књижевног језика* прво је назив језика враћен на термин *српски*, а у одељку **Интерпункција** сусрећемо ове термине и знаке за њих: *тачка*, *запета*, *тачка и запета*, *две тачке*, *упитник*, *узвичник*, *наводници*, *заграда* и *апостроф*. Новина је термин *наводници* (раније је то био *наводни знак* или *знак навођења*); налазимо и термин *цртица*, али изван одељка **Интерпункција**.

После Другог светског рата уследило је ново (последње) издање Белићевог *Правописа* (1950),[8] али се интерпункцијска терминологија није битно мењала: *та-*

---

[5] Јасно је да Петровић за *црту* користи термин *знак почивке* („испред туђих речи место знака навода може стајати знак почивке (–), ако њиме почиње ново зачело"), док за цртицу користи термин *дивиз* („непотпуно сложене речи, одвајају се једна од друге дивизом /-/").

[6] Овде знак за дужину није постакценатска дужина, већ знак који пишемо у генитиву множине.

[7] Ни у ратном *Новом правописном упутству српског књижевног језика* (Министарство просвете, 1943), у одељку *интерпункција*, нема никакве измене Белићевих интерпункцијских знакова: *тачка*, *запета*, *тачка и запета*, *две тачке*, *прекидни знак (црта)*, *неколике тачке (обично три)*, *упитник*, *узвичник*, *наводници*, *заграда и апостроф*.

[8] Друго издање Белићевог приручника објављено је 1930, после *Правописног упутства*, треће 1934, а ово је било четврто, уједно и последње издање. Истина, Белићев удео (учешће) у Новосадском договору није био споран, па је и *Правопис* из 1960. нека врста континуитета, што се види и у интерпункцијској терминологији.

чка, *запета*, *тачка и запета*, *две тачке*, *прекидни знак*, *упитник*, *узвичник*, *наводници*, *обла заграда*, *угласта заграда*, *други део заграде*, *знак ˆ*, *акценатски знаци*, *апостроф*, *везица (полуцрта*, *цртица)*, *знак једнакости*, *црта (почивка)*, *звездица*, *знак > „прелази”*, *„развија се”*, *знак < „постаје од”*. Ипак, овде налазимо и увођење нових термина које раније нисмо сусретали. Можемо констатовати да се помињу две врсте заграда (*обла заграда*, *угласта заграда*), али и описни назив *други део заграде* (касније смо је именовали као *полузаграда*, као и *везица* (*полуцрта*, *цртица*), те називи за неке математичке знаке (*знак једнакости*, *звездица*, *знак > „прелази”*, *„развија се”*, *знак < „постаје од”*). Дакле, овде је учињен одређени искорак и уведени су неки нови термини. За *цртицу* се сусрећу и још два термина *везица* и *полуцрта*, па смо тако добили триплету (троструки назив за један знак). Можемо констатовати и да се тек сада сусрећу термини за акценатске знаке (*дуги силазни*, *дуги улазни*, *кратки силазни и кратки улазни*). Необично је да Белић користи термин *улазни*, уместо каснијег *узлазни*, а тешко је рећи да је посреди штампарска грешка (Белић 1950: 106). Као новину можемо констатовати да Белић користи термин *параграф* (Белић 1950: 109).

5. Интерпункцијска терминологија код Срба у *Правопису* Матице српске (1960)

У *Правопису српскохрватскога књижевног језика* (1960) правописна терминологија је схваћена прилично широко. О чему се заправо ради? Уместо дотадашњих (ранијих) различитих правописних (и граматичких) термина усвојени су заједнички (српскохрватски) термини и ми мислимо да многи од њих нису правописни термини. Они то нису у правом смислу речи, и то није спорно. Ипак, нејасно је како се стигло до правописне терминологије која је овде понуђена, без било каквог објашњења. Ово је имало директан утицај на даљи развој правописне и интерпункцијске терминологије и учињени пропусти директно су утицали на нашу савремену интерпункцијску терминологију.[9] *Правопис* из 1960. доноси и неке нове термине, у њему се уместо „**досадашњих термина**” нуде или, боље рећи, прописују договорно „**усвојени термини**”. Нова правописна терминологија нуди 122 термина (Правопис 1960: 167–170). Ево списка свих „усвојених термина” како бисмо видели да то, у ствари, нису првенствено правописни термини (мада има и оних правописних): *аорист*, *апстрактне именице*, *аугментатив*, *безвучни сугласници*, *везник*, *властито име*, *генитив*, *главна реченица*, *глаголски придев радни*, *глаголски придев трпни*, *глаголски прилог садашњи*, *глаголски прилог прошли*, *глас*, *гласови*, *гласне жице*, *гласне жице трепере*, *губљење сугласника*, *две тачке (двије тачке)*, *деклинација*, *деминутив*, *дистрибутивно значење*, *дифтонг*, *дужина*, *екавски говор*, *екавски изговор*, *експлозивни сугласници*, *зависне реченице*, *зависни падеж*, *зависно-упитна реченица*, *задњонепчани сугласници*, *заједничке именице*, *закључне реченице*, *зарез*,

[9] Срби су, на неки начин, до Новосадског договора (1954) или прецизније – до појаве заједничког Правописа – имали помало и своју терминологију. Она се појавом заједничког правописа потпуно утопила у српскохрватско заједништво. Тако су неки термини жртвовани зарад новог језичког заједништва.

засебна реч, *збирне именице*, *звучни сугласници*, *зубни сугласници*, *изведеница (изведена реч)*, *изричне реченице*, *ијекавски говор*, *ијекавски изговор*, *имперфект*, *интерпункција или реченични знаци*, *искључне реченице*, *једначење сугласника*, *једнина*, *једносложна (двосложна*, *вишесложна реч)*, *јотовање*, *конјугација*, *конкретне именице*, *корелативне реченице*, *корен (коријен)*, *краткоћа слога*, *латиница*, *множина*, *меки сугласници (ћ*, *ђ*, *љ*, *њ*, *ј)*, *наводници*, *наглашени слог (наглашена реч)*, *наставак*, *независне реченице*, *непчани сугласници*, *несвршени и свршени глаголи*, *неуправни говор*, *номинатив*, *носни сугласници*, *одричне реченице*, *основа*, *основна реч*, *парњак*, *пискави сугласници*, *погодбене реченице*, *позајмљеница (позајмљена реч)*, *поједностављивање сугласника*, *потврдне реченице*, *праскави сугласници*, *предњонепчани сугласници*, *презент*, *премештање сугласника*, *претварање сугласника*, *прилошка одредба*, *прилошка ознака*, *присвојне заменице*, *присвојни придев*, *промена речи*, *проширена реченица*, *разједначавање (разједначивање)*, *раставне реченице*, *реч (ријеч од мила*, *хипокористик)*, *самогласник*, *самогласно р*, *сажимање самогласника*, *саставне реченице*, *свршени и несвршени глаголи*, *сливени сугласници*, *слово*, *сложеница (сложена реч)*, *сонант*, *предњонепчани сугласници*, *струјни сугласници*, *сугласник*, *сугласнички пар*, *сугласнички скуп*, *супротне реченице*, *тачка*, *тачка и зарез*, *творба гласова*, *творба речи*, *текући сугласници*, *тесначки сугласници*, *туђица (туђа реч)*, *ћирилица*, *удвојени сугласници (удвајање сугласника)*, *узвичник*, *умекшани (ч* по среди између *ч* и *ћ)*, *упитник*, *управни говор*, *уснени сугласници*, *учестали глаголи*, *фонетски правопис*, *хипокористик (реч од мила)*, *црта*, *цртица*, *шуштави сугласник*.[10]

Ми сматрамо да су од наведених термина интерпункцијски само: *две тачке (двије тачке)*, *дужина*, *зарез*, *интерпункција или реченични знаци*, *краткоћа слога*, *наводници*, *наглашени слог (наглашена реч)*, *неуправни говор*, *тачка*, *тачка и зарез*, *узвичник*, *упитник*, *управни говор*, *црта*, *цртица.* Тежило се некаквом уједначавању, па нема могућих (очекиваних) правописних (и интерпункцијских) термина, тј. њихових дублетних решења: *тачка/точка*, *запета/зарез...*, али има неких неправописних: *изведеница/изведена реч*; *позајмљеница/позајмљена реч*; *разједначавање/разједначивање*; *сложеница/сложена реч*; *хипокористик/реч одмила*. Ови примери јасно показују да код нас, ни у веома утицајној књизи као што је био *Правопис српскохрватскога књижевног језика* (1960) Матице српске, није била израђена (понуђена) терминолошка стандардизација (ни правописна ни интерпункцијска) српско(хрватско)га језика. Овај *Правопис* је донео одвојено **Интерпункцију** (као XIII поглавље) и **Правописне знаке** (као XIV поглавље). У одељку **Интерпункција** сусрећемо следеће термине и знаке за њих: *тачка*, *зарез*, *тачка и зарез*, *две тачке*, *наводници*, *црта*, *заграда*, *упитник* и *узвичник* (Правопис 1960: 91–118), док у одељку **Правописни знаци** налазимо: *тачку*, *две тачке*, *неколико тачака*, *црту*, *цртицу*, *заграду*, *звездицу*, *апостроф*, *знак једнакости*, *знаке порекла*, *акценатске*

[10] Када погледамо термине само на прва четири почетна слова (А–Г), сусрешћемо их седамнаест, али за њих не можемо рећи да су правописни. Заправо, међу њима нема ниједног правописног термина у правом смислу те речи (*аорист*, *апстрактне именице*, *аугментатив*, *безвучни сугласници*, *везник*, *властито име*, *генитив*, *главна реченица*, *глаголски придев радни*, *глаголски придев трпни*, *глаголски прилог садашњи*, *глаголски прилог прошли*, *глас*, *гласови*, *гласне жице*, *гласне жице трепере*, *губљење сугласника*).

знаке (*краткосилазни*, *краткоузлазни*, *дугосилазни*, *дугоузлазни*) и *генитивни знак* (Правопис 1960: 118–124). Можемо рећи да овде не сусрећемо неки озбиљнији искорак, али се именују акценатски знаци, и то терминима који су и данас у употреби, „нестао" је термин *запета*, а *зарез* је постао обавезујући, док је све остало, што се интерпункције тиче, већ раније постојало.[11]

6. Интерпункцијска терминологија у *Правопису* Матице српске (1993)

Није спорно оно што стоји у овом *Правопису*, тј. да су интерпункцијски знаци они који се употребљавају у писању ради јаснијег обележавања онога што се пише, па можемо рећи да су то сви знаци који нису слова, а пишемо их у неком тексту. Пошто већина интерпункцијских знакова има службу и правописних, савремени српски правопис их је на неки начин изједначио. *Правопис српскога језика* Матице српске (1993) вратио је правопису национални назив, али је и правописне и интерпункцијске знаке вратио у једну област и назвао их **Интерпункцијом** (Правопис 1993: 252–295). У објашњењу интерпункције налазимо и следеће реченице: „На смисаону рашчлањеност казивања, као и на односе и одлике његових саставница (делова, елемената) указује се правописним знацима или интерпункцијом. Улога правописних знакова, међутим, није само да надомести оно што се у усменом говору изражава интонацијом и застанцима него и да допуне и унапреде изражајне могућности и економичност излагања. У интерпункцији се могу разликовати реченични знакови – који указују на границе пуних реченица, на њихов карактер, као и на односе и одлике њихових делова – и помоћни правописни знакови, за различите посебне потребе" (Правопис 1993: 252–253). Тако је интерпункцијску терминологију на крају XX века одредио *Правопис* Матице српске из 1993, а њу је касније учврстило **измењено и допуњено издање** из 2010. године. Матичин *Правопис* из 1993. доноси ове термине, као основне: *тачка*, *запета* или *зарез*, *црта*, *тачка и запета* или *тачка и зарез (тачка са зарезом)*, *две тачке (двотачка)*, *заграда*, *наводници*, *упитник*, *узвичник*, *цртица.* У одељку **Остали правописни и помоћни знакови** налазимо и ове знаке и термине за њих: *знак прекида (три тачке)*, *апостроф*, *знак дужине (угласти)*, *четири акцента и ненаглашена дужина*, *звездица (подигнута)*, *ситне бројке*, *знак степена*, *знак процента*, *знак промила*, *коса црта*, *двојна усправна црта*.[12] Поред њих, помињу се и *угласте заграде*, *двојни апостроф (дето)*, *тилда (једнак мат. знаку слично)*, *стрелица*, *математички знаци* и *лингвистички знаци* (Правопис 1993: 291–295). Овде је знатно проширена српска интерпункцијска тер-

[11] Данас звучи помало анегдотски да је доста речи потрошено око два термина – *тачке* и *запете*. Наиме, код Срба је било уобичајено да се користе термини *тачка* и *запета*, док је код Хрвата било, по правилу, *точка* и *зарез*. Решење је нађено у компромису да сви прихвате *тачку* и *зарез*. Срби су олако прихватили компромис и одрекли се зареза, док је друга страна остала при ранијим називима.

[12] Овде се уз објашњење за *звездицу* каже да се њоме означавају фусноте, с напоменом да када је више фуснота, боље је писати подигнуте ситне бројке него звездице. Данас се за фусноте, по правилу, пишу само ситне бројке, а звездица је углавном сведена на друге случајеве (језичка реконструкција и некњижевне речи).

минологија, јер до тада правописи нису доносили: *ситне бројке*, *знак степена*, *знак процента*, *знак промила*, *двојну усправну црту*, *угласте заграде*, *двојни апостроф*, *тилду*, *стрелице*, *математичке знаке и лингвистичке знаке*. Нови знаци су, на неки начин, *трема* (две тачке изнад слова) и *знак краткоће* (горе отворени ситни лук изнад самогласничког слова). Матичин *Правопис* из 1993, у оквиру интерпункцијске терминологије, доноси неколике дублете: *генитивни знак / знак дужине*, *две тачке / двотачка*, *запета / зарез*, *знак прекида / три тачке*; налазимо и једну триплету: *тачка и запета / тачка и зарез* / (*тачка са зарезом*).

7. Интерпункцијска терминологија у актуелном *Правопису*[13]

Актуелни *Правопис српскога језика* Матица српске из 2010. године, тј. **измењено и допуњено издање** приручника из 1993. године, важећи је српски ортографски приручник. Одељак о **Интерпункцији** је његово шесто поглавље, које заузима 46 страна (Правопис 2010: 98–143), што је петина приручника, ако се не рачуна Речник уз правопис. Код одељка Интерпункција сусрећемо и неке промене, али се оне не тичу директно интерпункцијске терминологије: „написан је готово нов текст о интерпункцији, потпунији и инструктивнији, али је он, наравно, у пуној сагласности са традиционалним српским правилима белићевске логичке интерпункције" (Правопис 2010: 7). Овде у одељку о **Интерпункцији** сусрећемо основне термине и објашњења уз њих. Ти термини иду овим редом: *тачка* [.], *запета* [,], *црта* [–], *цртица* [-], *тачка са запетом* [;], *две тачке* [:], *заграда* [()] и посебно *угласта заграда* [], *наводници* [„...”], *полунаводници* [’...’], *упитник* [?], *узвичник* [!]. Дакле, само десетак термина.

После тога долази одељак **Остали правописни и помоћни знакови** и наведени су овим редом: *знак прекида* [...] (три тачке), *апостроф* [’], *знак дужине* [^] и *акценатски знаци* [̏, ̀ , ̂], затим следе **помоћни знакови**, и ту се наводе: *звездица* (подигнута) [*], *ситне бројке*, и то *експонентне* (подигнуте) [м²] и *индексне* (спуштене) [тип$_1$ тип$_2$], *знак степена* [°], *знак једнакости* [=], *коса црта* [/], *знаци порекла* [>, <]. Уз то, сусрећемо и објашњење да се у текстовима опште намене примењују и знаци посебних делатности (струка), као што су *знак понављања „дето”* [’’], *знаци порекла* [> и <], *знаци упућивања* [→ и ←] и *знак процента* [%].

Међу **напоменама** сусрећемо помињање *двојне усправне црте*, *тилде* (вијугава црта), тј. знак којим се у речничком тексту замењује насловна реч да се не би поново исписивала) и *знак треме* (двојна тачка изнад слова).

Чини се да би било боље да су уз основне и помоћне интерпункцијске термине дати издвојени посебно математички знаци и њихови термини,[14] лингвистички знаци и њихови термини, али и још неки знаци и њихови термини. У текстовима

[13] Овај *Правопис* потписују приређивачи из 1993. године (М. Пешикан, Ј. Јерковић и М. Пижурица), док редакцију измењеног и допуњеног издања чине: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић и Живојин Станојчић.

[14] Неки математички знаци су чести, а неки ретки. Ово је једна од могућих целовитости математичких знака: знак сабирања, знак одузимања, знак дељења, знак множења, знак једнакости, знак неједнакости, знак приближности, мање од, више од, мање или једнако, више или једнако, знак степена, знак

сусрећемо и знак који најчешће именујемо *крстић* [†] и неке математичке знаке. Њихов број није мали. Ретко се користи и знак за кратки вокал [˘]; ретко се користе и неке врсте заграда. Честе су обла и угласта заграда, али су неупоредиво ређе *витичаста заграда* [{}], *коса заграда* [/ /] и тзв. *изломљена (преломљена) заграда* [‹ ›]. Иако нису ретки, још увек није потпуно утврђено како се читају ова четири знака: (*тараба*) [#], @ (*интернет знак*, *мајмунче* [@]), *међународни знак за* и [&], *параграф* [§]. Нису именовани ни неки лингвистички термини.

Постоје још нека нерешена питања. Тако, рецимо, *генитивни знак* није сваки *генитивни знак*, већ је само *знак за генитив множине*. Надаље, у примеру *Ја сам сâм* није посреди генитивни знак, а пишемо га идентично као и генитивни знак. Овај знак, за који некада кажемо да је знак за дужину, није идентичан са постакценатском дужином (постакценатским дужинама), њих бележимо равном цртом изнад вокала.

Крајем двадесетог века добили смо и нове правописне приручнике. Квалитетом су се издвајали правописни приручници које (ко)ауторски потписује Радоје Симић и ауторски приручник Милорада Дешића. Када је посреди интерпункцијска терминологија, у њима не сусрећемо неке специфичности.[15]

У неким стручним текстовима сусрећемо и знаке који се још увек спорадично појављују и није јасно како их именујемо (изговарамо), немамо још устаљене термине. Такви су рецимо: € (евро), £ (*лира*), ♀ (*ознака за женски пол*), ♂ (*ознака за мушки пол*), ∑ (*сигма*), \ (*коса црта на лево*), № (*број*, *нумера*), ♫, ♪ (*знаци за нотни систем*). Вредело би и њих систематизовати и стандардизовати.

8. Закључак

Српска интерпункцијска терминологија, као и српски правопис, од Вука до данас имала је еволутивни ток. Број интерпункцијских термина се знатно увећао, али код основних интерпункцијских знакова није било великог лутања. Белићевом *Правопису* претходила је реформа Вука Караџића, те дела Стеве Чутурила, Љубе Стојановића, Стојана Новаковића и Милана Петровића. Разлика у терминима није била велика, било је само спорадичног преименовања. Белићев *Правопис* и његова интерпункцијска терминологија код Срба је била у употреби од 1923. до 1960. године, а после је замењена оном коју смо сусретали у три правописна приручника Матице српске (1960, 1993. и 2010). Све то најбоље одсликава тврдња Митра Пешикана: „Од победе Вукове реформе у српској култури није било никаквих правописних преокрета” (Пешикан 1996: 171).

Неки термини се нису мењали од Вука до данас (*тачка*, *заграда*, *апостроф*, *звездица*) неки су доживели преименовање (*кома* > *запета* > *зарез* > *запета*; *уск-*

процента, знак промила, стрелица на лево, стрелица на десно, стрелица лево-десно, стрелица на горе, стрелица на доле, стрелица горе-доле.

[15] *Правопис српског језика* Милорада Дешића доноси 17 основних интерпункцијских термина, без дублета: *тачка*, *запета*, *тачка и запета*, *две тачке*, *наводници*, *црта*, *заграда*, *полузаграда*, *упитник*, *узвичник*, *цртица*, *три тачке*, *апостроф*, *коса црта*, *акценатски знаци*, *неакцентована дужина* и *генитивни знак* ˆ. Интерпункцијска терминологија у приручнику Р. Симића нема неке посебности.

личник, *знак усклика > узвичник*; *знак прекида*, *више тачака > три тачке*; *везица*, *полуцрта*, *спојница > цртица*; *знак почивке*, *станка*, *знак прекида > црта*; *дужина*, *дуљина*, *дуг вокал > знак дужине*; *наводни знак / знак навођења > наводници*; *двострука тачка > две тачке*; *знак питања > упитник*; *знак чуђења > узвичник...*). Постоји јасна подела на основне и помоћне интерпункцијске знаке, број основних је ограничен, док је број помоћних неограничен, а повремено „стижу" нови знаци и нови термини.

Остаје отворен проблем и неких дублетних решења. Наиме, дублетна решења нису најсрећнија, али је вероватно најбоље да се полако њих ослобађамо. Није тешко утврдити који је термин бољи и коме ваља дати предност.

Неку врсту проблема чине и термини који се нису усталили, где још има неког лутања (*интернет знак*, *тараба*, *међународни знак за* и, *параграф*). Такве су и ознаке за фреквентне валуте, ознаке за полове, ознаке из нотног система. Српски интерпункцијски стандард се мора комплетирати и тако ће се постићи његова пуна стабилизација. То значи именовање свих знакова које сусрећемо у текстовима, а да то нису слова.

Сматрамо да математички и лингвистички термини спадају у интерпункцијске термине и да се у правопису мора наћи места и за њих.

Литература

Белић А. *Правопис српскохрватског књижевног језика*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1923.

Белић А. *Правопис српскохрватског књижевног језика*. 4. изд. Београд: Просвета, 1950.

Брборић В., Дешић М. „О стандардизацији правописне терминологије." *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 32/3 (2003): стр. 219–229.

Брборић В. *Правопис српског језика у наставној пракси*. Београд: Филолошки факултет, 2004.

Брборић В. *Правопис и школа*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2015.

Брборић В. *О српском правопису*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2016.

Даничић Ђ. *Мала српска граматика*. Беч: Штампарија јерменског манастира, 1850.

Дешић М. *Правопис српског језика. Приручник за школе*. Београд: Клет, 2015.

Ивић П. „О Вуковом рјечнику из 1818. године." *Српски рјечник*, Београд: Просвета, 1996.

Ивић П. „Из прошлости српског правописа." *К новој писмености*, Београд: Научна књига, 1998: стр. 11–15.

Караџић В. С. *Писменица сербскога језика.* Беч, 1814. (фототипско издање)

Кристал Д. *Кембричка енциклопедија језика*. Београд: Нолит, 1995.

Пешикан М., Караха-Гарић М., Пижурица М. (прир.). *Прилози правопису.* Нови Сад: Матица српска, 1989.

Мркаљ С. *Сало дебелога јера либо азбукопротрес*. Будим, 1810. (фототипско издање)
Николић М. „Правопис српскога језика, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица.” *Јужнословенски филолог*, L (1994): стр. 243–247.
Новаковић С. *Српска граматика*. Београд: Државна штампарија, 1894.
Ново правописно упутство српског књижевног језика. Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток, 1943.
Петровић М. *Српска граматика с правописом*. Нови Сад: Штампарија „Натошевић”, 1912.
Петровић М. *Српски правопис за средње школе*. Нови Сад: Штампарија „Натошевић”, 1914.
„Српскохрватски језик.” Енциклопедијски лексикон *Мозаик знања*. Пецо А., Станојчић Ж. (ред. и ур.). Београд: Интерпрес, 1972.
Пешикан М. „Правописна норма.” *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник, 1996: стр. 171–179.
Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником (израдила правописна комисија). Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1960.
Пешикан М., Јерковић Ј., Пижурица М. *Правопис српскога језика*, I. *Правила и њихови односи*, II. *Речник уз правопис*. Нови Сад: Матица српска, 1993.
Пешикан М., Јерковић Ј., Пижурица М. *Правопис српскога језика*, измењено и допуњено издање [редакција измењеног и допуњеног издања: М. Пижурица (главни редактор), М. Дешић, Б. Остојић, Ж. Станојчић]. Нови Сад: Матица српска, 2010.
Правописно упутство за све основне, *средње и стручне школе*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1929.
Речник српскохрватскога књижевнога језика. I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1976–1976.
Симеон Р. *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива I–II*. Загреб: Школска књига, 1969.
Симић Р. *Правопис српскога језика са речником*. Београд – Никшић: ЧИП „Штампа” – ИТП „Унирекс”, 1993.
Стојановић Љ. *Лекције из српског језика за други разред гимназије*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1891.
Чутурило С. *Српски правопис за школску употребу*. Панчево: Књижара браће Јовановић, 1884.
Шипка М. „О српској правописној терминологији.” *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4 (2000): стр. 1411–1417.

Велько Ж. Брборич

ИНТЕРПУНКЦИОННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ У СЕРБОВ СО ВРЕМЕН ВУКА[16] ДО НАШИХ ДНЕЙ

Р е з ю м е

В работе рассматриваются прошлое и настоящее интерпункционной терминологии за прошедшие два века, начиная с *„Сербского словаря" (Српски рјечник)* Вука (1818) до наших дней. В сущности, предлагается анализ интерпункционной терминологии в XIX веке, процесс ее фиксации в начале XX века и обзор современного состояния и соответствующих справочников по правописанию за последние сто лет: *„Правописание сербохорватского литературного языка" (Правопис српскохрватског књижевног језика)* (1923) Александра Белича (и его более поздние издания 1930, 1934 и 1950 годов), *„Введение в правописание" (Правописно упутство)* (1929), *„Правописание сербохорватского литературного языка" (Правопис српскохрватскога књижевног језика)* (1960), *„Правописание сербского языка" (Правопис српскога језика)* (1993), а также его издание с изменениями и дополнениями (2010). Особое внимание посвящено терминам, претерпевшим изменение, дублетным решениям и новым терминам (ранее не существовавшим). Также предлагается решение некоторых разногласий.

Ключевые слова: сербский язык, правописание, интерпункционная терминология, история правописания.

[16] Вука Стефановича Караджича – прим. перев.

811.163.41-26
81:159.9
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch5

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

О (САМО)ПОИМАЊУ И ИМЕНОВАЊУ ЧОВЕКА КАО НЕЖИВОГ ЕНТИТЕТА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ – НА ПРИМЕРИМА АДЈЕКТИВНЕ РЕИФИКАЦИЈЕ**

У раду разматрамо развој антроподирективних фигуративних значења адјективних реилексема којима се именују својства неживих ентитета. Пошавши од хипотезе да реификација, као резултат појмовне (де)анимације, довођењем у везу два веома различита домена (човек /*живо*/ и објекат /*неживо*/) иницира сложеније когнитивне процесе од оних на којима се заснива семантичка екстензија зоолексема и фитолексема, спровели смо анкету која је за циљ имала прикупљање података о поимању и квалификацији човека архетипским квалитетима објекта (*мек*, *тврд*, *чврст*, *крут*, *оштар*, *туп*, *тесан*, *широк*, *дубок*, *плитак*). Резултати анкете и поређење с лексикографским дефиницијама у великим описним речницима српског језика (РМС, РСАНУ) довели су до закључка да фигуративна значења испитиваних реилексема почивају на уланчаним метонимијама и метафоричким комплексима, везаним за типична социјална, психолошка и комуникативна испољавања носилаца тих особина, тј. за делатне сценарије који утичу на формирање стожерних концепата апстрактних својстава, а потом и на разумевање и вредновање човекових карактерних особина именованих реилексемама.

Кључне речи: реификација, концептуализација људских особина, фигуративно значење, реилексема, српски књижевни језик.

1. Увод

1. *Предметност и опредмећивање*. Обиље артефаката којима је савремени човек окружен резултат је еволуцијом условљене људске потребе за стварањем разноврсних корисних предмета и справа, најпре осмишљаних и усавршаваних у борби за опстанак и осигурање егзистенције, а касније и ради удовољавања културним,

* draganavs@yahoo.com

** Овај рад је написан у оквиру научног пројекта *Српски језик и његови ресурси: теорија*, *опис и примене* (178006), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

друштвеним и личним прохтевима који су, с временом, постајали све већи.[1] Како је човек, изграђујући свој свет, најпре спознао одлике природних материјала, тако је, по нужности, морао продрети у све тајне неживог света који је сâм отеловио (Markosian 2000: 382–383), што се јасно очитује и у језику, тј. у значењима речи које денотирају инанимантне ентитете, радње усмерене на њих и својства која им се приписују, а чија се фигуративна значења односе на човека и људске особине.[2]

1.1. *Когнитивна полазишта реификације*. Није необично да се многи апстрактни ентитети[3], па и сама егзистенција (уп. *тежак* / *лак* живот и сл.), тј. постојање људско, али и бивање свега што нас окружује, поима као *објекат* који, по природи ствари, поседује одређену форму, обличје у коме се јавља (уп. ЕГЗИСТЕНЦИЈА ЈЕ ОБЈЕКАТ / ПОСЕДОВАЊЕ ФОРМЕ, Lakoff et al. [2]1991: 171). Отуда није тешко закључити да је реификацијска метафора (Х ЈЕ ОБЈЕКАТ / НЕЖИВИ ЕНТИТЕТ), ослоњена на кореспондентност свих ентитета обухваћених метафором *великог круга (ланца) постојања* (уп. Вељковић Станковић 2016: 31–32; у даљем тексту ВК), дубоко уграђена у темеље наше свести, а да је опредмећивање, тј. синхрони процес анимације и деанимације појмовна пречица која води отеловљењу мање доступних ентитета у свести човека, а потом и семантичкој деривацији лексема.[4]

1.2. *Хипотезе*. Метафорички ракурс подразумева координацију и когнитивни сусрет двају (разнородних) домена, док метонимијска визура доноси перспективизацију суседних подобласти унутар истог домена; зато је природно, бар када је реч о

[1] Реалне потребе утицале су на развој инвентивности у креацији предметног света, усавршавање вештина у изради разноврсних објеката, али се почео запостављати критеријум неопходности. Тако је каузалитет *потреба – објекат*, подстицан све амбициознијим открићима, природно водио према квазипотребама, а отуда и преобиљу артефаката. Објекти су, као својеврсна „допуна" природног окружења, понели човеков лични печат и постали обележја друштвене припадности, симболи снаге, моћи, угледа и престижа. Ствари су финоћом материјала од којих су саздане и софистицираношћу израде почеле говорити собом, а својим квалитетима, или само симболичком вредношћу, заступати врлине поседника (исп. Csikszentmihalyi 1993: 23–25).

[2] Склони смо да конкретнопредметне ентитете посматрамо као стабилне у простору и времену, понекад и као непроменљиве. Томе вероватно доприноси њихова привидна статичност. Међутим, тек нешто пажљивији поглед открива да и објекти имају неке одлике анимантног: они настају, трају, посредно или непосредно учествују у човековом животу, реализују се кроз какву функцију, старе, и на крају – нестају. Овај „животни циклус" ствари често се апстрахује, јер су артефакти плод човекове (ре)креације, што ни у језику не пролази неопажено. Тако се о *фабриковању*, *производњи*, па и *извозу* говори када је у питању роба, али и апстрактни ентитети (лажи), па чак и људски „ресурси" (уп. Међутим, најважније је да производимо играче... /СрпКор 2013, *Политика*, 31. 10. 2007/; Школа за лиценцу треба да фабрикује перспективне људе... /СрпКор 2013, *Политика*, 06. 03. 2010/).

[3] Не само *време* (уп. *трошити* / *поклонити* време), већ и разноврсни *догађаји*, животне *околности* (нпр. Оставимо ту свађу / невољу иза себе), *емоције*, као и особе којима су те емоције упућене концептуализују се као објекти (нпр. ВОЉЕНО БИЋЕ ЈЕ ДРАГОЦЕН ОБЈЕКАТ / ОБЈЕКАТ КОЈИ СЕ ПОСЕДУЈЕ, уп. Ти си моје *благо* и сл.; исп. Kövecses 2000: 8, 27).

[4] Будући да су типични изворни домени преко којих се поимају апстракције по правилу искуствено блиски (уп. бургија – *бесмислица*, *будалаштина*; јарам – *ропство*, *угњетавање*; Украли су му идеју и сл.), нема сумње да се и у случају реификације *људског* ради о процесу који је делатан у свим сферама мишљења и говора (уп. УМ ЈЕ ТЕЛО; ИДЕЈЕ СУ ОБЈЕКТИ → УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ ОБЈЕКАТА, МИШЉЕЊЕ ЈЕ МАНИПУЛИСАЊЕ ОБЈЕКТИМА, РЕЧ ЈЕ ОБЈЕКАТ / СТВАР, Lakoff et al.: [2]1991: 80, 94; Lakoff, Johnson [6]2003: 11). Реификацију бисмо, дакле, метафорички могли представити као ауторефлексивну макету прототипа *људског*, јер њена улога јесте да човекове (апстрактне) особине – позајмљујући појмове из света предметности – представи као чулно доступне (исп. Вељковић Станковић 2017: 169).

реификацији чија је последица карактеризација човека реилексемама[5] које денотирају својства и димензије предмета (нпр. *оштар*, *дубок* човек и сл.), да се секундарна значења усмерена на човека развијају паралелно с концептима (*оштрине*, *дубине* и сл.), који се, активирани у циљном домену *људско*, оспољавају кроз реверзибилне метафоре (ЧОВЕК ЈЕ ОБЈЕКАТ – ОБЈЕКАТ ЈЕ ЧОВЕК).

Када је у питању развој антроподирективних фигуративних значења речи, кључно питање јесте који је начин перспективизације довео до запажања и успостављања веза између домена *човек* / *људско* и ког другог домена из репертоара ВК.[6] Сматрамо да је начин разумевања унутрашње структурисаности – опојмљене као *унутрашња форма* (тј. карактеризација) – повезан с концептом *спољашње форме* и *функције*, а да су ове споне природан израз секундарности апстрактног (Гортан-Премк 2004: 107). Због тога примарне, чулно доступне особине материје видимо и као важна обележја *интерног*, која су каузално повезана с другим својствима човека-предмета.[7] Пошли смо од придева којима се именују неке опште особине објеката (нпр. *мек*, *чврст*, *оштар* ... човек и сл.)[8], јер се њима одређују унутрашња и спољашња структура предмета. Од структуре зависе разноврсност и облици функција, отуда се она показује још важнијом. Потоња хипотеза односи се на то да атрибуција човека реификацијским придевима, па ни именовање човека као дискретног предмета не говори у прилог пасивности, нити статичности изворног домена *инанимантно*, већ да открива поимање људских карактерних особина преко *ситуативних сценарија* чија се појмовна кохерентност гради на метонимијским основама, и то уз значајан удео метафоричких процеса у развоју фигуративних значења.

---

[5] Ради лакшег успостављања аналогије с већ постојећим терминима (*зоолексема*, *фитолексема*), за речи које денотирају неживе ентитете (природну или вештачки добијену материју, као и артефактивни свет), будући да термин овог појмовног обухвата нисмо нашли ни у нашој нити у страној научној литератури, предлажемо термине *реилексема* (лат. res, rei – ствар, предмет; енгл. reify – посматрати штогод апстрактно као конкретно, предметно; reification – опредмећивање) и *реификат* (уп. реификација). Први од наведених термина примеренији је, чини се, у улози суперординираног, јер може укључити категоријално и творбено различите лексеме, док је потоњи, у складу са значењима изведеница суфиксом *-ат*, подесан за именовање лексема као резултата овде разматраног процеса, али и за номинацију изведених реилексема (уп. *туп* /човек/, *тупан*; плитак, *плитков* и сл.).

[6] У таквим фигуративним значењима видимо упитаност човека над властитим идентитетом (*Ко сам ја? Какав сам?*) а такође и чињеницу да самопоимање подразумева добро изграђен однос према *другоме.*

[7] На пример, онај који је *крхак* може се лако *сломити*, *скрхати* и сл., а ко је *мек* може се *савити*, *сплести*, или на који други начин променити облик (*уобличити се*, *изоштрити се* и сл.). Надаље, нестабилна форма, сувише једноставна грађа и нецеловитост условљавају нефункционалност, а потом најчешће маргинализацију, па и детериоризацију (*дудук*, *буздован*, *будак* и сл.).

[8] О примарним и секундарним семантичким реализацијама ових придева, који означавају физичке и духовне особине човека, детаљно и исцрпно је писала Р. Драгићевић (2001: 178–180, 206–216), а за нас су посебно значајни резултати инпут анализе, којом је ауторка идентификовала који се придеви са значењем људских особина и с којом фреквенцијом јављају као упутнице у лексикографским дефиницијама. Наиме, безмало половина придева које смо уврстили у анкету веома је високо позиционирана на листи најчешћих упутница (*оштар*, *велик*, *тврд*, *чврст*, *дубок*), што показује да заузимају централно место у систему ових придева (исто, 207). Иако се у овом раду бавимо истраживањем реификацијске базе, тј. трагањем за заједничким когнитивним основама значајним за развој фигуративних значења реилексема које припадају и другим врстама речи, овај податак је необично важан управо због верификованих резултата који показују колико је битна улога поменутих придева у дефинисању других придева ЉО, па самим тим и у којој је мери човеково самопоимање условљено искуствима изграђеним у конкретнопредметном окружењу.

2. О анкети *Својства и „димензије" човека-објекта*: циљеви и процедура

У овом раду, остављајући у другом плану фигурацију лексема којима се именују дискретни објекти[9] (нпр. *дудук*, *клепетуша*, *чегртало* и сл.), код којих значајну улогу у семантизацији имају функција, сложеност, значајност предмета (уп. /прва/ *виолина*) и др., у центар интересовања постављамо придеве који – атрибуирајући предметни свет – носе информације о архетипским квалитетима ствари, а фигуративно и о значајним својствима човека. Реч је о придевима *мек*, *тврд*, *чврст*, *крут*, *оштар*, *туп*, *тесан*, *широк*, *дубок*, *плитак*.[10] Ове лексеме, постављене у позицију одредбеног члана синтагме чији је центар именица *човек*, уврштене су у анкету чији је циљ био да оцрта основне концепте и аксиолошке параметре у социо-културној представи *човека* и његових карактерних особина у српском језику.

У анкети, спроведеној школске 2016/17. године на Филолошком факултету у Београду, испитаници (72 студента групе 01) добили су 10 синтагми (придевска реилексема + им. *човек*) у вези с којима је требало да дају одговоре на два задатка. Првим задатком захтевало се да уз сваку од датих синтагми наведу (бар једну) холистичку карактеризацију и/или блискозначницу (придев или именицу); други захтев анкете био је да дефинишу сваки од наведених синтагматских спојева. Анкета коју смо спровели омогућава увид у организацију појединих концепата у целини, као и у поимање неких људских особина које из тих концепата произилазе, а наведени одговори отварају поглед на сачињеност и најважније елементе сценарија (исп. 3).

У Табели I наведене су све речи употребљене зарад карактеризације, али смо – ради економичнијег презентовања резултата анкете – у навођењу одговора на други захтев прибегли редукцији, па су садржајно и смисаоно сличне дефиниције сажимане и/или представљене репрезентативним одговорима који својом формом и значењем адекватно заступају све остале од испитаника добијене.

3. Анализа резултата анкете

3.0. Одговоре добијене у анкети класификовали смо према фреквентности и доминантним семантичким описима[11], који су поређени с лексикографским дефи-

[9] Мада лако препознатљива и проминентна, метафора ЧОВЕК / ЧОВЕКОВА ЛИЧНОСТ ЈЕ МАТЕРИЈА / ОБЈЕКАТ почива на метонимијским основама: *живо за неживо*, *материјално за духовно*, *једноставно* и/или *конкретно за сложено* и/или *апстрактно*, јер се тек преко њих отвара когнитивни приступ виђењу одређених квалитета инанимантног као људског, а потом и посматрању дискретних предмета, артефаката као потенцијалних изворних домена у карактеризацији човека. Зато у испитивању реификације нисмо пошли од фигурације лексема којима се именују појединачни конкретнопредметни ентитети, већ од општијих својстава материје која представљају својеврсну уводницу у процес појмовног, а потом и језичког постварења.

[10] Пошто се у процесу реификације *човек* посматра као објекат-садржатељ (одређеног квалитета, облика и др.), поменуте адјективне реилексеме издвојене су зато што својим фигуративним значењима описују хумана својства, интерпретирајући језичко-културну базу канонских вредности индивидуалног и колективног јаства, а својим семантичким пољима откривају опште, суперординиране, и посебне, субординативне когнитивне процесе специфичне за реификацију у српском језику.

[11] Многи испитаници давали су више од једног одговора на сваки захтев, а знатно ређе су их изостављали. Очекивали смо да ће предзнања студената о начину формулисања лексикографских дефини-

ницијама у великим описним речницима (РСАНУ, РМС). Резултате анализе представљамо истим редоследом како су били наведени у анкети. Ради прегледности и јасније диференцијације, концепти и на њима оформљена значењска поља појединих синтагми представљени су самостално, а већину оних чији су одредбени чланови семантички супротстављени (осим прид. *мек – тврд*), било да је у питању права антонимија (*оштар – туп*, *дубок – плитак*) или квазиантонимска релација (*широк* // *тесан*), разматрали смо контрастивно.

3.1. *МЕК ЧОВЕК*. Попустљивост, лака промена мишљења и става поима се као резултат емотивности и слабости (према другима), зато *мекоћа*, осим позитивне (*добар*, *добродушан*, *душа* и сл.), има и негативну страну, која се тумачи као превелика и непожељна подложност туђем утицају (уп. *мекушац*, *млакоња*, *савитљив*, *љигав* и сл.; уп. ПРОМЕНЉИВОСТ УВЕРЕЊА / СТАВОВА ЈЕСТЕ ОТПОРНОСТ ОБЈЕКТА, ЛИЧНОСТ ЈЕ МАТЕРИЈАЛ → СВОЈСТВА ЛИЧНОСТИ ЈЕСУ СВОЈСТВА МАТЕРИЈАЛА, Lakoff et al. [2]1991: 104, 209). Карактеризација придевом *мек* показује да се нестабилан облик, баш као и сачињеност садржатеља од материјала податног лаком модификовању не вреднују високо (уп. МЕКОЋА /ПОПУСТЉИВОСТ/ ЈЕ ПОДЛОЖНОСТ СПОЉАШЊЕМ УТИЦАЈУ → ПОПУСТЉИВОСТ ЈЕ СЛАБОСТ; уп. *лабав* ’неодлучан, мек, попустљив’; *омекшати* ’разнежити се, постати попустљивији’ и сл.).

Типичан сценарио је асимилативан: *осећајан субјекат – притисак споља – промена става*, што показује да су постојаност форме и дефинисан облик идентификовани као обележја интегритета и индивидуалности (исп. ниже *чврст човек*).

3.2. *ТВРД ЧОВЕК*. У овом случају видан је утицај изразâ *тврд орах* (РМС: *човек с којим је тешко изићи на крај*, *непопустљив*, *несавитљив*) и *тврд на пари* (*шкрт*), мада се као проминентно показало и значење *тврдоглав*, док су особине као што су уздржаност, отпорност, немилосрдност и сл. донекле скрајнуте[12], премда су имплицитно препознате у јединачним одговорима и смештене на обод фигуративних значења. Овакав резултат показује да минималан контекст знатно утиче на сужавање разгранатих семантичких поља и на акцентовање појединачних значења која се везују за прототипичне ситуације испољавања својства, док се остале семантизације маргинализују и преливају у ареал конотације. Као значајна обележја понашања онога ко је *тврд* издвајају се непопустљивост и неприхватање туђих ставо-

---

ција битније утицати на други део одговора. Професионално опредељење свакако је имало удела у обликовању семантичких описа, али то није осујетило појаву разуђених, неретко ситуативно постављених концепата, у којима су се, поред језгрених значења, јавила и богата конотативна наслојавања. Сегменти таквих сценарија видљиви су и у одговорима на први задатак, посебно код оних с најнижом фреквенцијом (1).

[12] Уз денотативно значење, наводимо само антроподирективна значења забележена у РМС: **тврд̂[1]** 1. а. *чије су честице чврсто збијене*, *који пружа јак отпор продору сечива и других оруђа*, *терету и сл.; који се тешко обрађује*: ~ метал, ~ стена, ~ дрво, ~ земља. 3. а. *који може да поднесе велике напоре и ударе*, *издржљив*, *отпоран*. – Од овог живота нема ништа грђе, али нема ништа од човека тврђе. *Стан*. 6. а. *уздржљив у испољавању осећања*, *јак у савлађивању бола*. – И ту мајка тврда срца била, да од срца сузе не пустила. *НП Вук*. б. *неосетљив*, *немилосрдан*, *бездушан*, *окрутан*. – Тврда душа ни за ког не мари. *Март*. 7. а. *који изражава строгост и хладноћу*, *одлучан*, *одсечан*, *оштар*. – На тврдом јој лицу ниси видио ни трачка женске благости. *Шен*. б. *крут*, *уштогљен*. – Све је то ... био овај невисок, тврдих кретња муж. *Нех*. 8. *тврдоглав*, *упоран; туп*, *глуп*. – Постајао је све тврђи што су га више разуверавали. *Макс*. 9. (често у изразима: ~ на пари, ~ на речи и сл.) *претерано штедљив*, *шкрт*. – Тврди су Рашљани, не дају пару. *Сиј*.

ва, а потом и доследност властитим принципима, у чему се преклапа с прид. *чврст*, па и са прид. *крут* и *оштар* (в. 3.4, 3.5), чему је највероватнији узрок препознавање заједничког, али варијантно испољаваног својства конзистентности.[13]

Једноставан, репулзиван сценарио *утицај – одбијање утицаја*, као и код прид. *оштар* (исп. 3.5), најснажније осветљава комуникативну сферу, у којој се неподложност и непопустљивост схватају позитивно, као изразита кохерентност материје: НЕПОПУСТЉИВОСТ ЈЕ ПОСЛЕДИЦА КОХЕРЕНТНОСТИ МАТЕРИЈЕ ОД КОЈЕ ЈЕ САЧИЊЕН ЧОВЕК-САДРЖАТЕЉ (ЧОВЕК-ОБЈЕКАТ); НЕПОДЛОЖНОСТ СПОЉАШЊИМ УТИЦАЈИМА / (НЕПОПУСТЉИВОСТ) ЈЕСТЕ СПОСОБНОСТ ОЧУВАЊА ОБЛИКА → НЕПОПУСТЉИВОСТ ЈЕ МОЋ АУТОХТОНОГ; уп. *камен*, *кремен-камен*, *челик*; *отврднути* и др.).

3.3. *ЧВРСТ ЧОВЕК*. Према мишљењу испитаника, снага *чврстог* човека произилази из стабилности; психолошка стабилност, која се притом апострофира, препознаје се по самоувереном, доследном, постојаном ставу[14] и делању (уп. ЕМОЦИОНАЛНА СТАБИЛНОСТ ЈЕ РАВНОТЕЖА, Lakoff et al. [2]1991: 147). За разлику од *тврдог* човека, у овом сценарију доминира способност *одолевања*, и то захваљујући несумњивим квалитетима (а не *непопустљивости*), што показује да *чврстина* не осујећује нити затвара комуникативни канал, те носиоцу ове особине осигурава поштовање и добру друштвену позицију. Тако чврстину сагледавамо као важан сегмент хармонично, психолошки добро структурисане, делатне особе која се издваја снажном индивидуалношћу (уп. изр. *чврст као стена*, *имати чврсту кичму* и сл.).

С једне стране, одсуство строгости, неосетљивости, хладноће и немилосрдности, а наглашена моћ одржавања равнотеже с друге стране (*снажан*, *стабилан*), чине да овакав тип кохерентности – за разлику од оног који је везан за *крутост* и *тврдоћу* – прихватамо као пожељан јер се њиме гради постојана тачка ослонца у човеку. Носилац ове карактеристике такође се види као пример стабилности, из чега произилази атрибут *карактеран* (уп. ЧВРСТИНА ЈЕ СТАБИЛНОСТ / РАВНОТЕЖА / ПОУЗДАНОСТ). Сценарио је (ауто)протективан: *утицај споља – одолевање утицају (одржавање равнотеже) као израз снаге – опстанак / очување интегритета (самосвојности)*.

3.4. *КРУТ ЧОВЕК*. Поред пасивности и уздржаности (нпр. *уштогљен*, *стегнут*), круто понашање идентификовано је и као *грубо*, вероватно због имплицираног одсуства топлине („не уме да покаже емоцију”). Занимљива је употреба више реилексема приликом карактеризације (*колац*, *машина*, *мотка*, *шипка*) и придева усмерених на реификацију (*дрвен*, *затворен*, *ограничен*, *тврд*), чиме се неприродан став и нефлексибилност још изразитије везују за домен *објекта*. Строгост и конзервативност препознате су и у облицима понашања (*испрограмиран*, *укочен*,

[13] Сама чињеница да један концепт окупља више лексема показује његову важност. Слично запажање налазимо и код Леви-Строса, који каже: „Број и прецизност појмова другачији су у сваком језику [...] употреба више или мање апстрактних речи не зависи од интелектуалних способности, већ од различитог степена интересовања сваке поједине друштвене заједнице у склопу националног друштва” (Levi-Stros [2]1978: 38).

[14] Колокација прид. *чврст* убедљиво је највиша с именицом *став* 126 (у СрпКор2013 испитиван је само облик ном. јд.), следе им. *ослонац* 35, *карактер* 24 и *договор* 23, чиме се употпуњује слика особе која се сматра поузданом и постојаном (и то без непожељних својстава /тврдоглавости, неемотивности/).

одбојан, *незгодан*), а чак седам придева грађено је префиксом *не-*, чиме су, као и код негативних дефиниција („не уме... / не зна... / нема...”), маркирана одсуства пожељних особина (*недружељубив*, *немилостив*, *неприлагодљив*, *неприступачан* и др.). Типичном сценарију својствена је ригидност која се испољава кроз осујећење или недостатност комуникације, а доминантна метафора је СТАТИЧНОСТ ЈЕ ОДБОЈНОСТ.

3.5. *ОШТАР ЧОВЕК – ТУП ЧОВЕК*. Оштрина се поима као енергично испољавање самосвојности, и то понајпре речју, што увек подразумева бриткост ума. Вербална реакција је брза, често груба, чак убојита, а такво понашање карактерише се као отресито, директно и строго. Човек атрибуиран обликом потенцијално убојитог предмета (*оштар*) доживљава се као опасан, борбен и непредвидљив (ОШТАР УМ ЈЕ ПРОДОРАН ПРЕДМЕТ / МОЋНО ОРУЖЈЕ), у чему се свакако препознаје деловање сема *бридак*, *који убада*, *пробада* (исп. Драгићевић 2001: 214). Типичан сценарио чврсто је укотвљен у комуникативну зону и снажно осветљава успешнијег и агресивнијег учесника у дијалогу: ОШТАР ЧОВЕК ЈЕ СУПЕРИОРАН УЧЕСНИК У ВЕРБАЛНОМ ДУЕЛУ.

Антонимна атрибуција (*туп човек*) произилази из сценарија инертности (умне, емотивне, акционе) и најизразитије је усмерена према интелектуалној инсуфицијенцији. Далеко иза ове оцене налази се виђење *тупости* као емотивног и духовног сиромаштва, а каузално и незналаштва, опште незаинтересованости и немогућности сналажења у различитим животним ситуацијама. Занимљиво је схватање глупости као „једнодимензионалног размишљања”, јер ова дефиниција има сложену импликацију: најпре се открива метакогнитивни процес у коме је човек (типично) сагледан као тродимензионалан објекат, а потом и условљеност интелектуалних капацитета преко метафоре садржатеља (ЧОВЕК ЈЕ ТРОДИМЕНЗИОНАЛАН ОБЈЕКАТ → УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ (ИДЕЈА) → НЕДОСТАТАК ДИМЕНЗИЈА / ВЕЛИЧИНЕ ЈЕСТЕ НЕДОСТАТАК УМНИХ СПОСОБНОСТИ). Водеће метафоре су ИРЕГУЛАРАН ОБЛИК ЈЕ НЕФУНКЦИОНАЛАН → ТУПОСТ ЈЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНИ И ЕМОТИВНИ НЕДОСТАТАК : ИНТЕЛЕКТ ЈЕ ОШТАР ИНСТРУМЕНТ (Lakoff et al. [2]1991: 137) → РЕЧИ СУ (УБОЈИТО) ОРУЖЈЕ → ОШТРИНА ЈЕ АДЕКВАТНА ВЕРБАЛНА РЕАКЦИЈА.

3.5.1. Поред тога, рекли бисмо да је доминантно значење прид. *туп* (’глуп’) настало и захваљујући схватању оваквог облика као аномалног, будући да сема *девијантно* учествује у профилисању и других непожељних особина (нпр. *спетљан*, *завезан*, *сплетен*, *смотан*, *заврнут* и сл.).[15] Правилност, симетрија и ваљана уређеност сматрају се позитивним квалитетима, а одсуство склада у најширем смислу указује на неповољне особине (уп. *закренут* ’тврдоглав, својеглав, на своју руку’; *заврнут* ’настран, смушен, луд’; *уврнут* ’чудан, настран; сулуд’ и др.). Дакле, облици људског понашања и особине које такво понашање оспољава посматрају се као

[15] У првом случају оквирни изворни домен чине *предиво* и *манипулација тканином* или предметима од какве тканине (уп. *измрсити*, *замрсити*, *уткати се*, *развезати се* и др.). Препрека у таквом послу поима се као чвор, а последице су неред у мислима, понашању и говору (исп. РСАНУ: **запѐтљати** I. 2. а. *учинити да се неко или нешто замрси (у нечему)*, *увући*, *заплести*. II. ~ **се** 2. фиг. *збунити се*, *помести се*. **запетљáвати** 1. в. *чинити нејасним*, *неразумљивим*, *компликовати*. 3. фиг. *говорити без реда*, *без смисла*, *неразумљиво*; II. ~ **се** а. фиг. *доспевати у безизлазан положај*, *у незгодну ситуацију*.).

процеси модификације садржатеља, па читав низ глагола и од њих изведених придева с примарним значењем 'својство предмета X' своја фигуративна значења развија преко изворног домена *форме* и метафоре КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ ЧОВЕКА СУ ФОРМА САДРЖАТЕЉА (← ЧОВЕК ЈЕ САДРЖАТЕЉ); СТИЦАЊЕ ОСОБИНЕ ЈЕСТЕ СТИЦАЊЕ ФОРМЕ (ОБЛИКОВАЊЕ) (уп. *отупити*, *извитоперити се*, *истесати се*, *изоштрити се* и сл.).

3.6. *ШИРОК ЧОВЕК // ТЕСАН ЧОВЕК*. У складу с метафором ЗНАЧАЈ ЈЕ ВЕЛИЧИНА, екстензија у простору (*ширина*) доведена је у везу са значењем *свестран*, *исцрпан* (уп. *широко образовање*, *духовна ширина* и сл.), и то преко схватања КОМПЕТЕНЦИЈЕ као ШИРИНЕ. Отуда и симетрично одређење *широког* човека као *широкоумног* и *ерудите*, а потом и дарежљивог, великодушног („онога који несебично даје"), док је *тесан* човек сагледан пре свега као тврдица (*шкртица*), а тек потом као духовно сиромашан (*скучен*, *ограничен*), што се одразило и на опис психолошког стања такве особе (*сапет*, *укочен*, *нервозан*), као и на утисак који она буди код саговорника (*непријатан*, *несарадљив*). Тако је *ширина* – захваљујући схватању наглашених димензија као врсности (уп. ВЕЛИКО ЈЕ ЗНАЧАЈНО) – доведена у везу с *дубином*, мада ова аналогија није битније деловала на приближавање *плитког* и *тесног*.[16] Истакнут је сценарио *давања* и индивидуалних капацитета, те повезан с поимањем канонског садржатеља као пространог (*широк* – велике интелектуалне и духовне могућности, широкогрудост : *тесан* – себичан, ускогруд), чиме су условљене интерперсоналне релације (ускогрудост, неприступачност).

3.7. *ДУБОК ЧОВЕК – ПЛИТАК ЧОВЕК*. *Дубина* се, у складу с метафором ЗНАЧАЈ ЈЕ ДУБИНА (Lakoff et al. ²1991: 13) високо вреднује и непосредно повезује с умним, али и емоционалним потенцијалима, а духовност се поима као капацитет садржатеља који се одмерава од површине према дну (*дубок* човек је онај „чији су мозак и душа велик простор испуњен дубокоумним мислима, али и емоцијама", исп. Табелу I), што показује активирање метафора УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ ОБЈЕКАТА → УМАН ЧОВЕК ЈЕ ПРОСТРАН / ДУБОК САДРЖАТЕЉ (Lakoff et al. ²1991: 94).

Као и код атрибуције придевом *туп*, колокација с прид. *плитак* изазвала је усаглашене реакције, те је већина одговора била усмерена према придевима *површан*, *глуп*, *ограничен*, а дефиниције израстају из метафора НЕДОСТАТАК ДУХОВНИХ / ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ ВРЕДНОСТИ ЈЕ НЕДОСТАТАК ДУБИНЕ / УМНИХ КАПАЦИТЕТА. У оба случаја дејствен је сценарио *мишљења* и *духовног раста* као *кретања* и експанзије преко граница канонске вредности (*дубок човек* је онај који „размишља *изван оквира*, за кога *не постоје границе*"), или испод њених лимита (*плитак човек*).[17]

---

[16] Претпостављамо да је томе узрок знатно виша фреквентност колоката им. *човек* с прид. *плитак* у односу на прид. *тесан*, као и мања поузданост у препознавању значења и одређивању фигуративности потоњег адјектива; ипак, само у једном случају *тесан човек* је окарактерисан као *плиткоуман* (в. Табелу I). У РМС читамо: **те́сан** 1. г. *шкрт*, *себичан*. д. *који не подноси противљење*, *нетрпељив*, *ускогрудан; који се брзо наљути*, *плане*, *прек*. Уп. РСЈ: **те́сан** 2. г. *нетрпељив*, *ускогруд; шкрт*, *себичан*.

[17] Формирање концепта *дубине* омогућава нам да разумемо *дубину* као својство човека (ЗНАЧАЈ ЈЕ ДУБИНА, *концепт димензије за концепт људске особине*), а на сличан начин схватају се и вреднују својства која се тичу *форме* (уп. ОСОБИНЕ СУ ФОРМА / ОБЛИК, (И)РЕГУЛАРНОСТ ОБЛИКА ЈЕСТЕ МЕРА (НЕ)ПОЖЕЉНИХ ОСОБИНА), што јасно показују блискозначни придеви и/или именице којима су испитаници обликовали доминантна фигуративна значења (уп. *оштар*, *туп* и сл.). Ови подаци наводе нас на закључак да су семантичка приближавања резултат концептуалне сродности (уп. тврд – *непо-*

3.7.1. Ваља такође напоменути да је концепту *величине* сродан концепт *целовитости* (ЦЕЛОВИТ САДРЖАТЕЉ ЈЕ ПОЖЕЉАН / КАНОНСКИ САДРЖАТЕЉ), јер се у оба случаја одступање од канонске вредности сматра маном. Зато се, као и код садржатеља малог капацитета (исп. *плитак*, *тесан* и сл.), некомплетност сматра изразитим недостатком, а маргинализоване и презрене особе именују се као одбачени и/или неугледни делови целине (*трица*, *шкарт*, *дроњак* и сл.; елементи базе концепта: *друштво за целину*, *отпадак за отпадника*: ПРЕЗРЕНИ ДЕО ДРУШТВА ЈЕ ОДБАЧЕНИ ДЕО ЦЕЛИНЕ).[18]

4. Закључне напомене

У реификацији се огледа значајан фрагмент човековог перцептивно условљеног самопоимања и разумевања колективног селфа. Структурисаност садржатеља, форма (објекта) и потенцијална (не)функционалност заступају концепте људских особина и понашања, што се јасно препознаје у фигуративним значењима размотраних придевских реилексема (уп. бити *мек*, *оштар* и сл.), али и у онима које припадају другим врстама речи (*смотати се*, *одмекнути*; *смотанко*, *мекушац* и сл.). Наведене особине значајне су у сфери карактеризације, а испољавају се, сагледавају и процењују у особеним сценаријима (деловања) чија језгра показују смер актуелизације фигуративног значења (уколико их нека лексема има више).

Тако се, полазећи од својстава материје, антроподирективна фигурација усмерава на лексеме којима се именују дискретни објекти и за њих везани процеси и особине. Отуда метафоре ЧОВЕК ЈЕ ИНАНИМАНТАН ЕНТИТЕТ и ИНАНИМАНТАН ЕНТИТЕТ ЈЕ ЧОВЕК, препознате код придевских, именских и глаголских реификата, сматрамо тек крајњим исходом сложенијих когнитивних процеса који почивају на уланчаним метонимијама и метафоричким комплексима (исп. Ruiz de Mendoza, Galera 2014: 196–210; Reda 2016: 612–614). Метонимијски процеси кадри су да – на темељу метафоре кореспондентности свих ентитета у оквиру ВК – успоставе везу између видно различитих домена (*човек*, *ствар*). У неким случајевима метонимијски низ је сведен (*ентитет X за ентитет Y* → *инанимантно за анимантно* → *предмет којим се врши радња за вршиоца радње* /пѐро ’писац’/, или *карактеристичан пратећи предмет за онога кога идентификује* /гӯњ ’сељак’/ и сл.), а у другима сложенији: *концепт квалитета инанимантног* (нпр. концепт кохеренције, форме, димензије и сл.) *за концепт људске особине* → *инанимантно за људско* (уп. *мек* предмет → *мекоћа* ↔ *мек* човек и сл.), или *концепт (карак-*

пустљивост, чврст – *стабилност*, крут – *статичност*). Усмереност на исти циљни домен подстиче повезивање доминантних концепата јер се преко њих промовишу аксиолошки оквири (конзистентност, кохерентност : /ваљана/ оформљеност : димензије; уп. нпр. *чврст*, *широк*, *дубок* и сл.). Концепте *форме* (*облика*) и *димензија* сматрамо веома утицајним јер од њих увелико зависе квалитет (карактер) и капацитет (индивидуални потенцијали) човека-садржатеља (*оштар*, *туп*, *ћошкаст* /својеглав/ и сл.).

[18] Исп. РМС: **шкà̀рт** 2. фиг. *онај који је при избору одбачен као неспособан*, *непогодан за одређени посао*, *онај који није ни за шта; који је трајно неспособан за војску*. **трȉ̏ца**[2] 2. фиг. б. *безначајан*, *безвредан човек*, *ништарија*. РСАНУ: **дро̀њак**[1] 2. фиг. погрд. *безвредна особа*, *ништарија*, *крпа*.

теристичне) функције инанимантног за концепт људске особине (уп. *марионета*, *играчка*, *пион* и сл.).[19]

Концепти који су аксиолошки промовисани, једнако као и они који су од стране говорника српског језика маркирани као мање пожељни или непожељни чвршће су повезани, семантички се допуњују и граде на темељима сродних метафоричких комплекса, што сведочи о релевантности неког фокалног својства за самоодређење човека. Природа изворног домена доприноси „објективизацији" ових динамичних карактерних скица оцртаних реилексемама, али и знатно нижој пејорацији неголи нпр. код зоолексема, што објашњавамо удаљеношћу циљног и изворног домена, јер негативно интонирана експресивност опада с мањом блискошћу и нижим интензитетом комуникације, па су зато детериоративна значења код реилексема, као и код фитолексема, знатно ређа неголи под окриљем зоосемије.

Табела I. Анкета *Својства и 'димензије' човека-објекта*

СИНТАГМА	КАРАКТЕРИЗАЦИЈА (РЕЧЈУ ИЛИ СИНТАГМОМ)	ОПИСНА ДЕФИНИЦИЈА (Х човек је онај који...)
МЕК ЧОВЕК	мекушац 21; попустљив 17; осећајан / емотиван / емотивац 14; благ, добар 6; слабић / слаб 5; млакоња 3; добричина, добродушан, рањив 2; благ, великодушан, добрица, доброћудан, душа, љигав, милостив, мулац, памук, поводљив, пријемчив, савитљив, сажаљив, самилостан, толерантан, топао 1. (∑ – 94)	*Мек човек* је онај који... нема свој став / лако попушта, попустљив / (превише) осећајан, сувише сентименталан, мека срца / има велико срце / помаже, саветује, даје / није строг, има разумевања за свакога / психички слаб, лако га је сломити или повредити / често мења мишљење под утицајем других / прилагођава се другима / нема чврст карактер /
ТВРД ЧОВЕК	непопустљив 16; тврдоглав 14; тврдица / циција 7; тежак (као црна земља) 6; крут 5; безосећајан / неемотиван 4; тврд орах, камен, оштар 3; неосетљив, прек, јак, карактеран 2; баксуз, бизгов, далек, доследан, дрвен, затворен, издржљив, конзервативан, људина, неосетљив, неприступачан, неумољив, окорео, охол, принципијелан, ригидан, строг, тврдокожац, упоран, ускогруд, човек-стена 1. (∑ – 90)	*Тврд човек* је онај који... је доследан, има свој став, држи се својих принципа и не попушта / тешко мења мишљење / тврдоглав, задрт / не показује емоције / не пристаје на компромис / онај до кога није лако допрети, тешке нарави, тешког карактера; тешко показује осећања /

[19] Приликом довођења у везу двају концепата нужно се активирају метафорички комплекси, обично у оквиру акционог сценарија испољавања одређеног својства, што је у појединачним случајевима у овом раду већ показано. У наведеним примерима кључан је сценарио манипулације и у оквиру њега метафоре НЕЖИВО ЈЕ ОПЕРАБИЛНО → НЕСПОСОБНОСТ ВОЉНОГ УЧЕСТВОВАЊА У ЖИВОТНИМ ДОГАЂАЊИМА ЈЕСТЕ ПРЕУЗИМАЊЕ УЛОГЕ ОПЕРАБИЛНОГ ОБЈЕКТА (У ТУЂИМ РУКАМА) → ОНАЈ КОЈИМ СЕ МОЖЕ УПРАВЉАТИ (ПО СВОЈОЈ ВОЉИ) ЈЕСТЕ ОБЈЕКАТ НАМЕЊЕН ИГРИ.

ЧВРСТ ЧОВЕК	јак / снажан 17; стабилан 12; стена 10; непоколебљив 7; издржљив, постојан, одлучан 4; доследан, издржљив 3; карактеран, принципијелан, самоуверен, способан, човек-стена, храбар 2; дисциплинован, истрајан, јунак, јуначина, опасник, оштар, поносан, поуздан, сналажљивац са ставом, сталожен, стамен, стуб, тврдоглав 1. (∑ – 89)	*Чврст човек* је онај који је... јак, рационалан, снажних ставова и уверења / истрајан у својој одлуци, решен, ни у чему се не колеба / не одустаје и ништа га не спутава / поуздан ослонац, онај на кога се може рачунати / храбро подноси све животне околности / сигуран у себе, своје вештине и способности / има ауторитет, јаког је карактера / не показује осећања, борбен, држи до себе /
КРУТ ЧОВЕК	груб 14; уштогљен 8; стегнут 7; дрвен 4; колац, безосећајан, затворен, непопустљив, срамежљив, тврд 2; асоцијалан, безобразан, дрво, дрзак, досадњаковић, емотивац с маном, испрограмиран, конзервативан, кукавица, љутко, машина, мотка, недружељубив, незгодан, немилостив, непријатан, неприлагодљив, несавитљив, неприступачан, ограничен, одбојан, охол, стидљив, стиснут, суздржан, суров, тврдоглав, уздржан, укочен, уплашен, шипка 1. (∑ – 76)	*Крут човек* је онај који је... недовољно опуштен / конзервативан, затворен за сарадњу / није спонтан, свој живот види као испрограмиран / не зна да се усклади с околностима, делује неемотивно, незаинтересовано / неспреман да изађе из оквира уобичајеног / не прихвата друкчије мишљење / не уме да покаже емоцију / нема велико самопоуздање, поступа искључиво по правилима, чак и онда када то не даје резултате /
ОШТАР ЧОВЕК	без длаке на језику, строг, отресит 8; директан 7; оштрог језика, виспрен, (сувише) груб 6; дрзак, одсечан 5; свађалица 3; диктатор, намћор, одлучан 2; арогантан, баксуз, безобзиран, бескомпромисан, борбен, брзак, грубијан, жустар, мудар, намрштен, (као) нож, окретан, оштроконђа, оштроуман, правичан, предузимљив, прек, реалиста, сечиво, сналажљив, тежак 1. (∑ – 89)	*Оштар човек* је онај који... каже шта мисли, не да на себе / брз на језику, не либи се да каже оно што мисли / одсечан, кратког фитиља, директан, суров и реалан / уме да саспе истину, превише искрен па повређује друге / непријатна особа чија је реч последња / лако плане, строго се поставља према другима / са њиме се не ваља расправљати /
ТУП ЧОВЕК	глуп 25; глупан / глупак 23; безосећајан 7; прост 3; тоцило, ограничен, приглуп, тупсон, незналица 2; буква, во, глупација, затупљен, затупцан, малоуман, неинтелигентан, незграпан, необразован, непросвећен, пањ, примитиван, слабо сналажљив, спетљан, тврдоглав, тупација 1. (∑ – 84)	*Туп човек* је онај који је... глуп, ограничен / ништа не зна и не разуме; размишља једнодимензионално / нема разумевања за друге, не осећа бол ни емоције / отупелих осећања / ништа не жели да ради, ништа не зна и ништа не разуме; незаинтересован за свет око себе / не уме да се извуче из проблема, не сналази се како ваља /

ШИРОК ЧОВЕК	свезналица 7; широкоуман 6; галантан, дарежљив, дебео, свестран, широкогруд 5; великодушан, ерудита, крупан, људина, мудар, толерантан 4; каваљер 3; добричина, слободоуман, начитан 2; добар, (човек) дубоких схватања, дубокоуман, добронаклон, либералан, отворен, разуман, расипник, савремен, топао 1. (∑ – 76)	Широк човек је онај ко... има широка схватања / има широк поглед на живот / жели да проширује своје знање / поседује знања из великог броја области / великодушан, широке руке / пун разумевања / широког ума, душе, срца / крупне грађе, дебео /
ТЕСАН ЧОВЕК	тврдица / шкртица / стипса 14; скучен, ускогруд 9; ограничен 7; нетрпељив 6; себичан 5; неприступачан, сапет, везан 4; незадовољан, нервозан, несарадљив, укочен 2; бојажљив, конзерва, конзервативац, крут, незадовољан, нелагодан, нелибералан, непопустљив, непријатан, неприлагодљив, несарадљив, несигуран, плашљивко, плиткоуман, тврд 1 (∑ – 85)	*Тесан човек* је онај који... није дарежљив ни у духовном ни у материјалном смислу / у чијем животу нема места за много људи / ништа не даје, скучен, уских схватања / себичан, има традиционалне ставове, тешко му је угодити / не исказује осећања према другима / с којим се у друштву не осећају угодно /
ДУБОК ЧОВЕК	мислилац 14; мудар 12; дубокоуман 10; паметан 5; емотивац, душеван, свестран, паметњаковић, уман, филозоф 2; бистар, добродушан, дубоког ћепа, еманципован, затворен, знатижељан, интелектуалац, интелигентан, интровертан, мистериозан, образован, осећајан, оштроуман, продуховљен, промишљен, радознао, разборит, свезналица, широк 1. (∑ – 72)	*Дубок човек* је онај који је ... паметан; сагледава ствари испод површине / изванредних интелектуалних могућности / размишља изван оквира, за кога не постоје границе; стално филозофира, промишља / чији су мозак и душа велик простор испуњен дубокоумним мислима, али и емоцијама /
ПЛИТАК ЧОВЕК	површан 19; глуп(сон) 13; ограничен, плиткоуман 6; необразован, непродуховљен, приглуп 4; примитиван, сировина 3; будала, дебло, неразуман, неук, плића, половичан, празан, празноглавац, празноуман, прост, ускостручан 1. (∑ – 73)	*Плитак човек* је онај који... не продире у суштину ствари / има мало знања и вештина, често и врло мали фонд речи; нема став нити своје мишљење / који не размишља ван оквира, граница; неоплемењен /

Литература

Вељковић Станковић Д. „О развоју фигуративних значења зоолексема у српском језику.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 45, св. 3 (2016), Београд: Међународни славистички центар, стр. 15–45.

Вељковић Станковић Д. „Реификација човека у српском жаргону.” У: *Путевима речи*: *зборник радова у част Даринки Гортан-Премк* (ур. Р. Драгићевић). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду (2017): стр. 157–171.

Гортан-Премк Д. *Полисемија и организација лексичких система у српскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

Драгићевић Р. *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*: *творбена и семантичка анализа*. Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 18, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2001.

*

Csikszentmihalyi M. „Why We Need Things.” In: *History from Things*: *Essays on Material Culture* (edited by S. Lubar, W. D. Kingery), London, Washington: Smithsonian Institution Press, (1993): pp. 20–29.

Kövecses Z. *Metaphor and Emotion: Language*, *Culture*, *and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Lakoff G., Espenson J., Schwartz A. *Master Metaphor List*. 2nd ed. Berkeley: University of California, 1991.

Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. 6th ed. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.

Levi-Stros K. *Divlja misao*. 2. izd. Beograd: Nolit, 1978.

Markosian N. „What Are Physical Objects?” *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. LXI, No. 2 (September 2000): pp. 375–395.

Reda G. „Figurative Meaning Construction: From Cognitive Operations to Thought and Culture”, *Open Linguistics*, 2 (2016), pp. 610–619.

Ruiz de Mendoza F. J., Galera A. *Cognitive modeling*. *A Linguistic Perspective*. Amsterdam, / Philadelphia: John Benjamins, 2014. <https://www.researchgate.net> 01. 02. 2017.

Извори

РМС. *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (1967−1976).

РСАНУ. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959−2014).

РСЈ. *Речник српскога језика* (ур. М. Николић), Нови Сад, 2011: Матица српска.

СрпКор 2013. *Корпус савременог српског језика* (СрпКор), верзија СрпКор2013, Група за језичке технологије Универзитета у Београду, 2013. <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus> 15. 01. 2017.

Dragana D. Veljković Stanković

ON SELF-UNDERSTANDING AND NAMING A HUMAN AS AN UNANIMATE ENTITY IN SERBIAN LITERARY LANGUAGE – THROUGH THE EXAMPLES OF ADJECTIVE REIFICATION

Summary

The paper is aimed at searching for cognitive base of reification in Serbian literary language. It methodologically involves the results of the survey which examined the conceptual frame of adjectives naming things properties whose figurative meanings are directed to human characterization. Half number of adjectives included into the survey are the part of the most frequent references in lexicographic definitions, which shows that they belong to the core segment of adjectives directed to human properties. We made this choice because we considered that the examination of figurative meanings development of that lexical circle would open the view to the processes which are key in reification concept. Starting from the hypothesis that – because of difference of source and target domain – autoreflexy and hence cognitive process in activation of figurative meaning goes along different ways from conceptualizing human as *plant* or *animal*. Namely, in forming anthropodirective meanings of zoolexemes archesemes are the ones that play an important part as well as the semes of collective expression based on stereotypes; beside that, the communication between a human and an animal also has a significant role in the developement of pejorative meanings, which are in case of phytolexemes and reilexemes incomparably rarer. On the other hand, the most active domains of unanimate sphere turned out to be a *form* (shape) and *internal structure* of unanimate entities. In conclusion we emphasize that figurative meanings of the examined reilexemes are based upon chained metonymies and metaphorical complexes connected with typical social, psychological and communicative expressions of the carriers of these properties namely for working scenarios that influence on main line concepts of abstract properties and eventually on understanding and evaluating human character properties named by reilexemes.

Key words: reification, conceptualization, human properties, figurative meaning, reilexeme, Serbian literary language

811.163.41’367-112
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch6

Јасмина М. ГРКОВИЋ-МЕЈџОР*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

РАЗВОЈ КЛАУЗАЛНЕ ДОПУНЕ КОГНИТИВНИХ ПРЕДИКАТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

У раду се истражује развој клаузалне допуне когнитивних предиката у српском језику. Корпус обухвата споменике од најстаријих времена (повеље, писма, летописе, законике и др.), све до савремених дијалеката. У циљу представљања прасловенског наслеђа, најпре се даје преглед стратегија комплементације у старословенском језику, а потом се анализира еволуција старосрпског система, који је из изворне паратаксе градио допуне уведене везницима *јер(е)*, *да* и др. Испитују се узроци и механизми развоја допунске клаузе, однос инхерентних и ареалних фактора у овом процесу, утицај семантике предиката на његов темпо, однос когнитивних према неким другим семантичким класама предиката, те типолошка и дијатопијска варијација типова допунске клаузе у дијахроној и синхроној перспективи.

Кључне речи: историјска синтакса, српски језик, комплементација, когнитивни предикати.

1. Увод. Предмет истраживања у овом раду јесте процес изградње клаузалне допуне когнитивних предиката у светлу општег развоја допунске клаузе у српском језику. Мада су досадашња испитивања пружила драгоцене увиде у опште путеве образовања комплементних структура у српском (српскохрватском) језику (нпр. Sedláček 1970; Грицкат 1975; Грковић-Мејџор 2007б: 204–230 [2004]; Pavlović 2006; Павловић 2009: 8–100), детаљи везани за темпо промена, распростирање иновационих таласа, дијатопијску варијацију у дијахроној и синхроној перспективи, те семантичке чиниоце који су играли улогу у овом процесу још увек нису довољно познати. У том смислу, издвајање когнитивних предиката, уз поређење са резултатима истраживања глагола перцепције (Grković-Major 2018) и емоција (Grković-Major, у припреми), мотивисано је жељом да се, између осталог, утврди улога семантике глагола управне предикације у развоју допунске клаузе.

* jgrkovicns@gmail.com

** Рад је резултат истраживања на пројекту *Историја српског језика* (178001), који у потпуности финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Међу когнитивним предикатима издвајају се две основне скупине. Прву чине они који извештавају о сазнајним процесима, попут 'знати', 'открити' и сл., који пресупонирају фактивност пропозиције исказане допуном, потпуну сигурност у њену истинитост, односно, на скали епистемичких модалних значења − „пуну епистемичку подршку" (Boye 2012: 21–23). У другој су предикати који саопштавају о говорниковом ставу према истинитости пропозиције изречене допуном, попут 'мислити', 'веровати' и сл. (Noonan 1985: 124). Њихов пропозициони садржај није представљен ни као истинит ни као неистинит, чак и када је говорник уверен у истинитост пропозиције, те је допуна увек нефактивна (Cristofaro 2003: 107). У том смислу, термин 'нефактиван' користимо у значењу 'који се не може подвргнути процени истинитости', односно, код којега је фактивност суспендована (Wiemer, у припреми), а не у ужем смислу, према Kiparsky, Kiparsky 1971.

Корпус обухвата документе различитих жанрова (повеље, писма, законике, романе, хронике итд.), различите дијалекатске провенијенције (в. *Извори*). Састављен је од текстова настајалих од XII до XIX века, односно до периода кодификације и стандардизације језика. У циљу сагледавања савремене дијатопијске варијације коришћени су и подаци из постојећих дијалектолошких и дијалектографских студија.

Имајући на уму градуелност синтаксичке промене, најпре ћемо дати преглед ситуације у старословенском језику, који је, како су досадашња истраживања показала, вредно сведочанство о синтаксичком репертоару касног прасловенског језика.[1] Потом ћемо представити развој допунских стратегија у српском језику. На крају, анализираћемо узроке и механизме уочених промена, у светлу односа инхерентних развојних тенденција и језичких контаката на Балкану.

2. Типови допуне когнитивних глагола у старословенском језику. Истраживање је засновано на корпусу *Маријиног јеванђеља* (Мар.), по свему судећи најближег архетипу словенског превода јеванђеља (Алексеев 2005: 4). У тексту се јављају и номиналне и вербалне допуне.[2]

2.1. Инфинитив је допуна нефактивних глагола, у чему се манифестује принцип семантичке компатибилности предиката и допуне, будући да је словенски инфинитив, пореклом датив-локатив глаголске именице на **-ti*, адлативним значењем маркиран нефактивношћу. У случају кореферентности два агенса реализује се сам инфинитив, у складу са иконичким принципом да јача семантичка интеграција две предикације имплицира и њихову јачу синтаксичку интеграцију (Haiman 1983: 799):

(1) къто оубо тѣхъ трнн нскрънни цьнитъ сѧ бытн Лк 10:36.

У хетероагентним структурама налазимо акузатив + инфинитив глагола бытн (2а). Реч је о изворно словенској конструкцији (уп. Večerka 2002: 439; Kurešević

[1] Утицај грчког предлошка на старословенски превод огледа се највећим делом у фреквенцији одређених конструкција, обликовању књишких хипотактичких структура (Bauer 1972: 71–72, 213) и у избору између изворних словенских синтаксичких стратегија (Грковић-Мејџор 2013: 61). Истраживања старословенског у компаративној перспективи показују да се одређени број конструкција које се неретко сматрају репликацијом грчког модела среће и у раним словенским вернакуларима (в. нпр. Грковић-Мејџор 2013: 98–115), те да многе идентичне структуре у два језика припадају заједничком индоевропском наслеђу.

[2] Проценте употребе одговарајућих конструкција у Мар. не дајемо јер они, с обзиром на утицај грчког текста на учесталост синтаксичких структура, нису слика стања у касном прасловенском.

2018), која не зависи од грчког оригинала, те се јавља и на месту допунске клаузе у грчком:[3]

(2) онн же видѣвъше и по морю ходѧштъ . непьштевашѧ [н] призракъ бытн Мр 6:49
οἱ δὲ ἰδόντες αὐτὸν ἐπὶ τῆς θαλάσσης περιπατοῦντα ἔδοξαν ὅτι φάντασμά ἐστιν.[4]

2.2. Партиципска допуна није маркирана фактивношћу (+/-), уп. (4а) и (4б). У случају кореферентности два агенса појављује се сам партицип (3), а уколико су они различити − акузатив + партицип презента глагола бъıти (4). Овај праиндоевропски модел (Амбразас 1990: 132) потврђен је и у раним словенским језицима (Večerka 1961: 65−67; Потебня 1958: 156−160), а у прилог његовог словенског карактера говори и то што му у грчком одговара (акузатив +) инфинитив:

(3) мьнѣахѫ дх҃ъ видѧште Лк 24:37
ἐδόκουν πνεῦμα θεωρεῖν;

(4) а. мьнѣвъша же и въ дрогѫжинѣ сѫштъ Лк 2:44
νομίσαντες δὲ αὐτὸν εἶναι ἐν τῇ συνοδίᾳ;
б. ѣко вѣдѣахѫ х҃а самого сѫшта Лк 4:41,
ᾔδεισαν τὸν χριστὸν αὐτὸν εἶναι.

Акузатив + партицип припада систему двоструких падежа у допунској функцији, где се у позицији другог акузатива могу наћи и именица, заменица или придев:

(5) вѣды и мѫжа праведьна и сто҃ Мр 6:20.

2.3. Трећи тип допуне је реченица уведена начинским прилогом *јако* ’на овај начин, овако’, чија изразита полифункционалност (в. СС: 793–795) показује да није био граматикализован у везник. Значењски и етимолошки еквивалент грч. ὅτι (Grković-Major 2018: 342–343), употребљен је као његов преводни корелат, уводећи и фактивне (6а) и нефактивне исказе (6б):

(6) а. вѣмь ѣко отъ б҃а пришелъ есн оучитель Јв 3:2
οἴδαμεν ὅτι ἀπὸ θεοῦ ἐλήλυθας διδάσκαλος;
б. вѣроуите ѣко прнемлете Мр 11:24
πιστεύετε ὅτι ἐλάβετε.

3. Развој допуне когнитивних глагола у српском језику. У најстаријим споменицима не налазимо типична номинална допунска средства прасловенског језика: акузатив + инфинитив глагола бъıти и (акузатив +) партицип. Реликт двоструког акузатива чува се као периферно (статистички занемарљиво) средство до XVIII века и на истоку и на западу:

(7) живка вѣмо добра чл҃ка и права (ПП 227.14, 1415);
и када познаше га послушна (АЗ: 532, XVII в.);
знамо те хубаву како луну (ГСВ: 116, XVIII в.).

[3] У наведеном примеру изостаје анафорски објекат (в. Грковић-Мејџор 2007б: 118–133).
[4] Грчки текст се наводи према НТ.

3.1. Нефактивне допуне. У таутоагентним структурама допуна је инфинитив:

(8) не с|ѕ|иниѧхотѣ ѿ ѥкторова плаѫена изгорѣти РТ 263v (XV в.).

Уколико су агенси различити, изворни образац је јукстапонирана оптативна реченица, из које се развија *да*-допуна. Процес је започео средином XIII столећа, најпре уз волунтативне глаголе (Грковић-Мејџор 2007б: 215–216, 222–224). Најстарије сигурне потврде уз когнитивне предикате, са футуром (9а) и перфектом у *да*--клаузи (9б), који нису били могући у оптативним реченицама, налазимо тек крајем XIV и почетком XV века:

(9) а. и на васѣ ѕпвающѥ да наѫѣ нѣтє щѣтє чинн|т| (ПП 477.18, 1405);
б. а тон ѕфаѫо да стє врьшилн (ПП 300.15–16, 1411).

На самом крају XIV и у XV веку 89,9% свих нефактивних допуна има формирану *да*-клаузу:

(10) и не ѫорѣѫо никако вѣровать да ѥ с вашѣѫь ѕнаньѥѫь (ПП 269.16−17, 1397).

У мањем броју случајева допуна се уводи помоћу *јер(е)*. С обзиром на то да *да* и *јер(е)* налазимо у идентичним структурама, очигледно је реч о преклапању функција конкурентних средстава, до чега долази током развоја комплементације (в. сегмент 3.2):

(11) а. сьдн иинѣхъ да ѫе кѥтє видети ѡвьде (ПП 551.3−4, 1416);
б. иинѫо ѥрь тє ѕчинн|т| добрѣ (ПП 133.20, 1399).

У првој половини XVI века доминира *да*-клауза. Тако се у ЛМН она реализује у 94,9% случајева (12а), док се *јере* јавља у свега 5,1%, и то онда када се допуном исказује библијска истина, дакле несумњива чињеница (12б):

(12) а. мишлах да-ие г бавь (ЛМН: 149, XVI в.);
б. да-тии помислишь иере бог д-нища иесть свиеть створио (ЛМН: 75–76, XVI в.).

У XVII веку, како показују паштровске исправе (13а) и језик А. Змајевића (13б), *да*-клауза је уопштена у источнијим приморским крајевима:

(13) а. а и я мислимъ да самъ капацъ мои ди датъ и коме другоме (П2, бр. 1, 1606);
б. сумњу имаше да није судњега днева приближало се бријеме (АЗ: 504, XVII в.).

На истоку је слична ситуација. У XIV и XV столећу *да* је индикатор нефактивности, и јавља се како уз нефактивне предикате (14а) тако и уз фактивне у случају негације, која имплицира нефактивност допуне (14б):

(14) а. иинѣше иоу сє, да ѥ|с| анцилешь оубиѥнь (РТ: 251v, XV в.);
б. како ѥ калкашь никола ходиль ѕ бнетке такозн се ѥ разболиль нє знаѫь да ѥ|с| до ѕдезн живь (ПП 69.6−8, 1352)
’како је Калкаш Никола отишао у Млетке тако се и разболео, не знам да ли је до сада жив’.

О нешто дужем процесу стабилизације *да*-допуне говори и то што још средином XVIII века налазимо и *јере*-клаузу (6,66%), што је слично дубровачкој ситуацији два века раније:

(15) мнедуђи им јер господин не зна онога језика (ГСВ: 231, XVIII в.).

3.2. Фактивне допуне. Изворни образац био је јукстапозиција, где се у првој реченици јавља деиктика (*јер(е)* < псл. **је-же*, ESJS 5: 287), док је друга реченица њена семантичка спецификација:

(16) вн ѕнатє ере || ѣ нєкъ порєкн (ПП 23.6,1265)
’ви знате (у вези са овим >)[5] ово: Ја нећу порећи’.

Иако немамо поузданих индикација да ли се ради о јукстапозицији или допунској клаузи, остали контексти ране употребе *јер(е)* у XII и XIII веку говоре да је оно још увек полифункционална деиктика:

(17) н да ере испросихъ парнкє оу цара оу прнзьрѣнѣ
’и потом/још ово: измолих парике у цара у Призрену’ (Грковић-Мејџор 2016).

Јер(е)-клауза настаје реанализом конституентске структуре јукстапонираних реченица. У недостатку прозодијских информација које би показале да ли је *јер(е)* акцентовано или не[6] и интонационом контуром упутиле на то да ли се ради о јукстапозицији или комплементацији,[7] сигуран показатељ субординације је енклитика у допунској клаузи. Наиме, када померањем реченичне границе *јер(е)* дође у иницијалну позицију допуне, оно привлачи енклитику[8] у вакернагеловску позицију. Процес се истовремено одвија и на истоку (18а) и на западу (18б):

(18) а. да ѕнатє | ере ли држаше трьгъ рѫдничкн (ПП 65.2–3, 1349);
б. вн ѕнатє | ере сль єднь къ вальь за в|с|акъ работъ (ПП 77.3, 1352).

Још један модел из којега се рађа допунска *јер(е)* клауза јесте корелативна конструкција, где прва реченица садржи деиктику док је релативна заменица у другој њена семантичка спецификација:

(19) да то морє|т| ѕнатн . | керь вси людиє нѣсъ єднаци (ПП 186.12–13, 1395).

Образац је потврђен у раним фазама индоевропских језика, да би се потом деиктика уклонила, а друга реченица реанализирала у објекатски аргумент (Cristofaro 2003: 97). Пример (19) је једина потврда ове врсте у пословноправној писмености. Насупрот томе, у *Роману о Троји*, као слици говореног језика, овакве конструкције

[5] На дубљој равни посматрано, реч је о тзв. адвербијалном протоакузативу, којим се, пре развоја транзитивности, исказују опште околности вршења радње: „у вези с овим”, а који се тек са рађањем субјекатско-објекатских односа трансформише у акузатив објекта (в. Грковић-Мејџор 2013: 33–42). Трагови изворне конструкције у „допунама” чувају се и у другим старим индоевропским језицима, нпр. у латинском (*nam quod legem de ambitu tuli, certe ita tuli ut*..., Ernout, Thomas 1953: 295).

[6] Један од показатеља граматикализације је прозодијска ерозија, тј. губљење способности граматикализованог елемента да носи дистинктивни акценат или тон (Heine, Kuteva 2002: 9; Dehé, Stathi 2016: 941).

[7] У истраживањима говореног језика интонациона контура ово показује, будући да свака реченица, било проста или сложена, мора имати јединствену интонациону контуру (Givón 2009: 82).

[8] Преглед старосрпских енклитика у XII и XIII веку в. у Павловић 2013: 46.

су заступљене (нпр. то да знаш єрѣ сн нашьль сѣбѣ сьдрь|т| РТ: 236v),[9] што указује на нормирање старосрпског пословноправног стандарда уклањањем корелативних структура, карактеристичних за говор.[10]

У западним канцеларијама се у XIV веку појављује нова стратегија: *да*-клауза. Најстарији пример има корелативну структуру, мада немамо индикација да ли је реч о оптативној *да*-реченици (иначе честој у овој повељи) или *да*-клаузи, будући да се у њој реализује презент:

(20) а тои да се знa да не ѥоже теχен побегнѫти (ПП 51.10−11, 1332).

Најстарије сигурне потврде, са перфектом у *да*-клаузи, тек су с краја столећа:

(21) и то добрѣ вѣнте да сьдь прихоДиль прѣдь вашь градь вєѣ двашь (ПП 103.16−17, пре 1391).

Из истог периода су и структуре без корелатива:

(22) знадо да сѫ слободни (ПП 246.7, 1395).

Процес развоја *да*-клаузе био је у зачетку, будући да се *јер(е)* јавља у чак 69,04% потврда, док у оквиру *да*-допуна претежу корелативне структуре (61,54%) над интегрисаном *да*-клаузом (38,46%).

У XV веку се на западу одржава проценат *јер(е)*-клаузе (71,76%) у односу на *да*-допуну, али се примећује пад корелативних *да*-структура (16,67%) у односу на интегрисану клаузу (83,33%). И у првој половини XVI века ситуација је слична (ЛМР: *јере* 71,49% : *да* 28,51% = 80% интегрисана клауза, 20% корелативне структуре). До уопштавања фактивног *да* долази у XVII веку, како показују *Наук крстјански* М. Дивковића (Gabrić-Bagarić 2013: 57) и Гундулићев *Осман* (ИГ).

Процес је био при крају и у херцеговачком залеђу: у писмима из овог столећа (Дубр.) *да*-допуна среће се у 94,92%, док је *јере* сасвим на периферији система (5,08%). Завршен је током XVIII века: у народним приповеткама које је сакупио Вук (СНП) налазимо искључиво фактивну *да*-допуну. Након што се *да* граматикализовало у општи допунски везник, нефактивни статус допуне уз фактивне глаголе истиче се другим средствима (уп. Ivić 1980):

(23) и ја не знајући да ли су још гдје штампани додању их овдје (ПС: 89).

У источнијим приморским областима процес је каснио скоро читав век. Илустративна је ситуација у паштровским исправама. На крају XVI века још увек доминира везник *ере* (10 примера) док фактивно *да* налазимо 3 пута, а конкуренција је запажена и у оквиру истога документа:

(24) знамъ добро ере су вьзда ходили Лиевьци (П1, бр. 14, 1590);
знамъ да су вьзда ходили Лиевьци (П1, бр. 14, 1590).

[9] Корелативне структуре опстају све до данас, налазимо их и у стандардном српском језику као стилистички маркиране уз глаголе говорења, мишљења и опажања (Ружић 2006: 112–121).

[10] Како је истакао П. Ивић (1998: 41), „језик правних и пословних докумената тежи да се укалупи, избегавајући елементе разговорног стила". О старосрпском стандарду в. и Грковић-Мејџор 2007а.

У XVII веку претеже *да* (8x *да* : 6x *ере*), које се уопштава у XVIII веку.

До источних и североисточних крајева иновациони талас фактивног *да* стиже још касније. До краја XV века у Рашкој налазимо искључиво *јер(е)*-допуну, и у случајевима када глаголи чије је примарно значење нефактивно у одређеном контексту означавају највиши степен сигурности на скали епистемичке модалности (25а), што показује и немогућност њихове комбинације са нефактивношћу обележеном *да*--клаузом (25б):

(25) а. а кра|л|в|с|мин не имѣе вѣровати ѥре ѥсть сикоѕи (ПП 55.25–26, 1334),
’а краљевство моје не буде уверено да је тако’;
б. *а кр|л|ав|с|мин не имѣе вѣровати да ѥсть сикоѕи
’а краљевство моје не буде уверено да ли је тако’ (уп. (15б)).

Први пример са *да* из Зете је тек с краја столећа:

(26) кое ѕнахъ да сѫ тнѣмь навѣщи и наиболѣ вероваии (ЋЦ XIV, 1492).

Половином XVIII века на североистоку је ситуација је слична оној у Паштровићима у XVII столећу. Код Венцловића *да* налазимо у 70%, а *јер* у 30% случајева. Разуђеност типова допунских клауза далеко је већа него код аутора са запада штокавске територије у претходним вековима, те се поред интегрисане *да*- (27а) и *јер*--клаузе (27б) појављују и корелативне структуре са *да*- (27в) и *јер*-клаузама (27г):

(27) а. знате да је то грехота (ГСВ: 295, XVIII в.);
б. ти знаш јер сам ја слеп (ГСВ: 444, XVIII в.);
в. знате то да она нејма празника ни свечаних дана (ГСВ: 341, XVIII в.);
г. живи знаду то јер ће помрети (ГСВ: 397, XVIII в.).

Ово би указивало не само на бржи процес уопштавања *да*-допуне на западу, већ и на утицај вековне традиције писмености на народном језику на бржу стабилизацију хипотактичких структура. Насупрот томе, у средини где је функцију књижевног језика имао српскословенски, Венцловић се могао ослонити само на обрасце говореног језика, у којем се, као што показују и савремени дијалекти (в. сегмент 4), хипотакса спорије стабилизује.

Ј. Седлачек (Sedláček 1970) и И. Грицкат (1975: 172) истичу да је иновациони талас фактивне *да*-допуне резултат утицаја романских говора, у којима се генерализацијом *quod* изгубила некадашња дистинкција између субјунктивних и индикативних клауза. Овде би требало прецизирати да је реч о западнороманском утицају, будући да балкански романски језици, као припадници Балканског језичког савеза, имају два система клаузалне комплементације.[11]

Поред две доминантне допунске стратегије, *да*- и *(ј)ер(е)*-клаузе, у историји српског језика потврђена је још једна, са везником *е*. Нађена су два случаја, први из једне повеље Ђурђа Црнојевића (28а), други из Херцеговине (28б):

(28) а. кое ѕнахъ ѥ сѫ боле вѣщи и вероваии (ЋЦ XVIII, 1494), уп. (26);
б. знамо е вам је скривио (Дубр. 58, XVII в.).

[11] Двојни системи клаузалне комплементације јављају се ређе у романским језицима ван Балкана, нпр. у дијалектима јужне Италије (Ledgeway, Maiden 2016: 770–771).

Е је генетски везано за анафорску заменицу, било као њен директни континуант (Пешикан 1965: 211) или скраћено *јер/ер*, са којим дели и узрочну функцију, потврђену у Боки которској и Црној Гори (RJA III: 20). Исти везник налазимо и у српској епској поезији (уп. RJA III: 20; Zima 1887: 136):

(29) Кад владика гласе разумио, е се везир с војском подигао (ЕНП, Вук IV, 11).

3.3. *Како*-клауза и *гд(ј)е*-клауза. Поменућемо и два типа маркиране допуне. Први је клауза са полифункционалним адвербијалом *како* (в. Павловић 2008; Grković-Major 2018: 343, 350–351), који у старосрпској писмености уводи и посебан тип начинско-допунске клаузе. У грађи налазимо и корелативне (30а) и интегрисане структуре (30б), али је степен граматикализације без прозодијских информација *како* немогуће утврдити:[12]

(30) а. сполѣ|н|те то како прнде а҃|к|ша телѡшникъ сь а҃ корабли на вашоу҃ помощь (РТ 261v–262r, XV в.);
б. да видиш и познаш како оне који праведно владају Г-н Бог помага и узвишује АЗ: 123, XVII в.).

У пословноправној писмености *како* има и специфичну дискурсну функцију. По правилу се јавља као формула на почетку документа уводећи тему (31а) или макропропозицију која саопштава о одређеном и уређеном редоследу чињеница (*fact structures*, Van Dijk 1977: 97) (31б):

(31) а. ꙁнаши како є ѯꙁето хрьсетевн дрѣво н ꙁ добнтковь (ПП 37.1–2, 1282);
б. да ꙁнате како є|с| дрьжаль пакоѥ гѯѣтн|к| трьги новобрь|д|ске н платнль ѥи є|с| всѣмь . н нѣ ѥи ѡсталь нн҃чнль дль|ж|нь (ПП 48.2–3, 1326).

Ситуација је идентична и у паштровским исправама:

(32) и да се зна како и я Михатъ синъ поконога Станка Михятова и моя браћа ћемо нотатъ право и чисто из наше душе (П2, бр. 32, 1797).

Месно-допунске клаузе уведене помоћу полифункционалног адвербијала *гд(ј)е* касно улазе у домен комплементације. У пословноправној писмености нису забележене уз когнитивне глаголе, нађена су само два примера уз глагол перцепције (Павловић 2009: 86). У осталој грађи су веома ретке, и без прозодијских фактора, као и у случају *како*, није могуће утврдити степен његове граматикализације. У најранијим потврдама *гд(ј)е* несумњиво има функцију адвербијала, будући да се јавља уз предикате који захтевају експликацију места (*ставити*, *боравити*, *бити* ’налазити се’ и сл.):

(33) я не-знамь гдие-га-с ставили (ЛМР: 142, 1520).

Показатељ већег степена граматикализације су предикати који не захтевају месну одредбу, али такве случајеве налазимо тек у епској поезији, што не дозвољава одређивање хронологије. До почетка XIX века *гд(ј)е/ђе* се у делу српских дијале-

[12] Релевантан показатељ граматикализације *како* су прозодијске информације. Акцентовано *како* је и у савременом српском лексички елемената, док неакцентована форма упућује на виши степен његове граматикализације.

ката граматикализовало у допунски везник, будући да Вук у *Српском рјечнику* као једно од његових значења наводи и „daß, quod”:

(34) Тад’ се Дмитар бјеше осјетио
ђе ће љуба брата отровати (СР: 157).

4. О ДИЈАТОПИЈСКОЈ ВАРИЈАЦИЈИ ДАНАС. По природи ограничен, историјскојезички корпус пружа само делимичан, те и једностран увид у дијахронијску и дијатопијску варијацију типова комплементације у српском језику. Сачувана грађа сведочи највећим делом о развоју у дијалектима западнојужнословенског типа у којима се уопштава *да*-допуна. Будући да је и стандардни језик заснован на дијалекту овога профила, српски се неретко сврстава у словенске језике који не формализују разлику између фактивних и нефактивних допуна. Међутим, савремени дијалекти показују да у овом погледу он није типолошки јединствен.[13]

У призренско-тимочком ареалу нефактивност се маркира везником *да* (35а), а фактивност везником *дек(а)*(*/де/ге*) (35б):

(35) а. надам се да умрем;
б. не гу знаје дек је она (Белић 1905: 642, 650).

Изоглоса фактивног везника са месним упитним прилогом ’где’ у основи (псл. **kъde/kъdě*, ESJS 7: 391), као одлика Балканског језичког савеза (Sandfeld 1930: 107), обухвата и део македонских (*дека*, РМНП: 254) и бугарских говора (*(г)дето* < *где-то*, БЕР I: 328). Уз то, *дек(а)* је у овим говорима још увек полифункционално.

Дијалекти сведоче и о великој разуђености допунских модела, уз изражену полифункционалност везничких елемената и преклапање њихових функција, што указује на нестабилизовану хипотаксу. Л. Вујовић, рецимо, за мрковићки говор експлицитно и каже да „нема особито развијену хипотаксу” (1969: 289). У периферном црмничком говору, допуне се уводе и полифункционалним *ђе*, *јер(е)* и *е* (Милетић 1940: 567–572). Оваква ситуација се дâ објаснити познатим разликама између говореног и писаног језика: док први даје предност паратактичким структурама, други подстиче развој зависносложене реченице.

Говори који су остали по страни два иновациона таласа („западнороманског” и „балканског”) промовисали су друге стратегије. Једна од њих је и поменути везник *гд(ј)е/ђе*:

(36) знао сам ђе ће га ђаво наћи (Пижурица 1981: 217).

Налазимо га у делу зетско-сјеничких (Милетић 1940: 569) и херцеговачко-крајишких говора (Станић 1977: 29–38), а у некима од њих се граматикализовало у општи допунски везник (Стијовић 2007: 236). Дијалекатска ситуација рефлектује се донекле и у стандардном српском језику (в. Ковачевић 1998: 175–176).

Једна од стратегија комплементације је и клауза уведена везником *е* прономиналног порекла, о којем наш корпус сведочи само у траговима (било зато што

[13] Подаци које наводимо дају се на основу постојећих дијалектолошких студија српског језика. Како је опис синтаксе реченице у њима по правилу оскудан и диференцијалног типа у односу на стандардни српски језик, или у потпуности изостаје, они служе само као илустрација дијатопијских, али и дијафазијских варијација.

је била тек у зачетку или због ограничености историјског корпуса). Налазимо је у зетско-сјеничком дијалекту: у новопазарско-сјеничком говору говору, рецимо, *е* је уопштено и за фактивне (37а) и за нефактивне исказе (37б), док је *да* сачувало оптативну семантику:

(37) а. сетијо сам се е није нешто како ваља;
б. ја млим е ће дој (Барјактаревић 1966: 143, 144).

Слично је и у другим староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 207, 211; Милетић 1940: 567, 570–571; Стијовић 2007: 237; Вујовић 1969: 289, 293–4; Стевановић 1933–4: 95; Ћупић 1977: 177, 178). Ова изоглоса делом обухвата и херцеговачко-крајишки ареал (Пижурица 1981: 217; Вушовић 1927: 67–68).

Говори откривају још један везник, који није нађен у корпусу: *што*[14] (< псл. **čьto*), а чији су континуанти потврђени у допунској функцији и у другим областима словенског света (Корečný 1980: 133). У исељеничком говору Галипољских Срба, који су напустили Србију (област данашњег смедеревско-вршачког дијалекта) крајем XVI или у првој половини XVII века налазимо *шо*:

(38) докле ја знам шо ћеш ти да ми утикнеш (Ивић 1994: 393).

Овај везник постоји и данас у призренско-тимочкој дијалекатској зони, као што илуструју говори јужнокосовског села Гатње (Младеновић 2013: 392) и шарпланинске жупе Гора, у варијантама *шо/што/шћо* (Младеновић 2001: 471).[15]

5. Општи осврт

5.1. Образовање допунске клаузе у српском језику био је дуготрајан и градуелан процес, обликован сложеним преплетом инхерентних развојних тенденција и језичких контаката на Балкану. Унутарјезичка мотивација била је типолошка промена индоевропских језика која се манифестује у трансформацији семантичког[16] у синтаксичко устројавање реченице, тј. промени система у којем не постоји транзитивност као семантичка детерминанта, те ни конфигуративност као њен израз, у конфигуративни систем са аргументском структуром (в. Гамкрелидзе, Иванов 1984: I, 267–319; Grković-Major 2010; Luraghi 2010). Развој хипотаксе био је условљен разградњом система у коме се субординација исказивала семантички дифузним номиналним формама и конструкцијама (Meillet 1908: 320–342), о чему сведоче и у старословенском оличене стратегије прасловенске комплементације. Крајем прасловенске епохе почиње да се рађа систем клаузалних допуна, у тежњи да се и унутар сложене реченице, као и у оквиру просте, успостави аргументска структура, тј. да се граматикализује објекатска клауза. Рецимо, у старословенском је употреба акузатива с партиципом, некада опште допуне глаголе перцепције, сужена на

[14] И. Грицкат, која такође није нашла овај везник у својој грађи, пише да је „морало [...] бити и таквога чьто у старом језику, али трага о њему није остало у писмености" (1975: 153). Ово је последица далеко оскуднije историјске грађе са истока, што сведочи о проблемима везаним за репрезентативност историјскојезичког корпуса.

[15] И. Грицкат наводи примере допунског *што* из књижевности „у имитацији призренско-тимочког говора" (1975: 154).

[16] О језицима са семантичким устројавањем (*semantic alignment*) в. Donohue 2008.

директну евиденцијалност, при чему у ово поље почиње да продире и *како*-клауза (Грковић-Мејџор 2013: 98–115).

До периода првих докумената писаних српским језиком систем номиналних допуна је био разграђен (чувајући се у траговима). У њима налазимо јукстапониране реченице, као и структуре са конективима и партикулама као општим маркерима субординације, док се њен семантички тип у великој мери индукује из значењског односа две предикације (Грковић-Мејџор 2013: 48). Овакав систем био је основа за развој хипотактичких структура (Bauer 1972: 224), међу њима и допунских.

5.2. У ситуацији превирања, српски језик је био плодно тло за ареалне утицаје на Балкану, који су усмерили развој допунске клаузе, промовишући једну од изворних, конкурентних словенских могућности, и у типолошком погледу га поделили у две области. Прву чине дијалекти источне и јужне Србије који улазе у састав Балканског језичког савеза, те се у њима формализује разлика између нефактивних (*да*) и фактивних допуна (*дек(а)/де/ге*). И у другој (доминантној) области такође се најпре формализовала ова разлика, с тим што се за маркирање фактивности употребљавао везник *јер(е)*. У XIV веку, као резултат словенско-романских језичких контаката, са запада на исток почиње да се распростире фактивно *да*. По страни оба иновациона таласа остали су неки периферни говори, попут дела зетско-сјеничких и херцеговачко-крајишких.

5.3. Поређење развоја фактивне *да*-допуне уз различите класе глагола показује да је, иако је у питању реплика западнороманског обрасца комплементације, темпо промене условљен унутарјезичким факторима: семантиком управног предиката. Након што се формирала нефактивна *да*-клауза (XIII–XIV в.), она улази у домен фактивности, те се крајем XIV столећа јавља уз глаголе перцепције и когниције, а брзина њеног распростирања слична је уз ове две класе глагола (в. Grković-Major 2018). Овај паралелни развој условљен је флуидном границом између њих, која се манифестује тиме што пропозициона допуна глагола перцепције подразумева епистемички чин, „стицања знања" (Boye 2012: 219), „концепт" (Horie 2001: 984), те долази до метафоризације перцепције у когнитивни домен (Грковић-Мејџор 2013: 384).[17] Насупрот томе, фактивне допуне уз глаголе емоција (Grković-Major, у припреми) уводе се везником *да* тек неколико векова касније. Први примери се појављују у XVII веку у западним и југозападним приморским областима, крајем XVIII века у североисточним крајевима, у XX веку *да*-допуна се шири, а овај процес је и данас у току, као последњи корак у уопштавању *да*-клаузе. Њено успорено ширење уз глаголе емоција објашњава се њиховим специфичним семантичким садржајем јер они, за разлику од когниције и перцепције, имплицирају узрок, чиме се опиру објекатској позицији у оквиру сложене реченице. Темпо уопштавања (објекатске) *да*-клаузе аналоган је тако граматикализацији акузатива објекта у српском језику, који је постепено обухватао различите семантичке класе глагола и био у директној сразмери са степеном њихове инхерентне семантичке транзитивности (Грковић-Мејџор 2013: 21–22). Ово говори у прилог томе да су исти семантички фактори утицали на развој субјекатско-објекатских односа и на нивоу просте и на

[17] Л. Талми стога постулира когнитивни домен који обухвата традиционалне појмове „perception" и „conception", под јединственим називом „ception" (Talmy 2003: 139).

нивоу сложене реченице, потврђујући улогу развоја транзитивности у развоју номинативног језичког типа.

Литература

Алексеев А. А. и др. *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственый университет, Филологический факультет – Синодальная библиотека Московского Патриархата – Росийское библейское общество, Санкт-Петербургское отделение, 2005.

Амбразас В. *Сравнительный синтаксис причастий балтийских языков*. Вильнюс: Мокслас, 1990.

Барјактаревић Д. „Новопазарско-сјенички говори." *Српски дијалектолошки зборник*, XVI (1966): 1–177.

Белић А. „Дијалекти источне и јужне Србије." *Српски дијалектолошки зборник*, I (1905): 1–715.

БЕР: *Български етимологичен речник*, 1−. София: Издателство на Българската академия на науките, 1971–.

Вујовић Л. „Мрковићки дијалекат." *Српски дијалектолошки зборник*, XVIII (1969): 73–399.

Вушовић Д. „Диалекат Источне Херцеговине." *Српски дијалектолошки зборник*, III (1927): 1–70.

Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, I–II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.

Грицкат И. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1975.

Грковић-Мејџор Ј. „Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци." *Шездесет година Института за српски језик САНУ*. I. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007а, 250–266.

Грковић-Мејџор Ј. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007б.

Грковић-Мејџор Ј. *Историјска лингвистика: Когнитивно-типолошке студије*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.

Грковић-Мејџор Ј. „Хиландарска повеља Стефана Немање у светлу српске средњовековне диглосије." Радујко М. (ур.). *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*. Беране: Епископија Будимљанско-никшићка, Манастир Ђурђеви Ступови; Београд: Институт за историју уметности, Филозофски факултет, Институт за српски језик САНУ, 2016, 189−198.

Ивић П. *О говору Галипољских Срба* (прир. Д. Петровић). Целокупна дела (ред. М. Радовановић), I, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994.

Ивић П. „Доба Немањића (око 1170–1371) – узлет српске писмености и учвршћење диглосије." Ивић П., *Преглед историје српског језика* (прир. А. Младеновић). Целокупна дела (ред. М. Радовановић), VIII, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998, 28–58.

Ковачевић М. *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Рашка школа, 1998.

Милетић Б. „Црмнички говор.” *Српски дијалектолошки зборник*, IX (1940): 1−663.

Младеновић Р. „Говор шарпланинске жупе Гора.” *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII (2001): 1–606.

Младеновић Р. *Говор јужнокосовског села Гатње*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2013.

Павловић С. „Синтаксичко-семантички потенцијал старосрпског везника *како*.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LI/1–2 (2008): 17–30.

Павловић С. *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Павловић С. *Узроци и механизми синтаксичких промена у српском језику*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.

Пешикан М. „Староцрногорски средњокатунски и љешански говори.” *Српски дијалектолошки зборник*, XV (1965): 1–284.

Пижурица М. *Говор околине Колашина.* Титоград: ЦАНУ, 1981.

Потебня А. А. *Из записок по русской грамматике* I–II. Москва: Академия наук СССР, 1958.

РМНП: Димитровски Т. (ред.). *Речник на македонската народна поезија*. *Том II (Д–S)*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, 1987.

Ружић В. *Допунске реченице у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска, 2006.

СР: Ивић П. (прир.). Караџић В. С. *Српски рјечник (1818)*. Дела Вука Караџића. Београд: Просвета, Нолит, 1985.

СС: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова). Москва: Русский язык, 1994.

Станић М. „Ускочки говор II.” *Српски дијалектолошки зборник*, XXII (1977): 1–157.

Стевановић М. „Источноцрногорски дијалекат”. *Јужнословенски филолог*, XIII (1933–4): 1–120.

Стијовић Р. „Говор Горњих Васојевића.” *Српски дијалектолошки зборник*, LIV (2007): 1–323.

Ћупић Д. „Говор Бјелопавлића.” *Српски дијалектолошки зборник*, XXIII (1977): 1–226.

*

Bauer J. *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1972.

Boye K. *Epistemic Meaning: A Crosslinguistic and Functional-Cognitive Study*. Berlin − New York: De Gruyter Mouton, 2012.

Cristofaro S. *Subordination*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Dehé N., Stathi K. „Grammaticalization and prosody: The case of English *sort*/*kind*/*type of* constructions.” *Language* 92/4 (2016): 911–947.

Donohue M. 2008. „Semantic alignment systems: What's what, and what's not." Donohue M., Wichmann S. (eds.). *The Typology of Semantic Alignment*. Oxford: Oxford University Press, 2008, 24–75.

Ernout A., Thomas F. *Syntaxe latine*. Paris: Libraire C. Klincksieck, 1953.

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–. Praha: Academia, 1989–.

Gabrić-Bagarić D. „Fra Matije Divkovića *Nauk krstjanski* (1611.)." Gabrić-Bagarić D. *Matija Divković. Nauk krstjanski. Sto čudesa.* Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, 2013, 7–78.

Givón T. „Multiple routes to clause union: The diachrony of complex verb phrases." Givón T., Shibatani M. (eds.). *Syntactic Complexity: Diachrony, Acquisition, Neuro-cognition, Evolution*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2009, 81–118.

Grković-Major J. „The role of syntactic transitivity in the develoment of Slavonic syntactic structures." Hansen B., Grković-Major J. (eds.). *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus* (Wiener Slawistischer Almanach – Sonderband 74). München – Berlin – Wien: Otto Sagner, 2010, 63–74.

Grković-Major J. „The development of perception verb complements in the Serbian language." Grković-Major J., Hansen B., Sonnenhauser B. (eds). *Diachronic Slavonic Syntax. The Interplay between Internal Development*, *Language Contact and Metalinguistic Factors*. Berlin ‒ Boston: de Gruyter, 2018, 339–360.

Grković-Major J. „Development of emotion predicate complements in Serbian." (у припреми, излагање на конференцији *Variation in Space and Time: Clausal Complementation in South Slavic*, Цирих, 17–19. март 2016).

Haiman J. „Iconic and Economic Motivation." *Language* 59 (1983): 781–819.

Heine B., Kuteva T. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: University Press, 2002.

Horie K. „Complement clauses." Haspelmath M., König E., Oesterreicher W., Raible W. (eds.). *Language Typology and Language Universals*, I‒II. Berlin ‒ New York: Walter de Gruyter, 2001, 979–993.

Ivić M. „O faktivnosti rečenice čiji je glavni predikat glagol sa značenjem 'znati'." *Otázky slovanské syntaxe*, IV/2. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1980, 45–48.

Kiparsky P., Kiparsky C. „Fact." Steinberg D. D., Jakobovits L. A. (eds.). *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy*, *Linguistics and Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, 345–369.

Kopečný F., Plevačová H. (red.). *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Sv. 2: Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia. Praha: Academia, 1980.

Kurešević M. „The status and origin of the *accusativus cum infinitivo* construction in Old Church Slavonic." Grković-Major J., Hansen B., Sonnenhauser B. (eds). *Diachronic Slavonic Syntax. The Interplay between Internal Development*, *Language Contact and Metalinguistic Factors*. Berlin – Boston: de Gruyter, 2018, 261–283.

Ledgeway A., Maiden M. (eds.). *The Oxford Guide to the Romance Languages.* Oxford: Oxford University Press, 2016.

Luraghi S. „The rise (and possible downfall) of configurationality." Luraghi S., Bubenik V. (eds.). *Continuum Companion to Historical Linguistics*. London ‒ New York: Continuum International Publishing Group, 2010, 212–229.

Meillet A. *Introduction a l'étude comparative des langues indoeuropéennes*. Paris: Librarie Hachette, 1908.

Noonan, M. „Complementation." Shopen T. (ed.). *Language Typology and Syntactic Description. Vol. 2: Complex Constructions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 52–150.

Pavlović S. „Sistemski podsticaj za konektivnu unifikaciju asertivnosti i voluntativnosti u starosrpskom jeziku." Jesenšek M., Zorko Z. *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču od 80-letnici*. Maribor: Zora, 2006, 181–190.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXIV. Zagreb: JAZU, 1880–1976.

Sandfeld Kr. *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*. Paris: Librarie C. Klincksieck, 1930.

Sedláček J. 1970. „Srpskohrvatske potvrde o razvitku rečenica sa *da* u južnim slovenskim jezicima." *Зборник за филологију и лингвистику*, XIII/2 (1970): 59–69.

Talmy L. *Toward a Cognitive Semantics*, *1: Concept Structuring Systems*. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2003.

van Dijk T. A. *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London – New York: Longman 1977.

Večerka R. *Syntax aktivních participií v staroslověnštine*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.

Večerka R. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax IV: Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz*. Freiburg. i. Br.: Weiher, 2002.

Wiemer B. „Onomasiological approach toward clausal complementation." (у припреми, излагање на конференцији *Variation in Space and Time: Clausal Complementation in South Slavic*, Цирих, 17–19. март 2016).

Zima L. „Ńekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine." *Djela JAZU*, VII (1887): 1–343.

Извори

АЗ: Пижурица М. (прир.). Змајевић А. *Љетопис црковни.* 1. Цетиње: Обод, 1996.

ГСВ: Венцловић Г. С. *Црни биво у срцу.* <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_sr_projekat.aspx> 1.07.2017–30.11.2017.

Дубр.: Комар Г. Ж. *Ћирилична документа Дубровачког архива.* Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцегновску, 2012.

ЂЦ: Томић Ј. Н. „Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе". *Споменик СКА* XLVII (1909): 1–48.

ЕНП: Епска народна поезија. *Monumenta serbica* <http://www.monumentaserbica.com/epp/> 1.09.2017–30.10.2017.

ИГ: Гундулић И. *Осман.* Пројекат Растко <http://www.rastko.rs/rastko/delo/10062> 30.09.2017.

ЛМН: Решетар М. *Либро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од 1520*. (*Зборник за историју*, *језик и књижевност српског народа* XV). Београд, 1926.

Мар.: Jagić V. (ed.). *Codex Marianus glagoliticus*. Berlin, 1883. Graz: Akademische Druck – U. Verlagsanstalt, 1960.

НЗ: *Novum Testamentum Graece* (NA 28) <http://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/> 1.07–30.07.2017.
П1: Божић И., Павићевић Б., Синдик И. (ур.). *Паштровске исправе XVI–XVIII вијека*. Београд: Научно дело. 1959.
П2: Бојовић Ј., Лукетић М., Шекуларац Б. (прир.). *Паштровске исправе*. Књ. 2. Будва: Историјски архив Будва, НИО „Универзитетска ријеч", 1990.
П3: Шекуларац Б. *Паштровске исправе*. Књ. III, Петровац на мору: Одбор за сакупљање историјске грађе о Паштровићима, 1999.
ПП: Стојановић Љуб. *Старе српске повеље и писма*, I/1–2 (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа XIX). Београд, 1929, 1934.
ПС: Караџић В. Стеф. *„Правителствующи совѣтъ сербскиі" за времена Кара-Ђорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти*. У Бечу: У штампарији јерменскога манастира, 1860.
РТ: *Роман о Троји*. Софија: *Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий"*, сигн. НБМК 771 (381), XV век.
СНП: Караџић В. Стеф. *Српске народне приповијетке*. У Бечу: У штампарији Јерменског манастира, 1853.

Jasmina M. Grković-Major

DEVELOPMENT OF COGNITIVE PREDICATE CLAUSAL COMPLEMENTS IN SERBIAN

Summary

This paper investigates the evolution of cognitive verb complements in Serbian. The corpus consists of vernacular documents of different genres (various types of charters, letters, legal codes, novels, stories, chronicles etc.) from the 12th–19th century, including texts from different dialectal areas. Since historical corpora are limited by extralinguistic factors, we have also included the data from contemporary dialects in order to capture the diatopic variation.

The evolution of complement clauses was shaped by both language-internal and contact-induced factors. The process of creating hypotactic structures was internally motivated by the rise of transitivity and the ascent of configurationality as its manifestation. By the time of the first written Serbian records, the Proto-Slavic (and Indo-European) system of nominal propositional complements (participle, accusative + participle, infinitive + verb *byti*) was desintegrated and the oldest texts were characterized by the juxtaposition of sentences. The system of clausal complements was created gradually by the grammaticalization of deictics, particles or adverbials into complementizers, followed by boundary shift in some cases.

The process of grammaticalization included an early phase of competition of various patterns, where the roles of emerging, still polyfunctional complementizers and conjunctions overlapped. This was a fruitful ground for foreign influences, which directed further development, promoting one of the possibilities. Being in the state of flux, the system was exposed to two waves of innovation. Southern and souteastern dialects became part of the *Balkan Sprachbund* convergence area, developing a two clausal complementation system (factive *da* : non-factive *dek(a)/de*). The majority of dialects initially also made difference between factive *(j)er(e)-* and non-factive *da*-clauses. However, in the 14th century they were subjected to the innovation wave of factive *da* spreading from the west to the east areas, as the result of Slavic-Western Romance language contacts. The peripheral dialects, which were not subjected to either of the innovation waves, developed their specific complementation strategies (*e*, *ere*, *gd(j)e* complementizers).

The comparison of the pace of generalization of *da*-complements with different verb classes indicates that it was dependant on verb semantics. Its generalization started approximately at the same time (14th c.) with verbs of perception and cognition and was finished by the 19th century. This is caused by the semantic closeness of the two verb classes: the propositional complement of perception verbs describes an epistemic act, the acquisition of knowledge, resulting in the predicate metaphorization into the cognitive domain. On the other hand, the emotion predicates started taking factive *da*-complements only a few centuries later, and the process of their generalization is still at work. This late development can be explained by their semantics which implicates cause, thus resisting the position of an object. The pace of factive *da*-complement generalization is analogous to the grammaticalization of the accusative object in Serbian, which was also slower with emotion predicates, and with some of them it never developed. This leads to the assumption that the same internal force was responsible for creating subject − object relations both on the level of simple and complex sentences: the rise of transitivity, creating nominative language type.

Key words: historical syntax, Serbian language, complementation, cognitive predicates.

821.163.41.09-34:398]:81'38
811.163.41'367.625
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch7

Јелена Ј. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

СТРУКТУРА И ФУНКЦИЈА ВРЕМЕНСКИХ ОБЛИКА У НАРОДНОЈ ПРИЧИ**

Аутор у овом истраживању полази са платформе својих вербатолошких налаза до којих је дошао у *Вербатологији* (Јовановић Симић, Симић 2015). Та истраживања показала су да су за упознавање природе глаголских времена од значаја не само реченица, у којој лични глаголски облик чини језгро, већ и шири текстовни облици: жанрови и начини излагања (као и функционално стилски облици). Са тога гледишта обављена је анализа извесног броја народних приповедака и између осталог праћена њихова улога у изградњи текстовних облика и стилских особености.

Кључне речи: вербатив, стил, народна приповетка, временски облик.

1. Увод

1. Наука о значењу и употреби глаголских облика нпр. у Белићевим истраживањима везана је за науку о реченици, и ово двоје посматрано је као јединствен комплекс проблема (в.: Симић 1966: 2). Пошто „лични глаголски облици претстављају целе и потпуне реченице" (Белић 1998: 35), „а пошто је немогуће одвојити значење глаголских облика од њихове употребе" („Јер од употребе зависи њихово значење" – Белић 2000: 219–220); те „да би се могло добити одређивање правог времена, мора се значење глагола остварити, реализовати" (Белић 1998: 200). То значи да се реализација значења глаголских облика дешава заправо у реченици. „Положај у реченици и функција предиката учинили су да оне особине које се код глагола јављају у предикату постану саставни део глаголске природе, то је обележје времена, глаголског начина и, како се обично вели, глаголског рода" (Белић 1998: 200). Ван видика је

* jelenajo@bitsyu.net

** Овај рад је написан у оквиру пројекта *Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене* (178006), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

остала чињеница да знак не може функционисати ad hoc, већ у сплету солидарности и супротности са осталим знаковима не само у исказним формама – на тзв. парадигматском плану, – већ тек посредством солидарности и супротности у систему којем припада. Тек сталним кретањем између та два амбијента он може живети пуним животом. Уколико остаје неактиван, дакле ван употребе у споразумевању, он полако губи своје ингеренције (исп. проблем архаизације лексичких јединица, облика или сл.), и одумире. Исто тако би био нежив ако би се нашао у исказној форми а да нема приступа систему (сетимо се непознатих речи у тексту или сл.).

2. И још нешто је вредно пажње. Поставивши у жижу посматрања реченицу и искључивши све што се дешава ван ње, нпр. између реченица, и шире на међуисказном простору, – истраживачи ове оријентације ускратили су себи могућност да језички знак сагледају у тексту као широј целини и његову улогу као фактора изградње и квалитативних својстава тих ширих, да кажемо текстовних целина. Старији истраживачи, Т. Маретић и А. Мусић (а у неком смислу касније и М. Стевановић), зачудо нису били ограничени каснијим лингвистичким назорима, него воде расправу о употреби глаголских облика у условима које чине, прво, различите врсте текста, и друго, различите врсте излагања[1]. И треће: и једно и друго варира с обзиром на подручне и друштвене варијације језика. Но и Маретић и Мусић схватили су ове дистинкције донекле механички, пратећи само квантитативне, а не и квалитативне моменте.

а) Што се тиче првог и трећег, Маретић (1963: 616) нпр. овако резонује о употреби прећашњих времена:

> „У јужним крајевима" ови су облици чести „у обичном говору, а у осталим крајевима слабо. То се лијепо види из Вукових народних приповједака, гдје су ова два облика много обичнија у приповиједткама из јужних крајева неголи у онима које су из источних. У народним пјесмама (које не приказују вјерно обични говор) врло су обични и аорист и имперфект, – и ја мислим да се у много случајева узимају та два времена поради потреба стиха, тј. ондје гдје стих не допушта узети перфект, па је аналогија таквих стихова учинила те су аорист и имперфект продрли и у стихове у којима би могао (с обзиром на број слогова) стајати и перфект. У Вукову пријеводу Новог завјета има и једног и другог облика големо мноштво, зацијело поради црквенославенскога текста, који их има такођер сву силу и којега се Вук држао као у многоме којечему другом, тако и у овоме. За Вуковим пријеводом Новога завјета повео се Даничић у своме пријеводу Старога завјета, те оне облике употребљава врло обилно. У осталим Вуковим дјелима (па и у његовим писмима и преписци) ријетки су – према Новом завјету – поменути облици, особито имперфект".

Употреба облика варира, дакле, с обзиром на жанровски састав и социјални статус текста/дискурса.

б) Кад је реч о другоме, Маретић тврди (1963: 620): „Када казује што је у прошлости, то може да буде *приповиједање* или *приопћавање* или *јављање* или *спомињање*." Маретић не дефинише нити појмовно одређује своје категорије, већ само наводи примере, по којима се може претпоставити да је реч о вербатолошки одредљивим врстама излагања (исп. и: Јовановић Симић, Симић 2015).

б1) „Аорист (и имперфект) у *приповиједању* за догађаје који су се догодили у прошлости, значи дакле исто што и хисторички презент и перфект...": – Родитељи његови *иђаху* сваке године у Јерусалим о празнику пасхе. И кад му (тј. Исусу) *би*

[1] Подробније о томе в.: Јовановић Симић, Симић 2015.

дванаест година, *дођоше* они у Јерусалим... – „Мјесто аориста (и имперфекта) у приповиједању може се свагда узети хисторички презент...” (Maretić 1963: 621).

б2) *Приопћавање*: – Снио сам, кнеже, да ти јашеш на коњу, пак *загази* у једно велико блато и *заглиби се*, а ја *се деси* близу тебе, а ти ме *побрати*, те те *извади* из блата.

б3) *Јављање*: – уједанпут оборе ватру из пушака и стану викати: бјежите! *разби* нас ајдук Вељко!

б4) *Спомињање*: – ...ја сам вам неколико пута писао и говорио да се умирите и зулума оканите, а ви ме до данас *не послушасте*.

3. Једино што је могуће утврдити у разбору Маретићевих примера, јесте да је први узет из основног текста, а остала три из дијалошких реплика. Стога А. Мусић, нашавши се пред неразумљивим терминима, упрошћава Маретићеву схему сводећи је на три категорије, које назива ’стиловима’, и изједначава их заправо са жанровским врстама израза: „Та су пак три стила ова: 1. стил народне пјесме, у којем се обилно употребљава исторички презент имперфективног глагола а скоро никако презент перфективног глагола, 2. стил Св. писма (свечани стил), гдје се не употребљава исторички презент ни имперфективног ни перфективног глагола, 3. стил народне приповијетке (исторички стил), гдје се слабо употребљава исторички презент имперфективног а врло обилно исторички презент перфективног глагола...” (Musić 1926–1927: I, 113). Мусић уз то разликује ’приповиједање’ (П) од ’разговора’ (Р), тј. говор певача, одн. причаоца, од говора личности о којима је у песми или прози реч.

4. Тиме су заправо препознати различити слојеви структура, али нису различито терминолошки обележени: ’приповиједање’ и ’разговор’ у ствари су дистинктни типови излагања; на другом крају лествице, ’приповијетка’, ’пјесма’ и ’Св. писмо’ јесу производи излагања, и као такви могу се назвати (’микро-’ или ’говорним’) ’жанровима’ (у домаћој терминологији ’родовима’); а квалитативна својства обележена терминима ’приповједачки’, ’свечани’ и ’историјски’ – како рекосмо – јесу особине стилова. Укупна проблематика о којој је реч обухваћена је теоријским системом који смо ми назвали вербатолошким. У том контексту може се заиста говорити о жанровима, излагању и стиловима излагања као вербатолошким категоријама (Јовановић Симић, Симић 2015). Мусић даје квалификативне термине за ’стилове’, који би се могли систематизовати као поетички, свечани (мајестетички) и историјски (касније назван приповедачки)[2].

5. У оквирима које смо себи поставили у овом раду оправдано је, са гледишта Мусићеве класификације, говорити о ’приповједном’, на једној страни, али и ’разговорном стилу’ – на другој. Приповедање је, затим, праћено и описима, и баш је проблем односа међу приповедним и описним пасажима у народној приповеци актуелна тема о којој је могуће расправљати са различитих гледишта (Јовановић Симић, Симић 2015), а у том реду и са гледишта употребе временских облика. Ту долазе и подстицајни (императивни или сл.) искази јунака, те ’расудни’ (експликативни, аргументативни) искази и приповедачеви и његових јунака, који се по не-

[2] Остављамо по страни однос приповедног текста према историјском у разграничењу међу функционалним стилским формацијама.

опходности каткада јављају свуда, па и у народној причи: мисли и тумачења неких догађаја, изјаве о карактерима итд. Наш је задатак да размотримо у каквој су вези употреба глаголских облика и раслојавање текста по показаним трансверзалама.

2. Преглед грађе

1. Ваља одмах на почетку подсетити се на оно што Маретић и Мусић налазе: да основу народног причања чини 'хисторичка' (рекосмо: у каснијој српској терминологији приповедачка) употреба времена, нарочито презента, а да се у причама из Боке которске често уместо тих облика јавља аорист и имперфекат. Узећемо који пример из Вукове збирке (Вук 1969).

2. Прва је по реду приповетка 'Зла жена'. Анализираћемо најпре њен почетак:

> Путовао некуд човек са женом, па ударе преко ливаде скоро покошене, онда човек рече: „Ала жено!, лијепо ти је ова ливада покошена!" А жена: „Зар ти је напало на очи, те не видиш да то није кошено, него стрижено!" А човек опет: „Бог с тобом, жено! како ће се ливада стрићи? То је кошено, ето видиш откоса".

а) Цео се исечак понаша заправо као јединствена широка исказна форма у коју су укључене побочне форме дијалошких реплика. Такав утисак добија се од тежње ка сажетости излагања, јер други и трећи приповедни исказ тако су деформисани, да су сведени на минимум: 'А жена', 'А човек опет'. У сваку од њих, у прву развијену ('Путовао некуд човек са женом, па ударе преко ливаде скоро покошене, онда човек рече'), као и у две помоћне, уметнута је по једна дијалошка реплика. Тако оквирне форме чине приповедни низ, а дијалошке реплике имају статус допунских јединица.

б) На приповедној линији употребљена су три глаголска облика, сваки различит од друга два. Сваки од њих или успоставља догађај у однос према времену говорења, или пак просто локализује радњу у већ оцртаном временском оквиру.

б1) Крњи перфекат '*путовао* (некуд човек са женом)' издалека уводи слушаоца у причу тако што догађај описује као далеку неодређену прошлост чије су последице заправо почетни део сличице која настаје излагањем догађаја у низу облика који следе. Тако се садржај крњег перфекта показује као гранични моменат временског оквира описане ситуације која следи.

б2) За овим је приповедачки презент '(па) *ударе* (преко ливаде...)', који ту прошлост, заједно са скупом пратећих лексема развија у ширу ситуацију, и у ту ситуацију смешта радњу означену глаголом, одређујући је временски само као њен део.

б3) Трећи употребљени глагол има облик аориста '(онда човек) *рече*', којим причалац динамизује излагање и унеколико појачава тонус приповедања, које је пре тога показивало тенденцију опадања. То је постигнуто тиме што аорист на једној страни попут презента локализује радњу у ситуацији о којој је реч, а на другој је усмерен према времену говорења, указујући да се догађаји дешавају у прошлости. Бирелационалност прећашњих времена условљава појачање приповедног тонуса.

в) Даљи ток приче карактеришу слаба приповедна линија и снажан тон дијалога. Дијалошке форме су описне по основном смислу, као такве истичу предмет о

којем је реч – ливаду – и њену једну особеност, око које настаје распра: како је с ње скинута трава, која још стоји у откосима.

в1) Муж дивећи се истиче да је ливада ’покошена’. Обликом пасива више се упућује на резултат у оцртаној ситуацији у којој се води разговор него сам догађај који јој је претходио у неко неодређено време пре те ситуације. Излагање је делом описног, али делом и експликативног карактера: муж истиче особине ’ливаде’ као факторе њеног стања после ’кошења’.

в2) Друга реплика главнином је слична првој: двоструким пасивом ’(је) кошено’ и ’(је) стрижено’ наглашава статику ситуације, док презент ’(не) видиш’ слабом динамичношћу основног глагола није у стању да разбије ту статику. Битно је да оба облика развијају слику и карактеришу је као истовремену са самим разговором (однос према времену приповедања потиснут је у позадину). Но почетак перфектом активним ’(зар ти) је пало (на очи)’, експресивним ’зар’ и јаким пратећим лексемама – диктира врло снажан иницијални тон, који се затим одржава током целе реплике. И овде је у првом плану слика која припада ситуацији у којој се води разговор, а прошли догађај описан перфектом само је приказан као позадинска чињеница.

в3) Трећа реплика, са уводним експресивним изразом ’Бог с тобом’, те упитним тоном и обликом футура ’(како) ће се... стрићи?’ узлеће тонски према некој врсти крешченда, а опис који следи (’То је кошено, ето видиш откоса’) у ствари више је експликација него нарација, више је расудног него описног карактера, и у тој вербатолошкој врсти више подсећа на емфатичку персуазију него на аргументативни исказ. Временски односи на које упућују пасив и футур – готово су невидљиви, код пасива, или су сасвим невидљиви, код футура (он истиче модалну перспективу исказиву и потенцијалом – „Бог с тобом, жено, како би се ливада стригла?”). Експликација прераста у емфатичку констатацију.

3. Размотрићемо и наставак приче, чији је ток снажно ојачан на први поглед врло оскудним средствима:

> И тако човек доказујући да је кошено, а жена, да је стрижено, сваде се, и човек удари жену, па јој стане викати да уђути; а жена пристане поред пута уз човека, па му унесе два прста под очи, и њима стрижући као ножицама, стане викати: „Стрижено! стрижено! стрижено!” Идући она тако поред пута, а не гледајући преда се, него човеку у очи и у своје стрицкање, нагази на некакву рупу, која је од озго била прекривена откосима, и у њу упадне.

а) У исечку пред нама преовлађује приповедачки начин излагања, а употребљена је само једна дијалошка интарзија, лишена реченичних обележја, и понављањем прерасла у експресијски високо потенциран градацијски низ: „Стрижено! стрижено! стрижено!”

б) Остали део попуњен је приповедним текстом. Интересантна је обличка ситуација, јер се – на главном правцу приче – углавном смењују прилог времена садашњег (’доказујући’, ’стрижући’, ’идући’, ’гледајући’) и приповедачки презент (’сваде се’, ’удари’, ’стане (викати)’, ’пристане’, ’унесе’, ’нагази’, ’упадне’). Видан моменат јесте жива дискурсна прогресија излагања, и по томе би се рекло да је динамика догађања једина основа његова. Али ако наш исечак у мислима спојимо са претходно наведеним у јединствену целину (коју они у приповеци и чине), онда видимо да је динамика у ствари ограничена оквирном ситуацијом коју оцртава почетна слика. И цела приповетка заправо као да се креће у датом оквиру. Зато је

и могућа употреба презента за догађаје који се у том амбијенту описују. И ту је у ствари разлог и могућност за употребу приповедачког презента у српском језику уопште: он има локализацијску функцију јер смешта радњу у већ познати временски оквир.

в) Преостао је презентски облик ’(стане викати) да уђути’, који и на први поглед не стоји на главном трагу приповедања. Својим императивним значењем он сеже у постнарацијску сферу – означава дакле будућност у односу на време када се презент изриче.

4. Временски оквир је у народним приповеткама најчешће оцртан крњим перфектом, о чему сведочи почетак код низа приповедака Вукове збирке, нпр. ’Чардак ни на небу ни на земљи’: „Био један цар, па имао три сина и једну кћер коју је у кафезу хранио и чувао као очи у глави”; – ’Немушти језик’: „У некаква човека био један чобан који га је много година верно и поштено служио”; – ’Златна јабука и девет пауница’: „Био један цар па имао три сина и пред двором златну јабуку која за једну ноћ и уцвета и узре и неко је обере, а никако се није могло дознати ко”. Итд.

а) Тако у првом и другом наведеном случају за иницијалним крњим долази пуни перфекат. Рекло би се да крњи перфекат свој садржај износи у ослонцу на пуни, дакле да је ’Био један цар...’, или ’...био један чобан’ ослоњено на потоње ’коју је хранио и чувао’, или ’који га је... служио’. А нема потребе ни доказивати да је однос управо обрнут: пуни перфекат развија слику чији оквир поставља крњи облик, с тим што отвара перспективу и према приповедном времену као прошли догађај.

б) У трећем случају за крњим перфектом следују презенти, који свој садржај једноставно смештају у дати временски оквир као опште чињенице иза којих се крију поновљени догађаји. Но за презентима долази перфекат ’(никако) се није могло (знати)’, који такође има локализацијски карактер јер смешта свој садржај у оцртани оквир као и презент, али упућујући да се ради о прошлости у односу на време приповедања.

5. Није наравно истина да је крњи перфекат једини компетентан да дâ оквир за ситуацију догађања. Ту улогу може имати и пуни перфекат, као нпр. у приповеци ’За што у људи није табан раван’: „Кад су ђаволи отпали од Бога и утекли на земљу, онда су и сунце однијели са собом, па га ђаволски цар набио на копље и носио на рамену”; или ’Побратимски дарови’: „Причају људи да је у стара времена био некакав силан чоек који се никад Богу не мољаше, ни у цркву идаше, нити се по закону исповиједаше ни причешћиваше, него у свака безакоња упадаше, да је цијели град од њега на јадима био. Од више силе није хтио женити се као што Господ Бог заповиједа, него науми да вјенча аждају како ће више зло чинити, и упути се у некаку пустињу ђе су страшна језера, али не погоди пута, и тако га ноћ стигне те у некакој пећини занођи”.

а) Врло је карактеристичан први наведени случај. Пуни перфекти у низу заправо упућују на низ догађаја у сукцесији без уоквирења ситуације: ’отпали’, ’утекли’, ’однијели’, ’набио’. Напредовање дискурзије је стално, све до перфекта имперфективнога глагола, последњег облика у низу, који отвара догађаје у ширину и формира обрисе ситуације: ’и носио на рамену’.

б) Последњи случај је компликован уводном реченицом ’Причају људи...’ – која у ствари активира приповедно време као оријентациони моменат. Следи и временска одредба ’у старо време’, која тематику приче карактерише као прошлу

– а пуни перфекат ’(да) је био’ потврђује ту чињеницу и започиње излагање о тематици и коначно оцртава оквир ситуације збивања. Низ имперфеката описује скуп догађаја који један према другоме нису временски оријентисани, већ као на слици стоје један поред другог. Ако је могуће дочарати статику излагања, дакле изложити догађаје помоћу динамичких речи, али на начин који искључује прогресију, онда је то овде постигнуто. На крају као нека врста тумачења долази перфект који описује последице понашања јунака приче у расудном стилу.

5. Ми горе говорасмо о унапред датом временском оквиру који је оцртан перфектом, и у који бива смештан догађај или догађаји локализацијским начином описани, пре свега приповедачким презентом или имперфектом, а некад и перфектом. Као деманти такве тврдње може се, међутим, навести више примера где се на самом почетку приповедног низа употребљава презент. Нпр. у приповеци ’Међедовић’, коју ћемо описати нешто шире, почетак гласи:

> У некакоме селу пођу жене у планину да траже дивљега броћа, и тако врљајући по планини једна од њих заће и дође пред једну пећину из које изиђе међед те је ухвати и одведе унутра; и онђе живећи с њоме, жена затрудни и роди мушко дијете. Пошто дијете мало поодрасте, жена се некако украде и утече у село својој кући. Међед је једнако којешта доносио и дијете хранио, као и прије му матер. Кад дијете нарасте повелико, оно навали да иде из пећине у свијет. Међед га стане од тога одвраћати говорећи му да је он још млад и нејак, а у свијету има злијех звјерова који се зову људи, па ће га убити. И тако се дијете мало поумири и остане у пећини. Послије некога времена дијете опет навали да иде у свијет, и кад га међед није могао друкчије одвратити, а он га изведе пред пећину под једну букву, па му рече: „Ако ту букву можеш ишчупати из земље, онда ћу те пустити да идеш у свијет, ако ли не можеш, још ваља да сједиш код мене”. Дијете спопадне букву, па повуци тамо повуци овамо, али не може да је ишчупа; онда се опет врати с оцем у пећину...

Текст који смо навели вербатолошки је много компликованији од осталих горе навођених, и далеко сложенији него што би се очекивало према ономе што се мисли о народној приповеци као типу излагања који је врло прост по саставу.

а) Најпре нам ваља утврдити улогу почетног сегмента. Чини га исказ који се састоји из два доста јасно разграничена дела. Први део, низ приповедачких презената – описује временски неодређени низ догађаја који снагом сопственог израза ако не оцртавају ситуацију, онда ипак стварају утисак јединствене слике у чијем се оквиру нижу сукцесивни догађаји: ’пођу’, ’заће’, ’дође’, ’ухвати’, ’одведе’. Други део тога сегмента: „...и онђе живећи с њоме...” није временски, него смисаоно разграничен од првог, и ипак не чини с њим јединство, већ засебну целину, временски без обзира на то мање-више јединствену.

б) И други сегмент је разломљен у два дела, а од првога је одељен временском дистанцом која је обележена прилошким везником ’пошто’. Опет би оба дела сегмента била временски јединствена да није прилога ’прије’, којим је постављена граница. Пошто су временски односи регулисани прилошким речима, улога презента се сужава на локализацију догађаја у њиховом сплету.

в) Трећи сегмент почиње од временске реченице ’Кад дијете нарасте повелико’. Али поред даљег развоја догађаја, дакле приповедног стила излагања, долазе расудни искази који заустављају напредовање приче, и остављају утисак преласка на апстрактни ниво аргументативног типа излагања. Нпр. ’оно навали да иде из пећине у свијет’, сем динамичких црта које долазе од глагола ’навалити’ и ’ићи’, садржи и смисаоне елементе подстицајности, боље рећи самоафирмације. И поступак од-

враћања који предузима отац припада истом типу излагања. Даљи ток приче састоји се од приповедних и расудних елемената који се узајамно смењују, и тако омогућују напредовање, уз отварање видика према апстрактним сферама излагања.

Текст углавном садржи презентске облике, али повремено и друге, који обезбеђују варијацију излагања уносећи побочне временске моменте у општу ситуацију. Тако перфекат 'доносио је' и 'хранио', као што смо и горе видели, смештајући свој садржај у дати временски оквир, садржи значење прошлости у односу на приповедно време. Футур у реченици 'пак ће га убити' за ослонац има говор јунака приче, у односу на који се његов садржај одређује као будући, боље постериоран. Исто вреди и за облик у реченици 'онда ћу те пустити'.

6. После горњих анализа биће нам лакше да схватимо положај и улогу имперфекта као иницијалног облика у приповеци. Нека за пример послужи приповетка 'Дјевојка цара надмудрила':

> Један сиромах живљаше у једној пећини и немаше ништа до једну шћер, која бијаше много мудра и иђаше свуда у прошњу, па и оца свога учаше како ће просити и мудро говорити. Дође једном сиромах к цару да му штогођ удијели; цар га упита окле је и ко га је научио мудро говорити. Ови му одговори окле је и како га је шћер научила...

а) Разумети односе у овом исечку могуће је тек у поређењу са случајевима презента у истој позицији. Рекли смо да се презентом у почетним редовима текста приповетке ствара привид слике једино груписањем тих облика у скуп статичких описа који догађање приказују као јединствени скуп догађаја. Слично је у ствари и са имперфектом, с тим што се њиме отвара и релација према времену приповедања, којом се упућује да догађаји овоме претходе, да припадају прошлости. У нашем случају сем приказивања реалних дешавања – 'живљаше', 'иђаше', 'учаше' – имамо и 'немаше (ништа)', 'бијаше (много мудра)', што као расудно излагање појачава осећај сликовитости, и доприноси уоквирењу догађаја као јединствене ситуације.

б) Друге две исказне форме претежно садрже презенте 'дође (цару)', 'упита (га)', 'одговори му', '(окле) је', што их карактерише као локализационе форме које упућују на догађаје временски уоквирене претходно описаном ситуацијом. Остали облици нису на линији приповедања, већ представљају побочне рукавце. Футур '(како) ће просити (и мудро) говорити' са ослонцем на време када говори јунак приповетке, дакле на општу ситуацију оцртану облицима на главном правцу приче – означава будућност. Слично је и са перфектом у реченици 'ко га је научио', с тим што је овде у питању претхођење ситуацији.

3. Закључак

1. Нововремене студије о употреби глаголских временских облика не излазе из оквира реченице, тј. конкретне употребе форми, као и основне ћелије у којој се употреба дешава. У нашим вербатолошким испитивањима (Јовановић Симић, Симић 2015) показало се, међутим, да је за пуну спознају чињеница о тој теми неопходно у обзир узети најпре (микро)жанровске форме, као и остале вербатоло-

шке категорије, нпр. стилске врсте[3] излагања и функционално стилске особености текстова. На трагу тих истраживања, као њихови зачетници који нису наишли на разумевање својих савременика, нашли су се старији хрватски филолози Т. Маретић (1963) и А. Мусић (1927–1927), који између осталог препознају разлике међу 'стиловима'.

2. Анализе које смо обавили показују да су врсте излагања, било да се ради о жанровским или функционално стилским особинама њиховим – у тесној вези са употребљеним временским облицима. Колико показане особености излагања утичу на употребу временских глаголских облика, исто толико и њихове особености зависе од тога.

3. Ми смо пратили облике углавном у иницијалним пасажима приповедака јер се ту најбоље огледају значењске особености и улога глаголских облика, и онима који долазе непосредно за овима. Није било могућности да на овако ограниченом простору ширимо истраживање и на друге делове приповедног текста, али није то ни прека потреба да би се утврдиле релевантне чињенице. А утврдили смо да је најчешћи случај када глаголски облици уоквирују временску ситуацију, пре свега у почетним пасажима приче – управо крњи перфекат као облик за неодређену прошлост, који дозвољава скретање пажње на оно што следи по догађају (мање или више као његова последица). Тиме је обележена почетна граница ситуације у којој се развијају догађаји, и у којој се често формира слика као амбијент према којем се временски управљају употребљени облици.

4. Ти облици који представљају средишњи део ситуације по правилу су приповедачки презент – облик са локализацијском функцијом – или имперфекат, који локализацијску функцију комбинује са релационом, тј. са указивањем на прошлост у односу на време говорења о догађају. Ако ову потоњу улогу преузима перфекат, он поред релационог преузима и значење локализационо, и тада функционише слично имперфекту.

5. Све што рекосмо дешава се на тзв. главном правцу приповедања. Оно што налазимо на побочним смеровима углавном је срачунато на допуну и прецизирање приче. Дијалошке форме у својој позицији чине побочне елементе приче, али дозвољавају ширење у приповедни тип излагања.

6. Утврдили смо, на крају, да постоје приповедни, описни, експликацијски, аргументативни, подстицајни и сл. стилски обележени начини излагања – и да су у вези са различитим значењима личних глаголских облика.

7. На крају, глаголски облици играју врло важну улогу у изградњи језичких комуникативних форми, и одређују њихове особине.

Литература

Јовановић Симић Ј., Симић Р. 2015. *Вербатологија. Лингвистичке основе науке о вербализацији света*. Београд: НДСЈ, Јасен, 2015.

Maretić T. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1963.

[3] Исп. и: Симић 2001; Симић 2009.

Musić A. „Gnomički aorist u grčkom i hrvatskom jeziku.” *Rad Jugoslavenske akademije znanosti*, 112 (1892).
Musić A. „Zum Gebrauche des Praesens verbi perf. im Slavischen.” *Archiv für slavische Philologie*, 24 (1902).
Мусић А. „Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику I/II/III.” *Глас СКА*. N. CXXI. – Drugi razr. 66/1926, стр. 109–173; CXXIII. – Drugi razr. (67/1927): стр. 69–119; CXXVI. – Drugi razr. (69/1927): стр. 1–59.
Musić A. „Preterit futura u indoevropskim jezicima.” *Rad Jugoslavenske akademije znanosti*, 243 (1932).
Musić A. „Slovenski efektivni prezent.” *Rad Jugoslavenske akademije znanosti*, 253, 1935.
Симић Р. „Глаголска времена у зависним реченицама.” *Наш језик*, XV (1966): 1–2, стр. 1–57; 3–4, стр. 121–157.
Симић Р. *Општа стилистика*. Београд: НДСЈ, Јасен, 2001.
Симић Р. „Нормативни и употребни статус футуроида ’ћу/ћеш...+ да + презент’.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 38, св. 1 (2009): стр. 51–55.

Извори

Караџић В. С. *Српске народне приповијетке*. Београд: Просвета, 1969.

Jelena J. Jovanović Simić

STRUCTURE AND FUNCTION OF TIME FORMS IN THE NATIONAL STORY

Summary

The author in this study shows that not only the sentences, in which the personal verb form forms the core, but also the wider textual forms: genres and modes of exposure (as well as functionally stylistic forms) are of significance for the study of the nature of verbal times. From this point of view, an analysis of a number of folk tales was analyzed and their role in the construction of textual forms and stylistic features was monitored.

Key words: verbative, style, folk narrative, verbal form, time form.

811.163.1’367.625.43
091=163.41"12/13"
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch8

Гордана М. ЈОВАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
Институт за српски језик САНУ

Мирослав М. ВУКЕЛИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Класичне науке

О ПАРТИЦИПУ У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ СПИСУ *О ОСАМ ВРСТА РЕЧИ***

Од укупно четрдесет и три словенска списа чији је наслов *О осам врста речи*, два најстарија потичу из XIV и XV века и српске су редакције, док остали потичу из XVI и XVII века и они су руске, бугарске и молдавско-влашке редакције. Први се чува у Гилфердинговој збирци у Москви, а други у Хиландару. Оба списа су публикована. Хиландарски рукопис објавио је најпре Нићифор Дучић (1884), а после Ватрослав Јагић (1885–1895), који је у извесној мери исправио Дучићев текст, а сам спис опширно коментарисао. Рукопис из Гилфердингове збирке издао је знатно касније Екхард Вајер (1977), а издање прати и превод на немачки. Наравно, Јагићу овај рукопис није био познат.

Иако у наслову овога српскословенског списа стоји *О осам врста речи*, у њему се не расправља о свих осам врста, већ поглавито о имену, глаголу и члану, док се остале врсте речи набрајају. Међутим, у рукопису из Гилфердингове збирке, који је текстуално подударан са рукописима других словенских редакција, говори се укратко и о партиципу. У раду ће се говорити о партиципу као језичком феномену, а биће приложен и превод одговарајућег одељка о њему. Користиће се текст о партиципу који се налази у српскословенском Гилфердинговом рукопису, као и у каснијим руским рукописима које је објавио В. Јагић.

Кључне речи: врсте речи, именица, глагол, партицип, члан, падеж, дијатеза.

* gocaresavska@yahoo.com

** Овај рад настао је у оквиру пројекта „Обрада старих српских писаних споменика и израда *Речника црквенословенског језика српске редакције*” (бр. 178030), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја републике Србије.

У часопису *Зборник радова Византолошког института* објавили смо овај граматички спис према сачуваном рукопису српске редакције из XV века (Јовановић, Вукелић 2016). Имамо такође и рукопис српске редакције који потиче из XIV века, али он је издат знатно касније (1977) и наравно да за њега Јагић и Дучић нису знали (Weiher 1977). Сви остали сачувани рукописи су каснији: руске, бугарске, молдавско-влашке провенијенције (XVI, XVII век).[1] Архимандрит Ниħифор Дучић пронашао је српскословенски рукопис из XV века у Хиландару, на Светој Гори, па овај српскословенски текст називамо Хиландарским рукописом. Рукопис из XIV века је из Гилфердингове збирке, па га називамо Гилфердинговим рукописом.

В. Јагић је у свом раду представио, како каже, овај текст на следећи начин: „у двојаком виду, у обичном према руским списима XVI и XVII века и у српској редакцији према јединим досад познатом Хиландарском рукопису" (Ягичъ 1885–1895: 328). У Хиландарском рукопису изостављен је одељак о партиципу, по свој прилици због немарности преписивача, али се он наводи приликом набрајања осам врста речи: имѥ, рѣчь, причестиѥ (одн. партицип – аутори), различиѥ, имѣсто-имѥнѥ, прѣдлогъ, нарѣчиѥ, сьюзъ.[2] Он се налази у другом српскословенском рукопису, Гилфердинговом, као и у рукописима свих других словенских редакција. Текстуално одељак о партиципу је идентичан у свима њима – разлике су скоро занемарљиве и огледају се углавном у правопису или у понеком граматичком облику, тако да се може слободно рећи да је у свим редакцијама текст о партиципу истоветан.

*

„Језик старе књижевности слаб је путовођа кроз историју језика уопште. Тако на писаном фонду православне тзв. светогорске традиције веома богато документоване, ми не откривамо слику развоја неког одређеног, било којег говора, већ само слику еволуције, па и инволуције напора и успеха у писменом изражавању тадашње културе, вере, знања и забаве. У најбољем случају, то је историја старословенског језика српске редакције или српске варијанте онога што се данас назива књижевнословенски или општесловенски језик, са многоврсним знацима средњовековних литерарних обичаја [...] али то није историја српског или српскохрватског језика" (Грицкат 1969: 6).

Овим речима, које је написала изузетни филолог и лингвиста Ирена Грицкат, започињемо наш рад који обрађује српскословенски период нашег језика књижевности, а у оквиру њега и питање партиципа, који је за наш језик књижевности пре-

[1] Овај граматички спис сачуван је у четрдесет и три рукописа, а два најстарија рукописа – један из XIV и један из XV века – српске су редакције; остали – руске, бугарске и молдавско-влашке редакције – много су млађи. Ово значајно дело јужнословенске средњовековне књижевности опширно је представио В. Јагић у првом тому своје монографије *Исслѣдования по русскому языку*, Санктпетербургъ 1885–1895, 327–365. Н. Дучић је објавио хиландарски рукопис српске редакције у: *Старине хиландарске*, прештампано из Гласника СУД 56, 1884, 78–86. Године 1977. Екхарт Вајер (Ekhart Weiher) издао је Гилфердингов рукопис са преводом на немачки, који се сматра за досад најстарији познати текст овога списа, и то српскословенске редакције.

[2] Из правописних разлога наводимо и како је овај низ написан у Гилфердинговом рукопису: имѥ, рѣчь, причестиѥ, различиѥ, имѣстоимѥнѥ, прѣ(д)логъ, нарѣчиѥ, сьюзъ. У овом српскословенском рукопису заступљен је углавном рашки правопис, што се види, између осталог, у писању прејотованог вокала ѥ; в. Ягичъ 1885–1895: 329.

узет из старословенског језика. Наиме, та категорија није била својствена српском народном језику баш као ни другим словенским језицима.[3]

А којим редоследом су се губили? На основу података у старословенском, руском и српскохрватском,[4] Љ. Суботић је установила следећи редослед: најфреквентнији је био партицип на *-ћи*, за њим је партицип на *-виши*, а на трећем месту је партицип на *-мъ*, који је и најмалобројнији; другим речима, најпре се губио партицип на *-мъ*, затим партицип на *-виши*, и најзад партицип на *-ћи* (Суботић 1984: 5–81). Код сва три ова партиципа доминантна је атрибутска функција. Све остале су, према налазима Љ. Суботић, заступљене у много мањем броју (Суботић 1984: 68–69). А према М. Пешикану, предикатска функција је сасвим потиснута из српскохрватског језика, уколико је у њему и постојала, можда заједно са партиципима атрибутске функције (Пешикан 1959: 89). У старословенском језику, поред партиципа у атрибутској функцији, јављају се и релативне реченице које су, према М. Пешикану, „знатно гипкије средство него партиципи", односно „у старословенском језику не могу у истој мери означити временску разлику (садашњост, прошлост, будућност) као релативне реченице" (Пешикан 1959: 90).

**

Ове неколике напомене о партиципима у српском (и хрватском) језику само у елементарним цртама говоре понешто о партиципима, али сматрамо да је и ово довољно да се схвати питање партиципа у нашем спису *О осам врста речи*.

Потребно је истаћи да је тај одељак прилично сиромашан и штур и по садржају и по обиму. Уосталом, Јагић вели да се сви сачувани текстови овога граматичког списа међусобно слажу и да досад није пронађен ниједан текст који би се разликовао од осталих. Овај словенски назив је буквални превод са грчког περὶ τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου (Ягичъ 1885–1895: 345). Јагић је такође приметио да је „његов садржај на чудан начин нејасан, недоследан у излагању, /пун је/[5] понављања и противречности – и све се то налази у свим досад познатим рукописима" (Ягичъ 1885–1895: 345). За сада није пронађен грчки предложак на који би се српскословенска компилација директно ослањала. Тешко је одговорити откуда таква фрагментираност словенског текста – „да ли потиче из грчког текста или су у питању други разлози" (Ягичъ 1885–1895: 346). Правилно је такође примећено да се српска редакција овога текста завршава: „И о овоме довде." Могло би се устврдити „као да је писац осећао да нешто недостаје и намерно је желео уверити читаоца да даље ничега нема" (Ягичъ 1885–1895: 346), али је вероватније да се радило о једном формулаичном завршетку, познатом још од Аристотелове *Поетике*, као што смо то и рекли у свом раду (Јовановић, Вукелић 2016: 297, нап. 16).

[3] Владан Јовановић (2017: 87–101) добро је формулисао основна питања која се тичу партиципа као посебне врсте речи и као посебног система, истичући да су се „неки корелати старих партиципа сачували у српском језику (трпни глаголски придев). Од облика партиципа презента активног и партиципа претерита активног I, постали су још доста раније глаголски прилози односно герунди, који су и данас део граматичког система српског језика (глаголски прилог садашњи и глаголски прилог прошли)" (Јовановић 2017: 87, и нап. 1).

[4] Употребљавамо термин „српскохрватски" ако је тако у ауторском тексту из кога цитирамо.

[5] Између две косе црте налазе се ауторски коментари, додаци.

Осим тога, садржај трактата није у потпуној сагласности са насловом. Од осам врста речи, од којих је о свакој требало бар понешто рећи, говори се о именицама и глаголу, уз неке напомене о партиципу[6] и члану. Међутим, о заменици, прилогу, предлогу и везнику ништа није речено. Тако, на пример, у словенском тексту писац-Словен напомиње да ће се говорити о прилогу „тамо где му је по чину место" (Ягичъ 1885–1895: 346), али о прилогу ништа није речено. И тако је у списима свих редакција.

***

Карактеристично је да словенски писац-компилатор о једној истој ствари говори два пута, али према различитим изворима, као што је, на пример, редослед падежа: *номинатив*, *генитив*, *акузатив*, *датив*, *вокатив*, док ће на крају разматрања редослед бити другачији, односно уобичајен: *номинатив*, *генитив*, *датив*, *акузатив*, *вокатив*. Јагић ће рећи и то да ни у једном грчком извору није могао пронаћи овај редослед падежа, али упућује на неке алузије које се налазе код Хировоска, где се објашњава зашто треба датив да претходи акузативу (Ягичъ 1885–1895: 347).

Даље, о номинативу се ништа не говори, али Јагић ће рећи и следеће: „Код нас се 'падение' излаже у том смислу да се сви коси падежи налазе у некој зависности од номинатива 'правога': пада и раћа се од номинатива сваки падеж." Јагић признаје да у грчким граматикама није могао пронаћи такав поглед на номинатив. У њима се налази да само генитив проистиче из номинатива, датив из генитива и акузатив из датива (Ягичъ 1885–1895: 362).

Треба рећи да нешто раније Јагић говори о томе да се о косим падежима (падение) говори у првом делу трактата, али да одговор није задовољавајући и прилично је нејасан. Уместо да се тачно објасни шта је то „падение", дата је кратка карактеристика сваког падежа, али не и номинатива. „падение" је реч која означава род, а у обрнутом преводу на грчки гласи ἡ πτῶσις ἐστι λέξις σημαίνουσα τὸ γένος. Изгледа да је овде реч о генитиву, јер Хировоско говори: ἡ δὲ γενικὴ λέγεται κτητικὴ δὲ καὶ πατρικὴ, ἐπειδὴ δι' αὐτῆς ποιούμεθα τὰ γένη, τὰ κτήματα καὶ τὰς πατρίδας. Грчкоме τὰ κτήματα у словенском тексту одговара реч „стѧжание",[7] али је уз ово додато још и „часть"[8] као значење генитива.[9] За датив додато је још „данiе"[10], као и код Хировоска ἐπειδὴ δι' αὐτῆς ποιούμεθα τὰς δόσεις, а за акузатив /додато је/ „вина",[11] код Хировоска: ἐπειδὴ αἰτίαν σημαίνει. Еквивалент Хировосковом примеру за „вина" у нашем спису изабран је, како каже Јагић, „из друге области": „ради човека сиђе бог на земљу".[12]

---

[6] У српском Хиландарском рукопису партицип је само поменут у оквиру броја осам (врста речи), али даље се о њему не говори, чак ни у сасвим сажетом виду, као у рукописима других редакција.

[7] У Гилфердинговом рукопису: стѣжанiе (Weiher 1977: 412); наводимо као пример српскословенског облика.

[8] часть = део, стѧжание = власништво, посед, имање. Реч је о партитивном генитиву.

[9] часть или стѧжание нєзнаменуєтъ рождьша. Овако је код Јагића, али очигледно је да треба нaзнaменyєтъ, као што је код Гилфердинга (Weiher 1977: 412).

[10] данiе = давање.

[11] вина = кривица. О проблематици и именовању падежа в. Јовановић, Вукелић 2016: 299 (в. под нап. 2).

[12] Превели смо тачно како је код Јагића (1885–1895: 362); наравно не ради се о акузативу, већ о генитиву.

****

ПРЕВОД. Партицип је реч која има нешто што је својствено глаголу и нешто што је својствено именици; ово је партицип: пишѧн, гл҃а҃н, бі҃ан, пишѫ҆щн, гл҃ю҆щн, бію҆щн, ѥ҆же пишѫ҆ще, ѥ҆же гл҃ю҆ще, ѥ҆же бію҆ще.[13] Ово је активни партицип у облику три рода. Пасивни партицип је ово: пишемыи, гл҃е҆мыи, бі҃емыи, пишемаѧ, гл҃е҆маѧ, бі҃емаѧ, пишемо, гл҃е҆мо, бі҃емо;[14] пратећих категорија је осам: родови, видови, творбе, бројеви, падежи, дијатезе,[15] времена и конјугације. Стога се и зове партицип јер је обележје и именице и глагола. Он /тј. партицип/ нема никакву самосталну особину, /својство/.[16] Именицу обележавају: родови и падежи. Шта је род – рекли смо /говорећи/ о именицама, а чуј шта је падеж. Падеж је реч /односно, облик речи/ који означава род или део,[17] или посед[18] /припадање, имање, власништво/, или давање /односно датив/, или кривицу бића /односно акузатив; в. о овоме у нап. 15/. Генитив означава део или власништво;[19] кажемо: глава, или рука, или нога је Павлова; даље: дом, или животно власништво је Петрово. Реч којом се исказује /да је нешто/ Павлово или Петрово јесте генитив. Датив је кад кажемо: „Дај Петру хлеба” – ово „Петру” је датив; акузатив је кад кажемо да је Бог ради човека сишао на земљу. То „човека” је акузатив.[20] Именички падежи разликују се један од другога и према номинативу, према његовом крајњем слову. Право значење је од /глагола/ падати. Пада и рађа се од номинатива сваки падеж. Због овога партицип припада именици. Глаголима су својствени: дијатезе, времена и конјугације. Шта је то, рекли смо у оквиру именица; даље, шта је број, и творба, и вид рекли смо /говорећи/ о именицама и глаголима. И то би био партицип (Ягичъ 1885–1895: 340–341).

---

[13] У Гилфердинговом рукопису: пишен, гл҃ѣн, бнѣн, пишѫщı, гл҃ю҆щн, бнющн, ѥ҆же пишѫщѥ, ѥ҆же гл҃ю҆щѥ, ѥ҆же бнющѥ (Weiher 1977: 410).

[14] У Гилфердинговом рукопису: пишемы, гл҃е҆мы, бнѣмы, пишема, гл҃е҆ма, бнѣма, пишемо, гл҃е҆мо, бнѣмо (Weiher 1977: 410). Петар Ђорђић је обрадио још давне 1931. године најпре проблематичне облике овога партиципа из старословенских граматика, на пример, Миклошић је у своју граматику из 1850. године унео облике типа: словомъ, негасом, ирокъ (!), гороѫъ, нѣѣнѣмъ (Ђорђић 1931: 92). Тако је и у другим старословенским граматикама, на пример, у Шлајхеровој, у Лескиновој; код J. Лосја налазимо, на пример, zь niemъ, obręštemъ (Ђорђић 1931: 93). П. Ђорђић ће рећи да је овај трпни придев садашњег врмена „престао да буде жив и продуктиван у свим досадашњим словенским језицима и у већини од њих не јавља се ни у најстаријим споменицима” и да је пуну употребу тога трпног придева сачувао [...] само старословенски језик” (Ђорђић 1931: 95).

[15] Залог (дијатеза). Словенски термин *залог* дефинише се као глаголска категорија чија се улога одређује у зависности од тога да ли субјекат врши радњу (актив) или јој се подвргава (пасив), односно у ком се стању налази субјекат према радњи израженој глаголом. Јагић ће рећи да се у анализираном спису *О осам врста речи*, сагласно граматичким теоријама Дионисија и других каснијих граматичара, одређују три дијатезе (залога): актив, пасив и нешто између актива и пасива, грчки ἐνεργητικὴ διάθεσις, παθητικὴ διάθεσις, μέση διάθεσις (Ягичъ 1885–1895: 357).

[16] Овакве речи изречене о партиципу (да нема никакву самосталну особину, својство) Јагић није нашао у њему познатим текстовима, али оне делимично подсећају на следеће место код Хировоска: ἡ μετοχὴ οὐδὲν ἄλλο ἐστίν, εἰ μὴ ὄνομα καὶ ῥῆμα (Ягичъ 1885–1895: 361).

[17] Партитивни генитив.

[18] Посесивни генитив.

[19] Треба обратити пажњу на то да се облици генитива једнине замењују заменицама на овъ, инъ чловѣковъ ум. чловѣка, женина ум. жены, па чак и естествово ум. естества; у двојини женски род гласи женинѣ ум. женѹ (Ягичъ 1885–1895: 363).

[20] Наравно да ово није акузатив него генитив.

*****

Као закључак навешћемо Јагићеве речи којима завршава своје коментаре о тексту списа *О осам врста речи*: „Ја долазим до закључка да је спис *О осам врста речи* састављен на основу веома касних грчких образаца, негде у Србији током 14. века, пре ће бити на почетку, или у првој половини тога столећа, него на крају. Из српских текстова овај спис је прешао, уз уобичајену прераду, у бугарске а нарочито у молдавско-влашке текстове, који су са своје стране послужили као извор за ширење овога списа у руској књижевности. Ја бих радије говорио о почетку или половини, него о крају 14. века зато што је крајем тог столећа живео и писао своје граматичке расправе Константин".

Са своје стране додајемо: била је то веома занимљива личност, Бугарин родом, који је највећи део живота провео у Србији, по свој прилици у окружењу деспота Стефана Лазаревића, и оставио драгоцена сведочанства о животу тадашње Србије, о личности деспотовој, о обичајима на двору и у народу. Саставио је два знаменита дела; једно носи наслов *Сказаније о писменех* (*Повест о словима*), а друго је *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*. Због своје учености назван је Филозофом.

******

Овај изванредно важан граматички трактат *О осам врста речи* треба и даље да буде предмет проучавања слависта у свим словенским земљама, нарочито у оним у којима је био преписиван и распрострањиван. Историчари старословенског и других словенских језика наћи ће у њему доста материјала који би требало детаљније и свестраније обрадити и разматрати са одређеном дозом критичности, али и добронамерности, ценећи усрдност и труд наших писмених и за оно време несумњиво образованих монаха.

Литература

Weiher E. „Die älteste Handschrift des grammatischen Traktats." Graz: *Über die acht Redeteile*, *Anzeiger für slavische philologie*, Band IX/2, 1977.

Јовановић Г., Вукелић М. „Хиландарски спис о Осам врста речи – превод са српскословенског језика и коментари." *Зборник радова Византолошког института*, књ. 5 (2016): стр. 293–322.

Грицкат И. „Језик књижевности и књижевни језик – на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха." *Јужнословенски филолог*, књ. XXVIII, св. 1–2 (1969): стр. 1–35.

Дучић Н. „Старине хиландарске." Прештампано из *Гласника СУД*, књ. 56 (1884): стр. 78–86.

Ђорђић П. „О старословенским трпним придевима." *Јужнословенски филолог*, књ. XI (1931): стр. 89–172.

Ягичъ И. В. „IV. О восьми частяхъ слова.” *Изслѣдованія по русскому языку*, том I, Санктпетербургъ, 1885–1895: стр. 326–365.

Јовановић В. „Партицинска обазовања на *-ћи* и *-вши* у савременим текстовима српског православног богослужења.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LX, бр. 1 (2017): стр. 87–101.

Пешикан М. „Неке напомене о развоју активних партицина у српскохрватском језику.” *Зборник за филологију и лингвистику*, књ. II (1959): стр. 88–106.

Суботић Љ. „Судбина партицина у књижевном језику код Срба у 19. веку.” *Прилози проучавању језика*, књ. 20 (1984): стр. 5–81.

Gordana M. Jovanović
Miroslav M. Vukelić

PARTICIPLE IN THE SERBIAN SLAVONIC TEXT *THE EIGHT PARTS OF SPEECH*

Summary

Out of forty-three Slavonic texts entitled *The Eight Parts of Speech*, the earliest two originate from the 14th and 15th centuries and they belong to the Serbian recension. The others date back to the 16th and 17th centuries and they belong to other recensions of the Old Church Slavonic language: Russian, Bulgarian and Moldavian-Vlach. One Serbian Slavonic manuscript is part of Hilferding's collection in Moscow, whereas the other is kept at Hilandar. Both texts have been published. The Hilandar manuscript was first published by Nićifor Dučić (1884) and subsequently by Vatroslav Jagić (1885–1895), who partially corrected Dučić's text and provided extensive commentaries. The manuscript from Hilferding's collection was published much later by Eckhard Weiher (1977) and this edition is accompanied with a translation into German. Jagić was certainly not familiar with this manuscript.

Although the title of this Serbian Slavonic text is *The Eight Parts of Speech*, it does not discuss all of the eight parts of speech but mainly focuses on nouns, verbs and articles, while the other parts of speech are merely listed. However, the manuscript from Hilferding's collection makes a brief reference to the participle. The paper discusses the participle as a linguistic phenomenon and it also brings the translation of the section of the text where the participle is mentioned. We will also use the reference to the participle from the later Russian manuscripts published by Jagić (1885–1895).

Key words: parts of speech, noun, verb, participle, article, case, diathesis.

811.163.41’367.624
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch9

Душка Б. КЛИКОВАЦ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик с јужнословенским језицима

О СИСТЕМУ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА ЗА МЕСТО У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ПРИЛОГ *ТАМО*

У раду се, на примерима из корпуса, детаљно анализира употреба прилога *тамо*. Испитује се егзофоричка и анафоричка употреба тог прилога и његова употреба као корелатива месних клауза, а у оквиру егзофоре – његова употреба у физичком и метафоричким просторима. Утврђује се да њиме говорник увек упућује на место удаљено од себе (и саговорника) – да је, другим речима, увек 3. лица – и да се вишеструко чешће употребљава да упути на место на којем се нешто налази него на место завршетка кретања. У раду се анализирају и односи прилога *тамо* према прилозима *онде* и *онамо* – који имају ужа значења и које је он у савременом језику готово сасвим потиснуо, према прилозима *овде* и *овамо* – са којима улази у опозицију, и према прилогу *ту* – с којим типично улази у опозицију, али с којим је у одређеним приликама и еквивалентан.

Кључне речи: савремени српски језик, показне речи, заменички прилози, прилог *тамо*, граматичка категорија лица, егзофора, анафора, појмовна метафора.

1. Увод

1.1. Циљ рада

Као што је добро познато, систем показних речи у српском језику (и другим књижевним језицима насталим на истој дијалекатској основи, а и у самим тим дијалектима) различит је од оних у другим словенским језицима (осим у македонском), по томе што је троличан – организован према учесницима у комуникацији. Тако показне речи с кореном *-в-* упућују на простор говорника, оне с кореном (-)*т-* на простор саговорника, а оне с кореном *-н-* на простор особе која не учествује у комуникацији, што практично значи – на појам удаљен од саговорника; стога смо их назвали показним речима 1, 2. одн. 3. лица (в. Кликовац 2010). Тај принцип, међу-

* klikovac@rcub.bg.ac.rs

тим, није доследно спроведен. То се нарочито добро види у подсистему заменичких прилога за место, који према кореновима изгледа овако (наводимо само најуобичајеније ликове тих прилога):

	Заменички прилози...				
	...за место на којем се нешто налази/одвија	...за место завршетка кретања одн. правац кретања	...за место које је путања кретања	...за место почетка кретања	...за место које је крајња граница кретања
За 1. лице	овде	овамо	овуда	одавде	довде
За 2. лице	ту	тамо	туда	одатле	дотле
За 3. лице	онде	онамо	онуда	оданде	донде

Иако има аутора који сматрају да подсистем месних прилога (треба да) функционише управо тако (нпр. Бабић и др. 1991: 721–723), примећено је да је употреба неких од тих прилога другачија, и то у односу на оба параметра из табеле – и на врсту места и на положај тог места према учесницима у комуникацији. Један од њих је прилог *тамо*, који ће бити тема овог рада. Циљ нам је да детаљно испитамо његову употребу, као и његов однос према заменичким прилозима *онде*, *онамо*, *ту*, *овде* и *овамо*, и тако утврдимо његово место у систему заменичких прилога за место.

1.2. Прилог тамо *у досадашњој литератури*

У *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (одсад: *РМС*) прва дефиниција под одредницом *тамо* гласи „у том правцу, на ту страну", а друга „на том месту, ту"; те дефиниције преузима и *Речник српскога језика* (надаље: *РСЈ*). Из дефиниција би се, дакле, закључило да тај прилог указује на исти део простора као заменица *тај* – дакле, на простор који припада саговорнику – с тим што може означавати и место завршетка кретања (одсад: МЗК) и место на којем се нешто налази/одвија (одсад: МН).

Исто – кад је у питању прилог *тамо* – поступа и С. Кордић (2002: 94); ево како изгледа за нас релевантан део њене табеле која приказује показне речи у хрватскосрпском и македонском језику:

ovdje/tu	tu/tamo	ondje
ovamo	tamo	onamo
ovuda	tuda	onuda

У свом раду о месним клаузама у српском језику (Кликовац 2001, фн. 12) узгредно коментаришемо употребу прилога *тамо*: прихватајући, на основу дефиниција из *РСЈ*, да он може бити 2. лица, констатујемо да има разлога сматрати и да може упућивати и на простор 3. лица, тј. на простор далеко и од говорника и од саговорника, било да је у питању значење МН или МЗК. Као потврду наводимо примере *Иди тамо!* у значењу „на место удаљено од нас обојице", *Пошао сам тамо*

одн. *Моја кућа је тамо* с гестом којим се упућује на удаљен простор, као и случај кад тај прилог означава потцењивање, омаловажавање (*дружити се тамо с неким*), будући да је то значење изведено из значења физичке удаљености.

Анализирајући граматичку категорију лица код показних речи у српском језику (Кликовац 2013) констатујемо, такође узред, да прилог *тамо* типично означава МЗК или МН далеко од говорника, те да чак и у примеру као што је *Дођи ћу тамо код тебе* не упућује на место близу саговорнику, него на место удаљено од говорника.

Најзад, Пипер и Клајн (2014: 202) наводе следећу табелу са заменичким прилозима за место:

где?	*овде*	*ту*	*(онде)*, *тамо*
(камо?), *куд(а)?*	*овамо*	*тамо*	*онамо*
куд(а)? (= којим путем?)	*овуда*	*туда*	*онуда*

У коментару кажу и следеће: „облик *тамо* у савременом српском језику више не означава само смер кретања него може означавати и (удаљено) место, што значи и прилог *онде*" (стр. 203). Додајемо да аутори очигледно сматрају да *тамо* може упућивати и на место близу саговорнику и на место далеко од говорника и саговорника.[1]

1.3. Теоријске основе

У овом истраживању биће нам важне поставке когнитивне семантике – нарочито теорија прототипа (в. нпр. Тејлор 2003) и теорија појмовне метафоре (в. Кликовац 2004, 2006; Расулић 2004). У вези с употребом заменичких речи усвајамо појмовна и терминолошка решења И. Клајна (Клајн 1985): у оквиру упућивања (*деиксе*) разликујемо *егзофору*, која је упућивање на ванјезичку стварност, и *ендофору*, која је упућивање на садржину контекста – претходног (*анафора*) или оног који следи за показном речју (*катафора*). Ако је указивање праћено гестом, то је *остензивна егзофора*, а ако говорник упућује на појам који постоји у његовим мислима – *ментална деикса*. Ако говорник упућује на претходне делове свог текста, у питању је *аутоанафора*, а ако упућује на делове саговорниковог текста – *хетероанафора*.

1.4. Корпус

Основни корпус за ово истраживање – биран тако да у њему засигурно буде посведочена и егзофоричка употреба показних речи – сачињавају следећа дела:

[1] Табела, као и коментар испод ње, преузети су из граматике И. Клајна (Клајн 2005), у којој стоји и да се прилог *онде* „данас осећа као застарео или књишки" (стр. 155). – О прилогу *тамо* говори и Пипер (1998), у оквиру своје студије о заменичким прилозима у српскохрватском, руском и пољском језику, али његов закључак у погледу тога где се налази место на које говорник упућује прилогом *тамо* није јасан. Наиме, рашчлањујући заменичке прилоге на семантичке компоненте, аутор прилогу *тамо* придаје на неким местима обележје дисталности – што значи да тај прилог указује на нешто што се налази изван домена говорне ситуације (тако на стр. 33, 36, 39, 40, 41), а на неким местима обележје периферности – што у ауторовој терминологији значи да упућује на нешто што је у близини саговорника (тако на стр. 18 и 42).

Сумњиво лице Б. Нушића (скраћеница: Н.), *Травничка хроника* И. Андрића (скраћ.: А.), *Људи говоре* Р. Петровића (скраћ.: П.), *Корени* Д. Ћосића (скраћ.: Ћос.), *Башта сљезове боје* Б. Ћопића (скраћ: Ћоп.) и *Антологија народних приповедака* (ур. М. Ђурић; скраћ.: *Ант.*).[2] Ексцерпирани су и примери из корпуса разговорног језика С. Савић и В. Половине (Савић и Половина 1989). Тај корпус нам је донео око 400 примера употребе прилога *тамо*. У обзир су узети и примери из *РМС*. За додатну проверу и илустрацију неких ређих значења послужио нам је електронски корпус српског језика, који се развија на Математичком факултету Универзитета у Београду (скраћ.: ЕК),[3] из којег смо прегледали више стотина примера.

2. Употребе прилога *тамо*

2.1. Егзофора

2.1.0. Говорник прилогом *тамо* може указивати на две врсте места – на МН (т. 2.1.1–2.1.3, 2.1.5) и на МЗК (т. 2.1.4). Такође, то може бити место у физичком простору (т. 2.1.1–2.1.4) или у неком апстрактном (метафоричком) простору (т. 2.1.5).

2.1.1. Размотрићемо најпре случајеве кад говорник прилогом *тамо* указује на место на којем се нешто налази одн. одвија, и то у физичком простору.

(а) У најтипичнијем случају, у говорној ситуацији се налазе и говорник (Г) и саговорник (С), а Г прилогом *тамо* С-у указује на место које је сразмерно далеко од обојице[4] и које обојица виде (или бар виде смер у којем се оно налази). *Тамо* свој тачан садржај добија из говорне ситуације: Г на одговарајуће место мора упутити неким гестом (остензивна егзофора). Осим *тамо*, у исказу може бити употребљена још нека заменичка реч 3. лица: *ено* (пр. 2), *онај* (пр. 2) поимениčено *оно* (пр. 3).

(1) Милош спопаде Сајана под руку и поведе га до ивице заравањка. **Одатле се, као на длану, видио хан у долини**, око кога су се мотале групице непријатељских војника, ситних као мрави. [...]
– Сјећаш ли се, Сајо, некад смо се тамо, зими, заједно играли, и то баш највише „жмирке", око каца у остави? (Ћоп.)[5]

(2) – **Ено**, **оно** тамо ти је ме... медреса, **она** путаста кућа, **видиш ли**? (Ћоп.)

(3) – Ама, шта ти је то халка, другарице? – чуди се Марко. [...]
– Па **оно** тамо. **Видиш**, тамо – неодређено показује нена некуд у правцу Саве. (Ћоп.)

Уз прилог *тамо* (по правилу испред њега), и то без паузе одн. зареза између њих, може стајати адвербијал који експлицитно именује место на које *тамо* упућује. Строго говорећи, *тамо* је тада информативно редундантно; међутим, њиме говорник експлицитно усмерава саговорникову пажњу на неки елеменат говорне ситуа-

[2] Сва ова дела, осим *Травничке хронике*, доступна су на сајту Учитељског факултета Универзитета у Београду (www.uf.bg.ac.rs).

[3] *Корпус савременог српског језика*, доступан на адреси www.korpus.matf.bg.ac.rs.

[4] Како ће се из примера видети, од говорне ситуације зависи шта значи „сразмерно далеко": у питању може бити растојање од неколико метара до много километара.

[5] У примерима подвлачимо, уочљивости ради, прилог *тамо*, а друге релевантне делове истичемо полумасним слогом.

ције и тако исказ везује за говорну ситуацију, чинећи га живљим.[6] Строго говорећи, и гест је редундантан, али је обично ипак ту, можда најчешће у виду погледа или покрета главом.

(4) Једна соба отворена, и тамо далеко на крају види се златни кревет. Тада рече тета: – **Ено**, побратиме, видиш тамо **на крају** онај златни кревет, ту лежи царева кћи [...]. (*Ант.*)
(5) – Та је земља тамо **на истоку** [...]. (*Ант.*)

(б) У следећем случају место на које Г упућује прилогом *тамо* не види се. Тада може бити врло далеко (пр. 7, 8), али то може бити и суседна просторија (пр. 6). Г може прилогом *тамо* упућивати и на С-ово пребивалиште, које је удаљено од места комуникације (пр. 9).

Пошто се место на које *тамо* упућује не види, уз тај прилог мора стајати неки адвербијал који ће то место експлицитно означити. И у овом случају *тамо* је информативно редундантно, али везује исказ за говорну ситуацију, на исти начин као и у претходном случају.

(6) ЈЕРОТИЈЕ: Чим дође господин Жика, нека дођу сви овамо. Не могу тамо **у канцеларији** ни да разговарам поверљиво. (Н.)

(7) Ехи, не зову тебе џабе тамо **у Лици** „Дрмогаћа". (Ћоп.)

(8) „Путник" већ гради **код Сребренице** тамо... (*Разг.*)

(9) – А како је тамо **код тебе**? Како твој старац? – Врло му је рђаво, он ће можда данас умрети – одговори Аљоша [...]. (ЕК: Ф. Достојевски, *Браћа Карамазови*)

(в) Могућа је, мада ређе, и ментална егзофора: место на које Г упућује прилогом *тамо* далеко је и од њега и од С-а, они га не виде, али га Г не именује, него се оно некако подразумева:

(10) Напопастили ме тамо [=у затвору] као коњске муве: те зашто си бацио америчког поглавицу, а сребром уоквирио тога свога, како ли ти се само зове, те је ли крађу мјесто тамо [= у свињцу], срамота је и рећи гдје, те припознајеш ли ти своју вјеру православну и Оченаш, па знаш ли за крст и јеванђеље, те ово, те оно... (Ћоп.)
(11) Ја не знам ко кога тамо гађа / тамо **у Бубањ потоку**. (*Разг.*)[7]

У сва три случаја (*а*, *б* и *в*) могуће је да у говорној ситуацији постоји само говорник, а да С-а нема; тада писац преноси читаоцу Г-ов унутрашњи монолог. У том случају мора бити експлициран адвербијал који ће читаоцу ставити до знања на које место Г мисли; због тога *тамо* не доноси никакав нов податак о месту на које упућује, али има другу важну функцију: да сигнализира читаоцу да је та мисао

[6] Не чини то говорник *да би* исказ везао за говорну ситуацију одн. *да би* га учинио живљим, него исказ природно извире из говорне ситуације и стога је инхерентно везан за њу. Из те инхерентне везаности за говорну ситуацију проистичу живост, животност, доживљеност, аутентичност, експресивност, емотивност, динамичност исказа – да употребимо само неке од могућих његових квалификација. Другачије речено, *тамо* је редундантно само са гледишта онога ко би говорио онако како пише – што није случај у спонтаном животу језика.

[7] Овај пример показује колико је стварна употреба показних речи сложенија од оне у управном говору из књижевног дела: прво *тамо* је случај менталне егзофоре, али пошто није јасно на шта упућује, следи још једно *тамо*, које везује исказ за говорну ситуацију, и адвербијал који именује место на које се упућује. – У корпусу разговорног језика Савићеве и Половине (1989) коса црта означава крађу, а двострука коса црта дужу паузу.

јунакова, а не пишчева. У пр. 12 Г упућује на место које види, у пр. 13 на оно које не види, а у пр. 14 на оно које замишља (ментална егзофора):[8]

(12) Апсанџија не затвара врата, он остаје у њима, од њега одлази пуст ходник, само неколико брезових метли и две велике зелене тестије, а тамо **у дну** – комад дана. (Ћос.)

(13) Па и сам хапс, на крају крајева, нека је благословен, само да није оног непријатног гвожђа на ногама и да нема сталне бриге да му се тамо **у манастиру** не укваре лекови и не поцркају пијавице, да му фратри не испретурају и не побацају снопове и завежљаје. (А.)

(14) Иза партизанских положаја, нарочито око кухиња и артиљерије, купи се народ из околних, „бандитских" села. Њихови су тамо, **у обручу**, па сад чемерни свијет зебе и стријепи на шта ће све ово испасти. (Ћоп.)

Однос према другим прилозима. У свим досадашњим случајевима *тамо* има вредност прилога *онде* (и могло би се њиме заменити), а дистинктивно је према *овде* одн. *ту*, које би Г употребио да упути на место које му је (сразмерно) близу.

2.1.2. Место на које Г упућује прилогом *тамо* може се налазити иза неке границе, тј. са стране границе која је од Г-а даља. При томе, место на које Г упућује може од њега заиста бити врло удаљено (пр. 15), али може припадати и видљивом окружењу (пр. 16):

(15) Једног дана, неминовно, с ивице неког брежуљка, пред њим ће у низини празнички блеснути модра Уна, гранична ријека подгрмечког краја, а тамо, **с друге стране** – ехеј, мили мој! – и тамо, канда, има свијета, шупље је испод неба. (Ћоп.)

(16) – Та зар не видиш, куме, да сам те препознао стојећи чак и **с оне друге стране**, да сам се сагињао преко рампе и грлио се с тобом, а и то је непрописно кад се строго поштује закон. Кад сам с **оне** тамо стране, онда ја немам ни оца, ни матере, ни кума, ни пријатеља, никога. (Ћоп.)

Однос према другим прилозима. Да је у овом случају Г употребио *онде*, указао би на место које је, просто, далеко од њега, али би се идеја границе, како се чини, изгубила. *Тамо* је дистинктивно према *овде*, које би се слагало са заменицом *овај* (*с ове овде стране*).

2.1.3. Следећи случај је специфичан по томе што су Г и С међусобно удаљени (какав је случај најчешће, али не искључиво, у ситуацијама као што су телефонски разговор или преписка), а Г прилогом *тамо* указује на место на којем се налази С.[9]

(17) А ти, боже, тако [...]. Дукати теби не требају. Тамо, **код тебе** на небесима, нема дућана. (Ћос.)

(18) Драги господине Берки, ово вам писмо пишем из далека и хоћу да вас поздравим и питам за здравље. [...] Још увек сањам ноћу да сам тамо **код вас**, па ме мама будила баш синоћ, јер сам плакао у сну. (ЕК: Д. Киш, *Рани јади*)

Оваква употреба прилога *тамо* лако постаје пејоративна: тиме што истиче удаљеност од себе, Г може да имплицира и психолошку удаљеност од онога на шта упућује (пр. 19–21); а ако није пејоративна, онда у исказ уноси изразит неформалан тон (пр. 22):

---

[8] У овом последњем случају мора се прецизирати које је место у питању, јер то читалац, наравно, не може знати; али Г најпре упућује на место из својих мисли, а затим – после паузе – прецизира које је то место.

[9] Податак о овом значењу налазимо и у *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* (*РЈАЗУ*), под тачком *а*: „[...] na ono mjesto, na kome je onaj, kome se govori (piše) [...]." С обзиром на природу корпуса, у свим примерима С је онај коме се пише, а не онај коме се говори.

(19) – Е, **ви** тамо, крећи већ једном, што сте се удудучили ко турски нишани! (Ћоп.)
(20) ЖИКА: [...] (Из практикантске собе излети лењир, затим упијач и чује се отуд граја.) Хеј, шта је тамо! (Н.)
(21) – Охо, богами тебе твој Дедо доватио гелером по мишици. Ај, **ви** тамо, дајте брзо један завој. (Ћоп.)

(22) – Ај, домаћине, је л тамо Балаћ?
– Отпирио на поток да с цурама ашикује – одвраћа неко из дворишта. (Ћоп.)

Однос према другим прилозима. У овом случају сукобљавају се два принципа. Наиме, Г начелно може да место на које упућује оријентише у односу на саговорника – па да употреби прилог *ту*, или у односу на себе – па да употреби *тамо*. У датим примерима надвладао је први принцип: говорник је радије у улогу оријентира ставио себе него саговорника. У овом случају, дакле, прилози *тамо* и *ту* нису дистинктивни, јер оба упућују на исто место.

Што се тиче односа између *тамо* и *онде*, чини се да су оба могућа у оним примерима у којима нема пејоративности; али тамо где је има, могуће је само *тамо*.

2.1.4. У овом случају говорник прилогом *тамо* егзофорички упућује на место завршетка кретања. Начелно, налазимо иста значења као и у случају МН, једино што је овај случај знатно ређи (у читавом нашем корпусу таквих примера има свега десетак – насупрот шездесетак оних у којима *тамо* упућује на МН).

(а) За остензивну егзофору у корпусу немамо потврда, али је у свакодневној комуникацији обична:

(23) Крени тамо, а не тамо [уз гест].

Уместо геста може бити употребљен адвербијал; *тамо* стоји испред њега (и између њих нема паузе одн. зареза) и везује исказ за говорну ситуацију:

(24) – Хм, угарак. И ти би сад с угарком тамо **под ме... медресу**, а? (Ћоп.)

(б) Место на које Г упућује прилогом *тамо* не види се, па одмах иза *тамо* стоји адвербијал који именује то место; и у овом случају је *тамо*, строго говорећи, редундантно, али доприноси живости исказа тако што га везује за говорну ситуацију:

(25) [...] а сад 'ајд' тамо **у собу**, да ми наставимо свој посао. (Н.)
(26) Е сад, хајде тамо **код господин-Виће**. (Н.)

(в) Могућа је и ментална егзофора, у ком случају Г, после паузе, неким адвербијалом експлицира место на које *тамо* указује:

(27) Ја цело време проводим у Боки // у мојој викендици. Кад сам расположена одем тамо / **на оно брдашце**. Тамо увек дува неки ветрић / иза куће, тако да је // на триес четири степена температура / овај / онда је ту свеже... (*Разг.*)

Ако писац преноси јунаков унутрашњи монолог, онда помоћу *тамо* може сигнализирати да је тачка гледишта јунакова, а не његова; у пр. 28 Г упућује на место које види (случај (а)), а у пр. 29 у питању је ментална егзофора (начелно, сигурно је могућ и случај кад Г упућује на место које не види, али на такав пример нисмо наишли у корпусу):

(28) Затим их [ствари] узме од њих, и каже им да иду сви троје тамо **на један брег** [...]. (*Ант.*)

(29) А треба да побегне, да стигне тамо док није доцкан, да га спасе, мора, само он може да га спасе. (Ћос.)

Однос према другим прилозима. У овим случајевима *тамо* има вредност прилога *онамо* (којим се може заменити), а дистинктивно је према *овамо*, којим би Г упутио на место близу себе, одн. *ту*, које би Г упутио на место близу С-а или на место које је на извесној удаљености од Г-а (нпр. *Стави то тамо – Стави то ту*).

2.1.5. Говорник прилогом *тамо* може упућивати и на удаљено место у неком апстрактном простору. У том случају такав простор се организује, структурира по обрасцу физичког простора, механизмом појмовне метафоре.

У свим случајевима метафоричког простора *тамо* је синтаксички и семантички редундантно, али у исказ уноси говорникову субјективну процену или експресивност.

Иако би се могло рећи да упућује на МН, *тамо* није заменљиво са *онде*.

(а) **Простор времена.** Подразумева се да је оријентир говорниково „сада", и он упућује на неки тренутак или период прилогом *тамо* кад процењује да су они удаљени од тог садашњег тренутка. Тај тренутак или период могу припадати будућности (пр. 29, 30) или прошлости (пр. 31). Подлежна метафора је ПОСТОЈАЊЕ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, ЧОВЕК ЈЕ ПУТНИК, ВРЕМЕ ЈЕ ПУТ КОЈИ СЕ ПОСТОЈАЊЕМ ПРЕЛАЗИ (о потврдама те метафоре у српском језику в. у Кликовац 2004; о пресликавању блискости/удаљености на домен времена в. и Расулић 2006: 248 и даље).

Колико временско растојање се сматра сразмерно великим, зависи од случаја до случаја: то може бити десетак дана (као у пр. 30), неколико месеци (пр. 31) или више деценија (пр. 32).

(30) Крајем овог месеца, тамо после 20, у службену посету Хрватској долази председник Србије Борис Тадић са својим сарадницима. (ЕК: *Политика*, 8. 11. 2010)

(31) Ни демократе нису желеле изборе, барем не у овом тренутку. Наиме, они су изборе пројектовали тек тамо за септембар [...]. (ЕК: *Политика*, 13. 5. 2008)

(32) Осим Београда [...] главно место стицања музичког знања за Стевана Христића био је Лајпциг, тамошњи угледни Конзерваторијум, а после је уследио један европски „круг" младог уметника – боравци у Москви, Паризу и Риму, тамо пред ратове који ће ускоро доћи. (ЕК: *Политика*, 21. 8. 2008)

Бележимо и квалификатив *онај тамо* уз израз који означава неку временску јединицу (*недеља*, *година*, *викенд* и сл.) или догађај смештен у времену. Корпус даје потврде за значење „који долази после следећег", које би се и очекивало на основу основне семантике прилога *тада* (пр. 33); међутим, налазимо, иако ретко, и потврде за значење „следећи" (пр. 34), одн. „прошли" (пр. 35):[10]

(33) Једно је фестивал који траје сада три, следеће године пет, оне тамо десет дана [...]. (ЕК: *Политика*, 22. 8. 2010)

[10] Спровели смо и малу анкету, са десет испитаника – колега којима смо поставили питање „Која недеља је *она тамо недеља*?". За већину, а за неке и искључиво, то је „недеља после следеће", а већина сматра да може да означи и „недељу пре прошле", а и „недељу после одн. пре неког будућег/прошлог тренутка" (нпр. *не током ускршње*, *него током оне тамо недеље*). Ниједан испитаник није поменуо значење „следећа/прошла недеља".

(34) [...] домаћини су наумили да следећи, 50. сабор, претворе у трубачки мундијал. Већ наредне среде, 5. августа, кад званично почиње 49. сабор, објавише време одржавања оне тамо, јубиларне трубачке смотре [...]. (ЕК: *Политика*, 2. 8. 2009)

(35) В: А кад обично идеш на Аду?

З: Ову недељу била сам. Не него ону тамо / у ствари [...]. (*Разг.*)

(б) **Простор важности.** Г прилогом *тамо* износи свој став ниподаштавања, потцењивања према некој особи; подлежна метафора гласи НЕВАЖНО ЈЕ ДАЛЕКО: особа је неважна зато што је безвредна, ништавна, немоћна и сл. Сама метафора има метонимијску основу: оно што нам је далеко обично нам је и мање важно.

Тамо стоји уз личну одн. показну (пр. 36, 37) или неодређену одн. општу заменицу (пр. 38, 39). Пејоративност носе и све те заменице осим личне:

(36) Многи је овдје дошао да остане, али ми смо сваком досада у леђа погледали, па ћемо и њима, ако баш дођу. Сад их још нема ни на помолу. А што је **тај** тамо тражио у Стамболу, то још не мора бити готова ствар. (А.)

(37) И да ми свршиш распис са оним: „За сваку немарност по овој ствари одговараће ми лично председник." А они тамо знају да тај свршетак у моме распису значи двадесет и пет у затвореном простору и без сведока. (Н.)

(38) Ма, људи добри, шта ће мени тамо **некаква** баба, дедер кажите. (Ћоп.)

(39) Ама, зар ти мислиш да сам ја баш спао на то да се прехрањујем продајући топовску ђулад **штокаквим** тамо скитницама и бескућницима! (Ћоп.)

(в) **Простор знања**. Г употребљава прилог *тамо* да би сигнализирао како му је неки именички појам, осим тога што је удаљен одн. невидљив, истовремено и непознат. Ова употреба прилога *тамо* заснована је на метафори НЕПОЗНАТО ЈЕ ДАЛЕКО, која сама има метонимијску основу: оно што је од човека удаљено обично му је мање познато (в. и Расулић 2006: 245 и даље).

Тамо стоји уз неку реч или израз са значењем неодређености – *неко*, *неки*, *однекуд*, *ко зна који*, *не знам колико* и сл.:

(40) [...] све је јаче осећао потребу да овоме странцу каже још нешто, о себи и својима, нешто хитно и тајно, из ове травничке рупчаге, из влажне магазе [...] као поруку упућену **ни сам не зна коме**, тамо **неком** бољем, уреднијем и просвећенијем свету у који се конзул враћа. (А.)

(41) Зар да буде примљен тамо **неко** кога он, Ницо, није пронашао, омирисао га, погађао се с њим, свађао се, па тек онда га предочио дједу Ради да га и он види? (Ћоп.)

(42) Међутим постоји једно јело које они само прекрсте у **неко ко зна које** име тамо... (*Разг.*)

(г) **Емоционални простор.** У овом случају Г прилог *тамо* употребљава да би исказао своју емоционалну дистанцу према неком именичком појму или догађању; подлежна метафора гласи НЕПРИХВАТЉИВО (или ОНО ШТО СЕ НЕ ОДОБРАВА) ЈЕ ДАЛЕКО, као варијанта метафоре ЕМОЦИОНАЛНА УДАЉЕНОСТ ЈЕ ФИЗИЧКА УДАЉЕНОСТ (о овој другој в. Кликовац 2006: 127; Расулић 2006: 234 и даље).

(43) Така и така ствар, вели, јеси ли ти опазио да се код твог комшије окупљају и договарају тамо **разни**, **антинекакви**, ови неки контра и тако? (Ћоп.)

(44) Били су у Сава центру и кад су изашли напоље и кад су ушли у кола, на њих скачу маса људи, као када неки функционери пролазе, онда, као штафета кад иде, љубе их тамо, скачу на ону женску, како се зове?... (*Разг.*)

(д) **Простор сличности.** Г помоћу *тамо* наглашава различитост између нечега у вези са собом и нечега другог. Подлежна метафора је РАЗЛИЧИТО ЈЕ ДАЛЕКО (о овој метафори в. и Расулић 2006: 239 и даље), одн. РАЗЛИЧИТО ЈЕ С ОНЕ СТРАНЕ ГРАНИЦЕ:

(45) – Ама људи, како ћу ја срочити пјесму по вашој вољи кад је тај грешни Петар Дошен овамо с моје стране, сирома као и ја, а ви и ти тамо порезници... ви сте нешто сасвим...
– **Она друга страна**, а? – прожвака Јово мрдајући носом. (Ћоп.)

2.2. Анафора

Тамо се може употребити и анафорички – да упути на садржину претходног дела текста, и та употреба је у нашем корпусу посведочена и највећим бројем примера. У питању може бити и аутоанафора (пр. 46–49, 51, 53–56, 58, 59) и хетероанафора (пр. 50, 52, 57). *Тамо* може, као и у егзофоричкој употреби, да упути и на МН (знатно чешће – пр. 46–51, 54–58) и на МЗК (што није често – пр. 51, 52, 59).

За овај прилог важи исто оно што смо закључили у вези са показним речима за 3. лице уопште (Кликовац 2013): да је анафори прикључена и егзофора. Наиме, кад Г тим прилогом упућује на место које је поменуто, то место је, у највећем броју случајева, истовремено и далеко од њега:

(46) Памтимо језик **наше земље**, онакав какав смо понели пре три века и какав се више ни тамо не говори [...]. (А.)

(47) Видиш ли оно језеро, и у језеру **онај** високи јаблан? **На ономе јаблану** има ти једина тица орлетица, која има гнијездо тамо и леже младе [...].(*Ант.*)

(48) Скочидер **у моју собу**, тамо ми је остао нож. (Ћоп.)

(49) Тако је **на шпанској обали**. Тамо је стално свеже. (*Разг.*)

(50) – Ја ћу кроз два дана прећи, као увек, **у замак** да служим.
– Тамо можете много научити. (П.)

(51) Када спроведу светлост **на Острву**, ићи ћу тамо да живим, само да вас више не гледам. (П.)

(52) Д: Која кафана има пасуљчину?
З: Знаш **она на почетку Урошеве**.
В: А она / нека... Она језива...
З: Она је грозна. Отишла тамо с неким професором [...]. (*Разг.*)

Удаљеност коју подразумева *тамо* може бити и метафоричка. Тако у пр. 53 препознајемо метафору НЕВАЖНО ЈЕ ДАЛЕКО:

(53) ВИЋА: Јеси л' превио **табак**, господине Милисаве? Напиши му тамо „рађено" и упиши имена присутника. (Звони. Јоси, који се јавља на вратима.) Доведи ми онога господина из 'апсе. (Н.)

Однос према другим прилозима. У примерима као што су 46–52 могли су бити употребљени и прилози *онде* одн. *онамо* а да се значење не промени. Могло је бити употребљено и *ту*, али би оно било чисто анафоричко – изостала би говорникова процена да је место на које упућује удаљено од њега. Стога би у неким примерима *ту* имплицирало другачију тачку гледишта – ону објективну, приповедачеву, „поглед са стране", а *тамо* имплицира тачку гледишта неког учесника у догађању:

(54) Стриц Ницо попријеко гледа у **распукла врата**, као да тамо зује стршљенови. (Ћоп.) [Тачка гледишта је стричева, који је сразмерно удаљен од врата].

(55) [...] па њих тројица, увече, оставише славску софру и остале госте и преселише се **у шталу, код коња**. Тамо су, пијући, наизмјенице пјевали, плакали и љубили дората, све док тако и не поспаше у сијену под јаслама. (Ћоп.) – [Тачка гледишта је оних који седе за славском софром].

Има, међутим, примера у којима би *ту* значило нешто сасвим друго, јер би се могло схватити као егзофоричко. То је нарочито случај у дијалозима, јер су они тесно везани за говорну ситуацију. У примерима као што су следећи *ту* би значило „овде" (пр. 56) или „код тебе" (пр. 57):

(56) – Другарице, то је војна тајна. **У шта ми наредe**, у то ћу пуцати, па таман да је тамо моја матер Анђа. (Ћоп.)

(57) – Ја сам, кадо, с **онога свијета**.
– Је ли, бога ти, а нијеси ли вићео тамо мога Мују, који је умро прије неколико мјесеци? (*Ант.*)

Најзад, у мањем броју примера *тамо* и *ту* би били потпуни синоними:

(58) Дјед ме је, кажу, на рукама однио **у кревет** (каква брука за великог путника!). Тамо сам сву ноћ булазнио, вртио се и будио брата, свога суложника. (Ћоп.)
(59) Као и остале њезине другарице, још зором је полијевала и мела двориште, чешљала се скривена у собичку и сјетна погледа вадила **испод јастука** плаво и црвено цвијеће, „Вида" и „Виду", које је синоћ тамо ставила не би ли у сну видјела свога суђеног. (Ћоп.)

2.3. Кад тамо...

Под одредницом *тамо РМС* међу изразима помиње и *кад тамо*, где је *тамо* „као појачање везнику кад се зависном реченицом истиче да је нешто необично, чудновато или да је нешто сасвим друкчије од онога што је речено у главној реченици". Међутим, примери из корпуса нуде нам, заправо, читав континуум случајева – од оних где је *тамо* јасно употребљено анафорички па до оних где је *кад тамо* заиста засебан израз с јединственим значењем.

Тако, у пр. 60 анафоричко *тамо* је део временске клаузе која је цела изречена; у пр. 61 је део елиптичне временске клаузе, у којој је изречен и субјекат, а предикат – глагол кретања – може се реконструисати; у пр. 62 и даље би се могла реконструисати временска клауза, односно и даље се препознаје анафоричка нијанса у употреби прилога *тамо*, али преовлађује његова улога да, уз *кад*, најави неочекивану ситуацију;[11] најзад, у примерима као што је 63 (и њих има најмање) *кад тамо* је израз којим се најављује неочекивана ситуација – нема ни антецедента нити се може реконструисати глагол кретања који би се прилогом *тамо* одређивао или допуњавао:

[11] У неким примерима из корпуса у таквим случајевима употребљен је и неки други прилог за место (*ту* – чија се анафоричка нијанса такође може препознати, *унутра*), време (*увече*), па и начин (*једаред*): Ишли дуго, ишли, и кроз горе и кроз доле, и преко поља и преко ливада и вода, док једва једном стигли **у трећу царевину**. Кад ту, ал' двори цареви велики и гадни, и крај двора велика штала (*Ант.*); Овај је сиромах послије домишљао се што ће и како ће, **кад увече**, мој брате, али негдје звецкају виљушке и кашике [...] (*Ант.*); Чим је заспô, а ту се створила шума, па жито и кукурузи, па ритови и лединe [...], а нигди човика видити. **Кад једаред**, ево ти два брата [...] (*Ант.*). На осамостаљеност конструкције *кад*+прилог указује пауза одн. зарез, као и могућност да се иза те конструкције употреби израз који наглашава неочекиваност онога што следи – обично *али*.

(60) Сад ја почнем мислити како ћу се попети на небо, док ми падне на ум оно моје просо што се просуло у **море**. **Кад** тамо **дођем**, а то оно пало на влажно мјесто па узрасло до неба [...]. (*Ант.*)

(61) Те ти она сад опет оде у **поље гдје је дечко пасао говеда**. **Кад она** тамо, али дечко, баш као успркос, опет под краву [...]. (*Ант.*) = „кад она оде тамо"

(62) Ломна корака старац је отишао **у свој собичак**, у посљедње скровиште још незаузето од саблазни, а кад тамо – сликарев тихи млинчић већ сипа сиво мливо сутона. (Ћоп.)

(63) Да, да, ти си заиста непогрешан психолог и савршен љубавник. Пронашао си однекуд на њој да је [...] неоткривено благо које треба само подићи. И удостојио си се да се пригнеш. А кад тамо, одједном, све се мења. Она клечи попут Исака, кога његов отац Аврам хоће да закоље као жртву, али га у последњем тренутку анђео избавља од смрти. (А.)

2.4. Тамо *као корелатив месне клаузе*

Анализирајући месне клаузе (Кликовац 2011), констатовали смо да су у тој улози далеко најчешћи заменички прилози 3. лица, јер сугеришу да је место о којем је реч непознато, те да се мора додатно одредити (месном клаузом). Таква употреба тих прилога је метафоричка, јер је удаљеност од Г, као што смо видели, основа за разумевање појма непознатости (НЕПОЗНАТО ЈЕ УДАЉЕНО). У улози корелатива *тамо* може бити употребљено са значењем „онде" (пр. 64–66) и „онамо" (пр. 67, 68), а може стајати у корелацији с различитим односним заменичким прилозима:

(64) [...] ако се и само за тренутак појавите тамо **где вас будем чекао**. (П.)

(65) Тако човек [...] стварне и одлучне битке за одржање своје личности и остварење свега што она у себи нагонски крије, мора да бије тамо **где га судбина баци** [...]. (А.)

(66) Ја сам увек слушао да јегуља има само тамо **одакле могу ићи чак у нарочита мора ради плођења**. (П.)

(67) [...] ишао би даље, свеједно куда, тамо **где га нико не познаје**. (Ћос.)

(68) Месец је јео сенке и журио да се успне тамо **одакле се све види**. (Ћос.)

3. Опозиције

Тамо, којим Г упућује на место удаљено од себе, улази у опозицију са *овде* (пр. 69) и *овамо* (пр. 70), којима Г упућује на место близу себе. Одатле и израз са значењем „час у једном час у другом правцу" (како га дефинише *РМС*) гласи *тамо и овамо*, *тамо-амо* и сл. (пр. 71–73); тај израз може имати и друга, апстрактна значења (пр. 74):

(69) Не знамо је ли нам теже што смо **овде** или што нисмо тамо. (А.)

(70) Одавна је Софка за све то знала: а зашта отац једнако тамо седи у Турској; зашто **овамо** к њима све ређе и ређе долази [...]. (ЕК: Б. Станковић, *Нечиста крв*)[12]

(71) Инжињер, држећи један велики кишобран међу колењима, хркаше и љуљаше се тамо и **овамо**. (ЕК: В. Милићевић, *Беспуће*)

(72) Командир се прохода тамо**-амо** по соби и опет се заустави пред столом. (Ћоп.)

(73) Кад овај доле изиђе из вреће и по јами туц тамо туц **амо** не нађе ништа до жита, помисли у себи [...]. (*Ант.*)

[12] Пример у којем би акузативно *тамо* било у опозицији с акузативним *овамо* нисмо нашли, али је у говору обичан: *Не иди тамо*, *дођи овамо*.

(74) Вратио се кући ни тамо ни **овамо** него човек који зна политику. (ЕК: И. Секулић, *Кроника паланачког гробља*)

Тамо може бити и у опозицији с *ту* (пр. 75). Отуда и израз који значи „овде-онде, местимично, понегде" (како га дефинише *РМС*, а налазимо у пр. 76), али и „понекад" (то значење наводи *РСЈ*, а видимо у пр. 77), па и „помало" (пр. 78), гласи *ту и тамо*:

(75) Стари доктор није могао да спава ни да ради. Силазио је у Конзулат, иако је морао да прође кроз разбеснеле гомиле или поред стратишта која су ницала час **ту** час тамо. (А.)

(76) [...] а Грмеч, рођена планина, тек ту и тамо покаже своја грбава леђа [...]. (Ћоп.)

(77) На пространој пољани разгоријева се и бучи народно весеље. Наваљао свијет јела и пића, притисле софре сунчану ледину. Ту и тамо већ прасне пиштољ или зарешета аутомат. (Ћоп.)

(78) Идем на Брач. [...] Да, идем да радим, знаш, али **онако** ту и тамо и да се одморим. (*Разг.*)

4. Закључак

Што се тиче врсте места на које говорник упућује прилогом *тамо*, овим истраживањем потврђено је да то може бити и место на којем се нешто налази одн. одвија, и место завршетка кретања – и то прво вишеструко чешће него друго, и у егзофори и у анафори;[13] а што се тиче положаја тог места у односу на учеснике у комуникацији, анализа корпуса нас недвосмислено упућује на закључак да је то место (сразмерно) далеко од говорника (и, у канонској комуникативној ситуацији, саговорника). Другим речима, *тамо* је увек 3. лица.

У том смислу је дистинктивно према *овде*, којим говорник упућује на место близу себе, и према *ту*, којим говорник упућује на место близу саговорника или место на извесном растојању од себе. Та дистинктивност стоји у основи израза *овамо-тамо* (*тамо-амо* и сл.) и *ту и тамо*.

С друге стране, *тамо* је, начелно, синонимично са *онде* (ако означава место на којем се нешто налази/одвија), односно са *онамо* (ако означава место завршетка кретања) – и у егзофори, и у анафори, и као корелатив месних клауза. Међутим, ако они и јесу начелно синонимични, то не значи и да се подједнако употребљавају. Напротив: подаци из нашег корпуса јасно говоре да је, док у нешто старијем језику (ономе из *Антологије народних приповедака*) *онде* и *онамо* нису били необични, *тамо* у савременом језику готово освојило њихов семантички простор. Ево бројки које говоре колико се пута појављују у нашем корпусу:

Дело	ТАМО	ОНДЕ	ОНАМО
Н.	18	–	–
А.	28	5	–
П.	25	–	1

[13] Насупрот томе, *РМС* и *РСЈ*, као што смо видели, као прво по реду наводе значење МЗК, а то чини и *РЈАЗУ* – упркос томе што за значењем МН даје више примера.

Ћосић	22	2	1
Ћопић	112	–	1
Ант.	82	23	14
Разг.	114	–	–

Свакако је у вези с тим – можда као узрок, а можда и као последица – то што *тамо* има шире значење од *онде* одн. *онамо*: тим прилогом говорник може указивати не само на место удаљено од себе него и на оно које се налази са даље стране неке границе; може имати пејоративну нијансу; може указивати на нешто удаљено у неком метафоричком простору (у простору времена – на тренутак удаљен од садашњег; у простору важности – на особу која је неважна; у простору знања – на нешто непознато; у емоционалном простору – на нешто неприхватљиво; у простору сличности – на нешто различито). Све су то значења која нису у домену прилога *онде* и *онамо*.

Што се тиче односа између *тамо* и *ту*, осим што могу бити дистинктивни, могу бити и еквивалентни у одређеним приликама. Једна од њих је комуникативна ситуација у којој говорник указује на место на којем се налази саговорник који је удаљен; тада говорник може на то место упутити узимајући као оријентир себе – и тада ће употребити *тамо*, или саговорника – и онда ће употребити *ту*. Други случај је анафора: иако *тамо* у анафоричкој употреби типично означава и удаљеност антецедента од говорника, па је различито од *ту*, које се употребљава чисто анафорички, ова два прилога су некад синонимични – било зато што је *тамо* изгубило нијансу егзофоре,[14] било зато што се *ту* избегава да не би било нејасно (јер се у датој комуникативној ситуацији може схватити и као егзофоричко).

На крају – одакле уопште идеја да прилогом *тамо* говорник упућује на саговорников простор, коју налазимо у литератури?

Један разлог је, свакако, корен *т-*, који иначе имају показне речи 2. лица – а који је у овом случају, очито, изузетак.[15] Други је, вероватно, еквивалентност прилога *тамо* и *ту* у анафори и у говорној ситуацији у којој говорник упућује на простор саговорника који је од њега удаљен, а која се може двојако егзофорички решити.

[14] Исто се догађа и једном другом заменичком прилогу за треће лице – прилогу *онда*, који у анафори типично упућује на време удаљено од садашњег, али може ту нијансу изгубити и постати синоним прилогу *тада*, који је чисто анафорички (в. Кликовац 2017).

[15] У овом контексту је занимљиво је да *РЈАЗУ* под одредницом *ту* каже: „*Od istoga korijena*, *koji je i u pokaznim prilozima* tuda, tada *i zamjenicama* taj, takav, tolik *i u ličnoj zamjenici* ti. *Zato je osnovno značeńe toga priloga pokazivańe mjesta*, *koje je blizu drugom licu*, *t. j. onome*, *kome se govori*, *s kim se razgovara* [...]” (курзив је у оригиналу). Дакле, међу заменичким речима које указују на место близу саговорнику не помиње се *тамо*. – Што се тиче *РМС*, овде нема простора да се анализирају примери којима се илуструју дефиниције (парафразе) „у том правцу, на ту страну” и „на том месту, ту”; рећи ћемо само да се и ти примери могу сагледати у светлу наше анализе. Није било простора ни да се помену застареле употребе прилога *тамо*.

Литература

Кликовац Д. „Неколико речи о заменицама у српском језику: предлог класификације и одговарајуће терминологије.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 39/3 (2010): стр. 73–84.

Кликовац Д. „О месним клаузама у српском језику.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/3 (2011): стр. 47–72.

Кликовац Д. „Граматичка категорија лица код показних речи у српском језику.” *Зборник Матице српске за славистику*, бр. 83 (2013): стр. 269–286.

Кликовац Д. „О употреби заменичких прилога за време *онда* и *тад(а)*.” *Путевима речи – Зборник радова у част Даринки Гортан Премк* (ур. Р. Драгићевић) (2017): стр. 495–516.

Пипер П. *Заменички прилози у српскохрватском*, *руском и пољском језику (семантичка студија)*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1988.

Пипер П., Клајн И. *Нормативна граматика српског језика*. Друго, измењено и допуњено издање. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Расулић К. „*Тако близу*, *а тако далеко*: о метафоричкој концептуализацији заснованој на појмовима БЛИЗУ и ДАЛЕКО.” [У зборнику] *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. П. Пипер) (2006): стр. 231–259.

Речник српскога језика. Нови Сад: Матица српска, 2011.

Речник српскохрватскога књижевног језика. Књ. VI. Нови Сад: Матица српска, 1976.

*

Babić S., Brozović D., Moguš M., Pavešić S., Škarić I., Težak S. *Povijesni pregled*, *glasovi i oblici hrvaskoga književnog jezika*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, 1991.

Klajn I. *O funkciji i prirodi zamenica.* Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985.

Klajn I. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

Klikovac D. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: XX vek, 2004.

Klikovac D. *Semantika predloga*. Drugo izdanje. Beograd: Filološki fakultet, 2006.

Kordić S. *Riječi na granici punoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilična naklada, 2002.

Rasulić K. *Jezik i prostorno iskustvo – Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku.* Beograd: Filološki fakultet, 2004.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Svezak 75 osamnaestoga dijela. Zagreb: JAZU, 1962.

Savić S., Polovina V. *Razgovorni srpskohrvatski jezik.* Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1989.

Taylor J. *Linguistic Categorization.* Third edition. New York: Oxford University Press, 2003.

Душка Б. Кликовац

К ВОПРОСУ О СИСТЕМЕ МЕСТОИМЕННЫХ НАРЕЧИЙ МЕСТА В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ: НАРЕЧИЕ *ТАМО*[16]

Резюме

Целью работы является определить место наречия *тамо* в границах изначально трехличной системы местоименных наречий места в сербском языке. На приведенных примерах из лингвистического корпуса подробно проанализировано его употребление и отношение к наречиям *онде*, *онамо*, *овде*, *овамо* и *ту*. Исследуется экзофорическое и анафорическое употребление наречия *тамо* и его употребление в качестве коррелятива клауз места, а в рамках экзофоры – его употребление в физическом и метафорическом пространстве.

Что касается типа места, на которое говорящий указывает наречием *тамо*, подтверждается уже известный факт, что это может быть как место, в котором что-либо находится или происходит, так и место завершения движения, и установлено, что первое происходит намного чаще, чем второе, и в экзофоре, и в анафоре. Что касается расположения этого места по отношению к участникам коммуникации, анализ лингвистического корпуса нам недвусмысленно говорит, что это место находится далеко от говорящего (и – в канонической коммуникативной ситуации – от собеседника). Другими словами, *тамо* всегда имеет 3 лицо.

В связи с этим *тамо* дистинктивно по отношению к *овде*[17], которым говорящий указывает на место рядом с собой, и по отношению к *ту*[18], которым говорящий указывает на место рядом со слушающим или место на известном расстоянии от себя. Такая дистинктивность лежит в основе выражений *овамо-тамо* (*тамо-амо* и т.п.) и *ту и тамо*.

С другой стороны, *тамо* изначально являлось синонимом *онде* (при обозначении места, в котором что-либо находится/происходит) или *онамо* (при обозначении места завершения движения) – и в экзофоре, и в анафоре, и как коррелятив клауз места. Однако несмотря на первоначальную синонимичность, они употребляются не одинаково: данные лингвистического корпуса ясно говорят, что в современном языке *тамо* практически совершенно вытеснило наречия *онде* и *онамо*. *Тамо* также имеет более широкое значение, чем указанные наречия, так как при его помощи говорящий может указывать не только на место, находящееся вдали от него, но и на место, находящееся с дальней стороны какой-либо границы; может иметь пейоративную окраску; может указывать на что-либо, удаленное в некоем метафорическом пространстве (в пространстве времени – на момент, удаленный от «сейчас»; в пространстве важности – на лицо, которое не имеет значения; в пространстве знания – на что-то неизвестное; в эмоциональном пространстве – на нечто неприемлемое; в пространстве похожести – на нечто различное).

Что касается отношений между *тамо* и *ту*, помимо дистинктивности они могут быть и эквивалентными в определенных условиях. Одним из них является коммуникативная ситуация, в которой говорящий удален / находится на расстоянии от собеседника, в этом случае говорящий может при указании на место, в котором он находится, принять в качестве ориентира себя, и тогда будет использовано *тамо*, или собеседника – и тогда он употребит *ту*. Вторым случаем является анафора: хотя *тамо* в анафорической ситуации обычно означает и удаленность антецедента от говорящего, и отличается от *ту*, которое используется чисто анафорически, эти два наречия иногда синонимичны – или потому что *тамо* потеряло оттенок экзофоры, или потому что избегают употребления *ту*, чтобы не было неясности (так как в данной коммуникативной ситуации его можно понять и как экзофорическое).

Ключевые слова: современный сербский язык, указательные части речи, местоименные наречия, наречие *тамо*, грамматическая категория лица, экзофора, анафора, понятийная метафора

[16] Русс. «там» – прим. перев.
[17] Русс. «здесь» – прим. перев.
[18] Русс. «там» – прим. перев.

811.163.41’367.625
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch10

Милош М. КОВАЧЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију

ГЛАГОЛ *БИТИ* КАО МОДАЛНИ ГЛАГОЛ У САСТАВУ СЛОЖЕНОГ ГЛАГОЛСКОГ ПРЕДИКАТА**

У раду се проводи синтаксичко-семантичка анализа реченица са сложеним предикатом састављеним од модалног глагола *бити* и допунског инфинитива (не)замјењивог конструкцијом да+презент. Циљ рада је да се издвоје и са структурног и семантичког становишта опишу сви и персонални и имперсонални модели реченица са овим типом сложеног глаголског предиката. Анализа проведена на богатом корпусу из различитих функционалних стилова савременог српског језика, посебно из књижевноумјетничког и публицистичког, треба да покаже да ли су у србистици (п)описани сви модели ових реченица, и колико су утемељене готово унисоне оцјене да је ријеч о реченицама које су ријетке и нетипичне, а често и ненормативне, у савременом српском језику.

Кључне ријечи: модални глаголи, сложени глаголски предикат, глагол *бити*, инфинитив, да+презент, (им)персонална реченица.

1. О модалном глаголу *бити*

У србистичкој и/или сербокроатистичкој литератури од трију значења глагола *бити* – копулативног, егзистенцијалног и модалног – најмање пажње поклањано је модалном значењу. Модална употреба овог глагола спомиње се најчешће у рјечничкој, граматичкој и научној синтаксичкој литератури у конструкцији „датива с инфинитивом”, типа: Шта *нам је чинити* (Maretić 1963: 655; Brabec, Hraste, Živković 1968: 228; Стевановић 1979: 370–371; Katičić 1986: 476; Милинковић 1988: 72;

* mkovacevic31@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *178014: Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Пипер и др. 2005: 181; Silić, Pranjković 2005: 238; Војводић 2007: 575–575; Palić 2010: 236–237). Осим за конструкцију датива с инфинитивом, модалну употребу глагола *бити* литература везује по правилу још и за конструкцију „радног глаголског придјева и инфинитива", типа *Не била се удавати* (Стојановић 1921: 205; Вуковић 1953–1954: 263–272; Грицкат 1954: 146–147; Речник САНУ 1959: 584; Стевановић 1979: 630; Речник МС 1967: 208). Ријетки су радови у којима се, уз наведена два, помиње и још који тип синтаксичких конструкција с модално употријебљеним глаголом *бити* у саставу предиката (Ивић 1972: 130–131; Melvinger 1980: 111–121; Mrazović, Vukadinović 1990: 162).

Модални глаголи као и сви непунозначни глаголи – у које, по мишљењу И. Прањковића (2013: 186), улазе помоћни, модални, фазни и перифразни глаголи – нису ни семантички ни синтаксички „самостални". Семантички, јер не означавају неки конкретан процес, него модификују неки други процес. Њихова синтаксичка несамосталност огледа се у томе што сами не могу вршити функцију предиката, него захтијевају допуну пунозначног глагола у инфинитивној или форми *да*+презент.

Предмет овога рада само су конструкције с модалним глаголом *бити* у саставу предиката. Глагол *бити* сматрамо модалним дијелом сложеног глаголског предиката када је он допуњен инфинитивом или конструкцијом *да*+презент, а уз то још има значење блиско или подударно значењу модалних глагола *требати*, *ваљати*, *моћи* или *морати.*

За полазни класификациони критеријум конструкција са модалним глаголом *бити* у саставу сложеног глаголског предиката узећемо тип субјекта. А све ове реченице на основу синтаксичког типа субјекта могу се структурно подијелити у два типа: а) персоналне (нпр.: *Не био <u>он</u> тако причати* и б) имперсоналне реченице (нпр.: *Није се с тим шалити*).

2. Имперсоналне реченице с модалним глаголом *бити* у саставу сложеног глаголског предиката

Три су битне структурне карактеристике овог имперсоналног модела: а) немогућност експлицирања граматичког субјекта, б) глагол *бити* у модалној вриједности глагола *требати*, *ваљати* или *моћи*, в) инфинитивна форма пунозначног глагола као допуна модалном глаголу *бити.*[1]

Према структурном статусу све се имперсоналне реченице овога типа могу подијелити у двије велике групе:

а) реченице чија реализација није условљена хијерархијским типом клаузе, тј. имперсоналне реченице за чију је реализацију критеријум клаузалне надређености и подређености ирелевантан, које ћемо звати *независним имперсоналним реченицама*, и

[1] Будући да ни у једној од парадигматских форми ових имперсоналних реченица конструкција *да*+презент није алтернативна с инфинитивом, на ту ћемо конструкцију као допуну модалном глаголу *бити* скретати пажњу само у контекстима који омогућавају алтернативност.

б) имперсоналне реченице реализоване само у форми зависне клаузе сложене реченице, или *зависне имперсоналне реченице.*

2.1. Независне имперсоналне реченице с модалним глаголом бити *у саставу сложеног глаголског предиката*

Овај модел имперсоналне реченице остварује се у више подтипова, диференцираних прије свега на основу (не)експлицираности логичког субјекта и његовог семантичког типа, и на основу (не)облигаторности проширења модела објектом.

2.1.1. Имперсоналне реченице с модалним глаголом бити *и инфинитивом*

Структурно је најпростији модел реализован самим *модалним глаголом бити и инфинитивом*. А тај модел се остварује у двије структурне варијације зависно од тога да ли је или није у питању инфинитивна форма рефлексивног глагола.

Сложени глаголски предикат с модалним глаголом *бити* остварује се само с трима неправим медијалним повратним глаголима: *бојати се*, *надати се* и *(не) чудити се* реализованим у независној (простој) реченици или управној клаузи зависносложене реченице:

(1) *Бојати се* немира и буна. (М. Голијанин, 92); Међутим, ако Вулину и пропадне генијални наум, *бојати се* да неће Звездану Терзићу, генералном директору Црвене звезде. (Блиц, 27. 8. 2017, 2); Незгодна је Руговска клисура; она никад није без друмских разбојника. *Надати се* да ће и они ноћу отићи на починак. (М. Голијанин, 56); Брамерц: *Надати се* да ће Србија и РС признати геноцид (Политика, 23. 6. 2017, 4: наслов); *Надати се* да ће ускоро почети рад разума, на обе стране Брда. (Блиц, 27. 8. 2017, 30); Више *се није чудити* било чему. (Блиц, 22.6.2008, 46); *Није се чудити* потоњем: човек навија за Фергусона. (Блиц, 18. 9. 2011, 42) и сл.

У свим примјерима с медијалним неправим повратним глаголима подразумијева се присуство глагола *бити*, и то искључиво у презентској форми. Наиме, као и код трећег лица једнине перфекта свих глагола с повратном ријечцом *се*, редукован је помоћни глагол *је*, јер „се садржи у повратној речци *се*; њега је, управо, у тој речци нестало гласовним путем" [*се је > се е > с*]. (Стевановић 1979: 626).

Дати глаголи означавају емоционалне реакције на будуће или прошле ситуације, па је садржаје тих ситуација неопходно и експлицирати: или допунском изричном *да*-клаузом, или пак генитивним, односно дативним објектом с тим да тај објекат уз глагол *(не) чудити се* мора бити неанимативан.

У овим реченицама субјекат је уопштен или анониман. Уз то је овај тип имперсоналне реченице парадигматски везан само за презентску форму глагола *бити*, и само за инфинитивну допуну том глаголу, као и само за потврдну форму глагола *бојати се* и *надати се*. Синонимне овим реченицама јесу реченице са сложеним глаголским предикатом у коме је намјесто модалног глагола *бити* употријебљен глагол *требати.*[2]

[2] Уп. примјере из корпуса: Главни тужилац Хашког трибунала Серж Брамерц сматра да *се треба надати* да ће Србија и Република Српска званично да признају да је у Сребреници почињен геноцид.

Овај тип имперсоналне реченице са значењем анонимног или уопштеног субјекта реализује се и са медијалним глаголом *очекивати* у функцији допуне модалном глаголу бити у сложеном глаголском предикату:

(2) *Очекивати је* да црногорске политичке елите које промовишу чланство [у НАТО] на крају тог пута дођу до натполовичне подршке грађана. (Политика, 16. 7. 2015, 4); *Очекивати је* то, јер мало ко у Источном Сарајеву, било да је ријеч о студентима, професорима или обичним људима, има лијепу ријеч за студентски тројац. (Глас Српске, 6–7. 9. 2014, Глас Плус, 7).

У овом типу имперсоналне реченице могућа је употреба још најмање и глагола *претпоставити*, јер се та два глагола сусрећу у значењу субјективно замишљене изгледности будућег садржаја, који се уз дате глаголе изражава или изрично-субјекатском допунском *да*-клаузом, или пак „профомом *то* у номинативу" као њеним кондензатором.[3] Имперсоналном сложеном глаголском предикату с глаголом *бити*, који може бити или само у потврдној презентској или перфекатској форми (уп. *Било је* очекивати / Очекивати *је* да...) и овдје је синониман сложени имперсонални предикат с модалним глаголом *требати* или *моћи*.[4]

У оваквим имперсоналним конструкцијама уз модални глагол *бити* много се чешће од самог инфинитива сусреће супстандардна конструкција *за+инфинитив*. Та конструкција не остварује се само с глаголом *очекивати*, мада је он један од најчешћих, него и са неколико других когнитивно-перцептивних глагола:

(2а) Свашта *је* још *за очекивати* [→ Свашта *се* још *може* / *треба очекивати*]. (Политика, 24. 7. 2016, 2); Ако ствар још више ескалира, *за очекивати је* [→ *треба / може се очекивати*] да Дачић [...] организује величанствени митинг испред Дома народне скупштине, готово па његове куће. (Данас, 23. 1. 2012, 24: Светислав Басара); Било је за очекивати [→ *могло се / требало је очекивати*] да локалне власти Скокија забране овај скуп. (Блиц, 19. 10. 2008, 10: Радослав Петковић); *За очекивати је било* [→ *могло се / требало је очекивати*] да „плавци" прикажу отворену и нападачку игру. (Блиц, 14. 3. 2010, 41); [...] било *је за очекивати* [→ *требало је / могло се очекивати*] бар неку и нечију изјаву. (Прес РС, 28. 1. 2014, 5); *Није ни за очекивати* [→ *не треба / не може се ни очекивати*] да се, у таквим околностима, власт много бави националним интересима. (Печат, 25. 2. 2011, 32); *За поздравити би била* сарадња [→ *требало би поздравити* сарадњу] истражних органа. (Блиц, 17. 2. 2013, 2); С друге стране, *за претпоставити је* [→ *може се претпоставити / треба претпоставити*] да су овдашњи мрзитељи били у немогућој мисији. (Блиц, 9. 10. 2016, 2); *За вероватије* [→ *треба / може се вероватии*] да ће се овим питањем Влада Србије што пре позабавити. (Вечерње новости, 29. 8. 2015, 2); Јер, ако се овако настави, ускоро ће доћи на ред и друге новине, а после *њих је за вероватии* [→ *треба / може се вероватии*] да ће доћи на ред и њихови читаоци. (Курир, 28. 9. 2008, 3: Момо Капор); Какве вас све моралне громаде нападају, то *је за не веровати.* [→ то *се не може веровати*] (Курир, 21. 6. 2009, 9) и сл.

Сложени глаголски предикат с модалним глаголом *бити* и конструкцијом за+инфинитив сматра се супстандардном појавом, зато што српски, као и остали словенски језици, искључује могућност спојивости предлога с неким глаголским

(Политика, 23. 6. 2017, 4); [...] *не треба се чудити* њиховој верској неукости. (Вечерње новости, 2. 12. 2017, 2); То је оно чега *се треба бојати*. (Политика, 14. 11. 2016, 9).

[3] „Клаузе уз предикатске изразе којима се на известан начин модификује њихов садржај структурно су субординиране, а по правилу имају функцију субјекатског аргумента, тако да их може кондензовати просентенцијална реч *то* у номинативу" (Ружић 2006: 86).

[4] Уп.: То *се и могло очекивати* због масовних прогона критичара власти. (Политика, 10. 7. 2017, 3); То *се* такође *могло и очекивати*. (Политика, 10. 7. 2017, 3); Коначно, *треба очекивати* и укрупњавање на десници. (Блиц, 20. 11. 2017, 5).

обликом, па сљедствено томе и са инфинитивом. Зато нормативисти готово унисоно оспоравају стандарднојезички статус конструкције за+инфинитив у свим функцијама и значењима (в. нпр.: Jonke 1964: 117; Melvinger 1980: 228–231; Стевановић 1991: 775; Клајн 2008: 76–77, Пипер, Клајн 2013:205; Стијовић 2012: 159–160; Алановић 2017: 279–281 и др.). Већ је уочено да ове конструкције „uporno odolijevaju osporavateljima" и да се „sve više učvršćuju" (Pranjković 1993: 40). Друкчије речено, „bez obzira na to što je prijedložni infinitiv supstandardno sintaktično sredstvo, on se veoma odomaćio u razgovornom jeziku, prodro u jezik usmenih medija, novinstva, pa čak i lijepe književnosti" (Melvinger 1980: 228).

Колико је дата конструкција обична у публицистичком стилу српског књижевног језика, можда најбоље потврђује чињеница да смо је с наведеним глаголима[5] забиљежили у десетинама примјера, међу којима има и примјера из пера савремених писаца. Реченице с модалним предикатом у чијем је саставу конструкција за+инфинитив с напријед анализираним имперсоналним реченицама дијеле најбитније синтаксичко-семантичке особине: анонимност агенса и деонтичко значење сложеног глаголског предиката, у оквиру кога инфинитив има или значење могућности (*infinitivus potentialis*) или значење нужности (*infinitivus necessitatis*), па је због тога модални глагол *бити* по правилу замјењив и/или модалним глаголом *моћи* и/или модалним глаголом *требати*, што и у загради са стрелицом дати трансформи недвосмислено показују.

Неки нормативисти не оспоравају стандарднојезички статус само конструкцији за+инфинитив него и свим напријед наведеним конструкцијама са сложеним глаголским предикатом састављеним од модалног глагола *бити* и инфинитива (*бојати / надати се да*...; *очекивати да*...), мада њихову „погрешност" не образлажу никаквим аргументима.[6]

2.1.2. Имперсоналне реченице с анонимним субјектом и облигаторним објектом

Овај тип имперсоналних реченица карактерише анонимни субјекат, имперсонални сложени глаголски предикат с модалним глаголом *бити* и допунским глаголом у инфинитиву, уз који долази објекатска допуна или у дативу, или у акузативу, или у инструменталу с предлогом *са.*

---

[5] Велики број глагола који творе конструкцију за+инфинитив, а нису забиљежени у нашем корпусу, биљежи нормативистичка литература, тако да се ова конструкција може сматрати не само врло фреквентном него и творбено продуктивном у савременом српском језику.

[6] Уп.: Клајн (2008: 25, 76, 150, 184): „**за.** У српском се предлози не могу употребљавати уз глагол у инфинитиву: стога су погрешни сви спојеви као „То је за полудети" (треба: То је да човек полуди), „То је за не веровати" (треба: То је невероватно), „Је ли бурек за овде или за понети" (треба: или га носите и сл.). (стр. 76–77); **надати се (је) да** [...] погрешно је као и „за надати се је". Мора се употребити друга конструкција: надајмо се, треба се надати, можемо се надати и сл. (стр. 150); **очекивати је да** [...] погрешно, као и *надати се да*. (стр. 184); **бојати се да** [...] погрешно као и *надати се да* (стр. 25).

2.1.2.1. Имперсоналне реченице са аниматривним дативним објектом

Ако је судити по корпусу, овај имперсонални модел реализује се само с трима глаголима као допунама модалном глаголу *бити* у сложеном глаголском предикату, и то: *в(ј)еровати*, *зам(ј)ерити и чудити се:*

(3) Само, зна ли он за расписану награду за Лазареву главу?! Волио би да не зна. *Није му вјеровати*. (М. Голијанин, 37–38); Причао ми је то стари пријатељ Аца Боца, а *њему је веровати* ко шиптарско-кроацијској науци. (Курир, 3. 7. 2009, 5: Небојша Јеврић); *Није им ни замјерити* – уз Партију се могло пристојно живјети а да се ништа не ради. (М. Вуковић, 57); *Није му замерити* оно како је играо узвратну [утакмицу] против Барсе. (Блиц, 16. 5. 2010, 42); *Није му се ни чудити* каквијех се страхота нагледао. (Л. Драгић, 20).

Сва три глагола захтијевају навођење аниматривног дативног објекта, и реализују се у одричној форми, а једино се глагол *в(ј)еровати* јавља и у потврдној форми. У свим примјерима ових имперсоналних реченица модални само у презентској форми остварени глагол *бити* има значење блиско ако не и еквивалентно значењу нужности глагола *требати* или пак значење (не)могућности глагола *моћи* (уп.: *Није му замерити → Не може му се* / *не треба му замерити*).[7]

2.1.2.2. Имперсоналне реченице са акузативним објектом

Овај је модел имперсоналне реченице структурно лексички врло рестриктиван, будући да уз модални глагол *бити* долазе само инфинитивне форме прелазних глагола *молити*, *љутити*, *срдити*, и *кривити*:

(4) Шта ће, *кога је молити*, *није га љутити.* (Блиц, 15. 6. 2008, 14); И *није га*, разуме се, *кривити* због тога. (Блиц, 22. 1. 2006, 30); *Кога је молити*, *није га срдити*. (В. Караџић, 150); *Кога је молити*, *није га љутити.* (Ђ. Стојичић, 292).

Реченице се остварују само с презентским имперсоналним обликом глагола *бити*. Притом су глаголу *бити* синонимни модални глаголи *ваљати* и/или *требати*, као нпр.: *Кога ваља молити*, *не ваља га срдити*. (В. Караџић, 150).

2.1.2.3. Имперсоналне реченице са инструменталним објектом с предлогом *с(а)*

Комуникативни глаголи са семантичком компонентом „не прихватати некога или нешто озбиљно” – а то су глаголи *шалити се*, *зезати се* и *играти се* – нужно захтијевају навођење (не)аниматривног објекта у инструменталу с предлогом *са*. Ти глаголи често долазе као инфинитивна допуна модалном глаголу *бити* у сложеном глаголском предикату имперсоналне реченице:

(5) *С тим се није шалити.* (Блиц, 31. 12. 2010 – 2. 1. 2011, 21: Љубомир Симовић); [...] *са дуплим Шкорпијама се – није шалити.* (Курир, 6. 8. 2004, 13); Добро, то знамо још из школе и *с тиме се није зезати*. (Правда, 9. 10. 2007, 23); Шта знаш – *није се с овим срезлијама* (то му га дођу службеници срезова!) *играти*. (М. Голијанин, 139); Зато *се није играти са ватром* (Вечерње новости, 15. 7. 2010, 5).

[7] Уп. и примјер из корпуса: [...] док за њу више од 60 одсто испитаника истиче да *јој не треба веровати* (Политика, 28. 7. 2016, 2).

Уз ова три синонимна глагола – општеупотребни *шалити се*, разговорни *зезати се* и метафорични *играти се* – долази искључиво негирана имперсонална презентска форма глагола бити (*није*), што изразима с наведеним глаголима даје значење „треба прихватити озбиљно" оно што је обиљежено инструменталним појмом. У датој фразеолошкој конструкцији (Оташевић 2012: 1035) глагол *бити* има деонтичко значење подударно значењу глагола *требати*, па није ни чудо што се дате имперсоналне реченице реализују алтернативно и с глаголом *требати*: *Са тим се не треба шалити.* (Глас јавности, 16. 3. 2004, 4); Да ли то значи [...] да *се са Анђелином и Чедом не треба играти*? (Вечерње новости, 5. 2. 2012, 2).

У свим наведеним примјерима радња предиката приписује се уопштеном или анонимном субјекту, али се може приписати и одређеном појединцу или групи појединаца обиљежених логичким дативним субјектом, као нпр.: А *Угричићу*, ако је за утеху, *није се играти са државом*. (Данас, 24. 1. 2012, 5). Зато у овом типу имперсоналне реченице логички дативни субјекат има статус структурно експлетивног члана, уп.: *С тим се (мени/нама) није шалити*.

2.1.2.4. Имперсоналне реченице с логичким субјектом у дативу

Између форми имперсоналних реченица у литератури је најпомињанија конструкција с логичким дативним субјектом уз модални глагол *бити* с допунским инфинитивом. Та је конструкција добила и терминолошко одређење – *датив с инфинитивом.*

Овај тип имперсоналне реченице с одређеним типом глагола, посебно с глаголом *чинити*, врло је фреквентан у употреби, али је творбено слабо плодан с обзиром на број инфинитивних лексема које су обичне у употреби уз модални глагол *бити* у сложеном глаголском предикату:

(6) Шта *нам је* сада *чинити*? (Печат, 18. 7. 2014, 61); *Нама је чинити* да не чинимо ништа. (Вечерње новости, 27. 3. 2016, 37); Шта *му је чинити*? (Блиц, 17. 9. 2017, 3); *Коме је путовати*, *није му дремати*. (Ђ. Стојичић, 303); *Коме није било патити*, он не може ни запазити. (В. Караџић, 162); *Нама је радити* оно што једино помало умијемо. (Вечерње новости, 24. 4. 2010, 20); *Нама је* у наредних двадесет година *живети и радити* у оквиру овога што имамо. (Политика, 15. 1. 2017, 7); Нек иду они куд им драго, *нама је* овдје *и живјети и умријети*. (Милинковић 1988, 72: Б. Ћопић, Пролом); *Бијаше им пребити* оца као пребити мачку или дернути пса. (Р. Вучковић, 152) и сл.

Наведени примјери оповргавају већи број у литератури изречених ставова о конструкцији датива с инфинитивом. Сам њихов број и „изразна" разноврсност показују да је нетачна констатација да се субјекатски датив уз инфинитив у савременом стандардном српском језику задржао само у фразеологизму *Богу је плакати* (Стевановић 1979: 370; Пипер и др. 2005: 181), као што су нетачне и констатације „да су у савременом српскохрватском језику овакви примери већ застарели" (Милутиновић 1988: 72), и да је датив с инфинитивом у савременом језику риједак (Милутиновић 1988: 72, Silić, Pranjković 2005: 238, Војводић 2007: 575; Палић 2010: 237). Томе насупрот стоји чињеница да се нпр. конструкције „шта нам / му је чинити", у нашем корпусу јавља небројено пута. Неоснованом се мора сматрати и нормативна оцјена да је „овај тип модалне конструкције [*Шта нам је чинити*], који се среће нарочито у публицистичким текстовима, стран српском књижевном језику" (Стијовић

2012: 160), јер је негира чињеница да конструкција датива с инфинитивом није везана само за дати израз, него је готово општесловенска особина, коју имају и српски, и руски, и пољски и други словенски језици (Војводић 2007: 576).

А „konstrukcijom s kopulativnim glagolom i dopunskim infinitivom označava se potreba koja se razumije kao nužnost ili neophodnost za nekom akcijom koju dativni referent ima izvesti u budućnosti. Kopulativnom glagolu u takvoj konstrukciji može se pripisati semantička vrijednost glagola 'morati', zbog čega se ovakve konstrukcije mogu dovesti u semantički blisku vezu s konstrukcijama s glagolom *morati*, npr.: *nama je ići: mi moramo ići"* (Palić 2010: 236).

Честоћи употребе ове конструкције није пропорционална лексичка разнообразност инфинитивног члана. Већ је уочено, што и наш корпус потврђује, да је датив с инфинитивом „često frazeologiziran" (Silić, Pranjković 2005: 238), да су те конструкције „stilski jako obilježene i najčešće vezane za poslovice, izreke i sl." (Palić 2010: 237). Највјероватније је чињеница честе идиоматизованости ове конструкције била основ за погрешну тврдњу о ријеткости употребе, јер лексичка ограниченост у творби некога модела није, нити може бити било какав показатељ његове фреквенције у употреби. Насупрот лексичком ограничењу инфинитива стоји богатство морфолошких форми глагола *бити*. Он, како и наведени примјери показују, може бити у имперсоналној презентској, перфекатској, па чак и имперфекатској форми. Једино не може долазити у футурској форми.

Инфинитив у конструкцији датив с инфинитивом није замјењив конструкцијом да+презент. Баш као што постоје имперсоналне реченице с модалним глаголом *бити* у којима инфинитив није могуће замијенити конструкцијом да+презент, тако постоје и имперсоналне реченице с модалним глаголом *бити* уз који као допуна у сложеном глаголском предикату долази само форма да+презент незамјењива инфинитивом. Међу тим конструкцијама најфреквентнија и најобичнија у употреби свакако је имперсонална реченица с логичким субјектом у локативу са предлогом *на.*

2.1.2.5. Имперсоналне реченице с логичким субјектом у локативу с предлогом *на*

Овај тип имперсоналне конструкције остварује се по моделу *na* N_{lok} *je da +prezent.*[8] Уз локативни предлог *на* долазе различити типови супстантивних лексема које „obavezno obilježavaju ljudska bića" непосредно или метонимијски (Batistić 1972: 120):

(7) *На нама је да изаберемо*. (Вечерње новости, 15–16. 4. 2017, 2); [...] *није на њему да пресуђује*. (М. Голијанин, 40); *На вама је да пренесете* шта се дешавало у дворани. (Вечерње новости, 13. 1. 2017, 40); *Није на Грабар-Китаровићевој да се меша* у политику БиХ. (Политика, 1. 12. 2016, 4: наслов); *На селектору је да одлучи*. (Вечерње новости, 4. 4. 2017, 37); *На родитељима је било да прихвате или не прихвате* предлог наставника да се тај новац прикупи. (Блиц, 19. 1. 2017, 25) и сл.

Уз локативну конструкцију с прелогом *на* долази само глагол *бити* у потврдном или одричном презентском или перфекатском облику уз који долази допунска

[8] О овом и конкурентним му моделима с предлошким логичким субјектом исцрпно говори М. Ковачевић (2017: 171–192).

конструкција да+презент незамјењива инфинитивом. Будући да се субјекат „слаже" са глаголом *бити*, који је у имперсоналној форми – субјекат је нужно *логички*.

Модел *na* N_{lok} *je da +prezent* структурно је хибридног типа, јер је први дио сложеног предиката у имперсоналној форми, а други у персоналној да+презент форми, али је „слагање" субјекта у овом моделу обавезно са имперсоналним глаголом, тако да је модел остварив само са логичким субјектом. За разлику од модела с глаголом *требати*, у локативном моделу изостаје могућност увођења субјекта преко да+презентске форме, која садржи показатеље лица, ваљда и због тога што је лице маркирано већ замјеницом или именицом употријебљеном уз локативни предлог *на*.

У реченицама типа *На нама је да изаберемо* локатив с предлогом *на* (*на нама*) има функцију логичког субјекта, а глаголска конструкција састављена од имперсоналног модалног глагола *бити* и допуне да+презент незамјењиве инфинитивом (На нама *је да одлучимо*) има функцију сложеног глаголског предиката. Глагол *бити* при том у датој конструкцији има деонтичко значење неопходности или потребе најсроднije управо значењу безлично употријебљеног глагола *требати.*

2.2. Зависне имперсоналне реченице с модалним глаголом бити у саставу сложеног глаголског предиката

У српском књижевном језику и у три синтаксичко-семантичка типа зависних реченица може се употријебити сложени глаголски предикат састављен од модалног глагола *бити* допуњеног инфинитивом, покаткад замјењивог формом да+презент. То су: а) условне реченице с везником *ако/уколико*, б) хабитуалне условне и/или временске реченице с везницима *ако* и/или *кад*, и в) условне реченице с везником *да.*

2.2.1. Имперсоналне условне реченице с везником АКО/УКОЛИКО

Сложени глаголски предикат с модалним глаголом *бити* и допунским инфинитивом најчешће се употребљава у зависној *условно-критеријалној* реченици с везницима *ако* или *уколико*:

(8) Четврту сезону заредом Реал и Атлетико Мадрид састали су се у самој завршници Лиге шампиона и *ако је судити* на основу првог полуфиналног меча, утисак је да ће „краљевски клуб" остати на стопроцентном учинку. (Данас, 3. 5. 2017, 19); *Ако је судити* по штети насталој на колима, брзина кретања била је мала. (Вечерње новости, 20. 2. 2013, 25); *Ако је мерити* према овим информацијама, изгледа да је време добрих плата дефинитивно прошло. (Вечерње новости, 21. 3. 2009, 9); *Ако је веровати* званичној статистици, данас се у Србији, наравно у просеку, живи мало боље (Политика, 19. 9. 2016, 1); *Ако је веровати* традицији, Атлетико ће постати нови шампион Европе. (Курир, 11. 4. 2014, 36); *Уколико је веровати* представницима синдиката, нико у просвети од 1. септембра неће добити отказ. (Политика, 21. 7. 2015, 7); Нажалост, оба пута сам изгубио, а *ако је гледати* традицију, онда је логично што су фаворити. (Блиц, 3. 12. 2006, 32) и сл.

У овом типу реченица субјекат је нужно анониман или уопштен. Модални глагол *бити* долази у енклитичкој имперсоналној презентској форми, док глаголи у допунском инфинитиву припадају искључиво семантичкој групи менталних апер-

цептивних глагола, од којих смо у корпусу забиљежили глаголе *судити*, *вјеровати*, *мерити* и *гледати*, с тим да су прва два потврђена у десетинама примјера.[9] Осим наведених глагола у оваквим реченицама, могли би се из групе глагола аперцепције употребити и глаголи *закључивати*, *ценити*, *(пр)оцењивати*, *рачунати* и можда још који. Тим глаголима, који су сви одреда имперфективни, означава се свјесно опажање и/или активно схватање критеријума на основу кога се доноси закључак дат у основној клаузи. А основ за закључак заправо је одредбени или допунски члан који нужно прати глагол менталне аперцепције. Уз глаголе *судити*, *мерити* и *гледати* то је, како се и из наведених примјера види, прилошка одредба критеријума изражена или генитивом с предлошким изразом *на основу*, или локативом с предлозима *по* и *према*. Уз глаголе *вјеровати* и *гледати* то је дативни, односно акузативни објекат. Основно значење зависне клаузе зато и јесте значење критеријума као „основа према коме се нешто закључује" или процјењује, што „је, у ствари causa cognoscendi" (Ковачевић 2012: 52). Овим зависним реченицама никад се, дакле, не обиљежава нужни или довољни критеријум за вредновање истинитости онога што је изражено главном клаузом, него је у питању претпостављени, могући, „условни", односно у погледу вјеродостојности „сумњиви" критеријум.

2.2.2. Имперсоналне хабитуалне реченице с везником АКО и КАД

Хабитуалним зависносложеним реченицама сматрају се оне код којих су реализације радње зависне и главне клаузе тако међуусловљене да реализација радње зависне нужно подразумијева и реализацију радње главне клаузе (уп. Pranjković 2001: 59). У корпусу смо забиљежили два примјера хабитуалних реченица са сложеним глаголским предикатом састављеним од модалног глагола *бити* и допунског инфинитива, и то с везницима *ако* и *кад*:

> (9) *Ако је* кога *запослити*, дати му предност, то Комитет одлучује, *ако је* некога *окривити* и *послати* у бајбакану, то је Удбин посао. (М. Вуковић, 69); *Кад је* на казан *ићи*, брзи сте и окретни сви; а *кад је* у служби *потрчати*, вежу вам се ноге и стане памет. (Стевановић 1979, 772: Иво Андрић, На Дрини ћуприја).

На значењску блискост ових реченица упућује и могућност међусобне замјене везника, при којој се не губи основно хабитуално значење ових реченица, него се, због значења везника, у једном случају хабитуалност представља из перспективе условљености, а у другом из перспективе временске поновљивости. То потврђује и употреба ријечце *год* као верификатора хабитуалности, која „ne dolazi nikada uz prave veznike, usp. **da god*, **jer god* [...] **ako god*", тако да „pogodbene rečenice tipa *Kad/[ако] bih mogao*, *došao bih* 'habitualizacijom' postaju vremenske (usp. *Kad god bih mogao*, *došao bih*)" (Pranjković 2001: 61). Зато се значење хабитуалности обију реченица потврђује употребом ријечце *год* уз везник *кад*: *Ако [→ кад год] је* кога *запослити* [...]; *Кад [→ кад год] је* на казан *ићи*...

Субјекат зависних клауза с оваквим имперсоналним сложеним глаголским предикатом увијек је анониман или уопштен, док је глагол *бити* остварљив само пре-

[9] М. Ивић овај тип условне реченице и њену честоћу везује само за глагол *вјеровати* и значење „могућности" (Ivić 1972: 131).

зентској имперсоналној форми и има деонтичко значење подударно значењу глагола *требати*, којим је у датим клаузама и замјењив, уп.: *Ако је* кога *запослити* [...] [→ *Ако треба* кога *запослити*]; *Кад је* на казан *ићи* [...] [→ *Кад треба* на казан *ићи*].

У датим сложеним глаголским предикатима инфинитиву може бити конкурентна конструкција да+презент, као нпр.: Ако *је да се гине [→ гинути]* – гинимо заједно. (Л. Драгић, 65).

2.2.3. Имперсоналне условне реченице с везником ДА

У корпусу смо забиљежили десетак примјера имперсоналних условних реченица с везником *да*, који се, с обзиром на тип субјекта, могу подијелити на реченице са анонимним субјектом (10а) и реченице са дативним логичким субјектом (10б):

(10а) *Да је наћи* оно Крстово дијете, што је некуд зашиљегало. (Л. Драгић, 174); *Да је стећи* ко што рећи, сви би богати били. (Ђ. Стојичић, 120); *Да је знати* у суду ко из суда, добро би било. (Ђ. Стојичић, 119);

(10б) „*Да ми је скинути* опанке с ногу, сами би доскакутали у Сливља", дорани Перо. (М. Голијанин, 109); *Да ти* га *је вићети* кад се уздудучи и утророжи, па се устури и зачови. (Л. Драгић, 157); *Да ми је* то *урадити*, поново бих се родио. (Ђ. Стојичић, 123); *Да ми је* то *доживети*, не бих жалио умрети. (Ђ. Стојичић, 123); *Да ми је знати* ко смишља овакве ствари. (Вечерње новости, 9. 2. 2012, 37); *Да ми је знати* зашто возови стално касне?! (М. Савић, 78); Још *да нам је знати* кад смо поступали исправно. (Вечерње новости, 22. 11. 2007, 33) и сл.

Примјери с логичким дативним субјектом (10б) кудикамо су бројнији и корпусно разнообразнији[10] од оних са анонимним субјектом (10а), који углавном представљају идоматизоване пословичне изразе. И у једној и у другој групи примјера модални глагол *бити* у имперсоналној је потврдној презентској енклитичкој форми, с тим да је у примјерима с логичким субјектом могућа и перфекатска форма (уп. *Да ми је било то доживети* [...]), док се она искључује у примјерима с анонимним субјектом због свевременског значења презента.

Само у примјерима с логичним дативним субјектом допунски инфинитив уз модални глагол *бити* замјењив је синонимном конструкцијом да+презент (10в):

(10в) Око четири сата позвао је Мину: *Да му је да се напије* воде с ловћенског извора. (Политика, 7. 2. 2004, В5: Голуб Добрашиновић); Ех, *да ми је да нађем* расковник! (М. Савић, 147); *Да им је да* ме некако *уђуткају*. (Политика, 5. 11. 2005, КУН, 6); *Да ми је да могу* још једном да умесим лепињу за њу. (Курир, 30. 4. – 2. 5. 2006, 9); *Да ми је да одем*, не би ни мислила ће ћу спавати. (М. Вуковић, 74) и сл.

У наведеним примјерима с допунским инфинитивом или да+презентом, као што се види, не мора бити нужно наведена, него може бити имплицирана основна клауза. „U ovom drugom slučaju došlo je do redukcije glavnog dijela rečenice da bi se podcrtala njezina emocionalna obojenost" (Melvinger 1980: 120).

За глагол *бити* у оваквим реченицама П. Мразовић и З. Вукадиновић (1990: 161) сматрају да „izražava želju", док ове реченице Ј. Мелвингер (1980: 120) сматра *иреалним погодбеним реченицама.* Али да би биле ирелне, глагол *бити* морао би уз

[10] Забиљежени су, како се види, и из књижевноумјетничког стила, и из разговорног језика, и из публицистичког стила, и из збирки паремиолошких израза.

везник *да* имати перфекатску форму (уп. Ковачевић 2011: 163). У наведеним примјерима комбинаторност везника *да* и видско-временских особина предиката показује да су у питању *потенцијалне условне реченице*. „При исказивању потенцијалног условног значења условна реченица с везником да у предикату основне клаузе по правилу има потенцијал, а у предикату зависне – по правилу перфективни презент" (Ковачевић 2011: 170–171). Ту особину дијеле и да-условне клаузе са допунским инфинитивом или конструкцијом да+презент уз презентски облик модалног глагола *бити*. Овим реченицама се означава да није укинута могућност реализације радње зависне клаузе, него је врло мала вјероватноћа њене реализације у актуелној ситуацији, тако да ове условне реченице увијек имају *потенцијално условно дезидеративно значење.*

Овај модел имперсоналне реченице у савременом српском језику је врло продуктиван и готово лексички слободан, јер у допунском инфинитиву или конструкцији да+презент може доћи било који „интенционални" перфективни глагол (као нпр.: прочитати, помоћи, прибавити, пропутовати, добити, узети, написати, купити, проживјети, осветити се, забавити се и сл.). Осим тога, ово је једини модел у коме је могућа досљедна алтернативна употреба допунског инфинитива и конструкције да+презент уз модални глагол *бити* у сложеном глаголском предикату.

2.3. Персоналне реченице с модалним глаголом бити *у саставу сложеног глаголског предиката*

Персоналне реченице с модалним глаголом *бити* у саставу сложеног глаголског предиката реализују се у само два модела: а) с негираним модалним глаголом *бити* и допунским глаголом у инфинитиву, и б) с модалним глаголом *бити* у форми крњег перфекта и допунским инфинитивом. У оба модела допуна модалном глаголу *бити* јесте инфинитив незамјењив конструкцијом да+презент.

2.3.1. *Персонална реченица с презентом модалног глагола* бити и инфинитивом

У корпусу смо забиљежили само један, врло обичан примјер реченице с овим типом сложеног глаголског предиката:

(11) Знамо да је овај сјајни глумац био прека особа, али како ствари стоје, *није ни прићи* свом српском наследнику који је дибидус ескалирао. (Данас, 23. 1. 2012, 24: Светислав Басара).

Овај тип модела потврђује у рјечницима незабиљежени фразеологизам *[неко некоме] није ни прићи* са значењем „[неко се с неким] не може поредити", с тим што се умјесто глагола *прићи* као његови синоними могу употријебити и глаголи *примаћи* и *примирисати*.

2.3.2. *Персонална реченица са сложеним глаголским предикатом састављеним од модалног глагола* бити *у форми крњег перфекта или имперфекта и допунског инфинитива*

Овом је типу конструкција опширан рад посветио Ј. Вуковић (1953–1954), а оне су анализиране и у оквиру двију дисертационих монографија које се баве кон-

ститутивним елементима предиката – крњим перфектом (Грицкат 1954) и инфинитивом (Melvinger 1980). Иако се за ове реченице констатује да су „dosta česte u razgovornom jeziku" (Ivić 1972: 131), оне се врло ријетко појављују у писаним текстовима савременог српског језика. У нашем корпусу није било ниједног примјера за овај тип реченица, па зато овдје наводимо примјере из српских писаца забиљежене у литератури:

(12) *Био*, бога ми, *чувати* боље своју кућу – као и остали људи. (Вуковић 1953–1954, 267: Милован Глишић); „А, брате, *био пазити* на свој народ" (Грицкат 1954, 146: Јанко Веселиновић); А он [...] *био седети* у својој земљи. (Грицкат 1954, 146: Пера Тодоровић); Не био се родити за учитеља, већ за министра. (Речник МС 1967, 208: Коста Трифковић); *Био узети* госпоја-Сиду, кад ти тако пуца срце за њом. (Речник МС 1967, 208: Стеван Сремац); *Био* раније *доћи*. (Стевановић 1979, 630: Вук Стеф. Караџић); *Не био их пуштават* [књижевно би било: *пуштати*] од себе / *Био позват* док ти Божић прође / два три сина старога Мартина. (Стевановић 1979, 630: П.П. Његош); А шта ћу ти, моја драга, *бијаше се пружити* колико се можеш покрити. (Вуковић 1953–1954, 267: Симо Матавуљ) и сл.

Иако се ове реченице остварују и у персоналној и у имперсоналној форми (уп.: Грицкат 1954: 146; Melvinger 1980: 115), међу наведеним примјерима што их литература биљежи из дјела српских писаца нема ниједнога са глаголом *бити* у имперсоналној форми *било*. Конгруентни модални глагол *бити* јавља се и у потврдној и у одричној форми, зависно од значења реченице. Ове врло експресивно обојене модалне реченице увијек имају значење пријекора због (не)извршене радње коју (ни)је у прошлости требало извршити (Вуковић 1953–1954; Грицкат 1954: 146; Melvinger 1980: 116).

Пријекор се увијек изриче лицу, а лице у комуникативном чину може бити или саговорник или предмет говора. Управо од тога да ли је у питању конативна језичка функција, која подразумијева „orijentaciju prema primaocu" и која „nalazi svoj najčistiji gramatički izraz u vokativu i imperativu" (Jakobson 1966: 292), зависи и замјеничка форма граматичког субјекта ових реченица. Наиме, уколико се пријекор односи на саговорника, онда функцију граматичког субјекта врши замјеница *ти*, што је случај у свим примјерима у којима се саговорник именује вокативном формом (уп.: А, брате, ТИ *био пазити* на свој народ). Уколико, пак, „прекорено" лице није саговорник него предмет говора, онда је граматички субјекат исказан конгруентном замјеницом трећег лица (уп.: А он [...] *био седети* у својој земљи). „Ova izrazito afektivna konstrukcija [...] može se zameniti konstrukcijom s glagolom *trebati*, ali uz gubitak afektivne nijanse" (M. Ivić 1972: 131).

3. Закључак

У литератури су о статусу глагола *бити* у саставу предиката с допунским инфинитивом мишљења подијељена. Тако Ј. Мелвингер сматра да у оваквим предикатима глагол *бити* „nema leksičko, nego samo gramatička značenja", и да се у оваквим конструкцијама „na površinskoj razini modalno leksičko značenje samo podrazumijeva, a iskazuje se impersonalni oblik glagola *biti* koji sadrži gramatičko značenja" (Melvinger 1980: 111, 113). Милка Ивић, пак, сматра да се у свим овим реченицама, искључ-

чујући једино реченице са глаголом *бити* у форми крњег перфекта, „očigledno radi o redukciji glavnog predikata: na nivou dubinske strukture u funkciji glavnog predikata nalaze se modalni izrazi kao *potrebno je* ili *moguće je*" (Ивић 1972: 130). Овакав закључак, међутим, оповргавају примјери с глаголом *моћи* као допунским инфинитивним глаголом, тако да нпр.: *Да ми је моћи / да могу још једном да умесим лепињу за њу* искључује наведено реконструкционо правило, уп.: *Да ми је моћи / да могу* [...] [→ **да ми је могуће моћи / *да ми је потребно моћи*]. А то правило непримјењиво је и на све имперсоналне реченице с логичким субјектом у локативу типа *На нама је да изаберемо* [→ **На нама је могуће / потребно да изаберемо*].

П. Мразовић и З. Вукадиновић модални глагол *бити* увршатавају у групу глагола с вербативном допуном, будући да он као и сви модални и фазни глаголи има допуну у облику инфинитива или конструкције да+презент, с тим да не постоји могућност супституисања тих допуна „nekom imeničkom ili predloškom frazom" (Mrazović, Vukadinović 1990: 161). И заиста, глагол *бити* има исти статус модалног глагола у конструкцијама с вербативним допунама према истом критеријуму према коме тај статус добијају остали модалани глаголи у сложеном глаголском предикату.

Научно најутемељеније одређење граматичко-лексичког статуса глагола *бити* примјењиво на све типове ових реченица дао је Ј. Вуковић. Он сматра да „глагол *бити* са својим облицима не може имати у слободној употреби модално значење, какво значење у смислу *требати*. У овом случају се само његови облици за себе јављају са значењем облика глагола *требати*, то значи да су се они као облици издвојили из система значења која им даје глаголска основа" (Вуковић 1953–1954: 268).

Из тога онда нужно проистиче да се на граматичко-синтаксичком плану глагол *бити* не може једнозначно одредити само као глагол с граматичким значењем. Он, наиме, може бити помоћни глагол (нпр.: *Она је дошла*), може бити модални глагол (нпр.: *Да ми је отићи у Русију*), може бити „перифразни" глагол (нпр.: *То је под контролом*), а може бити и пунозначни глагол (нпр.: *Било је / Биће* кише).

Анализа реченица са сложеним глаголским предиктом у чијем је саставу модални глагол *бити* показала је да у различитим реченичним моделима допуна том глаголу може бити или а) само инфинитив, или б) само конструкција да+презент, или пак в) алтернативно и инфинитив и да+презент. Реченице с овим типом предиката могу бити имперсоналне или персоналне, с тим да је број имперсоналних модела неупоредиво већи. У персоналним моделима допуна глаголу *бити* може бити само инфинитив. У имперсоналним моделима лексички су најограниченији модели са допунским инфинитивом незамјењивом конструкцијом да+презент, док су лексички готово „слободни" модел условне *да*-реченице са алтернативношћу допунског инфинитива и конструкције да+презент, и имперсонални модел са логичким субјектом у локативу са сложеним предикатом који чине модални глагол *бити* и конструкција да+презент као допуна.

Истраживање је показало да су само дјелимично тачне оцјене да су конструкције овога типа ријетке и нетипичне у савременом српском књижевном језику. Што је лексичка слобода употребе глагола у инфинитиву или конструкцији да+презент уз модални глагол *бити* већа, то је и честоћа и типичност те конструкције у савременом српском језику већа, и обрнуто. Осим тога, у односу на могуће „конкуренте" све конструкције са овим типом сложеног глаголског предиката изразито су афек-

тивне, па није ни чудо да се сусрећу готово искључиво у књижевноумјетничком, разговорном и публицистичком стилу књижевног језика.

Литература

Алановић М. „Поводом конструкције *за*+инфинитив у српском језику.” *Одлуке одбора за стандардизацију српског језика: поводом 20 година од оснивања* (ур. Брборић В., Вуксановић Ј., Тасић М., Танасић С.), (2017): 279–281.

Batistić T. *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1972.

Brabec I., Hraste M., Živković S. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika.* 8. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1968.

Войводич Д. „Об инфинитивных предложениях с субъектом в дательном падеже в русском языке и их эквивалентах в сербском и польском.” *Зборник Матице српске за славистику*, 71–72 (2007): 557–579.

Вуковић Ј. „Модални облици с имперфектом и перфектом глагола БИТИ+ИНФИНИТИВ главног глагола.” *Јужнословенски филолог*, XX/1–4 (1953–1954): 263–272.

Грицкат И. *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама.* Београд: САНУ, 1954.

Ivić M. „Problematika srpskohrvatskog infinitiva.” *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XV/2 (1972): 115–138.

Jakobson R. *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit, 1966.

Jonke Lj. „Pojavljuju se i grube pogreške.” *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje, 1964: 117–118.

Katičić R. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU, Globus, 1986.

Клајн И. *Речник језичких недоумица*. 9. изд. Нови Сад: Прометеј, 2008.

Ковачевић М. „Пунозначна и копулативна употреба глагола БИТИ.” *Србистичке теме*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2007: 107–127.

Ковачевић М. „Условне реченице с везником ДА у српском језику.” *Граматичка питања српскога језика.* Београд: Јасен, 2011: 159–174.

Ковачевић М. *Узрочно семантичко поље*. 2. изд. Београд: Јасен, 2012.

Ковачевић М. „Конкурентност једног типа предлошког генитивног, акузативног, инструменталног и локативног логичког субјекта.” *Српски језик под лупом науке.* Београд: Завод за уџбенике, 2017: 171–192.

Maretić T. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. 3. izd. Zagreb: Matica hrvatska, 1963.

Melvinger J. *Sintaksa i semantika infinitiva u suvremenom hrvatskom književnom jeziku.* Doktorska dizertacija. Osijek, 1980. <https://www.dropbox.com/sh/5a5r-140oyufrj98/AABer21RekHVBJItOKqgfkNva?dl=0 > (13. 01. 2018).

Милинковић Љ. *Датив у савременом руском и српскохрватском језику.* Београд: Научна књига, 1988.

Mrazović P., Vukadinović Z. *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Novi Sad: Dobra vest, 1990.
Оташевић Ђ. *Фразеолошки речник српскога језика*. Нови Сад: Прометеј, 2012.
Palić I. *Dativ u bosanskome jeziku.* Sarajevo: Bookline, 2010.
Пипер П., Антонић И., Ружић В., Танасић С., Поповић Љ., Тошовић Б. *Синтакса савременога српског језика: проста реченица.* Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 2005.
Пипер П., Клајн И. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
Pranjković I. „Habitualne rečenice." *Druga hrvatska skladnja: Sintaktičke rasprave*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2001: 59–63.
Pranjković I. „Tipologija nepunoznačnih glagola u hrvatskome standardnom jeziku." *Gramatička značenja*. Zagreb: Matica hrvatska, 2013: 186–194.
Речник српскохрватскога књижевног језика. Књ. прва. Нови Сад: Матица српска; Загреб: Матица хрватска, 1967.
Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Књ. I. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик, 1959.
Ружић В. *Допунске реченице у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
Стевановић М. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II Синтакса.* 3. изд. Београд: Научна књига, 1979.
Стијовић Р. „То је за очекивати." „Шта нам је чинити?" *Језички саветник.* Београд: Чигоја штампа, 2012: 159–161.
Стојановић Љ. „О значењу и употреби глаголских облика у реченицама." *Јужнословенски филолог* II/3–4 (1921): 189–210.

Извори

а) књижевноумјетничка и паремиолошка дјела

Вуковић М. *Енглеска посла 2*. Подгорица: Октоих; Београд: Свет књиге, 2016.
Вучковић Р. *Тумарања.* Београд: Свет књиге, 2005.
Голијанин М. *Пази на којој си: изабране приповијетке*. Пале: СКПД „Просвјета", 2015.
Драгић Л. *Кукавичја пилад*. Београд: СКЗ, 2016.
Караџић В. *Српске народне пословице и друге различне као и оне у обичај узете ријечи и загонетке.* Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933.
Савић М. *Пролазе ли возови Ибарском долином: изабране приче.* Рашка: Градац, 2001.
Стојичић Ђ. *Српске народне изреке 1.* Београд: Новости, 2006.

б) новине:

Блиц – *Blic*, dnevne novine iz Beograda.
Вечерње новости – *Вечерње новости*, дневне новине из Београда.
Глас јавности – *Глас јавности*, угашене дневне новине из Београда.
Глас Српске – *Глас Српске*, дневне новине из Бањалуке.
Данас – *Danas*, dnevne novine iz Beograda.
Курир – *Kurir*, dnevne novine iz Beograda.
Правда – *Правда*, угашене дневне новине из Београда.
Печат – *Печат*, недељне новине из Београда.
Политика – *Политика*, дневне новине из Београда.
Прес РС – *Press Republike Srpske*, dnevne novine iz Banjaluke.

Miloš M. Kovačević

THE VERB *BITI* AS A MODAL VERB IN A COMPLEX VERBAL PREDICATE

Summary

The paper presents a syntactic and semantic analysis of sentences containingthe complex predicate composed of the modal verb *biti* ('to be') and the infinitive complement which is (not) interchangeable with *da+ Present Tense* construction.

The analysis of sentences with such complex predicates made up of the modal verb *biti*has shown that in different sentence patterns this verb can be exclusively complemented byA) an infinitive form (e.g. *Шта нам је чинити*), or byB) *da+ Present Tense* construction (e.g.*На нама је да учимо*). However, it can also be C) alternatively complemented by an infinitive and *da+ Present Tense* construction (e.g. *Да ми је отићи/да одем у Јапан*).

Sentences containing this type of predicate can be personal or impersonal, but those with impersonal verbs comprise the large majority of examples. In sentence patterns withpersonal verb forms, the verb *biti*can be complemented only by an infinitive (e.g. *Није ни прићи свом оцу*; *Не била се удавати*). On the other hand, of all thesentences with impersonal verb forms, the pattern containing an infinitive complement which is not interchangeable with *da+ Present Tense* has proved to be lexically most restricted,while the two sentence patterns –conditional *da*- sentence which can alternate with both infinitive complement and *da+ Present Tense*, and an impersonal sentence with a logical subject in the locative case and a complex predicateconstituted by an impersonal verb form followed exclusively by *da+Present Tense* complement –are lexicallyalmost 'free'.

The claims that theseconstruction types are infrequent and atypical in the standard contemporary Serbian language have been proved only partially true by this research. The lexical potential of the infinitival verb forms or the Present Tense verb forms in *da*- constructionsfollowing the modal verb *biti* is directly proportional to the frequency and typicality of the construction in contemporary Serbian, and vice versa.In addition, in comparison to other potential 'rival' constructions, all sentences containing this type of complex verbal predicate are highly affective, which explains their predominant use in the literary, colloquial and newspaper functional styles of the standard Serbian language.

Key words: modal verbs, complex verbal predicate, the verb *biti*, infinitive form, *da*+ Present Tense construction, (im)personal verb forms

811.163.41'242-053.4:811.163.41'243
811.163.41'373.611
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch11

Весна Р. КРАЈИШНИК*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Центар за српски језик као страни

Весна Ј. ЛОМПАР
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

УСВАЈАЊЕ ТВОРБЕНИХ МОДЕЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ КОД ОДРАСЛИХ СТРАНИХ ГОВОРНИКА И ДЕЦЕ МАТЕРЊИХ ГОВОРНИКА (НА ПРИМЕРУ NOMINA AGENTIS)

Познато је да постоје сличности у типу грешака при усвајању првог (L1) и другог језика (L2). У раду су приказани резултати истраживања везаног за грешке при творби најфреквентнијих примера nomina agentis. У истраживању су учествовали страни студенти који уче српски језик и деца предшколског узраста, матерњи говорници. Од испитаника се захтевало да попуне упитник речима којима се именује вршилац радње мушког и/или женског пола, а тражени одговори су били сугерисани контекстом. Основни циљ рада била је упоредна анализа добијених одговора. Резултати овакве анализе представљају основу за унапређење наставе – пре свега српског као страног и српског као нематерњег језика.

Кључне речи: творба речи, nomina agentis, усвајање првог језика (L1), усвајање другог језика (L2).

1. Увод

Још седамдесетих година двадесетог века почела су истраживања која су се заснивала на уоченој сличности између грешака које праве деца усвајајући матерњи језик и грешака које праве одрасли при усвајању страног језика, „али између те две

* krajisnikv@gmail.com

врсте учења постоје многе разлике, што отежава да уочимо паралелу између одраслих ученика страног језика и мале деце која усвајају матерњи језик" (Kristal 1995: 373). Анализиране грешке односе се пре свега на флексију. Један од закључака указује на то да ће дете мењати речи примењујући граматичко правило, а да странац „никад неће измислити облик који никада није чуо" (Pik, Sagar i dr. 2011: 161).

Анализиране су грешке и кад је у питању деривација. Нека истраживања су базирана на испитивању механизама усвајања деривационе морфологије матерњег језика (L1) (Tyler, Nagy 1989), а нека на усвајању деривационе морфологије страног језика (L2). Углавном се наглашава да се у оваквим, појединачним студијама дотиче само „врх леденог брега" и да би у будућим истраживањима требало, на пример, пратити ефекат утицаја L1 на L2 (Lardiere 2006: 78) итд. С друге стране, истиче се ограничење оваквих студија јер не нуде никаква истинска решења кад је у питању усвајање деривационе морфологије у L2 (Friedline 2011: 105).

У домаћој литератури није поклањана посебна пажња поређењу грешака које праве деца, матерњи говорници српског језика, и странци који уче српски језик као страни. Стога смо сматрали да би било важно спровести једно такво истраживање везано за српски језик, иако смо свесни свих ограничења које у овом случају морамо узети у обзир. Пре свега, број странаца који уче српски језик као страни није велики, те се не можемо бавити утицајем њиховог матерњег језика на језик који усвајају као L2. Затим, овакво истраживање захтева осветљавање проблема из угла више дисциплина, као и праћење неких појава у дужем временском периоду итд. Ипак, сматрали смо да осветљавање и само једног сегмента може бити корисно за будућа, опсежнија истраживања.

Одлучили смо се за истраживање које се не бави флексијом, већ творбом речи, јер сматрамо да је ова језичка дисциплина недовољно заступљена у уџбеницима српског језика као страног, па би истраживање овог типа могло донекле утицати на другачији однос према њој у настави српског језика као страног. С обзиром на то да истраживањем можемо осветлити само један сегмент ове сложене области, изабрали смо суфиксацију као најпродуктивнији творбени модел у српском језику. У оквиру суфиксације одлучили смо се за творбу именица nomina agentis,[1] јер у грађењу ових изведеница грешке праве и деца, матерњи говорници српског језика, и странци који уче српски језик као страни. У раду се нећемо посебно бавити класификовањем типова грешака које у творби речи праве деца (Цејтлин 1982: 11–15) и страни студенти, што захтева знатно обимније истраживање, већ ћемо посебно анализирати само грешке које на исти начин праве и једни и други.

2. Метод истраживања

Истраживање за потребе овог рада обављено је током 2017. године, а у њему су учествовала укупно 152 испитаника оба пола. Прву групу чинило је 80 страних

[1] Под овим термином не подразумевамо само именице мушког рода са значењем вршиоца радње, већ и именице женског рода са истим творбеним значењем (у литератури се за именице женског рода употребљава и посебан термин – nomina feminina).

студената, старосне доби 18–29 година, чији матерњи језици припадају различитим језичким групама, а који су учили српски језик као страни у Центру за српски као страни језик на Филолошком факултету у Београду и Центру за српски као страни језик на Филозофском факултету у Новом Саду. Другу групу су чинила 72 испитаника којима је српски језик матерњи, деца узраста 5,5–6,5 година, највећим делом из ПУ „Полетарац" у Београду.[2]

Испитивани страни студенти познавали су српски језик на нивоу А2–Б1. За овај ниво знања смо се определили јер сматрамо да испитаници имају довољан лексички фонд за разумевање захтева, а самим тим и способност препознавања основних творбених модела задатих примера. За децу узраста 5,5–6,5 година смо се определили јер њихов језички развој на овом нивоу још увек није завршен, али су већ усвојила већину именица које се траже упитником или бар препознају њихово значење.

Упитник се састојао од 11 реченица у оквиру којих је било 17 захтева. Требало је уписати речи којима се именује вршилац радње мушког и/или женског пола. Тражени одговори су били сугерисани контекстом, тако да испитаници нису били у недоумици шта се од њих тражи (нпр.: *Мушкарац је продавац*, *а жена* _____; *Мушкарац који пева је* _____, *а жена је* _____). Именице nomina agentis које су тражене упитником биране су на основу критеријума фреквентности (Lukić 1983; Крајишник 2016). Водили смо рачуна о томе да примери већим делом буду део активног речника за обе групе испитаника (нпр. *глумац*, *лекар* и сл.), али и о томе да, с обзиром на разлику у узрасту, један број фреквентних примера не буде подједнако заступљен у употреби код обе групе испитаника (нпр. *студенткиња*, *чистачица* и сл.). Само у два случаја тражени су примери који нису забележени у речнику српског језика. Именица *банкарка* не постоји у речнику, али се овај облик може чути и забележен је у корпусу савременог српског језика, док реч која означава „жену која купује" не постоји ни у речнику, ни у говору. На овим примерима смо хтели да проверимо који творбени модел ће применити испитаници, односно да ли ће код матерњих говорника језичко осећање утицати на творбу речи.

Испитивање је подразумевало самостално попуњавање празних места у упитнику (за стране студенте), односно постављање питања из упитника деци, слушање и уписивање њихових одговора. Укупно је добијено 1.360 одговора од страних студената и 612 одговора од деце.[3] Непопуњен простор се такође подразумевао као одговор.

---

[2] Испитивање страних студената у Београду спровеле су ауторке, испитивање страних студената у Новом Саду предавачи у Центру за српски као страни језик на Филозофском факултету, док је посредник у испитивању деце у предшколским установама био Ђорђе Јанковић са Учитељског факултета у Београду.

[3] С обзиром на то да је за попуњавање анкете било потребно најмање 15 минута, ауторкама рада је указано на то да је време пажње код деце овог узраста знатно краће, те је, пре свега због тога, а затим и због технике испитивања деце (разговор са сваким дететом појединачно), одлучено да свако дете одговара на половину питања из упитника, тј. њих 36 на питања од 1 до 6, а преосталих 36 на питања од 7 до 11.

3. Резултати и дискусија

Анализа резултата подразумевала је најпре издвајање свих одговора који се преклапају у обема испитиваним групама, а затим утврђивање броја њиховог појављивања. Ради боље прегледности сви резултати, изражени у процентима, представљени су табеларно, за сваку реч посебно. На првом месту у табели навођене су правилне речи, затим неправилне речи по азбучном реду и на крају они случајеви у којима испитаници нису дали никакав одговор.

Издвојили смо и одговоре који се не преклапају у испитиваним групама и навели их у коментарима испод табела.

3.1. Продавачица

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
продавачица	56 %	67 %
продавчица	9 %	3 %
продавица	2 %	3 %
продавка	1 %	8 %
не зна	5 %	5 %

Табела 1

Видимо да више од половине испитаника и једне и друге групе познаје правилан облик тражене изведенице. У погрешним примерима које су на исти начин изводили испитаници обеју група запажамо да је доминантан суфикс *-ица*, који је и иначе у моционој функцији чешћи од свих других суфикса (Ћорић 1979: 34), али и суфикс *-ка*, такође важан моциони суфикс, који се овде чешће јавља у одговорима деце. За одговор *продавчица* не можемо бити сигурни да ли је творен по моделу *продавц-* + *-ица* или *продав-* + *-чица.*

Забележили смо и примере који се не поклапају. Страни студенти наводили су одговоре *продаваца*, *продавница*, *продавца*, *продавачина*, *продаваоница*, *продавника*, а деца – *продавац*, *госпођа* и *купац*. На основу ових одговора можемо закључити да су странци полазили од претпоставке да сваки суфикс који се завршава на *-а* може означавати особу женског пола, те смо добили велики број различитих изведеница. С друге стране, деца у овом случају нису креирала нове речи, већ су употребила познате речи другог значења.

3.2. Банкар

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
банкар	24 %	61 %
банкомат	1 %	5 %
не зна	22 %	19 %

Табела 2

У овом случају странци су навели готово двоструко мање тачних одговора од деце. Интересантно је да се реч *банкомат*, иако у мањем проценту, јавља као одговор у обема групама. Ову реч нисмо очекивали код страних студената, јер смо претпостављали да је већа вероватноћа да они, с обзиром на узраст, знају да се ради о машини, а не о особи.

Од примера који се не поклапају, страни студенти наводили су одговоре *службеник*, *банкер*, *банкиер*, *банкир*, *економиста*, *банциер*, *банка*, *банкарак*, *бранац*, *радник банке*, *службениц*, а деца – *продавац*, *банкаш*, *банковац* и *банкоман*. Кад су творене изведенице, творбена основа *банк-* углавном није била проблем, што значи да је мотивна реч испитаницима била позната, али је на њу додаван велики број погрешних суфикса: *-ер*, *-иер*, *-(ар)ак*, *-аш*, *-овац*.

3.3. Банкарка

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
банкарка	15 %	14 %
банкарица	6 %	30 %
банкар	1 %	5 %
банкара	1 %	3 %
не зна	40 %	19 %

Табела 3

С обзиром на то да изведеница *банкарка* не спада у фреквентну лексику, било је очекивано да се појави у малом броју код обе испитиване групе. Мање очекивано је било да ће суфикс *-ица* бити доминантан творбени суфикс само код деце. Страни студенти нису се трудили да изведу реч према овом моделу, већ су у великом проценту одговорили да облик не знају.

Од примера који се не поклапају, страни студенти наводили су одговоре *службеница*, *банкерица*, *банкиерка*, *банкерка*, *банкица*, *банкиер*, *банкиерска*, *банкиња*, *банкирка*, *банкомата*, *економиста*, *економисткиња*, *радник банке*, *службеника*, а деца – *банкарчица*, *банкоматица*, *банкашка*, *банкоманица*, *банчица*, *госпођа која*

ради, *продавачица*. У одговорима који се не поклапају, уочава се да су поједини испитаници у обе групе правили парове речи додавањем моционих суфикса на креирану изведеницу мушког рода: *банкер – банкерица*, *банкиер – банкиерка*, *банкер – банкерка*, *банкир – банкирка*, *банкомат – банкомата; банкаш – банкашка*, *банкоман – банкоманица.*

3.4. Студент

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
студент	94 %	58 %
студирац	1 %	2 %
не зна	1 %	19 %

Табела 4

Реч *студент* припада високо фреквентној лексици код страних студената, што показује и проценат правилних одговора. У дечјем речнику пак ова реч има ниску фреквенцију, те је било очекивано да деца у већем проценту одговоре да не знају ову именицу.

Од примера који се не поклапају, страни студенти наводили су одговоре *факултет*, *ученик*, а деца – *студар*, *студењак*, *студија*, *студинар*, *студирак*, *студирач*, *студирко*. Видимо да су деца углавном изводила нове речи тако што су на неки облик основе глагола *студирати* додавала различите суфиксе, док су страни студенти наводили друге речи које су им биле познате.

3.5. Студенткиња

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
студенткиња	71 %	44 %
студентка	5 %	3 %
не зна	2 %	19 %

Табела 5

У односу на реч *студент*, овде је забележен нешто мањи број тачних одговора у обе испитиване групе. Поред изведенице *студенткиња*, једини одговор који се преклапа јесте реч *студентка*, настала додавањем моционог суфикса *-ка.*

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *студентица*, *студенкиња*, *студента*, *факултета*, *студентска*, *студирачица*, *ученица*, а деца – *студенка*, *стударка*, *студент*, *студењачица*, *студеринта*, *студијица*, *студинарка*, *студирака*, *студирач*, *студирка*.

3.6. Песникиња

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
песникиња	5 %	0 %
песница	36 %	44 %
песника	20 %	11 %
песмарка	2 %	3 %
не зна	16 %	8 %

Табела 6

За реч *песникиња* добили смо врло мали проценат тачних одговора код страних студената, а код деце није забележен ниједан тачан одговор. Највећи проценат одговора који се преклапају односи се на изведеницу *песница*, насталу додавањем моционог суфикса *-ица*. Овај пример нам потврђује да је и једна и друга група испитаника изабрала моциони суфикс који је продуктивнији од суфикса *-иња*. У нешто мањем броју случајева забележен је и облик *песника*, који је настао додавањем моционог суфикса *-а* на творбену основу *песник-*, вероватно аналогијом према моделу речи које су им познате: *рођак – рођака*, *супруг – супруга.* Најмањи број преклапајућих одговора забележен је код речи *песмарка*, за коју можемо претпоставити да је изведена по моделу *песмар-* + *-ка*. С обзиром на то да се реч *песникиња* не налази у лексичком минимуму предвиђеном за ниво Б1, разумљиво је да велики број испитаних страних студената није знао ову реч.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *песничарка*, *песник*, *песнича*, *песникица*, *песица*, *пескиња*, *песничица*, *песниканка*, *спесница*, а деца – *песник*, *песмица*, *песмачица*, *песначица*, *песникар*, *песниминка*, *песнина*, *пешница*.

3.7. Певач

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
певач	55 %	94 %

Табела 7

Код именице *певач* и код страних студената и код деце забележено је мало расипање у одговорима. Највећи број одговора јесте правилна реч и нема преклапања у другим забележеним одговорима.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *певац*, *певачар*, *певец*, а деца – *певак* и *песник*.

3.8. Певачица

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
певачица	82 %	92 %
певачка	4 %	3 %
не зна	6 %	3 %

Табела 8

Интересантно је да се код страних студената запажа знатно већи број тачних одговора за реч *певачица* него за реч *певач*. Поред изведенице *певачица*, једини одговор који се преклапа јесте реч *певачка*, настала додавањем моционог суфикса *-ка* на исту творбену основу.

Од примера који се не поклапају, страни студенти наводили су одговоре *певаца*, *певачница*, *певаћуца*, *певарица*, *певца*, *певкица*, а деца – само *песник*.

3.9. Лекар

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
лекар	66 %	36 %
доктор	4 %	55 %
лечник	5 %	3 %

Табела 9

За овај пример у упитнику смо навели реченицу са глаголом *лечити*, па смо очекивали да ће већина испитаника дати одговор *лекар*, што се потврдило само у одговорима страних студената. Деца су чешће наводила синоним *доктор*, што је различито од фреквенцијске вредности ових речи у дечјем речнику. У малом броју одговора обе групе испитаника налазимо реч *лечник*.

Од примера који се не поклапају страни студенти наводили су одговоре *лечи људе*, *лечик*, *леган*, а деца – *болничар* и *лечар*.

3.10. Лекарка

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
лекарка	54 %	5 %
докторица	1 %	19 %
докторка	2 %	36 %

лекар	2 %	3 %
лечница	2 %	3 %
лекарица	2 %	11 %
не зна	24 %	3 %

Табела 10

Као и код речи *лекар*, и у овом случају смо добијали синониме *докторица* и *докторка*, најчешће у одговорима деце. Сви одговори који се преклапају забележени су у речнику српског језика, укључујући и реч *лекарица*, која је изузетно ретка у употреби.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *докторке*, *лечи људе*, *лечица*, *леганица*, *лекара*, *лекаркарка*, *лекаркиња*, а деца – *болничарка*, *лекар*, *лекарчица*, *лекачица*, *лечерна*, *медицинска сестра* и *сестра*.

3.11. Купац

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
купац	20 %	50 %
купар	2 %	3 %
куповац	16 %	8 %
купованик	1 %	3 %
не зна	31 %	6 %

Табела 11

У овом случају уочавамо различите резултате између двеју група испитаника. У највећем проценту страни студенти су одговарали да не знају ову реч, а само 20 % је одговорило тачно. Остале три речи које се преклапају извођене су од основа глагола *купити* или глагола *куповати*, суфиксима *-ар*, *-ац* или *-ник*. И једна и друга група најчешће је наводила изведеницу *куповац.*

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *купалац*, *купилац*, *купљен*, *муштерij*, *муштерија*, *домаћи*, *клиент*, *купаник*, *купарац*, *купујак*, *купувац*, *муштерије*, *накупалац*, *нешто купује*, *потрошач*, *трошак*, а деца – *продавац*, *куповач*, *гост*, *купач*, *купивач* и *купљач*.

3.12. Купац (особа женског пола)

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
купац[4]	2 %	5 %
купачица	7 %	19 %
купица	1 %	3 %
куповачица	15 %	8 %
куповица	1 %	5 %
куповница	1 %	3 %
не зна	45 %	11 %

Табела 12

Од испитаника смо тражили да направе реч која означава „жену која купује", иако оваква реч није потврђена у стандардном речнику српског језика, као што смо раније поменули. Расипање у одговорима је било врло велико, што указује на већу несигурност у покушају да се пронађе одговарајућа реч. И једна и друга група је најчешће употребила суфикс *-ица*: страни студенти у речи *куповачица*, а деца у речи *купачица.* Највећи број одговора *не знам*, као што смо и очекивали, забележен је код страних студената.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *муштерија*, *купљена*, *домаћица*, *клиент*, *купак*, *купалаца*, *купалачица*, *купалица*, *купаница*, *купарица*, *купарка*, *купованица*, *купујанка*, *муштерије*, *накупа*, *нешто купује*, *потрошица*, *трошачица*, а деца – *продавачица*, *куповка*, *гостачица*, *куповачица*, *купавца*, *купарчица*, *купаца*, *купивачица*, *купитељка*, *купљачица*, *куповача*, *куповкиња*, *мама*.

3.13. Слушатељка

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
слушатељка	1 %	0 %
слушачица	4 %	3 %
слушалац	4 %	8 %
слушалица	22 %	28 %
слушанка	1 %	3 %
слушкиња	1 %	11 %
не зна	14 %	3 %

Табела 13

У овом случају је укупно добијено најмање тачних одговора, као што смо очекивали. У највећем броју одговора код обеју група наведена је реч *слушалица*, веро-

[4] У овом случају као тачан подразумевали смо само одговор *купац*. Ниједан испитаник није одговорио *нема*, *не постоји*, *исто је* и сл., што бисмо такође могли признати као тачан одговор. Непопуњен простор смо, као и у свим другим примерима, третирали као одговор *не знам*.

ватно изведена моционим суфиксом *-ица* од именице *слушалац*, која им је већ била дата у реченици.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *слушалачица*, *слушалаца*, *слушалака*, *слушалка*, *слушалкиња*, *слушателица*, *слушајка*, *слушакиња*, *слушала*, *слушалаца*, *слушаларица*, *слушалца*, *слушалкица*, *слушалница*, *слушаоница*, *слушатељкаица*, *служа*, а деца – *слуша*, *слушавац*, *безобразна*, *дама*, *жена*, *љутавац*, *музиколог*, *неслушалац*, *певање*, *певач*, *слушац*, *спремачица*, *чистачица*. Међу примерима који се не преклапају пажњу привлаче они које су давала деца, јер велики број одговора није у вези са глаголом *слушати.*

3.14. Глумац

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
глумац	86 %	94 %

Табела 14

Укупно посматрано, највећи број тачних одговора добили смо у овом случају.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *глумик*, *актор*, *глумач*, а деца – *Андреј*, *кувар*.

3.15. Глумица

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
глумица	50 %	58 %
глумац	1 %	3 %
глумачица	21 %	11 %
глумчица	2 %	5 %
глумкиња	2 %	8 %

Табела 15

Поред прилично уједначеног броја тачних одговора код једне и друге испитиване групе, забележене су и речи изведене суфиксима *-чица*, *-ица* и *-киња*.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *глумаца*, *глумача*, *акторица*, *глумакиња*, *глумарка*, *глумца*, а деца – *дигрет*, *Мина*, *певачица* и *чај*. Видимо да су страни студенти наводили и изведенице са суфиксима *-а*, *-ача*, *-ка*, а деца речи које нису у вези са траженим одговором.

3.16. Чистачица

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
чистачица	47 %	69 %
чистач	1 %	5 %
чистача	9 %	3 %
чистачка	2 %	3 %
не зна	17 %	3 %

Табела 16

Код примера који се преклапају, поред речи *чистач*, уочавамо и изведенице настале тако што су на њену творбену основу додавани суфикси *-а* и *-ка*. Знатно више различитих творбених модела запажено је у примерима који се не преклапају.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *чистица*, *чустачка*, *чиста*, *чистач*, *чистачкиња*, *чистака*, *чистакиња*, *чистарка*, *чистаска*, *чистаткиња*, *чистчица*, а деца – *ђубретар*, *куварица*, *Снежана*, *чисталица*, *чистаница*, *чистацица*.

3.17. Куварица

	Страни студенти (L2)	Деца (L1)
куварица	53 %	69 %
кувачица	1 %	11 %
куварка	29 %	17 %

Табела 17

Поред прилично уједначеног броја тачних одговора код једне и друге испитиване групе, забележен је и сразмеран број изведеница моционим суфиксом *-ка*.

Од примера који се не преклапају, страни студенти наводили су одговоре *кувара*, *кувар*, *куварињa*, *кувра*, а деца – *куварачица*.

4. Закључак

Резултати спроведеног истраживања потврђују претпоставку да страни студенти у процесу усвајања српског као страног језика и деца у процесу усвајања матерњег језика праве исте или сличне грешке у творби nomina agentis. Анализа резултата показује да су и једни и други за већину примера наводили правилне

одговоре: страни студенти су, у мањем или већем проценту, дали тачан одговор за сваку тражену именицу, док деца у два случаја нису дала ниједан тачан одговор – *песникиња* и *слушатељка* (што се може објаснити ограниченом лексичком компетенцијом говорника овог узраста). Највећи проценат тачних одговора код обеју група испитаника забележен је код именица *певачица*, *глумац* и *продавачица*, док је код страних студената највећи проценат забележен код речи *студент* (што је у складу са фреквентном употребом ове речи у испитиваној популацији).

Иако највећи број тражених речи у упитнику спада у фреквентну лексику, код сваког примера уочавамо одређени број непопуњених одговора, који указују на непознавање значења дате речи или њеног творбеног модела. Међутим, и једна и друга група испитаника често је прибегавала и супституцији тражене речи неком речју која је са њом у вези (нпр. студент: *факултет*, *ученик*, *студењак*; лекарка: *медицинска сестра*, *сестра*; жена купац: *муштерија*, *трошачица* итд.). Страни студенти су најчешће изводили непознату реч путем аналогије (*купалац*), док су деца често приступала некој врсти асоцијативних решења (нпр. жена купац: *мама*; глумица: *Мина*; чистачица: *Снежана*, *куварица*; слушатељка: *безобразна*, *дама*, *жена* итд.), мада има и обрнутих случајева.

Анализом погрешних одговора који се преклапају код обеју група испитаника уочено је да су за именице мушког рода најчешће коришћени суфикси *-ац* и *-ар*, а за именице женског рода суфикси *-ица* и *-ка*, док се веће разлике уочавају кад се посматрају различите варијанте творбених основа.

Резултати истраживања нам указују на то да је проблему творбе речи у српском као страном језику потребно приступити на знатно озбиљнији и систематичнији начин, како у наставном процесу, тако и у наставним материјалима. Такође, наши резултати показују да ако можемо да претпоставимо грешку коју би правило дете учећи матерњи језик, такву грешку код страних говорника можемо предупредити одговарајућим вежбама или посебним наглашавањем неког творбеног модела и сл. Деца ће у процесу усвајања матерњег језика спонтано превазићи грешке које се тичу творбе речи, и не само те, а страни студенти ће, уколико усвоје погрешне моделе, теже исправити овакве грешке. Системски приступ овом проблему значајно би унапредио наставу српског као страног, али и српског као нематерњег језика.

Иако спроведено на релативно малом узорку и у ограниченим условима (посебно када је у питању анкетирање деце), сматрамо да је ово истраживање дало интересантне и применљиве резултате.

Литература

Дражић Ј. „Место и улога творбе речи у минималном речнику српског језика као страног”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L (2007): стр. 233–237.

Клајн И. *Творба речи у савременом српском језику. Део 2. Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик Сану; Нови Сад: Матица српска, 2003.

Крајишник В. *Лексички приступ српском као страном језику*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2016.

Речник српскога језика. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Ћорић Б. „Творба назива за женска бића у јужнословенским језицима." *Књижевни језик*, VIII, бр. 3 (1979): стр. 31–41.

Цейтлин С. Н. *Речевые ошибки и их предупреждение.* Москва: Просвещение, 1982.

*

Friedline B. *Challenges in the Second Language Acquisition of Derivational Morphology: from Theory to Practice*. Submitted to the Graduate Faculty of the Department of Linguistics in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy University of Pittsburgh, 2011.

Korpus savremenog srpskog jezika SrpKor2013 ‹http://www.korpus.matf.bg.ac.rs›.

Kristal D. *Kembrička enciklopedija jezika*. Stručni redaktor i recenzent Ranko Bugarski. Beograd: Nolit, 1995.

Lardiere D. „Knowledge of Derivational Morphology in a Second Language Idiolect." *Proceedings of the 8th Generative Approaches to Second Language Acquisition Conference (GASLA 2006)*. Ed. Mary Grantham O'Brien, Christine Shea and John Archibald. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project (2006): 72–79.

Lukić V. *Dečji frekvencijski rečnik*. Beograd: Prosveta, 1983.

Pik P., Sagar L., Dean G., Lestjen S. *Najlepša priča o govoru*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2011.

Tyler A., Nagy W. „The Acquisition of English Derivational Morphology." *Journal of Memory and Language*, 28 (1989): pp. 649–667.

Весна Р. Крайишник
Весна Й. Ломпар

УСВОЕНИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА ВЗРОСЛЫМИ НОСИТЕЛЯМИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА И ДЕТЬМИ-НОСИТЕЛЯМИ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ NOMINA AGENTIS)

Р е з ю м е

В работе проанализированы результаты исследования употребления словообразовательных моделей nomina agentis у детей-носителей сербского языка и иностранных студентов, которые изучают сербский как иностранный (L2) язык. Результаты показали, что и одна и другая группа респондентов в большинстве случаев знают способы словообразования искомых слов, но существует значительный процент ошибочных форм, которые пересекаются. Замечены соответствующие закономерности, основанные на сходстве (применение аналогии), а также и на расхождениях (ассоциативные решения для незнакомых примеров).

Результаты этого исследования могут быть применены в преподавании сербского как иностранного и сербского как неродного языка, учитывая то, что ошибки, которые делают дети в процессе освоения родного языка, вероятно, появятся и в процессе изучения сербского как иностранного языка, поэтому их можно предупредить правильным представлением словообразовательных моделей как в учебниках, так и на занятиях.

Ключевые слова: словообразование, nomina agentis, усвоение первого языка (L1), усвоение второго языка (L2).

811.163.41-26(091)
811.163.1'367.625.43
091=163.1
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch12

Марина Ф. КУРЕШЕВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

АКТИВНИ ПАРТИЦИПИ У СРЕДЊЕМ СТИЛУ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПИСМЕНОСТИ: МОГУЋ ПРАВАЦ РАЗВОЈА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА**

Главни предмет овог рада јесте употреба активних партиципа, једне од одлика књишког начина изражавања, у средњем стилу српске средњовековне писмености. Овај стил реализовао се у делима неканонског карактера и(ли) профаног садржаја и представља српскословенски језик функционално прилагођен широј читалачкој публици, тј. књижевни језик чија је норма била отворена за утицаје из старосрпског вернакулара. Употреба активних партиципа описује се са морфосинтаксичког, комуникативног и стилског аспекта, а забележена одступања од књижевнојезичке норме сагледавају се у светлу процеса који су се дешавали у вернакуларној бази (адвербијализација партиципа и њихово претварање у сентенцијалне форме), а део су општег типолошког преображаја језика од номиналног ка вербалном типу.

Поред тога што су књишко, партипици су истовремено и наративно средство. Стога, основни корпус истраживања представљају издања и рукописи српских средњовековних преписа старозаветних и новозаветних апокрифа, романа и повести, насталих у периоду XIV–XVII века. Циљ истраживања јесте откривање оних реализација активних партиципа и специфичности њихове употребе које се могу сматрати функционалностилском одликом средњег стила српске средњовековне писмености.

Кључне речи: српска средњовековна писменост, историја српског књижевног језика, српскословенски језик, средњи стил, синтакса, активни партиципи, средњовековни романи и повести, апокрифи.

1. О СРЕДЊЕМ СТИЛУ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПИСМЕНОСТИ. Српску средњовековну писменост карактерише коегзистирање два језичка идиома, српскословенског и старосрпског,[1] чија је употреба у условима хомогене диглосије била функцио-

* marina.kuresevic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Српскословенски језик се дефинише као редакција старословенског језика, настала у процесу прилагођавања старословенског старосрпском фонолошком систему (уп. Грковић-Мејџор 2007а: 427). Под

нално разграничена. Оба језика су имала своју норму[2] и свој развој. За разлику од старосрпског, норму српскословенског је одликовала извесна стабилност (нарочито изражена у делима сакралног карактера), сложенији комплекс језичких средстава и развијенија функционалностилска издиференцираност. Како су црквена литература и оригинална остварења српске средњовековне књижевности достојни представници високонормираног српскословенског са минималним иновацијама у односу на наслеђени старословенски систем, значајну улогу у разумевању унутрашње и спољашње динамике развоја српскословенског језика[3] имала су књижевна дела преводног и неконфесионалног карактера (тј. дела старе белетристике). Припадајући граничној жанровској зони у којој се укрштају сфере употребе два језичка идиома, ови текстови се разликују по својим језичким и стилским реализацијама – у једнима се њихов језик на граматичком и стилском плану саображава обрасцима у литургијским текстовима, а у другима он постаје отворенији за иновације пореклом из старосрпског вернакулара на свим језичким нивоима, док се на стилском плану приближава језичким обрасцима својственим усменој комуникацији.

Приближавање српскословенског старосрпском вернакулару на стилском плану подразумевало је давање извесне предности оним језичким елементима из регистра синтаксичко-семантичких и лексичких средстава књижевног језика који постоје и у старосрпском, али и својеврсно прожимање књишких и вернакуларних црта, што је омогућавала хомогена диглосија. Главни подстицај за такву употребу језика био је функционалностилско прилагођавање широј читалачкој публици (Грковић-Мејџор 2007б: 255–256). То је водило до стварања *средњег стила* српске средњовековне писмености, који се још назива и нижим функционалним стилом српскословенског[4] (Грковић-Мејџор 2007а: 452–453; Курешевић 2016: 134–135).

Основни циљ овог рада јесте представљање одлика средњег стила српске средњовековне писмености у оном сегменту граматичког система који се сматра спецификом књижевног језика у односу на вернакулар, а то су активни партиципи.[5]

старосрпским подразумевамо староштокавску дијалекатску базу са својим територијалним варијантама (уп. Грковић-Мејџор 2007б: 253).

[2] Норма, схваћена као укупност најуобичајенијих и традицијом сачуваних елемената језичке структуре, јесте била одликом и српскословенског и старосрпског језика. Она је у средњем веку била имплицитно дефинисана и одражавала се кроз верно преписивање и подражавање ауторитативних текстова, тј. језичких образаца. При том је „еталон српскословенске норме био старословенски текст" (Грковић-Мејџор 2007б: 253–254).

[3] Унутрашња динамика развоја српскословенског подразумева његову жанровски условљену функционалностилску варијантност, док се спољашња испољава кроз међусобне утицаје њега и њему функционално комплементарног старосрпског идиома (Грковић-Мејџор 2007б: 255–257, 263).

[4] О језику српске средњовековне књижевности посматраном са аспекта поштовања наслеђене норме говоримо као о језику у којем се у основи разликују два функционална стила: виши и нижи (Грковић-Мејџор 2007а: 443–459). Слична ситуација карактерисала је и друге језике из ареала Православне Славије. Упркос шароликости у терминолошком погледу, њима су именовани суштински исти појмови. Тако, на пример, у терминологији Н. И. Толстоја (2004: 5–22) то су стари словенски књижевни језик и књишко-словенски језик староруског, старосрпског или старобугарског типа, В. М. Живов (1988) говори о стандардном и хибридном типу књижевног језика у средњем веку, М. Л. Ремњова (Ремнева 2003: 27–41) разликује црквенословенски строге и снижене норме.

[5] Напомињемо да је преглед функција партиципа и карактеристика њихове употребе у српскословенском дат у раду Ј. Грковић-Мејџор 2007а: 231–258. Како је то истраживање засновано на оригиналним делима српске средњовековне писмености, који жанровски припадају сакрално обележеној литератури, намера нам је да нашим истраживањем, базираним на делима преводне књижевности профаног карактера, употпунимо представу о употреби партиципа у оквиру српскословенске писмености као целине.

2. Активни партиципи у српскословенском језику: типолошки и функционалностилски аспекти. Активни партиципи (у даљем тексту акт. птц.) у српскословенском језику представљају старословенско наслеђе, чија употреба има своје типолошке и функционалностилске аспекте. Специфичност природе акт. птц.[6] условила је широки синтаксичко-семантички распон њихових реализација у старословенском, те се разликују употребе у којима доминирају њихова номинална својства и оне у којима долази до изражаја њихов глаголски карактер.[7]

Прасловенско порекло птц. и птц. конструкција доказује се компаративном методом на индоевропском плану, а у сагласју је и са налазима језичке типологије.[8] Типолошки преображај касног прасловенског од језика са већом аутономијом реченичних елемената ка језику са јасно израженим предикативним центром, иницира развојем синтаксичке транзитивности,[9] доводио је, између осталог, до промена и у птц. систему. Оне су се одвијале у два правца: а) у правцу постепеног преображаја полусамосталних птц. форми у структуре које су биле синтаксички зависне од главног предиката и б) у правцу њихове замене сентенцијалним структурама које су прецизније исказивале њихов реченични садржај. То је зависило од јачине њихове синтаксичке везе са главним реченичним предикатом.[10]

Птц. су, дакле, у време настанка словенске писмености у говорној бази били латентно могућа, али ретко употребљавана средства (Večerka 1996: 199; Живов 2017: 329). Грчки књижевни језик је у домену птц. фразе утицао на однос ових конструкција и њихових конкурентних средстава изражавања, чиме је деловао на промену њиховог статуса унутар старословенског (Večerka 1997: 377). Многе птц. конструкције су тако добиле стилски маркирану улогу поставши одликом књишког начина изражавања[11] од почетака словенске писмености, док су друге, испрва заједничке књижевном језику и вернакулару,[12] стицале статус књишког средства тек након њиховог губљења из вернакулара, тј. након њихове замене сентенцијалним структурама, или након трансформације кратких форми конгруентних партиципа

[6] Изведени од глаголских основа (презентске и инфинитивне), чије је основно значење исказивање радње која траје или која је завршена, и форманта *-nt-* / *-us-* на који се додају наставци за род и падеж, првобитно су исказивали стање субјекта за време вршења главне радње или непосредно пре ње (Mihaljević 2014: 172, 176–177).

[7] Називи партиципских конструкција и функција, коришћени у овом раду, преузети су из следећих студија: Večerka 1961 и Грковић-Мејџор 2007а: 237–258.

[8] То су била аутономна или полуаутономна предикативна средства, потврђена и у другим старим индоевропским језицима, помоћу којих се у условима неразвијености површинске хипотаксе могла исказивати семантичка субординација (Meje 1965: 204; Lehmann 1980: 177–124; Beekes 1995: 249; Грковић-Мејџор 2013: 63–64).

[9] О манифестацијама ове типолошке промене, релевантним за словенске језике в. Грковић-Мејџор 2013: 33–54.

[10] Леп пример описаног процеса представља историја апсолутног датива, који је у старосрпском још пре појаве првих писаних споменика изгубљен, тј. замењен зависном (најчешће временском) реченицом, будући да је представљао секундарно предикатско језгро, слабије синтаксички везано за управну предикацију (Грковић-Мејџор 2013: 66–68).

[11] Такав статус се може приписати птц. у функцији супстантива, атрибута или унутар конструкције асполутног датива, будући да је на њихово активирање (супстантивизирани птц.), повећану фреквенцију појављивања (детерминативни птц.) или ревитализацију (апсолутни датив) утицао грчки језик (уп. Večerka 1965: 35, 45–56; Грковић-Мејџор 2013: 64–65).

[12] Такав статус имају птц. у функцији предикативног атрибута (унутар конструкције акузатива са птц.), у функцији герунда и у позицији предикатива (уп. Večerka 1961: 59, 72–74, 126).

у неконгруентне форме (герунде).[13] Понеке употребе птц.[14] заузимале су периферну позицију унутар старословенског граматичког система, будући да се сматрају карактеристиком вернакуларног регистра синтаксичких средстава (Večerka 1961: 107–108, 134).

Српскословенски језик високог стила реализован у делима сакралног карактера чува правилну, функционално разуђену и интензивнију употребу акт. птц. као номиналног средства, док се еволуција у њиховом функционисању, иницирана интерференцијом српскословенског и старосрпског вернакулара, у којем је процес преосмишљавања акт. птц. у друге форме спонтано настављен, најпре одражавала у књижевним текстовима профаног карактера. Стога птц. представљају област синтаксе у којој се најбоље испољава диференцијација не само између српскословенског и старосрпског регистра већ и између вишег и нижег стила српскословенског, односно вишег и средњег стила српске средњовековне писмености.[15]

3. Корпус. Истраживање је спроведено на издањима и рукописима српских средњовековних преписа старозаветних и новозаветних апокрифа, романа и повести. Међу текстовима су се нашли преписи из времена од XIV до XVII века потекли из рукописних књига насталих на простору од Хиландара до југозапада и запада штокавског говорног подручја.[16] Овако осмишљен корпус обухвата различите писарске традиције које репрезентују различите приступе писаној речи.[17] Анализирани текстови се међусобно разликују по својој језичкој и стилској реализацији,[18] али припадају истом типу дискурса – наративима.[19] То нам омогућава прави увид у дистрибуцију и фреквенцију птц. у зависности од типа и стила језика, а флексибилнија књижевнојезичка норма реализована у текстовима профаног карактера дозвољава нам да пратимо интерференцију књишких и вернакуларних црта у овом домену језичког система.[20] Такође, треба истаћи да се функционалностилске одлике језика текста или групе текстова боље испољавају процентуално исказаним префе-

[13] Многи аутори говоре да описани процес адвербијализације партиципа у словенским језицима траје током XII и XIII века, и да се окончао у XIV веку. Он је потврђен како у старосрпском (Brozović, Ivić 1988: 34), тако и у староруском (Борковский, Кузнецов 1963: 354–355).

[14] Мисли се на птц. спојене са финитним глаголом везником / партикулом *и* и конструкцију апсолутног номинатива.

[15] Овом приликом нашу пажњу усмерили смо на саме акт. птц., на њихове морфосинтаксичке, комуникативне и стилске карактеристике употребе, док су њихове конкурентне форме остале ван нашег интересовања.

[16] Списак извора дат је на крају рада.

[17] Тако је, на пример, запажено да се у текстовима насталим у оквирима хиландарске преводилачке школе реализује српскословенски вишег стила (уп. Грковић-Мејџор 2007а: 306), док је у оним потеклим са запада штокавске територије запажен ранији продор вернакуларних елемената у књижевни језик (Ивић 1986: 120; Грковић-Мејџор 2007б: 260).

[18] У зависности од језика којим су писани и од степена поштовања књижевнојезичке норме, анализиране текстове смо разврстали на три групе: 1) текстови писани српскословенским вишег стила (ДАТ и СиИ), 2) текстови писани српскословенским нижег стила (НБС 53, Ник. 52, СА, БА и САТ) и 3) текстови писани у основи старосрпским језиком (ГА и РоТ).

[19] Наративе, као тип дискурса, одликује следећа стратегија приповедања. Причајући по правилу о прошлим догађајима, они теже да их искажу оним редоследом како су се и дешавали, разграничавајући притом главни наративни ток – који помера приповедање унапред – од споредног – у којем се ради мотивисања главне радње дају описи атмосфере, људи и простора.

[20] Ј. Грковић-Мејџор (2013: 56) истиче важност истраживање ове врсте текстова као секундарних извора за историју старосрпског језика, а В. М. Живов (1988: 57) за разумевање развојних путева руског књижевног језика новог типа.

ренцијама писара ка употреби књишких средстава и степеном њиховог поштовања књижевнојезичке норме него опозицијама присуство~одсуство неке црте (Радовановић 1996: 10; Живов 2017: 460).

4. Анализа. Преглед употреба акт. птц. у овом раду даје се према њиховим синтаксичким позицијама унутар којих су процентуално исказане иновације у њиховој реализацији на морфосинтаксичком плану. Поред тога, посебна пажња скренута је и на карактеристике њихове употребе на комуникативном и стилском плану, узимајући у обзир и њихову дискурсну и контекстуалну условљеност.[21]

4.1. *Супстантивизирани и детерминативни партицип*. У функцији именице или именичког детерминатора иступали су по правилу акт. птц. одређеног вида (уп. Večerka 1961: 19, 38–39), што је забележено и у наративним текстовима писаним нижим стилом српскословенског, али не као обавезна карактеристика сваког текста. Индикативном се показује њихова контекстуална везаност за сакрални контекст, као у примеру: начело премѫдрости стра҃ гн҃не · и разѹмь бг҃ль творещиимь є (НБС 53, I: 46б/3–6), или за гномске исказе унутар којих реферишу о уопштеним или неодређеним референтима, као у следећем случају: не истрьгїн бо кѵ̑парнса ила|д|(а) остарѣвшѫ емѫ не трѫдн сє. (СА: 39v/10–13). Срећу се и унутар устаљених фраза: алеѯандрь ц(а)рь на|д| ц(а)рїн. въсѣмъ жнвѫщи|мъ| въ іер(о)|с|(о)л(н)имѣ пишѫ (СА: 85r/1–3). Фреквенција употребе тзв. „чланских" птц. конструкција у овим текстовима је процентуално занемарљива, те се може рећи да таква употреба за њих није својствена. Нешто чешће у њима срећемо атрибутски употребљене птц. – у сличним контекстима, као и њихове супстантивизиране форме: ѡнн сє чл҃къ под҃ань • ѡноимѫ кон рабѫ хранн · а господжѫ ѡставла · каконо кон плъть ѕидраѭщѫ погѫблаа (НБС 53, I: 50б/2–6), алеѯандрь ц(а)рь на|д| ц(а)рїн с(ы)нь филїпа ц(а)ра, и олимвїадѣ ц(а)р(н)це. къ обрѣтаѭщи|мъ| се начелникѡ|м| евр҃ейскаго г(о)|с|поства (СА: 82v/14–83r/2), понекад и у контекстима који су захтевали кондензацију исказа: и нар[є]ч҃е всем(ь) имена и всем(ь) вѣщемь · лѣтаѭщимь рєче (НБС 53, IV: 374/42–43). У функцији именичког детерминатора забележена је и употреба птц. који не конгруира у роду, броју или падежу са својим антецедентом: тр҃е|х| сїе сътворше ѫбы (СА 26v/10–11), ка алексендрѫ п҃иннесоше прьстень египацке краличн имѫще снлѫ таковѫ... (БА: 28б/8–11), као и примери птц. у вернакуларној форми: ща си сѫть приходекє аг(ь)г(є)ли ѡд[ь] ѕемлє. (Ник. 52, I: 574/26). Забележен је и у текстовима на старосрпском,[22] нпр. премогы крал Ѭктор҃ь (РоТ: 53/4; 53/5; 54/11), лежекїа витєза (РоТ: 63/24).

[21] Како сведоче досадашња истраживања српскословенских споменика, неке употребе птц. су с временом бивале све мање синтаксички и комуникативно, а све више стилски мотивисане. Ова методологија, коју предлаже А. Корин (Corin 1995: 259–260), налази се и у основи наших истраживања употребе апсолутног датива у српској средњовековној писмености (уп. Курешевић 2006; 2013). Такође, показало се да се различите птц. реализације везују за различите сегменте унутар наратива као надређеног типа дискурса, као и да се у извесним случајевима може уочити и њихова контекстуална условљеност (уп. Курешевић 2014).

[22] Ови примери се могу објаснити утицајем књишког начина изражавања. То је могло бити условљено текстуалном или стилском нормом жанра, или пак индивидуалном одликом језика писара (уп. Грковић-Мејџор 2007б: 265).

Табела 1. Преглед фреквенције *супстантивизираног и детерминативног птц.* по анализираним текстовима

	српскословенски вишег стила		**српскословенски нижег стила**					**старосрпски**	
	ДАТ	СиИ	НБС 53	САТ	Ник. 52	СА	БА	ГА	РоТ
супст. птц.	4/102 3,96%	47/410 11,46% 20,4% иже+птц.	2/50 1%	0/9 0%	0/56 0%	74/1367 5,39% 1,2% иже+птц.	8/645 1,24%	2/311 0,64%	0/55 0%
дет. птц.	12/102 11,76% 8,3% у неконгр. форми	37/410 9,02% 2,7% у неконгр. форми	5/50 10%	1/9 11,11%	8/56 14,29% 50% у неконгр. / верн. форми	169/1367 12,37% 27,52% у неконгр. форми	51/645 7,91% 45,1% у не-конгр. форми	29/311 9,32% 86,21% у верн. форми	5/55 9,09% 20% у верн. форми

супст. птц. = супстантивизирани партицип, дет. птц. = детерминативни партицип, неконгр. форма = некогруентна форма, верн. форма = вернакуларна форма

Иако се птц. у овој функцији спорадично срећу и у наративним текстовима на старосрпском, они су пре свега одлика књишког регистра. Показује се да фреквенција и дистрибуција употребе ових средстава, будући да је у вези са садржином текстова, није релевантан критеријум за разликовање вишег и нижег стила српскословенског. Друге карактеристике се показују диференцијалним: присуство „чланских" конструкција у функцији именице у тексту може да буде показатељ вишег стила, док на снижавања стила указује процентуално чешћа употреба детерминативног птц. у неконгруентном облику. Ван домена књижевнојезичке норме остаје употреба вернакуларне форме у овим функцијама.

4.2. *Активни партиципи у функцији герунда (секундарног предиката).* У старословенском језику представљали су уобичајено средство за исказивање пратеће радње главног предиката са општим и неодређеним адвербијалним значењем у тауутосубјекатским структурама.[23] Ово је најчешћа функција акт. птц. у анализираним текстовима. Како се конгруентни птц. у функцији герунда сматрају нормом књижевног језика високог стила, а њихове адвербијализоване форме[24] почев од краја XIV века одликом вернакуларног регистра, интерференција књижевног језика и вернакулара, која је била јача у наративним текстовима профаног садржаја, доводила је до појаве њихове адвербијализоване форме (герунда) у књишком фонетском лику. У наративним текстовима писаним нижим стилом српскословенског релативно че-

[23] О морфолошким и синтаксичко-семантичким карактеристикама ове употребе акт. птц. у старословенском в. више у Večerka 1961: 116–118.

[24] У историји старосрпског језика почев од XIV века забележене су форме на *-ће*/*-ћи*, за акт. птц. през., и форме на *-вше*/*-вши*, за акт. птц. прет. и у позицији других падежа, што упућује на њихову адвербијализацију (уп. Даничић 1874: 356–361; 375–380).

сто забележени су овакви примери: ꙁаѡо сн бнѡ мене погꙋбнѡ · лꙋда дѣтнца послꙋшавшн (НБС 53, I: 41а/10–13), н льстнт се родь чл(овѣ)чь не ведеще нчесо (Ник. 52, I: 574/3–4), н трꙋбн гласовнн по подобнбню нареднвь на сретенне рнмлянонь ндоше (БА: 21а/7–10). Поред ових забележене су и форме које имају вернакуларни лик: н не ѡт[ь]поꙋщахоꙋ ю да роднть чедѡ свое. нь мноꙋтекы варь родїн (Ник. 52, I: 570/20), рнба тнрающн на сꙋхо нꙁрннꙋ се (БА: 109б/4).

Табела 2. Преглед фреквенције *птц. у функцији герунда* по анализираним текстовима

српскословенски вишег стила		**српскословенски нижег стила**					**старосрпски**	
ДАТ	СиИ	НБС 53	САТ	Ник. 52	СА	БА	ГА	РоТ
53/102 51,96%	173/410 42,20%	26/50 52%	3/9 33,33%	17/56 30,36%	548/1367 40,12%	394/645 61,06%	186/311 59,81%	15/55 27,27%
		>10% у адв. форми	>60% у адв. форми	>50% у адв. / верн. форми		>50% у адв. / верн. форми	>50% у верн. форми	20% у верн. форми

адв. форма = адвербијализована форма, верн. форма = вернакуларна форма

На основу фреквенције употребе по анализираним текстовима може се закључити да су акт. птц. (или форме потекле од њих) у овој функцији стилски необележена средства – као веома погодно језичко средство у наративима, помоћу којих се постиже перспективизација догађаја, срећу се подједнако у текстовима писаним српскословенским и старосрпским језиком. Њихова употреба у адвербијализованој форми и књишком фонетском лику може се сматрати одликом нижег стила српскословенског, док употреба вернакуларне форме представаља кршење књижевнојезичке норме.

4.3. *Активни партиципи у функцији независног предиката (самостални предикативни партицип)*. У одређеном проценту у свим анализираним текстовима забележене су и структуре у којима су кратке форме акт. птц. лишене своје основне комуникативне функције – исказивања пратеће радње главног реченичног предиката, те у којима се њихова употреба приближава независном предикату.[25] То је запажено у неколико случајева: а) када се између акт. птц. и финитног глагола појављује везник *и*[26] и б) када се ове форме јављају у низу или стоје на месту где би се очекивао лични глаголски облик.[27]

[25] Употреба кратких птц. у функцији независних предиката сведочи о губљењу њихове основне синтаксичке и комуникативне функције, те се та њихова употреба може посматрати једино на стилском нивоу анализе. Као таква она је потврђена и у текстовима писаним вишим стилом српскословенског (уп. Грковић-Мејџор 2007а: 240–241, 246–247).

[26] Као одлика говорног језика, ове структуре потврђене су још у старословенском, чија фреквенција у каснијим споменицима расте (уп. Večerka 1961: 134–137).

[27] У старословенским споменицима овакви примери су веома ретки (уп. Večerka 1961: 93–98).

У нашем корпусу структуре са везником *и* између птц. и финитног глагола забележене су како у текстовима писаним књижевним језиком: Ѭхнилатъ же шьдь къ цароу и поклони се емоу. (СиИ: 269/22), ведещи коня въ гра̑ тра̑ и на вратѣ̑ гроу̑ изыде сіѡ̑ цр̑ь исконя (САТ: 380/7–8), съткорив̑ши се адамовомь ѡбразомь и иного блазнии иенѣ (НБС 53, IV: 375/25–26), тако и у текстовима на старосрпском језику: и зато ѥи Пр҃ѣмоушь краль неѵ҃ровавь и посла Парижа Алеѯандра оу Грькѣ (РоТ: 42/10–11). Са друге стране, употреба птц. у низовима била је својствена пре свега текстовима на српскословенском са дужим наративним пасажима[28] исказујући притом след догађаја: се же повиновањѣ коня алеѯандрь виждѣвь. клоуть облодивь и къ нѣмоу пришь|д|. и сего осѣдлавь и на нь вьсѣ|д|. на коньско хр҃истанїѣ поѭха (СА: 22v/15-23r/4), или опис атмосфере: алеѯа[н]дръ оупражнѭае се на ѯ҃тенїа книжна. нлнѭдѫ і одисїю изъѯ҃тае всѫ за годище. і ѡрганъ велнкы изѯ҃тае за дрѫго годище. и о сеи̑ же ненавидѣще его по[д](о)бны емѫ отроци въ сколн. (СА: 16v/7–15). Последњи пример уједно сведочи и о томе да је у оваквим низовима могло доћи и до смене субјеката.

Табела 3. Преглед фреквенције *птц. у функцији независног предиката* по анализираним текстовима

	српскословенски вишег стила		**српскословенски нижег стила**					**старосрпски**	
	ДАТ	СиИ	НБС 53	САТ	Ник. 52	СА	БА	ГА	РоТ
	12/102 11,76%	80/410 19,51%	8/50 16%	2/9 22,22%	10/56 17,86%	294/1367 21,51%	119/645 18,46%	74/311 23,79%	15/55 27,27%
а)	41,67%	46,25%	100%	100%	100%	18,85%	52,94%	47,30%	100%
б)	58,33%	53,75%	/	/	/	81,15%	47,06%	51,35%	/

Показује се да употреба птц. повезаног са финитним глаголом везником / партикулом *и* није релевантна за диференцирање књишког и вернакуларног начина изражавања.[29] Са друге стране, употребе птц. у низовима, којима се не исказују синтаксички зависне нити комуникативно секундарне предикације, јесу стилско средство које диференцира књижевни језик од вернакуларног, али не и виши од нижег стила изражавања.

[28] Занимљиви су резултати компаративне анализе СА и ГА, који представљају две језичке верзије истог текста. У ГА, тексту насталом у процесу понародњавања првобитне српскословенске верзије текста, у великом проценту потврђена је употреба финитног глагола на местима на којима су у СА акт. птц. у низу. Преостале употребе акт. птц. у низу могу се објаснити утицајем предлошка, а не вернакуларном карактеристиком.

[29] Томе у прилог говоре и резултати истраживања Ј. Грковић-Мејџор вршених на корпусу текстова који су писани како српскословенским вишег стила (уп. 2007а: 240–241) тако и старосрпским (уп. 2007а: 174–187). Ове структуре, иако имају вернакуларно порекло, ушле су и у књижевни језик и постале саставни део његове норме. Оне заједно са герундски употребљеним птц. заправо представљају два хронолошка слоја исте дубинске структуре, при чему су структуре са везником / партикулом *и* примарније. Њихово коегзистирање сведочи о процесу превирања, тј. о процесу успостављања реченице са централизованим главним предикатом, у којем је веома важну улогу играо и развој писмености (Грковић-Мејџор 2007а: 183–184).

4.4. *Активни партиципи у оквиру конструкције апсолутни датив.* Ова конструкција је у старословенском представљала уобичајено средство за исказивање пратеће радње главног предиката са општим и неодређеним адвербијалним значењем у хетеросубјекатским структурама. Иако у великој мери синтаксички и комуникативно мотивисана, њена је употреба од почетака писмености представљала књишку црту (Večerka 1961: 45–56).

У текстовима из нашег корпуса писаним српскословенским нижег стила потврђен је, међутим, и кореферентни апсолутни датив: <u>исходещѫ же имѫ</u> къ нимъ рече (СА: 155г/11–12), као и апсолутни датив у функцији независне реченице:[30] егда жидове распъше г(оспод)а і(со)ус(а) х(рн)с(т)а. и поѣть нѡ(а)н(ь) пр(ѣ)ч(н)ствѫ в(огородн)цѫ вь дом(ь) свои. <u>разѣш(ь)дшиⷨ(ь) се ап(о)с(то)лоⷨ(ь)</u> по земли. (НБС 53, II: 72/2–73/1). Тако употребљена, ова конструкција је често бивала са главним предикатом спојена везником / партикулом *и*: и тѫ <u>имѫ соущѫ</u> въ рыⷧе <u>ве[с](є)лещѫ се</u>. къкоупѣ съ рїⷧлиⷧанїи и съ ⷨакедониⷧанн. и прїндоше кь нимѫ вьса ц(а)р[с]твїа западнаа. дары имѫ иногын и бесцѣннїе принесоше. (СА: 60v/15–61r /6). Употреба хипотактичких везника уз апсолутни датив у овим текстовима је веома ретко потврђена.[31] Поред ових, у текстовима писаним нижим стилом срећу се и употребе апсолутног датива са партиципом у облику номинатива:[32] <u>ѯдрнвшн же се имъ алеѯандрь калїстенѯша оуѵвїи</u> (СА: 24v/12–13), и се <u>ѡжндающе наⷩь ⷨало врѣⷨе</u>. и се быс(ть) гла(сь) ѡть вишнаго нѣвесе (Ник 52, I: 574/14–15); <u>плачѫще се чловикѫ томѫ</u> и ·д· дни глась его слишахомо (БА: 98а/6–8). У наративним текстовима писаним у основи старосрпским језиком ово средство је забележено само у формули <u>семоу же</u> сиⷩе <u>бывшоу</u> (РоТ: 57/12), при чему је и унутар формуле у одређеном проценту забележена адвербијализована форма партиципа <u>сѵѣмѫ</u> такѡ <u>бивъшн</u> (ГА: 22б/1).

[30] Употреба кореферентног апсолутног датива као и апсолутног датива у функцији независне реченице сведоче о губљењу његове синтаксичке и комуникативне мотивисаности и потврђују његов статус стилског средства у језику српске средњовековне писмености (уп. Курешевић 2013).

[31] Употреба хипотактичких везника уз апсолутни датив потврђена је у старословенским споменицима малим бројем примера, и то пре свега као маркер узрочног значења (уп. Stanislav 1933–34: 22–23), док њихова фреквенција и репертоар расту у редакцијском периоду писмености. Како то запажа и В. М. Живов (2017: 343–344), то је пре свега била одлика текстова писаних вишим стилом (уп. Курешевић 2013: 446–447).

[32] Употреба птц. у облику номинатива унутар ове конструкције представља иновацију у односу на класичну старословенску структуру апсолутног датива. У тој појави се крије утицај народног језика, који је могао да иде у два правца: са једне стране, у њој се, могуће је, огледа започети процес адвербијализације партиципа, а са друге стране, до ње је довела интерференција са апсолутним номинативом, функционално идентичним средством вернакуларног порекла (уп. Курешевић 2007).

Табела 4: Преглед фреквенције акт. птц. у оквиру конструкције *апсолутни датив* по анализираним текстовима

	српскосло-венски вишег стила		**српскословенски нижег стила**					**старосрпски**	
	ДАТ	СиИ	НБС 53	САТ	Ник. 52	СА	БА	ГА	РоТ
	13/102 12,75%	45/410 10,98%	1/50 2%	1/9 11,11%	3/56 5,36%	154/1367 11,29%	45/645 6,98%	13/311 4,18%	20/55 36,36%
кореф. АД	15,38%	2,22%	/	100%	/	17,93%	31,11%	/	/
у функц. нез.реч.	15,38%	24,44%	100%	/	100%	43,75%	48,89%	100%	100%
са птц. у ном.	/	/	/	/	100%	4,14%	11,11%	30,27%.	/
у формули	/	/	/	/	/	9,09% у	22.22%	69,23%	100%

кореф. АД = кореферентни апсолутни датив, функц. = функција, нез. реч. = независна реченица, птц. = партицип, ном. = номинатив

На основу компаративне анализе резултата изнетих у табели може се закључити да је апсолутни датив, осим унутар формуле, својство пре свега текстова писаних књижевним језиком. При томе, може се уочити унутрашња еволуција у његовом функционисању: од адвербијалног детерминатора ка функцији независне реченице, односно од средства којим се на комуникативном нивоу анализе маркира позадинска предикација ка неутрализацији те функције. Прве карактеристике се процентуално чешће срећу у текстовима вишег стила, а друге у текстовима нижег стила. Непотврђеност хипотактичких везника уз апсолутни датив у српскословенским текстовима нижег стила само говори у прилог редукцији његове адвербијалне употребе. Паралелно са овим, одликом српскословенских текстова нижег стила појављују се и друге иновације: процентуално чешћа употреба кореферентног апсолутног датива и појава партиципа у форми номинатива унутар конструкције.

4.5. *Активни партиципи у оквиру конструкције акузатив са партиципом.* Као варијанта двоструког акузатива, ова конструкција се у старословенском и редакцијским споменицима употребљавала у функцији објекатске допуне уз глаголе перцепције (вндѣтн, ꙁрѣтн, слышатн) и уз глаголе интелектуалних радњи (вѣдѣтн, ρазѹмѣтн) (уп. Večerka 1961: 57–58). У време настанка словенске писмености била је продуктивна у говорној бази,[33] али је с временом, као последица нарастајуће син-

[33] То доказује њихова системска ослоњеност на конструкцију двоструког акузатива (уп. Потебня 1958: 308–309) као и преводна техника, будући да су њом превођене грчке конструкције акузатива са птц. и акузатива са инфинитивом (уп. Večerka 1996: 196).

таксичке транзитивности, у старосрпском постепено била замењивана герундом, а потом и вербалном структуром (Grković-Major 2018).

У нашем корпусу забележена је пре свега у текстовима писаним књижевним језиком.[34] Њена употреба како унутар директног говора (ꙁаѫтра же его хощете вндѣтн на великѡ|мь| коны ꙁ|д|рава н вє|с|(є)ла ıаꙁдеııаа, СА: 91v/7–10), тако и унутар наративних пасажа (прншьдше же въ ц(а)р|с|кїн дворь. алеѯандра на прѣстолѣ внсоцѣ сѣ|д|(є)ııа вндѣше, СА: 37r/6–9) у великој мери доприносила је експресивности језичког израза. У појединим текстовима срећемо и употребу ове конструкције са адвербијализованим обликом птц. (герундом) у књишком фонетском лику: н видн ꙁлнѣ велнка вниıе себе к немꙋ плаꙁѫıе се ва недоʍнннн внвь (БА: 138б/ 3–5), као и у вернакуларном лику: н вндѣхъ дрѫгїе агъгєлн грєдѫке н носєке праꙁна скровнща (Ник. 52, I: 574/29–30).

Табела 5: Преглед фреквенције акт. птц. у оквиру конструкције *акузатив са партиципом* по анализираним текстовима

српскословенски вишег стила		**српскословенски нижег стила**					**старосрпски**	
ДАТ	**СиИ**	**НБС 53**	**САТ**	**Ник. 52**	**СА**	**БА**	**ГА**	**РоТ**
2/102 1,96%	26/410 6,34%	6/50 12%	2/9 22,22%	10/56 17,86%	72/1367 5,24%.	21/645 3,26%	7/311 2,25%	0/55 0%
/	/	>65% у адв. форми	/	>20% у адв. / верн. форми	<2% у адв. форми	>60% у адв. / верн. форми	100% у верн. форми	/

адв. форма = адвербијализована форма, верн. форма = вернакуларна форма

На основу података изнетих у табели може се закључити да је употреба овог средства једна од црта која диференцира српскословенски од старосрпског регистра, док се одликом нижег стила може сматрати повећана употреба адвербијализоване форме птц. (герунда) у књишком фонетском лику уместо партиципа у оквиру ове конструкције. Употреба герунда у вернакуларном лику у оквиру ове конструкције остаје ван домена којим се дефинише књижевнојезичка норма.

4.6. *Активни партиципи у функцији предикатива*. Ову функцију имали су активни птц. који су се налазили на позицији обавезног конституента предиката у два структурна типа: а) уз фазне и комплексно транзитивне глаголе и б) уз глагол бытн (Večerka 1961: 65–92). Уз глагол бытн означавали су стање или радњу субјекта са конкретним семантичким реализацијама дуративности, итеративности и фреквентивности (Večerka 1961: 82). Будући архаично средство,[35] они су већ у старословенским споменицима стилски маркирани.

Забележили смо их и у нашем корпусу: Ѝ ѡ|т| того ѕбо д(ь)не въсегда въ недоѕнмєнїн прѣбывае бѣ алеѯа|н|дрь ц(а)рь. (СА: 240r/8–10). И међу овим примерима бележимо

[34] Њене спорадичне потврде у ГА, у 100% случајева са птц. у вернакуларном лику, могу се оправдати утицајем предлошка који је био на књижевном језику.

[35] Подаци из раних словенских вернакуларних споменика потврђују њено словенско порекло (Večerka 1961: 68, 82).

употребу адвербијализоване форме: сннѫ ѥмон анꙋанє · да бѫдѫть ѡчи твоє долѹ зрѣщє · а горѣ видѣщє (НБС 53, I: 47б/8–11). Нису одлика сваког текста, већ представљају индивидуалну одлику језика писара.

Табела 6: Преглед фреквенције акт. птц. *у функцији предикатива* по анализираним текстовима

српскословенски вишег стила		**српскословенски нижег стила**					**старосрпски**	
ДАТ	СиИ	НБС 53	САТ	Ник. 52	СА	БА	ГА	РоТ
6/102 5,88%	2/410 0,49%	2/50 4%	0/9 0%	5/56 8,93%	56/1367 4,10%	7/645 1.09/%	0/311 0%	0/55 0%

Показује се да је оваква употреба акт. птц. стилско средство које може да диференцира књижевни језик од вернакуларног, док степен њихове конгруентности може да указује на виши односно нижи стил српскословенског.

5. Закључак. На основу дистрибуције и фреквенције појављивања синтаксичко-семантичких реализација акт. птц. унутар анализираних текстова јасно се издвајају употребе заједничке књишком и вернакуларном начину изражавања од чисто књишких. У прве се сврставају употребе акт. птц. у функцији герунда и структуре са везником / партикулом *и* између активног птц. (/герунда) и финитног глагола, које заправо представљају два хронолошка слоја исте дубинске структуре, док књишки карактер имају све остале. Међу њима се уочавају особености које диференцирају виши од нижег стила српскословенског.

Супротстављање вишег и нижег стила српскословенског језика се на плану синтаксе акт. птц. најбоље изражавало степеном њихове конгруентности – процентуално чешће употребе неконгруентних акт. птц. у функцији адноминалног или адвербијалног детерминатора јесу црте које је допуштала норма српскословенског језика нижег стила, до којих је довела интерференција књишког и вернакуларног начина изражавања. Ти примери, са једне стране, сведоче о слободнијем односу писара према предлошцима неканонског карактера (тј. о његовом степену владања књижевнојезичком нормом), а са друге, о процесу адвербијализације птц. који се дешавао у вернакуларној бази. Поред тога, средњи стил се одликује и повећаном употребом партиципа и партиципских конструкција у функцији независног предиката, која указује на губљење њихове синтаксичке и комуникативне функције, те о оправданости њихове употребе једино на стилском нивоу анализе.

Највеће разлике међу стиловима се могу уочити на плану употребе конструкције апсолутни датив. Иако је од почетака писмености то књишко средство, на основу иновација на функционалном плану може се реконструисати еволуција његове употребе током српскословенског периода писмености: од средства снажно синтаксички и комуникативно мотивисаног до чистог стилског средства. Поред тога, нижи стил српскословенског се одликује процентуално чешћом употребом кореферентног апсолутног датива као и чешћом појавом птц. у форми номинатива унутар конструкције.

Будући да су уочене иновације, настале на основу заједничких унутарјезичких развојних процеса, потврђене и у староруској писмености (уп. Corin 1995; Ремнёва 1989; Живов 2017: 328–464), закључујемо да се у овом домену језичког система може говорити о постојању изонорме црквенословенског језика нижег стила у оквиру ареала Православне Славије.

Проучавање употребе акт. птц., тог типично књишког средства изражавања, у средњем стилу српске средњовековне писмености показује да је тај језик у великој мери пратио развојне процесе који су се дешавали у вернакулару. Они су се у средњем стилу манифестовали на два начина: у правцу смањења употреба акт. птц. у својству именских речи и истовремено у правцу пораста њихове прилошке функције, што је водило ка њиховој граматикализацији у чисто прилошке форме.

Литература

Борковский В. И., Кузнецов П. С. *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963.

Грковић-Мејџор Ј. *Списи из историјске лингвистике.* Ср. Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007а.

Грковић-Мејџор Ј. „Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци.” *Шестдесет година Института за српски језик САНУ.* Зборник радова I. Београд, 2007б: 249–266.

Грковић-Мејџор Ј. *Историјска лингвистика: когнитивно-типолошке студије*. Ср. Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.

Даничић Ђ. *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII века*. Београд: Државна штампарија, 1874.

Живов В. М. „Роль церковнославянского в истории славянских литературных языков.” К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаева (ред.). *Актуальные проблемы славянского языкознания*. Москва: Издательство Московского университета, 1988: 49–99.

Живов В. М. *История языка русской письмености. Том I*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2017.

Ивић П. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Јовановић Т. „*Варухово откровење* у преписима манастира Савине и Никољца.” *Српски језик – студије српске и словенске* I/1–2 (1996): 557–574.

Јовановић Т. „*Дела апостола Томе и Индији* према Хиландарском препису XIV века.” *Археографски прилози*, 20 (1998): 41–53.

Јовановић Т. „Српски преписи арокрифа *Како Давид написа Псалтир*.” *Археографски прилози* 21 (1999): 299–313.

Јовановић Т. „Српскословенски преписи апокрифа *Како се написа Јеванђеље*.” *Неохеленско наслеђе код Срба* I. Зборник посвећен обележавању десетогодишњице оснивања Катедре и седамдесетогодишњице њеног првог управника професора Миодрага Стојановића. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Асоцијација неохелениста „Јоргос Сеферис”, 2005а: 69–74.

Јовановић Т. „Краћа верзија апокрифа о Адаму и Еви у српском препису XVI века.” *Slavia*, 74/2–3 (2005б): 367–377.

Курешевић М. „Апсолутни датив у српској средњовековној писмености.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/1 (2006): 35–113.

Курешевић М. „О једној редакцијској иновацији у конструкцији апсолутног датива.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1 (2007): 245–256.

Курешевић М. „Прилог познавању сакралног стила српскословенског језика: апсолутни датив.” Грковић-Мејџор Ј., Кончаревић К. (ур.). *Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Београд: САНУ, 2013, 401–417.

Курешевић М. „Дискурсне и контекстуалне основе употребе номиналних средстава у Српској Александриди.” Алановић, Миливој et al. (ур.). *Лексика–граматика–дискурс (Зборник у част проф. Вери Васић)*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014а: 327–342.

Курешевић М. *Хипотактичке структуре у Српској Александриди: функционалностилски аспекти*. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 2014б.

Курешевић М. „Ка дефинисању црквенословенског језика нижег стила: на примеру исказивања семантичке субординације.” Anatolij A. Alekseev, Nikolaj P. Antropov, Anna G. Krettschmer, Fedor B. Poljakov, Svetlana M. Tolstaja (Hrsg.). *Slawische Geisteskultur: ethnolinguistische und philologische Forschung. Teil 2: Zum 90. Geburtstag von N. I. Tolstoj*. Frankfurt am Main: Peter Lang Gmbh, 2016: 133–150.

Маринковић Р. и Јерковић В. (прир.). *Српска Александрида: свеска друга.* Београд: Српска академија наука (Одељење језика и књижевности, Критичка издања српских писаца, II), 1985.

Потебня А. А. *Из записок по русской грамматике*. Тт. I–II. Москва: Академия наук СССР, 1958.

Радовановић М. „Предговор.” Радовановић М. (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 1996, [1]–16.

Ремнёва М. Л. „Конструкция ‘дательный самостоятельный’ как стилистически маркированное средство передачи временных значений.” *Вестник Московского университета*, 2 (1989): 33–41.

Ремнёва М. Л. *Пути развития русского литературного языка XI–XVII вв*. Москва: Издательство Московского университета, 2003.

Толстој Н. И. *Студије и чланци из историје српског књижевног језика.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска, 2004.

*

Beekes R. S. P. *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 1995.

Brozović D., Ivić P. *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski*, *hrvatski ili srpski.* Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod *Miroslav* Krleža, 1988.

Corin A. R. „The dative absolute in Old Slavonic and Old East Slavonic." *Die welt der Slaven* XL/2 (1995): 251–284.
Daničić G. „Indijske priče prozvane Stefanit i Ihnilat." *Starine JAZU* II (1870): 261–310.
Grković-Major J. „The development of perception verb complements in the Serbian language." J. Grković-Major, B. Hansen, B. Sonnenhauser (eds). *Diachronic Slavonic Syntax. The Interplay between Internal Development*, *Language Contact and Metalinguistic Factors*. Berlin – Boston: de Gruyter, 2018: 339–360.
Lehmann W. „The reconstruction of non-simple sentences in Proto-Indo-European." Paolo Ramat (ed.). *Linguistic reconstruction and Indo-European syntax: Proceedings of the Colloquium of the 'Indogermanische Gesellschaft'*, *University of Pavia*, *6–7 September 1979*, Amsterdam: John Benjamins, 1980, 113–144.
Meje A. *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*. Beograd: Naučna knjiga, 1965.
Mihaljević M. *Slavenska poredbena gramatika: 2. dio.* Zagreb: Školska knjiga, 2014.
Močuljskij W. „Zur mittelalterlichen Erzälungsliteratur bei den Südslaven." *Archiv für slavische Philologie* XV (1893): 377–380.
Ringheim A. *Eine Altserbische Trojasage.* Prague–Upsal: Imprimerie de l'État à Prague, 1951.
Stanislav J. „Dativ absolutný v starej cirkovnejslovančine." *Byzantinoslavica* V (1933–34): 1–112.
Večerka R. *Syntax aktivních participií v staroslověnštině.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.
Večerka R. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax III: Die Satztypen: Der einfache Satz*. Freiburg: Weiher Verlag, 1996.
Večerka R. „The influence of Greek on Old Church Slavonic." *Byzantinoslavica* LVIII/2 (1997): 363–386.

Извори

ДАТ: *Дела апостола Томе у Индији (*Јовановић 1998)
СиИ: *Стефанит и Ихнилат* (Daničić 1870)
НБС 53: *Зборник апокрифа и других састава.* Београд: Народна библиотека Србије, РС 53, 1570–1580.
I: Повест о Акиру Премудром (л.37а–55б)
II: *Како се написа јеванђеље* (Јовановић 2005а: 72–73)
III: *Како Давид написа псалтир (*Јовановић 1999: 312–313)
IV: *О Адаму и Еви* (Јовановић 2005б: 367–377)
САТ: *Слово о Александру Тројанском* (Močuljskij 1893)
Ник.52: *Зборник мешовите садржине.* Збирка манастира Никољац, бр. 52, 1485/95.
I: *Варухово откровење* (Јовановић 1996: 568–574)
II: *Како се написа јеванђеље* (Јовановић 2005а: 72)
III: *Како Давид написа Псалтир* (Јовановић 1999: 308–309)
СА: *Српска Александрида (*Маринковић – Јерковић 1985: 1–614)
ГА: *Гајева Александрида*. Загреб: Научна и свеучилишна књижница, S.M. 32F.15, 1520–1540.

БА: *Берлинска Александрида*. Берлин: Државна библиотека – Пруско културно наслеђе, Рукописно одељење [Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung], Ms. slav. quart 8, последња деценија XV века.

РоТ: *Роман о Троји* (Ringheim 1951: 35–75)

Марина Ф. Курешевич

АКТИВНЫЕ ПРИЧАСТИЯ В СРЕДНЕМ СТИЛЕ СЕРБСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПИСЬМЕННОСТИ: ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ СЕРБСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Резюме

Главным предметом данной работы является употребление активных причастий, одной из особенностей книжного способа выражения, в среднем стиле сербской средневековой письменности. Этот стиль реализован в произведениях неканонического характера и/или светского содержания и представляет славяносербский язык, функционально приспособленный для широкой читательской публики, т.е. литературный язык, норма которого была открыта для влияния древнесербского вернакуляра. Целью исследования является нахождение реализации активных причастий и специфики их употребления, которые могут считаться функционально-стилистической особенностью данного стиля.

В основной корпус исследования вошли повествовательные прозаические произведения нецерковного характера (конкретно, издания и рукописи сербских средневековых списков старозаветных и новозаветных апокрифов, романов и повестей), вышедшие в период XIV–XVII веков. Принадлежа к пограничной жанровой области, отобранный корпус представляют тексты, различающиеся по своей языковой и стилистической реализации (написаны высоким или низким стилем славяносербского, или на древнесербском языке), что предоставило нам возможность сделать действительный обзор дистрибуции и частоты употребления активных причастий, в зависимости от типа и стиля языка.

Обзор употребления активных причастий по исследованным текстам приводится в соответствии с их синтаксическими функциями, внутри которых в процентном отношении отражены новшества в их реализации в формальном и функциональном плане. Особое внимание посвящено особенностям их использования в коммуникативном и стилистическом плане.

На основании дистрибуции и частоты синтаксической реализации активных причастий в исследованных текстах сделан вывод, что общей особенностью указанных текстов может считаться употребление активных причастий в функции герундия, а также в рамках структур с соединительным / разделительным союзом *и* между ними и финитным глаголом, которые, в сущности, представляют два хронологических среза той же глубинной структуры. Другая форма употребления носит книжный характер, т.е. стилистически маркирована. Среди них отмечаются особенности, которые разделяют высокий и низкий стили славяносербского языка. В первую очередь, это появление адвербиализованных форм активных причастий в различных функциях (что свидетельствует о процессе их грамматикализации в чисто наречные формы, что отмечается в вернакулярной базе), а затем и увеличение частоты употребления причастий и причастных оборотов в функции самостоятельного предиката (что указывает на потерю их синтаксической и коммуникативной функции, а также свидетельствует об оправданности их использования только на стилистическом уровне анализа).

Ключевые слова: сербская средневековая письменность, история сербского литературного языка, славяносербский язык, средний стиль, синтаксис, активные причастия, средневековые романы и повести, апокрифы.

811.163.41’373.1:003.035
811.521’373.1:003.035
003.342.2:[003.349.038:811.163.41
003.324.2.035:003.349.3
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch13

Љиљана Р. МАРКОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за оријенталистику
Група за јапански језик и књижевност

ТРАНСКРИПЦИЈА И АДАПТАЦИЈА ИМЕНА ИЗ ЈАПАНСКОГ У СРПСКИ И РУСКИ ЈЕЗИК

С обзиром на висок степен компатибилности фонолошких система јапанског и српског језика, не очекују се у српским текстовима ендогени транскрипцијски проблеми при навођењу јапанских имена. Ипак, због посредованих превода јапанских текстова са енглеског, француског, немачког и руског језика ови проблеми се у континуитету појављују.

У раду се предлаже транскрипцијски образац који је погоднији за српски језик, са јапанским гласовима приказаним уз помоћ јапанских службено предложених научних транскрипцијских вредности уместо оригиналних јапанских писаних симбола. Транскрипцијски образац, уколико би био прихваћен у научној и широј јавности, водио би ка правилности и једнозначности у области јапанске ономастике и њене такозване широке транскрипције (и у масовним медијима, на пример).

Кључне речи: јапански језик, српски језик, руски језик, транскрипција, јапанска топонимика, властита имена.

I. Уводне напомене

Предмет обављеног истраживања био је постављање одговарајућег система широке транскрипције јапанске топонимике, антропонимике и патронимике на српском, и анализа владајуће праксе на руском говорном подручју, имајући у виду да руска пракса постаје све значајнији узор за анализу, пре свега, због све већег броја радова из области јапанологије који се публикују на руском говорном подручју.

Обрађени материјал састоји се од корпуса који обухвата: 198 картица које садрже ономастичке лексичке јединице, 130 картица које садрже топонимичке јединице и 8 картица које садрже асимилиране позајмљенице и неке друге јапанске апелативе, као и одређен број одговарајућих лексичких јединица из литературе, штампе,

* ljiljana.markovic@gmail.com

радија и телевизије које је аутор сам припремио. Што се тиче транслитерације јапанских ономастичких термина у руски, проанализирано је 457 јединица позајмљених из јапанског језика у руски, класификованих у 13 предметно-тематских целина: лексика из сфере уметности (50), домаћинства (45), спортска лексика (92), називи државних установа, здања, дужности (14), кухиња (90), медицинска лексика (5), елементи говорног бонтона (15), називи традиционалних религија и веровања (37), називи природних појава, биљака и климатских особености (12), називи новчаних јединица и јединица мера (9), називи разних видова транспорта (14), јапанска властита имена, аниме, манга (74).

Циљ овог истраживања био је да се омогући давање предлога за функционално задовољавајући систем широке транскрипције јапанске ономастике, како би се она што је могуће тачније приказивала с обзиром на фонетске и графијске могућности српског и руског језика, и то на целом подручју, како географском, тако и у различитим сферама употребе српског језика, као и руског језика, једнообразно и без неоправданих одступања. Резултат спроведеног истраживања је радни предлог важног и сложеног научноистраживачког подухвата.

II. Фонолошки систем јапанског језика у односу на српски и руски језик

1. Особености јапанског фонолошког система

Услед одређених језичких карактеристика које јапански језик чине тешко одредивим одувек је међу лингвистима постојало неслагање о пореклу јапанског језика. Тако је јапански језик сврставан не само међу алтајске већ и међу малајско-полинезијске језике. Једно од најутицајнијих мишљења о овој теми ван Јапана дошло је од америчког лингвисте Р. А. Милера, који заступа тезу да је јапански језик алтајски, с тим што је сродан прото-источноалтајском, који се, по свој прилици, био поделио на прото-северноалтајски и полуострвско алтајски, отприлике у доба неолита. Р. А. Милер, даље, сматра да, док су манџурско тунгуски језици главни језички потомци прото-северноалтајског, јапански и корејски представљају језике који су се развили из прото-полуострвског алтајског, који се био поделио на прото-полуострвски (данашњи главни представник му је корејски) и прото-острвски, из којег се развио старојапански (Miller 1980: 50).

Према мишљењу водећих данашњих јапанских лингвиста, који се служе, поред лингвистичког, и најширим антрополошким и етнолошким приступом, јапански језик по својим битним типолошким особинама представља језик такозване алтајске језичке породице, при чему је до стварања старојапанског јазика дошло стапањем алтајског језика, који су са собом донели миграцијом таласи из Јужне Кореје, са полинежанским језиком староседелаца јапанских острва. Како су дошљаци, који су говорили алтајским језиком, били на вишем техничком и културном нивоу од староседелаца, удео њиховог језика у одређивању морфолошког и синтаксичког профила старојапанског био је такође доминантан. Језик староседелаца је, ипак, добрим делом у старојапанском оставио своје лексичко и фонолошко полинежанско наслеђе.

Фонолошки систем овако оформљеног јапанског језика релативно је једноставан. Вокалски систем сачињава пет вокала: ***а***, ***и***, ***у***, ***е***, ***о***, који могу бити кратки и дуги. Дуги вокал је по природи исти као и његов кратак пар, с тим што му је дужина отприлике два пута већа од дужине кратког вокала. Дужине вокала важне су у јапанском језику јер, наравно, значења лексема неретко стоје у зависности од дужине вокала (Đimbo 1947: 20).

Консонантски систем састоји се од петнаест сугласника, а то су у јапанској научној транскрипцији: ***б*** /ср. б/, ***д*** /ср. д/, ***г*** /ср. г/, ***х*** /ср. х или ф/, ***к*** /ср. к/, ***м*** /ср. м/, ***н*** /ср. н/, ***н*** /ср. н или м/, ***с*** /ср. с/, ***п*** /ср. п/, ***р*** /ср. р/, ***т*** /ср. т/, ***w*** /ср. в/, ***з*** /ср. з или ђ/, ***у*** /ср. ј/. Сви ови консонанти имају различите вредности у зависности од тога који вокали им претходе или стоје иза њих. Важније варијације уочавамо код следећих сугласника:

h – испред вокала ***а***, ***е***, ***и***, ***о*** изговара се као српско ***х***. Међутим, када ***х*** стоји испред вокала ***у***, изговара се тако што се кроз кружно формиране усне издахне ваздух, слично као српско ***ф***, с тим што горњи секутићи не додирују доњу усну и што се ни саме заокружене усне не додирују приликом изговора. (У руском језику изговара се као у речи «соха»). (Японский разговорник и словарь 2003:15).

н – када стоји на крају речи, или испред ***у*** (ипсилон), ***w*** (дупло ве), ***р***, ***с***, ***з***, ***х***, или испред вокала звучи као ŋ у међународној транскрипцији. На крају речи изговара се као носни звук. Средњи део језика подиже се ка тврдом непцу.

- Испред ***п***, ***б*** и ***м*** звучи као српско ***м***. (У руском језику изговара се као у речи «самба») (Японский для начинающих 2011: 30).
- Испред ***т***, ***д***, ***с***, ***н*** и ***з*** звучи као српско ***н***.

Пред самогласником по звуку личи на руско тврдо ***н***. (Японский разговорник и словарь 2003: 17) ***Н*** се поред ових варијација увек изговара тако да је назални пролаз отворен, узимајући пуно време које одговара слогу у јапанском језику. (У руском језику изговара се као у речи «нора») (Японский разговорник и словарь 2003: 17).

с – испред вокала ***а***, ***е***, ***и***, ***о*** изговара се као српско ***с.*** (У руском језику изговара се као у речи «сам» (Японский для начинающих 2011: 30) Испред вокала ***и*** изговара се као палатализовано ***ш*** (шекира) у неким нашим дијалектима. Разликује се од руског ***с*** уколико стоји испред самогласника ***и***. Подсећа на меки шиштећи звук, средњи између руског «щ» и «с». Не сме се мешати ни са једним из ових звукова (Японский разговорник и словарь 2003: 18).

т – испред вокала **а**, ***е***, ***о*** изговара се као српско ***т.*** (У руском језику изговара се као у речи «танк») (Японский для начинающих 2011: 31).

- Испред вокала ***и*** изговара се као у српском језику.

Испред самогласника «и» подсећа на звук, средњи између руског «т» и «ч». Не сме се мешати ни са једним од ових звукова (Японский разговорник и словарь 2003: 18).

- Испред вокала ***и*** изговара се као српско **с**.

Испред самогласника «у» звучи као руско «ц» (Японский разговорник и словарь 2003: 19).

з – испред вокала ***а***, ***е***, ***о*** и изговара се као српско ***з***.

Испред вокала ***и*** изговара се као српско ***ђ***.

Изговара се као спојено «д» и «з» – «дз» (Японский для начинающих 2011: 31).

w – као у српском ***в***, само што доња усна не додирује горње секутиће.

Изговара се удахом између затворених усана. Добија се звук, средњи између руског «в» и «у» (Японский разговорник и словарь: 2003). (У руском језику изговара се као у речи «ванна») (Японский для начинающих 2011: 31).

r – полутан између српског ***р*** и српског ***л***. Сугласници ***к***, ***п***, ***с***, ***т*** и ***н*** често су удвојени. Разликују се од руског «р». Врх језика додирује зубе. Добија се звук, средњи између «л», «р» и «л». Нешто средње између «р», «л» и «д» – «рама» «лама» «дама» (Японский для начинающих 2011: 32).

Најважнија одлика фонетске структуре јапанског језика је у томе што се консонанти појављују искључиво у саставу консонантско-вокалске групе, тако да никада нису у позицији на њеном крају с изузетком консонаната. Овакве слоговне групе (сугласник + самогласник) могу бити просте и сложене. Просте су када један од пет вокала стоји непосредно иза консонанта, а сложене су ако између консонанта и вокала стоји глас ***у*** (српски – j), који умекшава консонант иза којег стоји и, у принципу, се изговара. Тако добијамо следеће просте и сложене слогове.

Кунреи транскрипција:

прости	*сложени*	*српски језик*	*руски језик*
ka ki ku ke ko	kya kyu kyo	ка, ки, ку	ка ки ку кэ ко, кя кю кё
sa si su se so	sya syu syo	ша, ши, шу	са си ису сэ со, ся сю сё
ta ti tu te to	tya tyu tyo	та, ти, ту	та ти ту тэ то, тя тю тё
ma ni nu ne no	nya nyu nyo	ма, ни, ну, не, но	ма ни ну нэ но, ня ню нё
ma mi mu me imo	mya myu myo	ма, ми, му, ме	ма ми му мэ имо, мя мю мё
ya-yu-yo	- – -	ja, jy, jo	я- ю – ё
ra ri ru re to	rya ryu ryo	ра, ри, ру, ре	ра ри ру рэ ро, ря рю рё
wa – - – wo	- – -	ва, во	ва – во
ga gi gu ge go	gya gyu gyo	га, ги, гу, ге, го	га ги гу гэ го, гя гю гё
za zi zu de do	zya zyu zyo	за, зи, зу, де, до	дза дзи дзу дзэ дзо, дзя дзю дзё
da zi zu de do	– - -	да, зи, зу, де, до	да дзи дзу дэ до
ba bi bu be bo	bya byu byo	ба, би, бу, бе, бо	ба би бу бэ бо, бя бю бё
	pya pyu pyo		
pa pi pu pe po		па, пи, пу, пе, по	па пи пу пэ по, пя пю пё

Сваки слог у јапанском језику има исту дужину и исти нагласак. Акцентуација је у јапанском језику заснована на висини (гласовној), а не на нагласку. Гласовна висина представља релативну звучну висину сваког слога. Обично стоји разлика између звучне висине првог и другог слога код сваке речи. Пошто у српском језику

није нужно обележавање акцента у писаној речи, и пошто правописна проблематика не би, уопштено говорећи, требало да обухвата и проблеме акценатске природе у језицима у којима нема обавезног обележавања акцента или таквог обележавања уопште нема, а такав је и јапански језик, сматрамо да се код разматрања широке транскрипције јапанске ономастике на подручју српског језика проблематика акцентуације може занемарити (Stanić 1973: 10).

Бројни и веома занимљиви социолингвистички аспекти језичке ситуације у Јапану не могу се сматрати фактором који утиче на изговорну вредност јапанске ономастике, као што на њену изговорну вредност ни дијалекатске или диглосијске појаве не врше приметнији утицај (Miller 1980: 141–172).

Сматрамо да, с обзиром на изнето, при изради широке транскрипције јапанских имена не би требало да буде озбиљнијих потешкоћа. Прилагођавајући фонолошку грађу јапанског фонолошким особинама нашег језика, код поменуте широке транскрипције препоручили бисмо да се: сви консонанти транскрибују искључиво у складу са њиховом изворном фонолошком вредношћу (***х*** испред **у** као српско ***ф***, на пример, Фукуока; ***з*** испред ***и*** као српско ***ђ***, на пример, планина Фуђи; да се не дају дужине вокала; да се не обележавају геминати код вокала).

2. Могућност израде транскрипционе схеме

Све чешће у преведеној и специјализованој литератури, научним радовима и коментарима у књигама сусрећу се речи и термини позајмљени из јапанског језика, али се они у речницима не помињу или не присуствују у значајној мери. Не улазећи у сам садржај одређене публикације, може се приметити да њих све обједињује потпун неред у делу ортографије при транслитерацији, тј. при преносу слово по слово путем руске азбуке (ћирилице) јапанских речи. У вези са тим потребно је посебно нагласити да се јапански језик јавља другим (после западноевропских језика) извором сталног попуњавања фонда термина. Нажалост, међу свим тим речима и терминима може се приметити велики проценат очигледно погрешних транскрипционих варијанти, које су карактеристичне у основи за руску транскрипцију јапанских речи, и без нарочитог обраћања пажње на јапански оригинал, већ на ромаји систем транслитерације јапанских речи на латиницу. Био то нови систем кунреј или стари, унеколико различити хепберновски систем, грешке ће се понављати (Прошина 2007: 100–101).

Садржај и разнообразност транскрипционих варијанти термина захтева известан напор за њихову нормализацију, не само од стране специјалиста у области лексикографије већ и преводилаца, аутора књига и чланака. Сложеност формирања јасне и научно засноване терминологије условљена је тиме што она зависи од тога коликим знањем и терминологијом владају аутори и преводиоци тог језика на ком су били предложени и уведени у употребу дати термини (Сердюченко 1967: 222).

Узимајући у обзир то што ортографија позајмљених термина из јапанског језика није регулисана у стандардима и рекомендацијама ИСО, сваки аутор који у свом раду користи запис термина ослања се само на своје лично искуство и знање. Тако, на пример, ознака речи *каидзен* путем јапанског писма изгледа: 改善, у транскрипцији ромаји – *каизен*. Ознака датог термина може се наћи у бројним књигама

и чланцима из разних области, при чему се обавезно појављују разлике у запису, а изабрати један из неколико термина често представља проблем. Приказ *каизен* у руској транскрипцији као *кайдзен*, *кайзен* или чак *кайцен* одражава нетачно писање тог термина и води ка неправилном изговору и кварењу фонетике јапанског језика (Сердюченко 1967: 223). Погрешна транскрипција термина, чији је превод узет из америчких извора или позајмљен од аутора из књига и чланака, по правилу је настала после превода и користи се његовом оригиналном фонетиком и записом речи, а не преводима са других језика.

Разлика транскрипција између хепберновске и такозваног система кунреј-ромађи (буквално преведено: директни ромађи, традиционални руски превод: државна латиница) прилично је велика: на пример, реч *суси* (јапанско село) пише се *сусхи* по Хепберну и *суси* по кунреј-ромађи систему. Та реч је дошла и у руски језик у америкализованом виду по Хепберну: *сусхи*. Одатле и несвојствено писање јапанских речи ћирилицом (термини, географски појмови, властита имена итд.), ако су они позајмљени из текстова преведених на енглески. Ово делом произилази из лошег знања правила транскрипције, а за резултат има различите транскрипције, изузимајући хепберновски и кунреј-ромађи систем, што доводи до забуне. На пример, реч која се у савременом руском језику изговара као *гемба* и у систему Хепберна као *гемба*, у систему кунреј-сики изговара се као *генба* (Сердюченко 1967: 224).

Најчешће се кунреј-ромађи системом користе носиоци јапанског језика и лингвисти који изучавају јапански. Основна предност система кунреј-ромађи своди се на то што он логичније преноси граматику јапанског језика у односу на систем Хепберна. Хепберновски систем је распрострањенији. На основу њега обично се дешава позајмљивање из јапанског језика у западноевропске, а понекад и у руски језик, при чему оно не долази директно из јапанског језика, већ преко енглеског. Упоредите имена која се често срећу, као што су: Хитаћи, Тошиба (имена компанија), термин *хадзимэ* (започните), који се користи у џудоу и каратеу, са својим нормативима *Хитати*, *Тосиба*, *хадзимэ* (Сердюченко 1967: 224). У традиционалној транслитерацији јапанског језика у руски ређе се користе транслитерација Јевгенија Генриховича Спаљвина (1900) и чешће – Јевгенија Дмитријевича Поливанова (1917). Такође се узима у обзир и транслитерација Дмитрија Матвејевича Позднејева, предложена 1907. године, али она је широко распрострањена. Могуће је израдити и следећу транскрипциону схему за примену транскрипције у штампи, лексикографији, радију и телевизији. Служили смо се схемом предложеном од стране Института за језик и књижевност у Сарајеву. За сваки јапански самогласник дали смо по један изворни знак, а такође и предложену вредност у српској транскрипцији. Код јапанских сугласника за сваки изворни слоговни знак који почиње датим консонантом дали смо транскрипцијску вредност тог консонанта. Овај поступак је приказан на следећим схемама:

Схема 1. Прости консонантско-вокалски слогови: јапански вокали = српски вокали (а, и, о, е, о)

јапански консонант	*српска транкрипција вредности слога*	*руски језик*
k/g	ka ki ku ke ko ga gi gu ge go	ка ки ку кэ ко, га ги гу гэ го
s/z	sa ši su se si za đi zu ze zo	са си су сэ со, дза дзи дзу дзэ дэо
t/d	ta ćicu te to da đi zu ze zo	та ти цу тэ то, да дзи дзу дэ до
n	na ni nu ne no ba bi bu be bo	на ни ну нэ но, ба би бу бэ бо
h/,p, b	ha hi fu he ho----------pa pi pu pe po	ха хи фу хэ хо, па пи пу пэ по
m	ma mi mu me mo	ма ми му мэ мо
y	Ja – ju – jo	я ю ё
r	Ra ri ru re ro	ра ри ру рэ ро
w	Va – - – vo (ili o)	ва (о)
n	- – - – -	н

Схема 2. Сложени консонантско-вокалски слогови

јапански консонант	*српска транкрипција вредности слога*	*руски језик*
k/g	kja kju kjo gja gju gjo	кя кю кё, гя гю гё
s/z	ša šu šo đa đu đo	ся сю сё, дзя дзю дзё
t/d	ća ću ćo da dju do	тя тю тё, дзя дзю дзё
n	nja nju njo	ня ню нё
h/,p, b	hja hju hjo ----------pja pju pjop bja bju bjo	хя хю хё, пя пю пё, ня ню нё
m	mja mju mjo	мя мю мё
r	rja rju rjo	ря рю рё

III. Проблеми адаптације имена из јапанског језика у српском и руском језику

1. Историјски осврт

Јапанска имена у наш језик улазила су готово искључиво преко неког од светских језика. Тако су и настале карактеристичне грешке – рецимо топоними Чиба, Кочи, Хитачи и др. Долазећи преко енглеског, од енглеског транскрипционог ***ch*** за јапанско ***ћ***, нама су дали ***ч*** уместо ***ћ***. Значи, специфичност енглеског језика који не познаје ***ћ*** већ само ***ч*** (***ch***) транспоновала је у наше језичко подручје, које веома јасно разликује ***ч*** од ***ћ***, једну сасвим непотребну грешку. Исти је такав случај и са енглеским транскрипционим ***џ*** (у топонимима као што су Фуџијама, Фуџиока и сл.). Опет, енглески језик не познаје звук тако мек као што је јапанско и српско ***ђ*** (у енглеским изворницима транскрибовано као ***j*** (ʤ), па смо ми тако, нажалост, дошли до Фуџијама уместо Фуђијама, Фуџиока уместо Фуђиока (Rodić 1976: 146–149).

Имена која су долазила посредством француског транскрипционог подручја имају тенденцију ка конфузији на релацији ***ћ*** и ***ш***. Односно, ***ch*** које у француском језику представља звук ***ш***, неки наши извори протумачили су као ***ч***, што би било ***цх*** да долази са енглеског транскрипционог подручја.

Имена која су дошла посредством руског транскрипционог подручја, услед погрешног интерпретирања и недовољног познавања правила руске ћириличне фонетске транскрипције јапанског језика, често на крају уместо ***и*** имају српско ***ј*** (на пример: *Сендај* уместо *Сендаи*, услед руског *Сэндай*).

Оскудна језичка спознаја довела је до тога да одређен географски појам улази у састав имена топонима, те је сада, на пример, Фуџијама на нашем говорном подручју прихваћено целокупно као топоним, тако да срећемо: „Планина Фуђијама ...” *Јама* на јапанском језику значи планина, па би требало писати „планина Фуђи”. Или у примеру „река Сумидагава”, при чему је *кава* на јапанском језику река (***к*** прелази у ***г***), требало би писати „река Сумида”. Или, *Meiji Tenno – Mutsuhito*. *Meiđi Tennô* значи Цар Меиђи (*tennô* – цар), а његово лично име било је *Муцухито*, или *Џиму Тенно* – Цар Ђиму (JLZ 610, PP e, Bor. e., Bel. e, ELZ 298; JLZ 424, ELZ 29).

Како се јапанске позајмљенице представљају на ћириличном писму, то можемо говорити о њиховој делимичној писменој асимилацији. Током свог развића, 62 речи у руском језику имале су неколико варијанти записа, који су на крају нестали само за половину речи, тј. дате позајмљенице до садашњег времена могу се оформити са више писаних варијанти. Међу основним узроцима варијација писменог фиксирања јапанских речи могу се навести следећи:

1. употреба различитих система приликом транскрипције позајмљеница,
2. посредни пут позајмљивања, на пример реч „џиу-џицу” /”дзю-дзицу”/ „дзюдзицу” (вид јапанске борбе) позајмљена у руски језик из енглеског,
3. развој речи у руском језику, и као последица тога, јављање нових варијанти записа (Габдуллина 2012: 12–16).

2. Савремено стање (анализа ексцерпиране грађе)

На основу прегледа корпуса, дошли смо до следећих закључака у вези са најчешћим грешкама које се јављају у нашој лексикографији при транскрибовању јапанске ономастике и јапанске лексике уопште.

Код картица које садрже антропонимијске и патронимијске јединице редовно се срећемо са следећим грешкама:

- ***и*** уместо ***ђ***: *Фуџивара но Садаје*, јапански песник, (МЕР 546х) уместо Фуђивара
- ***дз*** уместо ***ђ***: *Токутоми Кендзиро*, јапански књижевник, (ELZ 411х, МЕР 398 с) уместо *Токутоми Кенђиро*
- ***ти*** уместо ***хи***: *Итикава Сеити*, јапански револуционар, (МЕР 743 с, JLZ 407, ELZ 216) уместо Ићикава Сеићи

Кокурд Гоитиро, јапански политички радник (ELZ 521) уместо *Кокуре Гоићиро*, *Токуда Куити*, јапански политичар (ELZ 410х, МЕР 398х) уместо *Токуда Куићи*

- ***цх*** уместо ***ћ***:*Танака Гиицхи*, јапански политичар (ELZ 324 х) уместо *Танака Гиићи*
- ***иу*** уместо ***ју***: *Муро Киусо*, јапански филозоф (МЕР 610 с) уместо *Муро Кјусо*
- ***тсу*** уместо ***цу***: *Коетсу*, јапански сликар (JLZ 479, ELZ 571) уместо *Коецу*

Када је реч о неким познатим именима као што је, на пример, јапански књижевник Нацуме Сосеки, он се у овим изворима појављује као Нацуме Сосеки, а не као Натсуме Сосеки, што нам јасно показује да се погрешна транскрипција јавља услед непознавања правила фонетског читања, стихијног мешања различитих транскрипцијских система и недоследности у њиховој селекцији. Горњи пример правилне транскрипције срећемо у МЕР 633 с. Јавља се, међутим, и погрешно Нацуме Созеки (Tanizaiki 1972: 689).

Код транскрибовања вокала код антропонимике и патронимике уочили смо следеће грешке:

- ***о***: да би изразили дужину вокала ***о*** даје се *О'Куни,* јапанска глумица (МЕР 716х) уместо Окуни
- ***у***: *Фоуијта,* јапански сликар (JLZ 292, ELZ 426) уместо *Фуђита*. Очигледно, име је транскрибовано према француском писању (оу=у, ј=ж) јер је у загради као упутство за читање дато *Фужта*
- ***е***: *Кокуро,* јапански политички радник (JLZ 480, ELZ 521) уместо *Кокуре*
- ***i***: *Ихара Сајкаку,* јапански књижевник *(МЕР 744х)* уместо *Ихара Саикаку*. Дакле, ***и*** се транскрибује често са ***j***, поготово када долази преко руске транскрипције, услед тога што руско ***й*** бива транскрибовано са нашим **j**. Заједно са тим, супротно систему Поливанова, у руском језику може се ретко срести транслитерација са „и" уместо „й" (асикидо,, Саикаку).
- ***а***: код транскрибовања овог вокала нема посебних одступања, сем што је у двема картицама у оквиру корпуса установљено, из неког разлога, да је ***а*** изостављено. Тако је у примерима *Кобајши Такици,* јапански

књижевник и *Кобајши Масаки,* јапански филмски редитељ (МЕР 263с), уместо *Кобајаши*. Слични случајеви изостављања слогова „а" не могу се наћи у руској транслитерацији.

У картицама које садрже топонимијске јединице редовно се срећемо са сличним грешкама, с тим што смо уочили и следеће:

- ***сх*** уместо ***ш***: *Схизуока,* јапански град и назив покрајине (ELZ 698 а), уместо *Шизуока*
- ***цх*** уместо ***ш***: *Тсуцхима,* јапанска острвска група (JLZ 1009), уместо *Цушима*
- ***ј*** уместои ***и***: *Нијагата,* град у Јапану (МЕР 663 с), уместо *Ниигата*, *Сакај*, град у Јапану (МЕР 139 х), уместо *Сакаи*.

Занимљив је још и пример јапанског града Маебаши, који се јавља као Маебасхи (Мајебаши) (JLZ 576, ELZ 173, и као Мађебаши, МЕР 454 с), а једино је исправно Маебаши. Из овога се може закључити да су лексикографи МЕР-а, изгледа, мислећи да је читање Мајебаши дато у загради код примера из JLZ, не JLZ- ов покушај да да „фонетско" читање, већ да представи страни транскрипцијски облик (што је у овом случају, Маебасхи), па су читали енглеско транскрипцијско као српско ***ђ***, те отуд имамо Мађебаши!

Од комплетно адаптираних јединица јапанске ономастике поменућемо само Јапан и Токио, где, због устаљеног и већ традиционалног начина употребе у нашој пракси, не предлажемо измене.

3.Однос савремене граматичке и правописне норме према адаптацији имена из јапанског језика у српском језику

Од досадашњих покушаја да се кодификује српска транскрипција јапанске ономастике, можемо извести:

1) Најопштија правила дата у члану 165. и 166. Правописа српскохрватског књижевног језика, издање Матице српске и Матице хрватске, Нови Сад, Загреб, 1960, која су исувише уопштена и сажета (односе се на имена – писање имена из свих живих станих језика уопште),
2) рад Правила и примери транскрипције јапанских географских имена (часопис *Наш језик*, Београд, 1976, XXXII/3, стр. 146–149). Док се у Правопису износе само нека важнија општа начела, у Правилима и примерима ... нису дата ни правила ни примери који би, са стручног становишта, могли да се сматрају целокупно задовољавајућим – то је, једноставно, био покушај да се до транскрипцијских правила дође са становишта сербокроатистичке правописне норме, јер тада у нас јапанологије као научне дисциплине још није било, па није било могуће да се до транскрипцијских правила дође на основу дијалога ова два стручна профила.
3) Правопис српског језика, издање Матице српске, Нови Сад, 2014. (поглавље XI. Прилагођено писање имена из страних живих језика – Транскрипција, стр. 171–250).

Према типу завршетака, јапанске речи се деле на две основне групе, односно на речи са вокалним и консонантским завршетком. Управо, на крају речи може једино стајати консонант ***ñ***.

У случајевима када се реч завршава на консонант, такве речи се код нас уклапају у морфолошке промене које се примењују на наше именице мушког рода. У оквиру корпуса јавља се пример Рашомон, јапански редитељ (sic!) (JLZ 818). Рашомон, је, иначе, име познатог јапанског филма Акире Куросаве, названог по делу јапанског писца Рјуносукеа Акутагаве, а Рашомон је назив једне од капија у древној јапанској престоници Кјоту.

Када се јапански топоними завршавају на ненаглашене вокале ***o*** и ***a***, предлажемо да се понашају као и наша имена са истим завршетком. На пример, Мито (град у Јапану) ген. Мита, дат. Миту, лок. Миту, и сл. Нико (излетиште и национални парк), Кјото, Кумамото (град на острву Кјушу) итд. Камакура (Камакуре, Камакури и сл). Осака, Фукуока, Асахикава, Мисава, Нара, Уеда итд. Топонимске називе са наглашеним ***y*** не би требало деклинирати (Хоншу, Кирју, Тенрју, Гоцу, Имазу, Мицу, Јаку, Кофу и сл).

Предлажемо да сва женска имена, која се углавном завршавају на ***o***, остају непромењена у деклинацији: Мићико, Маћико, Акико, Јурико, итд., пошто је реч о наглашеном вокалу ***o***. Исто тако би могла да се понашају и женска имена која се завршавају на неки други, иако ређе, вокал (Каору, Јасуми, Јура, Јуки, итд).

Што се, пак, тиче мушких имена, која се, углавном, завршавају на неки од вокала, предлажемо да се мењају као и наша имена: Јузо – Јузу, Јуза, Јузом итд., Масаки – Масакија, Масакију, Масакијем, Јасуши – Јасушија, Јасушију, Јасушијем, итд., Јошиаки – Јошиакија, Јошиакију, Јошиакијем, итд., Кунихиро – Кунихира, Кунихиру, Кунихиром, итд., Мунео – Мунеа, Мунеу, Мунеом, итд.

Код асимилираних позајмљеница, које су, наравно, малобројне, услед велике просторне удаљености и релативно слабо развијених економских, друштвених и културних веза, у смислу њихове прилагођености савременој граматичкој и правописној норми, такође нема посебних проблема. Тако се реч *кимоно*, врста јапанске народне ношње (MEP 234, EWLZ 465c), може, наравно, као позајмљеница мењати у складу са нашим граматичким променама: кимона, кимону, кимоном, итд. Исто је и са речју *кендо* која значи јапанско мачевање и борилачка вештина (ELZ 451 c). И ту реч можемо мењати: кенда, кенду, кендом, итд. Затим реч *џудо*, врста јапанске спортске вештине, метод за физичко и психичко васпитање (MEP 688 c, ELZ 182 b), која се мења: џуда, џуду, џудом, итд. Реч *џиу-џицу*, вештина самоодбране, блага уметност самоодбране супротно *кен-џицу*, оштрој уметности самоодбране (MEP 687 c, ELZ 182 b) може се такође мењати: џиу-џице, џиу-џици, џиу-џицом, итд. Реч *гејша*, јапанска артисткиња, плесачица и певачица у чајџиницама и забавиштима (MEP 403 a, ELZ 506 b), такође: гејше, гејши, гејшом, итд. Затим, реч *самурај*, јапански витез, војнички племић (MEP 146 c, ELZ 599 f), може се мењати по нашим граматичким правилима: самураја, самурају, самурајем, итд. Реч *карате*, јапански рвачки спорт (ELZ 406 c), такође се може мењати: каратеа, каратеу, каратеом, итд. Слично и *аикидо*, јапанска борилачка вештина. Такође и реч *цунами*, океански таласи огромних размера који настају као последица земљотреса (MEP 647 c, ELZ 472). Овде би требало напоменути да се у издању ELZ – пише *тсунами*, већ

смо раније објаснили предлог за транскрипцију ***тс***. Исто тако, ова реч може да се мења као пл. тантум. Код речи *харакири*, начин самоубиства јапанских самураја и ари-стократских слојева (МЕР 559 c, ELZ 367) не бисмо предложили мењање, а такође ни код речи *камиказе*, „божански ветар", назив за јапанске пилоте-самоубице у Другом светском рату (МЕР 187 b, ELZ 379). Ове две речи сматрамо да би боље било оставити непромењене, јер би њихово граматичко деклинирање изазвало одређене тешкоће.

4. Однос савремене граматичке и правописне норме према адаптацији имена из јапанског језика у руском језику

Јапански изговор је разнообразан, а различито писање појавило се због различитих путева усвајања речи у руском језику (на пример, Мицубиши, Тошиба, Мацушита – велике интернационалне компаније). Могуће је да су јапанска имена у руски језик ушла преко енглеског.

> Transcribing a foreign name using katakana certainly has a mechanical, unimaginative aspect to it because (1) katakana-isation of foreign words and names is usually performed according to an established metod based on how English word or name sounds, or used to sound at one point, to the Japanese, and how this can be written down in rōmaji, and (2) many ordinary Western names, such as those of biblical or major historical characters, or celebrities, have their own conventionalised katakana-isation. This give us ジョン (Jon) for John, メアリー or マリ (Meari or Mari) for Mary, and アラン (Aran) for Alan. When they conflict with one another (that is, if the name does not sound to the translator like the conventionally katakana-ised version), the standard version tends to be more prized than other possible versions and is therefore adopted ... Regarding place names, as the chart indicates, most town names in fiction are transcribed according to the katakana-isation convention (which is common both in and out of translation) and the sound, regardless of their semantic meaning. Country and city names are also written in this way: ワイルドキャット (Wairudokyatto) for „Wildcat" as a place name (the Cat Who Knew a Cardinal, 1991, Lilian Jackson Braun, translated by Hada, 1995); アサペン・メドゥ (Aspen Medou) for „Aspen Meadow" (Nohara 2018: 121–122).

Предлажемо да у сваком конкретном случају треба погледати класични запис слова и пратити га.

Изговор

У савременом руском језику уобичила се пракса изговора јапанских речи оријентисана на то како се они пишу у руском језику. Практично је немогуће руским словима пренети звукове јапанске фонетике, нарочито ако је за запис јапанских речи било коришћено англојезично писмо. Представљање јапанске речи у руској транскрипцији спречавају често уочени случајеви писања јапанских речи руским словима, што се одражава на нетачан или погрешан запис тих речи.

За писање јапанских речи и властитих имена у Русији на крају XIX и почетку XX века користила се адаптирана за руски језик транскрипција Хепберна. У тридесетим годинама XX века ситуација се изменила и у Русији је почела да се користи руска транскрипција – киридзи или россиядзи, чија је прва варијанта била предложена 1917. године од стране изузетног лингвисте оријенталистике Јевгенија Дмитриевича Поливанова, коју често називају „систем Поливанова", или „таблица Поливанова". Савремена руска транскрипција представља посебну проширену

транскрипцију Ј. Д. Поливанова и јединствени је документовани систем у Русији за запис изворно јапанских речи и властитих имена у јапанском језику (оних који се пишу на јапанском канђи писму и хирагани). Истовремено, са системом Поливанова били су предлагани и други системи, на пример, систем познатог јапанолога-практичара с почетка XX века Јевгенија Генриховича Спаљвина, који је живео и радио тридесетих година XX века у Харбину. Његов систем се заснивао на фонетској транскрипцији Хепберна. Транскрипција Спаљвина није била широко распрострањена и на крају XX века практично је била у потпуности истиснута из регуларне употребе од стране Поливановљеве транскрипције. Из Хепберновог система Поливанов је узео фонетику слогова ***фу*** и ***тсу***, записавши их као ***фу*** и ***цу***, док је за остало углавном превео прописани ромађи у распоред руског писма (Сыятников 191: 54).

У складу са усвојеном транскрипцијом Поливанова, ***схи*** се означава са ***си***, ***chi*** – ***ти***, ***chi*** – ***ти***, ***ji*** – ***дзи***, ***е*** – ***э***, ***jo*** – ***ё***, док се у транскрипцији Спаљвина, која се још увек може наћи у штампи, уместо ***ti*** користи ***ци***, уместо ***э*** – ***е***, уместо ***ё*** – ***йо***. У писању текстова обе транскрипције се често мешају, што и доводи до забуне (Сердюченко 1967: 225).

Систем Поливанова је формални систем транслитрације речи јапанског језика за оне који познају руски језик. За позајмљенице из јапанског језика основном формом требало би сматрати њихов запис у руском писму, а варијантом – њихов приказ средствима латиничног писма у сагласности са ортографским нормама тог језика. Добро знање јапанског језика (или знање терминологије на јапанском језику у области интересовања) дозвољава у већини случајева брзо и граматички исправно писање речи ћирилицом. Као последица природне разлике између фонетике руског и јапанског језика, понекад се јављају потешкоће у правилном запису засебних речи, које је, на крају, тешко сагледати. За термине јапанског порекла постоје у основи два извора јављања таквих транскрипционих варијанти: извесно неслагање у руској транскрипцији јапанских речи и неправилни превод латиничне транскрипције јапанске лексике у руску. Овде може помоћи само знање правила транскрипције (Неверов, Попов, Сыромятников, Фельдман, Цын 1970: 234).

Руска Поливановљева транскрипција је различита и од Хепбернове и од кунрej-ромађи. Већина преводилаца који нису јапанолози нису упознати са системом Поливанова и због тога транслитерацију са јапанског језика на руски раде по систему Хепберна, преводећи текстове са других језика. У том случају (при ћирилизацији латиничних јапанских речи по Хепберну), својственостима записа јавља се примена општеприхваћених правила транслитерације речи са енглеског језика. Због тога се и јављају у руском запису такви слогови као што су ***shi*** – ***ши*** (уместо нормативног ***си***), ***cha*** – ***ча*** (уместо ***тя***) итд. Тако, на пример, у Хепберновом систему слог ***shi*** представља се руским ***ши*** (уместо нормативног ***си***), слог ***sha*** представља се као ***ша*** (уместо ***ся***), ***cho*** – ***чо***, ***sho*** – ***шо*** (уместо ***сё***) ***shu*** – ***шу*** (уместо ***сю***), ***cha*** – ***ча*** (уместо ***тя***) ***chi*** – ***чи*** (уместо ***ти***), ***cho*** – ***чо*** (уместо **тё**), ***chu*** – ***чу*** (уместо **тю**), ***za*** – ***за*** (уместо **дза**), ***ja*** – ***джа*** (уместо ***дэя***) ***jo*** – ***джо*** (уместо ***дзё***) ***tsu*** – ***тсу*** (уместо ***цу***) ***пуа*** – ***нья*** (уместо ***ня***), ***wo*** – ***во*** (уместо ***о***) итд.

У последње време може се уочити следећа тенденција: јапанска реч узима се у транскрипцији ромађи, а затим се врши транслитерација на руски језик. На руском

језику то значи да се, на пример, уместо ***си*** узима ***shi*** и пише ***ши***. Иначе, руски слог „***си***" тачније приказује одговарајући слог јапанског језика од слога ***ши***. Због тога се потоњи у руском језику чита као [шы], који не постоји у јапанском језику. Треба напоменути, да знаци писма не одређују у пуној мери звучни састав језика. За тачније означавање звукова користи се фонетичка транскрипција.

За репродукцију страних имена и назива у руском језику предност се у већини случајева даје такозваној практичној транскрипцији, узимајући у обзир не само писану форму изворних речи већ и њихов изговор, као и историјски контекст (Неверов, Попов, Сыромятников, Фельдман, Цын 1970: 235).

Транслитерација је приказ словних знакова (како се пишу у изворном тексту), али то у јапанском језику због комбинације система записа (хирагана, катакана и канђи) није функционално (Неверов, Попов, Сыромятников, Фельдман, Цын 1970: 237).

Према томе, транслитерација у мањој мери предаје значај изговору, и у већој мери – запису, него транскрипција. Разлика између транслитерације и транскрипције је довољно условна, и оне се често мешају. У пракси, транслитерација се примењује ограничено.

Нека правила и примери ћирилизације јапанских речи

Ћирилични запис не одговара ни изговору ни транслитерацији јапанских речи, позајмљених из англојезичких извора. У вези са тим треба размотрити неколико правила записа речи јапанског језика посредством руског писма и укључити постојеће разлике између официјелног и Хепберновог система. У табели која следи наводе се неки од постојећих термина.

Јапанске речи и називе требало би представљати у складу са стандардном руском транскрипцијом јапанског језика киридзи, док се оне речи и називи који се користе у јапанском језику, а страног су порекла (за јапански језик), преводе у складу са њиховим читањем у руском (енглеском), а не у јапанском језику (на пример, *асбеста* не *асубесуто*, just-in-time (тачно на време), а не дзясўто-ин-тайму (Сердюченко 1967: 234).

Означавање дужине самогласника

У јапанском језику (приликом записа рачи као што су официјелни систем ромађи, као и Хепбернов систем) самогласници се разликују по дужини, која се означава цртицом изнад самогласника, знаком ^ изнад слова или двотачком након њега. То правило постоји само у научним радовима, уџбеницима и речницима и не односи се на издања популарне литературе. Дужина звука „***о***" у официјелном систему ромађи често се означава словом „***у***": *kairyou*, *zidouka*, *seisou*, а може и дуплирањем самогласника – *hoosin*, *kairyoo* (Сердюченко 1967: 234).

У киридзи систему дужина самогласника означава се цртом изнад слова: *хốсин*, *дзидốка* или двотачком после слова: *хо:син*, *дзидо:ка*, *ка ре* (видети таблицу).

У популарној литератури дужина самогласника може остати неозначена. По правилу, дужина самогласника се не означава приликом приказа јапанских властитих имена људи. На пример, Синго Сигэо у ромађи систему записује се *Shingo Shigeo* или *Shingô Shigeo* (Сердюченко 235: 1967).

Примена ћирилизације неких термина који се срећу у публикацијама о управљању квалитетом

Систем кунреј-ромаји	Хепбернов систем	Систем Поливанова (*киридзи*)	Канђи (漢字)	Хирагана (ひらがな)
Andon	Andon	Андон	行灯 (アンドン)	あんどん
Genba	Gemba	Гэмба	現場	げんば
Genti genbutu	Genchi gembutsu	Гэнти гэмбуцу	現地現物	げんちげんぶつ
Goesu	Goesu	Гоэс	5S	ごえす
Hansei	Hansei	Хансэй	反省	はんせい
Heizyunka	Heijunka	Хэйдзюнка	平準化	へいじゅんか
Hoosin kanri	Hoshin kanri	Хо:син канри	方針管理	ほうしんかんり
Zidouka	Jidoka	Дзидо:ка	自働化	じどうか
Kairyou	Kairyo	Кайрё:	改良	かいりょう
Kaizen	Kaizen	Кайдзэн	改善	かいぜん
Kanban	Kamban	Камбан	看板	かんばん
Mono to zyouhou no nagerezu	Mono to jouhou no nagarezu	Моно то дзё:хо:-но нагарэдзу	物と情報の流れ図	ものとじょうほうのながれず

н и м

Н испред ***б***, ***п*** и ***м*** у Хепберновом систему мења се са ***м***. Аналогне измене дешавају се и у киридзи систему: ***н*** испред ***б***, ***п*** и ***м*** пише се као ***м***. На пример: *kanban – kamban – камбан*. Нажалост, у руској штампи ово правило се врло често нарушава.

Слоговно ***н*** испред самогласника се понекад означава као ***нъ*** како би се избегло мешање са слоговима реда ***на***: Гэнъити. Како би се разликовале такве речи при ћирилизацији, између ***н*** и самогласника поставља се тврди знак. Препознати да ли је ***н*** слоговно или не у датом случају, у латиничној транскрипцији обично није могуће (мада се понекад слоговно ***н*** означава апострофом: Gen'ichi – Гэнъичи, ако изговарамо име по Хепберну (Прошина 2007: 128).

и

И после самогласника записује се као ***й***: на пример, у имену Тай-ити, али Киитиро, где се после самогласника записује ***и*** а не ***й***, зато што овде постоји три корена Ки-ити-ро.

И после звука ***э*** често означава продужење тог самогласника и чешће од свега се пише као ***эй***: на пример, хансэй (видети таблицу).

э и е

У складу са системом Поливанова, у јапанским речима не треба писати ***е*** него ***э***. На пример, гэнти, а не генти. Исто тако, у неким случајевима тамо где треба да

буде слово ***э***, пише се ***е***, које боље одговара руском језику. Ако је на тој позицији, ***е*** се изговара [э] На пример, камикадзэ.

ё и й

Приликом записа ћирилицом речи Toyota подједнако је прихватљива као и Тоёта и Тойота, али је кајрё при транскрипцији *kairyou* (видети таблицу). Географски називи *Токио* (Toukyou), *Киото* (Kyouto) и *Иокогама* (Yokohama) пишу се са ***ио*** и ***г*** (видети таблицу). Географски називи пишу се у складу са древном традицијом.

ши, джи, чи итд.

У Хепберновом систему приказа јапанског писма ***си, ся, сю сё*** пишу се као ***shi, sha, shu, sho***, а ***дзи, дзя, дзю и дзё*** – као ***ji, ja, ju*** и ***jo***. ***Ти, тя, тю, тё*** – као ***chi, cha, chu, cho***, што је блиско јапанском језику, али само за англојезични изговор.

Ови слогови се некад могу срести и у случају записа на руском језику јапанских имена и назива у нестандрадној транслитерацији (коришћење ***ши*** уместо ***си***, ***джи*** уместо ***дзи*** и томе слично). Такви записи обично се појављују као покушај превода и транскрибовања неизворног јапанског оригинала, већ латиничног записа јапанских речи приликом превода са енглеског језика на руски. На пример, у речи *jidôka* (*дзидока*, tačnije *дзидôка*) слог ***ji*** (видети таблицу) приказује се као ***джи*** (уместо нормативног ***дзи***), али руски слог ***дзи*** тачније представља одговарајући слог јапанског језика, од енглеског слога ***джи***, зато што се потоњи у руском језику изговара ***джы***, што у јапанском језику не постоји.

У запису ромађи (по Хепберну) слог ***chi*** у властитом имену *Genichi Taguchi* приказује се као ***чи*** (уместо нормативног ***ти*** приликом записа *Geniti Taguti* у државном ромаџи систему).

У речи *heijunka* (хэйдзюнка) слог ***ji*** (видети таблицу) приказује се као ***джу*** (уместо нормативног ***дзю***).

Таквих примера коришћења „американизама” у руској преведеној литератури можемо сусрести на много места (Крысин 2010: 358).

IV. Закључак

С обзиром на анализирани материјал и предложене транскрипцијске критеријуме, очигледно је да се досадашња неуједначеност норматива искључиво јавља као последица лошег познавања правила на којима се заснивају стране транскрипције јапанских имена које су нашим лексикографима служиле као изворници, односно као последица директне транслитерације са туђе транскрипције. Транслитерација туђих фонетских транскрипција или пак, погрешно тумачење њихових фонетских вредности доводило је до конфузије коју смо констатовали анализом корпуса и другог проучаваног материјала.

Иначе, што се тиче односа самих фонолошких система јапанског, српског и руског језика, нема ендогених разлога да ненормираних случајева уопште буде. Транскрипцијска схема коју у реферату предлажемо покрива све фонолошке облике

познате у јапанским именима. Услед изузетне комплексности графијског система јапанског језика, препоручујемо, ипак, да стручњак-јапанолог увек буде консултован приликом одређивања транскрипционог облика јапанских имена. Ово важи и за случајеве када јапанска имена долазе у наш језик посредно, преко транскрипцијског система неког од светских језика, иако се надамо да ће овај рад у таквим случајевима бити од одређене помоћи. Нема основе веровати да је енглески систем, који нетачно преноси звуке страног језика, по нечему бољи од руског, такође, нетачног система. Тим пре, нема основе преводити енглески систем у руско писмо и тврдити да је то правилно.

Традиција приказа јапанских речи, заснована на транскрипцији Поливанова са својим јасним правилима, која је коначно прихваћена у руском језику тридесетих година прошлог века, била је потврђена у академским издањима, уџбеницима, речницима, посебним рецензијама и успешно је примењивана дуго година. Коришћење алтернативних ћириличних транскрипција – појава је обичне неписмености, која на крају доводи до значајне забуне у уму читаоца, и због тога је апсолутно недопустива.

У циљу унификације и избегавања забуне при запису јапанских речи и термина, требало би користити, формално признату у руском језику, таблицу Поливанова. Изузетак престављају речи јапанског порекла, као, на пример, *иена*, *гејша*, *рикша*, *џиу-џитсу*, и географски називи као Токио, Киото, Иокогама, Шикотан, који се пишу у складу са успостављеном и фиксираном нормом у реченицама, без обзира на то што такав запис није у складу са правилима Поливанова, а такође и властита имена на захтев носиоца тих имена.

Ако рачунамо да се у процесу превода и транскрибовања јапанских речи у њиховом латиничном запису користе распрострањене норме транскрипције латинице, тада се варијанте записа могу знатно разликовати међу собом у зависности од индивидуалних особености и нивоа учесника процеса. Као резултат, једни исти називи и термини (на пример, већ поменути термин *каизен*) у различитим изворима фиксирани су разним варијантама записа, па их је тешко сравнити, што води не само ка лингвистичком хаосу већ и забуни у терминологији.

Надамо се да је овај рад, ако и није сасвим јасно приказао како записивати јапанске речи коришћењем руске ћирилице, бар допринео у некој мери усклађивању у односу на питање коришћења практичне терминологије приликом писања јапанских речи на руском језику.

V. Индекс лексема

aikido	айкидо
Akiko	акико
Akira Kurosava	Акира Куросава
cunami	цунами
Cušima	Цусима
Æiba	Тиба
Đimu	Дэ
džiudžicu	джиу-джитсу
džudo	дэюдо
Fuđi	Фудзи
Fuđita	Фудзита
Fuđivara	Фудзивара
fukuoka	Фукуока
gejša	гейша
Gocu	Гоцу
harakiri	харакири
hiragana	хирагана
Hitaoi	хитаои
Honšu	Хонсйю
Iæikava Seiæi	Итикава Сэити
Ihara Saikaku	Ихара Сайкаку
Imazu	Имадзу
Jaku	Яку
jama	яма (гора)
₤apan	Япония
Jasumi	Ясуми
Jasuši	Ясуси
Jošiaki	Ёсиаки
Juki	Юки
Juni	Юни
Juriko	Юрико
Juzo	Юдзо
Kaoru	Каору
kamikaze	камикадзе
karate	карате/каратэ
kava	кава

kendo	кэндо
kimono	кимоно
Koèi	Кочи
Koecu	Коэцу
Kobajaši	Кобаяси
Kobajaši Masaki	Кобаяси Масаки
Kobajaši Takiði	Кобаяси Такидзи
Kokure Goiæiro	Кокурё Гоитиро
Kunihiro	Кунихиро
Maæiko	Матико
Maebaši	Маэбаси
Makioka	Макиока
Masaki	Масаки
Meiði	Мэйдзи
Miæiko	Митико
Misava	Мисава
Mito	Мито
Muneo	Мунэо
Muro Kjuso	Муро
Nacume Soseki	Нацумэ Сосэки
Nara	Нара
Niigata	Ниигата
Niko	Нико
Okuni	Окуни
Rašomon	Расёмон
Rjunosuke Akutagava	Рюноскэ Акутагава
sake	саке
samuraj	самурай
Sendai	Сендай/Сэндаэй
Sumida	Сумида
Sumidagava	Сумидагава
Šizuoka	Сидзуока
Tanaka Giiæi	Танака Гиити
tenno	тэнно
Tenrju	Тенрю/Тэнрю
Tokio	Токио
Tokuda Kuiæi	Токуда Кюити
Tokutomi Kenðiro	Токутоми Кэндзиро
Ueda	Уэда

адзуки
айдзобана
айкидока
айкидоги
аниме
аригато
бенто
боккэн
бонза
бонсай
будо
бунраку
бусидо
буцудан
вака
вакидзаси
варибаси
васаби
ваи
вата
генмай
гёдза
го
гуиноми
гункан
дайкон
дан
дзабутон
дзен

дзёсэй
добуцу
иваси
икебана
имари
Йокогама
кабуки
какемоно
Камакура
караоке
каккой
камаэ
ками
каратеги
Касио
ката
катана
кемономими
кендо
кёкусинкай
Киото
киригами
кобудзюцу
коваии
кодомо
косплей
Кофун
кохай
кусудама
Кэнон (Киянон)

Кюсю
Мазда
макидзуси
манга
мата не
матча
махо-сёдзё
Мацусита (Панасоник)
меха
мидзухики
мирин
мисо
Мицубиси
Мэйдзи/Мейдзи
Нара
нарухудо
нецке
Никон
Нинтендо
Ниссан
но
нунтяки
нэко
ня
Окинава
оригами
осибана
патинко
рамен
саке

сакура
сатори
семпай
сетокан
сёдзе
сёдзи
сёдо
сёкен
сёнен-ай
Сикоку
синто
соба
со ка
Сони
спокон
Субару
сугой
Судзуки
сумиэ
сумо
суси
сэйнен
сямисен
тайфун
тайхен
татами
темпура
Тойта
Токио
токонома

томоготи
торин
Тосиба
удон
Фудзи
Фудзицу
Фудзи-филм
фусума
футон
хаси
хасибукуро
хасиоки

Хейан
хиндой
Хиросима
Хитати
Хоккайдо
Хонда
Хонсю
Хэйэй/Хейсей
цунами
Эдо
Ямаха

Литература

Большой японско-русский словарь. В 2-х томах. Свыше 100000 сов. С приложением иероглифическога клю. Под редакцией Н. И. Конрада. Т. И А-Р. Сост. С. В. Неверов, К. А. Попов, Н. А. Сыромятников, Н. И. Фель М. С. Цын. – Москва: „Советская Энцикопедия", 1970.

Габдуллина А. Х. „Лексические заимстования из японского языка в русский: когнитивно-прагматические собености и процесс ассимиляции." Вестник Челябинского государственного универеситета. No. 2 8256. Филология. Искусствоведение. Вып. 62 (2012): стр. 12–16.

Крысин Л. П. *Толковый словарь иноязычых слов*. Москва: Эксмо, 2010.

Пешикан М., Јерковић Ј., Пижурица М. *Правопис српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Прошина З. Г. *Передача китайских, корейских и японских слов при переводе с английского языка на русский с русского языка на английский: теория и практика опосредованного перевода*. Москва: АСТ: Восток – запад, 2007.

Сердюченко Г. П. *Руссская транскрипция для языков зарубеженого Востока*. Москва: Наука, 1967.

Лаврентьев Б. П., Немзер Л. А., Сыромяи Н. А и др. *Современный русско-японский словарь*. Москва: Живой язык, 2002.

Сыромятников Н. А. *Система времен в новояпонском языке*. Москва: Наука, 1971.

Японский для начинающих. Токио: Gakken Co Ltd. SPB.: KARO, 2011.

Японский разговорник и словарь. Москва: Я 70, Живой язык, 2003.

Лютерйохан М. (сост.). *Японский язык: 3 в 1: грамматика, разговорник, словарь*. Москва: АСИ Астрель, 2007.

Немзер Л. А., Сыромятников Н. А. (сост.). *Японско-русский словарь*. Под редакцией Н. И. Фельдман. С приложением очерка грамматики современного японского языка, составленного Н. И. Фель. 3. изд. Москва: Советская Энциклопедия, 1965.

*

Belić A. *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, *1*, *Fonetika*, Beograd: Naučna knjiga, 1976.

Đimbo K., Kojo K. O. *Fonetski elementi u japanskom*. Tokio: Meiji Tosho Co., 1947.

Hatori, Širo, Oniron to seishoho (Fonologija i ortografija), Tokio, Kenkujsha, 1951.

Nohara K. *Translating Popular Fiction, Embracing Otherness in Japanese Translations*. New York: Oxford, 2018.

Miller R. A. *The Japanese language*. Tokyo: 1980.

Pavlović M. *Uvod u nauku o jeziku*. Beograd: 1973.

Rodić N. „Pravila i primeri transkripcije japanskih geografskih imena", *Naš jezik*, XXII/3 (1976): str. 146–149.

Stanić M. *Za kulturu jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i naučna sredstva, 1973.

Tanizaiki Đ. *Sestre Makioka*. Beograd: Prosveta, 1972.

Terekava K. i dr. *Kokugo Akusento Rosno* (Akcentološko izučavanje japanskog jezika). Tokio: Hosei daigaku šupankjoku, 1951.

Tođo M. *Kokugogaku šinko* (Nova izučavanja u japanologiji). Tokio: 1968.

Ljiljana R. Marković

TRANSCRIBING JAPANESE ONOMASTICAL TERM INTO SERBIAN LANGUAGE

Summary

Although, in view of the high degree of mutual comaptibility existing between phonological systems of the two languages in question there does not seem to be anz room for emergence, or indeed, for survival of any endogenous transcriptional problems as such, these have, in actual fact arisen and perpetuated.

Reasons for this have been identified as mainly stemming from unenlightened and thoroughly inadequate transliterations from English, French, Russian and other national transcribing systems, themselves geared towards a phonetic rendering of Japanese names on view of the particular indigenous properties of their respective languages.

A transcription pattern more desirable from the point of view of our language has been outlined in this paper, with Japanese sounds rendered with the help of the Japanese officially recommended scientific transcription values, instead of the original Japanese writing symbols. This has been done with a view to avoiding the unneccessary technical difficulties.

The suggested transcription pattern would, it is hoped, help introduce orderliness and uniformity in the field of Japanese onomastics as transcribed and used in our language, with a proviso that we have here been concerned with the so-called broad transcription (mass-media etc), exclusively.

For, broad transcription is the only kind of transcription subject to various orthographic and other rules of the host language, and therefore, the only type of transcription of interest bearing in mind the proressed aims of this Conference.

Key words: Japanese language, Serbian language, Russian language, transcription, Japanese toponymy, proper name.

811.163.41’282.2
811.163.41’367.633
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch14

Софија Р. МИЛОРАДОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ, Београд

АРЕАЛНА ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЈА ПРЕДЛОГА *ОД* У СРПСКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА**
На примерима из призренско-тимочких и косовско-ресавских говора

У раду ћемо покушати да осветлимо статус предлога ОД, који је у призренско-тимочким и косовско-ресавским говорима подвргнут процесу граматикализације (/ десемантизације), што је потврђено бројним примерима из ових српских народних говора, при чему ће његов статус бити сагледан у општебалканском језичком контексту и на фону конвергентних процеса запажених у оквирима балканског језичког савеза.

Кључне речи: предлог ОД, ареална граматикализација, десемантизација, призренско-тимочки и косовско-ресавски народни говори, српски дијалекти.

Увод

У области дијалекатске синтаксе, граматикализација предлога као феномен или симптом раслабљивања флексије на терену косовско-ресавских (КР) говора представљена је први пут у монографији о употреби падежних облика у говору Параћинског Поморавља (Милорадовић 2003). Десет година доцније појавио се рад о „синтаксичкој конкурентности” предлога на терену призренско-тимочких (ПТ) говора (Ћирић 2013), потом монографија на тему синтаксе падежа у Горњој Пчињи, у којој има важних сегмената који се тичу ове теме (Јуришић 2014), а затим и још два рада, везана такође за ПТ терен (Милосављевић 2014; Јуришић 2017). Значајна је за нашу тему истраженост копаоничког говорног типа, препознатљивог „и по десемантизацији појединих предлога, што се такође може сагледавати у општебалкан-

* sofija.miloradovic@sanu.ac.rs

** Овај текст је резултат рада на пројекту 178020: *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. У акцентовању примера коришћен је програм ZRCOla, који је у оквиру ZRC SAZU развио колега Петер Вајс.

ском језичком контексту" (Радић 2010: 215), а посебно помињемо рад под насловом *Из семантике конструкција с предлогом од у говорима Скопске Црне Горе и Горње Мораве* (Милорадовић, Станковић 2010), из кога је за ову прилику у основи преузет начин разврставања селектованих примера[1] са ОД-конструкцијама.

Граматикализација предлошких речи једна је из широке палете појава кроз које се очитује усмереност језика ка аналитичком начину изражавања, у коме је тежиште померено са флективних маркера на препозиционе. Напоредо са слабљењем падежне флексије долази до *препозиционализације* – јачања улоге предлога у изражавању падежних значења, па тако и до *граматикализације* појединих предлога. „Аналитизмът засилва ролята на предлозите и стимулира тяхната граматикализация. В този процес съответстващите си предлози в балканските езици развиват паралелни функции и образуват изосинтагматични конструкции" (Асенова 1980: 254).

Овог неизбежног пратиоца структурних иновација у тзв. балканским језицима, оних иновација које подразумевају прелазак из флективног система у аналитички, треба осмотрити и са аспекта српских народних говора, имајући у виду да „данные ареальной лингвистики позволяют говорить о балканском языковом пространстве в целом как о непрерывном *континууме* балканских диалектов, в котором исторически отсутствовали барьеры для заимствования и распространения структурных инноваций, формальных и семантических элементов от одного языка к другому" (Соболев 2003: 20). У том смислу је значајно подсетити да је П. Ивић говорио о знатном делу српског језичког простора као о својеврсном „пространом предворју" савеза балканских језика, о српским говорима у којима се уочава ширење балканизама које се може описати као „Drang nach Westen", те о нужности обраћања нарочите пажње управо на тзв. предворје и на ивичне области у будућим лингвогеографским истраживањима балканског језичког савеза (Ивић 2002: 7–12). Као што смо већ раније помињали, било би вишеструко корисно да се у српској дијалектологији позабавимо и темом ширења (/ сужавања) семантичког обима појединих предлога и, у том смислу, сферама употребе појединих предлошко-падежних конструкција, као и конкурентним односом појединих предлошких лексема у оквиру истог семантичког поља, те граматикализацијом и десемантизацијом одређених предлога – првенствено на фону конвергентних процеса уочаваних у оквирима балканског језичког савеза. Најпре доминантнија употреба предлошких речи уопште, а потом и ширење сфере употребе појединих предлога и, следствено томе, деложирање неких других, неминовно је доводило до отклона од некадашњих, првобитних њихових значења, а примери са терена убедљиво сведоче о феномену ове иновативне супституције.

---

[1] Напомињемо да примери са ознакама ГМ и СЦГ потичу из сеоских насеља у Горњој Морави и Скопској Црној Гори, да су део теренске грађе коју је прикупио др Станислав Станковић, као и да је овде наведени део примера преузет из Милорадовић, Станковић 2010. Поред великог броја примера преузетих из појединих дијалекатских речника (одредница *од*), из дијалектолошких студија које садрже мање или веће одељке везане за синтаксу падежа (по изузетку и из студија у којима таквих одељака нема, да би били довољно заступљени КР говори, па отуд нпр. подаци из ресавског говора) и радова мањег обима, навођени су и примери које смо или лично забележили у више насеља на КР и ПТ терену, или смо их добили од следећих колега: проф. др Михај Н. Радан, др Ана Савић-Грујић, др Тања Милосављевић, проф. Радосав Стојановић, др Марина Јуришић, др Радмила Жугић, др Марина Спасојевић, којима се овде најсрдачније захваљујем и на предусретљивости и на добијеним подацима.

У аналитичком преструктурирању граматичких система балканских језика предлог НА има статус најизразитије балканске предлошке конструкције и тако је и у српским високобалканизованим ПТ говорима. Међутим, постоје још два предлога која су у српским народним говорима, пре свега у призренско-тимочким и косовско-ресавским (али не само у њима, о чему ће бити речи другом приликом), подвргнута процесу граматикализације, а то су предлози ОД и ЗА, при чему је код предлога ОД у питању реструктурирање које се првенствено везује за (спацијално) субпоље аблативности (уп. термин И. Грицкат – *аблативизација*!), али и за шири семантичко-синтаксички план. Поменути су предлози најмаркантнији у погледу датог процеса граматикализације, а када је реч о одређеним синтаксичко-семантичким категоријама, актуелни су и неки други предлози. „За сърбохърватски са регистрирани отделни прояви на десемантизация на предлози, отначало на изток – в регламентирано балканско обкръжение. Като най-типичен пример може да се посочи предлогът 'код', напр.: *идем код лекара – чекам код лекара*" (Лашкова 1993: 36).

„К. Фелешко је на основу савременог материјала из српског књижевног језика констатовао да се специфичност позиције предлога *од*, између осталог, састоји у томе да се од укупног броја примера са свим предлозима који се употребљавају уз Г готово четвртина односи на употребу овог предлога" (Милорадовић 2003: 79). Грађа из ПТ и КР говора показује изузетно велику фреквенцију употребе генитивних (/ОП) и акузативних (/ОП) конструкција с предлогом ОД, а овај предлог у нашим говорима означава првенствено, једнако као и у књижевном језику, − потицање, одвајање, удаљавање од локализатора. Из те су се базичне аблативне улоге развиле и друге употребе ОД-конструкција у различитим значењима.

У раду се разматра присуство тенденције ка граматикализацији и, следствено томе, десемантизацији предлога ОД, као појаве која је најприсутнија у призренско-тимочким и косовско-ресавским говорима, у овима другима као најинструктивнијим у истраживању прелазних ступњева од синтетизма ка аналитизму. Процес редуковања појединих предлошко-падежних конструкција, тј. њиховог свођења на конструкције са ОД као својеврсни praepositio generalis, потврђен је бројним примерима из поменутих народних говора. Предлошко-падежном везом ОД + Г/ОП и ОД + А/ОП (ОП = Casus generalis), показаће примери, изражава се велики број односа – оних који су у српском књижевном језику представљени неким другим слободним падежима или предлошко-падежним везама, или пак у њиховом представљању ове везе немају нарочито великог удела. Асенова наводи да се „развој паралелних функција одговарајућих предлога у балканским језицима заснива на некима од њихових најстаријих основних функција", па је тако и са предлогом ОД, чији се читав комплекс функција у данашње време заснива на најстаријем забележеном базичном значењу *удаљавања* (Асенова 1980: 217–218; прев. С. М.).

Како З. Тополињска наводи, „Предлогот ОД примарно ја изразува просторната аблативна релација што би можеле конвенционално да ја запишеме како 'доаѓа од'. По пат на семантичка деривација тука сукцесивно се приклучуваат и 'потекнува од' → 'е направен од', 'е дел од','е сопственост на', натаму 'се издвојува/е издвоен од', метафорично 'е извор на','е причина на/за' [...]" (Тополинска 1995: 116). Гледано у целини, надаље, ово семантичко поље представља просторну реинтерпретацију читавог комплекса релација, које се могу посматрати и као „широко сфатена по-

својност" (Исто: 116). И примери који ће у раду бити наведени потврда су тога да је објекат локализације[2] морао најпре, својеврсно и најшире схваћено, припадати некоме ентитету (локализатору), чинити његов саставни део, да би се потом могао (/ морао) од њега одвојити, удаљити.

Определили смо се за давање већег броја примера за илустровање свих назначених категорија, односно типова препозиционалних ОД-конструкција, жртвујући позната граматичка дефинисања представљених конструкција (Пипер, Антонић и др. 2005), пре свега због досад неустановљеног обима ове појаве у српским народним говорима. Ипак, напомињемо да је изостало доста селектованих примера, поготово у тачкама 1, 2, 8 и 10, као и у представљању употребе ОД-конструкција м. беспредлошког генитива, а да би корпус био далеко већи када би се прегледале целокупне дијалектолошке студије и примери у одредничким текстовима свих дијалекатских речника са ових терена. Уз неопходно истицање знатне користи од синтаксичких одељака мањег или већег обима, присутних у дијалектолошким монографијама са ПТ и делом КР терена, мора се истаћи да диференцијалност при представљању синтаксичких црта, усмерена углавном на „егзотично", нужно носи ризик недовољно прецизног закључивања ако имамо у виду да непостојање неке од синтаксичко-семантичких конструкција на датоме списку не подразумева и њено непостојање у датоме говору.

Примери са ОД-конструкцијом и завршни коментари

ОД + Г/ОП м. ИЗ + Г

(1) → бити родом / пореклом *из* X

ја̑ сам од Ба̏бин Мо̑с (Елезовић, *од*), *од Дрења̑це смо ми̑* (Елезовић, *од*), *чак та̏мо од Кла̏дово љу́ди* (Левач, 40), *са једно̑м жено̑м од Кра́љева* (Чумић, 138),[3] *ја̑ сам опанча̑р от Па̏рађина* (ПП, 81), *и о̀на ја мѝслим да је од Врбо́вац* (Бинач, ГМ), *вѝ сте одѐ Сврљи́г* (АП, 237), *од Голѐми До̀л је би̏ја ожење̑н* (Прешево, 247), *вѝ сте од Бѐоград* (СЦГ); *о̀ни су од Ко̀смета* (Левач, 40), *од Бо̀сне ју мў̑ж* (ПП, 81), *от Пчи́њу су одозго́р* (Прешево, 247), *о̀н узѐја жѐну од Срби̏је* (Угљаре, 110); *та̀м дале̏ко од не̏ко се̏ло сна̏ја* (ПП, 81), *тѝ од којѐ си село́* (Понишавље, 157−158); *наша̀о га једа̀н од његовѐ земљѐ* (Елезовић, *од*).[4]

У наведеним примерима најчешће је у питању име неког насељеног места или неке области одакле особа потиче, при чему неко може бити и из близине, околине

[2] Користимо се терминологијом из Пипер 2001: 21–22.

[3] Овде је чешће *ӯзели девӧјку из Мӣнића*, *дӧшла је ӯчӗ из ӯчевине*, када је реч о нечијем пореклу везаном за одређено место или његову околину (Чумић, 138).

[4] У Левчу се ређе срећу и примери типа *о̄н је из Ма̀лешева* (Левач, 40). У А. Поморављу срећу се, напоредо, и примери с предлогом ИЗ: *мѝ смо о̀бе из Радѐвце* (АП, 238), *човек из на̀ше сѐло* (АП, 238). У Понишављу се у овој функцији чује и предлог ИЗ: *жена̀ ми је из Добродо̀л* (Понишавље, 157−158). У Г. Пчињи је чешћа конструкција с предлогом ИЗ од оне с предлогом ОД у овом значењу (Пчиња, 419). У говору Угљара бележи се понеки пример с предлогом ИЗ: *Л'у́ба Марѝнковић из Брѐ се* (Угљаре, 110).

именованог места.[5] Потицање се не везује само за одређени локалитет, већ и за род, фамилију из које неко потиче**:**

ðна је од вäше фамúлије (ПП, 81), *тóј смо од úсту фамúлију* (Јабланица 2010: 80), *ти́ од Ћúринци ли си* (Лужница, 103), *от кýи си љýди* (Н. Каменица 2004: *од*), *снáја ми од Дудúћи* (АП, 238), *мáʼка ми* (...) *од овúја Кóстићи* (Угљаре, 98).[6]

(2) → доћи / доселити се *из* правца Х

чäк од Пёћи долäзе (Елезовић, *од*), *ðни дðшли от Сйсевца* (ПП, 87), *и отýд úшли од Штрпце* (Врбовац, ГМ), *вóз от Скóпље за Нúш* (Врбовац, ГМ), *дојдé тáј од Лескóвац* (ЦТВ, 255), *од Белáновац ли си дошьл* (Понишавље, 156), *пóђемо од Лебáне* (Јабланица 2010: 80); *досёљено от Топóле* (Ресава, 322), *досёљени от Кðсово* (Ресава, 362), *дојдé ми баштá од бýгарску грáницу* (Понишавље, 156); *гдé-ћу д-úдем од свóј дóм* (АП, 237), *сáмо што сам дóшо от шýму* (Ранилуг), *úде од сéло* (Угљаре, 27); а тако и с глаголима *донети* и *пуцати*: *да донéсе за кýћу от Скóпље ... што му трéба* (Врбовац, ГМ), *а јёдни от сёла пýцу* (ПП, 80).[7]

(3) → изаћи / истерати *из* Х

и óни кад искóчʼу от кýћу (Клокот, ГМ), *искáча од тáј буџʼáк* (Угљаре), *и тáд изáђем от крéвет* (Летница, ГМ); *Албáнци искарáли си од кýћу* (Клокот, ГМ); *ел йзбега тй от кўћу* (ПП).

(4) → извадити / одвадити *из* Х

да и вáдиме óнде од грóбишта (Љубанце, СЦГ), *да пýштим од бáчвуту* (*вúно*) (Кучково, СЦГ), *не пúе свáко от свóју ћáшу* (Угљаре); тако и изрази *от сýво дрво не мóже да ишéдиш вóду* (Н. Каменица 2004: *од*), *ðде му ðт-памет* (ПП, 87).

(5) → доћи / пустити *из* Х, где је Х = место издржавања казне, оружане снаге

кад сам јâ дðшла од зâтвðра (ПП, 87), *ўморни йду од рâта* (ПП, 87), *дóђе од регрýте* (Ђаковица, 142), *ка сам дóшо од вójску сам почʼéа да рáдим* (Бинач, ГМ); *е кад су ги пушти́ли од зáтвор* (Бинач, ГМ).

Овде се глагол *вратити се* може одредити као сублексема, будући да се ради о трајном или привременом напуштању затвора, војске и сл., тј. о престанку важења одређене ситуације у којој се неко лице, углавном не својом вољом, затекло.

ОД + Г/ОП м. С(А) + Г

(6) → сићи / скочити / пасти *са* Х

од овô бр̂до озгóр да сûђе (ПП, 87), *кат се скúне от кóла* (Врбовац, ГМ), *скúне се óн от коњáтога* (Г. Пчиња, 417), *од Чýку слéзну пред цр̏кву* (Понишавље, 157); *једâн сўпну од пênцера*

[5] Посебно наводимо пример *па вйкни пðпа од цр̏кве Петрðвице* (Елезовић, *од*), где је у питању место службовања.

[6] У говору Лужнице предлози ОД и ИЗ налазе се у конкурентном односу: *ти́ из Ћúринци ли си* (Лужница, 103). У говору А. Поморавља паралелно се чује и *јá сам из Дудúћи* (АП, 238).

[7] У Понишављу се, међутим, бележе и следећи примери: *из воденúцу úшли двоúца*, *ми́ úдемо из Гýвно с тéтку* (Понишавље, 158). У Ц. Трави је исти пример наведен и с предлогом ИЗ: *из Лескóвац* (ЦТВ, 255). У јабланичком крају чешће се чује предлог ИЗ уз име неког локалитета (Јабланица 2010). Без ширег контекста дати су из говора Ресаве неки примери с предлогом ИЗ: *из Брёсја*, *из Медвёђе* итд. (Ресава, 322). У А. Поморављу чује се и *довéђена из Мóзгово* (АП, 238).

те до̏ле (Елезовић, *од*), *ци̏пну̏ја се од ни̏ку си̏дину* (Јабланица 2010: 80), *рипна̏ја од ко̀ла* (Гњилане); *да нѐ би па̏ла от столи̏це* (ПП, 87), *бу̏пну ко ма̏че од това̀н* (Тимок, 52), *па̏дал од голе̏муту сте̏ну* (Пирот 2014, *од*), *па̏ла од се̏диште* (Г. Пчиња, 417), *од столи̏цу па̏до* (Понишавље, 157)[8]; тако и израз *ће мр̏днем од па̏мет* (’скренути, сићи с памети’) (Угљаре).[9]

(7) → скинути / узети / покупити *са* X[10]

ски̏ни то од гре̏де (ПП, 87), *ски̏ни ми ши̏шке от че̏ла* (ПП, 87), *црвѐно*, *малѐно*, *цӑра од ко̀ња ски̏да* (Елезовић, *од*; загонетка – С. М.), *ски̏ни сь̀дњачу и прѐдњачу от ко̀ла* (Јабланица 2010: 79) *тр̏гли шами̏ју од гла̀ву* (Г. Пчиња, 418), *не ву̏чи муше̏му од аста̀л* (Јабланица 2010: 79), *цре̏пови от ку̏ћу по̀обаља* (Црна Трава, 96); *нѐ ли си узима̀ја па̀ре од оста̀л* (Јабланица 2005: 3) *и да ти у̏зним сас у̏ста*, *да се сле̏ним*, *от коле̏но ле̏п* (Клокот, ГМ); *отка̀ко̀ ги збра̀мо од ње̏ву* (Г. Пчиња, 418), *кр̏шимо кла̀сје од ње̏ву* (ЦТВ, 255); тако је и метафорично *не ски̏ња о̀чи од ње̏ма* (Јабланица, 99).[11]

(8) → донети / захватити *са* X, где је X = извор, чесма

од вре̏ло смо доноси̏ли во̀ду (Понишавље, 157), *но̀си но̀ћом во̀ду од чешму̏* (Заплање, 228), *доне̏си от че̏шму* (Г. Пчиња, 418); *од ње̏г* (кладенац – нап. С. М.) *во̀ду не зава̀чамо* (Тимок, 94), *да зава̀тим* (...) *води̏чку од изво̀р* (Црна Трава, 57), *од кој̏у че̏му̏ то̀чите во̀ду* (Црна Трава, *од*).

(9) → ићи / доћи / вратити се *са* X, где је X = посао, друштвено окупљање

от сва̏дбе ӣшли (ПП, 87), *и̏дем од збо̀р* (Тимок, *од*), *и̏део од ва̏шар* (Бучум, 109), *и̏дев од же̏тву* (Јабланица 2005: 88), *от сла̀ву и̏демо на собо̀р* (Г. Пчиња, 418), *до̀ђе Сне̏жа от по̏сла* (ПП, 87), *ја̑ сам сӑд до̏шла од ње̏ве* (ПП, 87), *кӑд до̀ђу од ра̀боту* (ЦТВ, 255), *дође̏ од игру̏ и потражи̏ ле̏б* (Пирот 2014, *од*), *доше̏ја от сва̀дбу*, *спи̏е* (Клокот, ГМ), *пошла̀ от пи̏јац* (Јабланица 2010: 80); *вечеро̀м се вр̏чамо од ра̀боту* (Тимок, 87), *вр̏тају се од погре̏ј* (Бучум, 109); тако и: *отпу̏стил’и ме од жел’е̏зниче* (Угљаре, 110), *кра̀ве ћу одма̀ от пашаљ̏г да тѐрам у рѐку* (Јабланица 2010: 80).[12]

(10) → јавити се (позвати телефоном)[13] *са* X, где је X = објекат, установа

од ста̏ницу ми се јави̏о д-ӣдемо по ње̏га (ПП), *ја̀ви ми се од факулте̏т* (Ниш), *чу те о̀кнем од рабо̀ту* (Гулијан, сврљишки крај), *нема̀ ми гу да ми се ја̀ви од Шу̏марски (факулте̏т)* (Побужје, СЦГ).

Посебно наводимо још две врсте примера одмене предлога С(А) предлогом ОД:

- конструкција *с једне стране* и *са свих страна*: *огра̀дено од једну̏ стра̀ну* (Јабланица 2005: 16), *ако се нѐбо бе̏лне од ону̏ј стра̀н*, *па ву̏ри од свѐ стра̀не* (Тимок, 26, 90);

[8] Наводимо овде и пример *врну̏ше га од поја̀ту* (Понишавље, 157), уз напомену да се са појате увек силази јер је у питању висински тип сточарења, као и пример *од во̀за ӣде* (ПП, 87), где се подразумева да је неко најпре сишао с воза на датој станици.

[9] У говору Левча редовно ће бити: *ја̑ сам па̏до са се̑на*, *чо̑век се ски̑да с тра̑ктора*, *ски̑ду с ко̑ла у ко̀рпу* (Левач, 45–46). Говор Горње Пчиње познаје предлог ИЗ у оквиру локационе аблативности у примерима типа *па̏до из вр̏ сли̏ву*, *из дубо̀цу па̏де* – дакле, само када су у питању назвања дрвећа (Г. Пчиња, 418).

[10] Овде скрећемо пажњу на сродност примера из т. 3 и т. 4, где је у оба случаја реч о аблативној интралокализацији, као и на сродност примера из т. 6 и т. 7, где је у питању аблативна ареалокализација, само што у примерима из т. 3 и т. 6 објекат локализације носи обележје human +, а у примерима из т. 4 и т. 7 има обележје human –.

[11] Дајемо и примере с двочланом предлошком секвенцом у којој први члан бива предлог ОД: *ба̑ци оно̑ од вр̑ сре̑бе* (ПП), *од-на шипьк га стури̏мо* (Пирот 2014, *од*).

[12] Израз *вратио га од врата*, у значењу ’отерати некога, не примити га у кућу’, познат је и КР и ПТ говорима (потврде из Ресаве, Параћинског Поморавља, околине Врања итд.).

[13] „Директивност у неким случајевима не значи промену места у простору, него томе блиску психофизиолошку усмереност” (Пипер 2001: 69).

- у локационој и у темпоралној комбинацији *од... на...*: *од коле́но на коле́но* (Прешево, 523) и *од вре́ме на вре́ме* (Пирот 2014, *од*).

ОД + Г/ОП м. О + Л

(11) → причати / слушати / мислити *о* Х

о̑н би ти казо̀ од ово̑ сѐло (ПП, 88), *договâру се нѐшто од молерâј* (ПП, 88), *ел не́ма ко́ј да ми ка́же од по́ ста́ро* (Бинач, ГМ), *од њѐг се сва́шта при́ча по село́* (Н. Каменица 2004: *од*), *при́чамо од сна́је*, *па од уну́ци* (Заплање, 228), *тама́н прооратѝмо од њѐга...* (Црна Трава, *од*), *ми́ не вре́вимо од њѐга* (Бучум, 111), *при́чамо од ове́ бо́рбе* (АП, 244); *не́сте слуша́ли од Черке́зи* (Бинач, ГМ), *Кво́ си чу́л од њи́?* (Тимок, *од*); *цѐо да̑н мѝслим од њо̑зи* (ПП, 88), *ти́ не ми́слиш ко домаћи́н от ку́ћу* (Јабланица 2005: *од*[2]), *размисле́ се нешто́ ода те́б* (Бучум, 111); тако је и: *не бри̏нем од је̏ла*, *ни оде до́рва* (ПП), *шта́ зна́ш ти́ од Че́ду* (АП, 244), *писа́ли смо од про́леће* (Бучум, 111); тако и у изразима: *ја̑ не̑мам по́јма от то̀га* (Ресава, 362), *ти́ од ме́не и́ч не во́диш бри́гу* (Лесковац), *не́сам водѝла рачу́на од ни̑кога* (ПП, 88).

„Сматрамо да је у примерима овога типа присутна извесна доза партитивности, будући да се заправо увек говори или слуша о неком догађају из нечијег живота, о одређеном поступку неке личности, о некој особини лица / предмета и сл. То би била нека врста апстрактне партитивности, коју онда посматрамо као веома широко схваћену аблативност" (Милорадовић, Станковић 2010: 31).

ОД + А/ОП м. О + А

(12) → ударити / разбити *о* Х

лу̏пи с ру́ком от сто̑ (ПП, 187), *ка*^{m} *трѐсну од зе̏мљу* (ПП, 187), *уда́ра га од врата́та* (Пирот 2014: *од*), *трѐсну га од зи́д* (Бучум, 110), *па од зе́мњу гу у́дрил и на́место гу у́тепал* (Мирковци, СЦГ), *отлкал сам се од ка́мен* (Тимок, *од*), *би́је с но́ге од зе́мљу* (Лесковац); *ра́зби му тести́че о́д главу* (Бучум, 110).

(13) → (о)брисати / чешати о Х

ел дѝбриса ри̑ке от панта̀ло̑не (ПП, 187), *обри́ши си се ти́ће од панта́ло́не* (Тимок, *од*), *истр̀ља̀ј ру́ће од пешћи́р* (Бучум, 110); *немо̑ да че̏шаш грбѝну о*^{o} *ду̏вар* (ПП, 187), *не че́шај за́дњицу од копри́ве* (Бучум, 110; у преносном смислу – С. М.).

„Мислимо да се и овде може говорити о широко схваћеној аблативности, будући да одмах након 'захватања' површине датог предмета / дела тела неком импулсивном, насилном радњом долази до одвајања од ударцем захваћеног предмета или дела тела" (Милорадовић, Станковић 2010: 31).

ОД + Г/ОП м. ЗБОГ + Г

(14) → зато што се догодило Х

ку̏ку о-то̀га (Левач, 43), *дѝдем ја̑ у бо̀лни̑цу о-те̑ ногѐ* (Левач, 43), *и̏шо у ба̏њу о*^{m} *те̑ убивдѝтине* (ПП, 84), *пребу̏че̑ се од ва̏шке* (ПП, 84), *ал се ја́ прекрсти́ од мое́ му́ке* (Заплање, 227), *че се смеје́те од ме́не* (ЦТВ, 255), *и ја́ да ка́жем нешто́ из / од глу́пос* (Лужница, 103).

Примери сведоче да предлог ОД овде залази у поље других узрочних предлога.[14] Употреба предлога ОД са узрочним значењем у КР и ПТ говорима унеколико је шира у односу на употребу предлога ИЗ и ЗБОГ, а шири се пре свега на рачун узрочног ЗБОГ, залазећи у поље његове употребе, при чему наглашавамо да је у овим говорима позната и фреквентна и употреба предлога ЗА са узрочним значењем.[15]

ОД + Г/ОП м. ПРОТИВ + Г

(15) → ради излечења од Х

да̏о му је тра́ве од ӣздати (Чумић, 139), *од вӗтра тра̑ва* (врста лековите биљке) (Елезовић, *од*), *зна̑м ле̑к и од изда̑та* (ПП, 85), *то̑ од жи́вци се тре̏ба пӣје мле́ко* (ПП, 85), *сми́цаља ле́к од посеко́тине* (Тимок, *од*), *ле́к од при́тисдк* (Г. Пчиња, 498); *от пр̏ободи зна̏ле жӗне да ба̏ју* (ПП, 85), *да ти ба́ба Стани́ка преба́е од стра́* (Тимок, *од*), *то̀ је бајаа̏ње од прострѐл* (Бучум, 109), *га́сев жа́рје од уро́ци* (Г. Пчиња, 488).[16]

Као дестинатив карактеришу се примери с предлошко-падежном синтагмом ОД + Г/ОП у значењу „против х” или „за излечење од х”, када је именом у генитиву / општем падежу означена болест која се најчешће покушава отклонити, а средство које служи за лечење болести (био то народни лек у виду лековитог биља или бајање) заправо се користи у сврху ослобађања оболеле особе од дате болести или урока (уп. нпр. књижевно *лечи се од реуме*), те и отуда може бити употреба предлога ОД.

Уза све наведене категорије са ОД-конструкцијом додајемо и следеће:

- П. Радић у монографији о копаоничком говору помиње предлошку хиперупотребу „и у вези са прилошким речима и изразима”, па када је у питању темпоралност – значење ’израније’, оваква се употреба може илустровати следећим примерима: *има̏ло то̑ од пре̑* (Копаоник, 195), *па̏ница се зва̏ло от пре̑* (Ресава, 366), *од пре̑ то̑ би́ло тако̑*, *са̀д не̑ма* (ПП).

ОД + Г/ОП м. беспредлошког Г

Аблативно значење – уз глаголе типа *плашити се* / *бојати се*, *ослободити се*, *стидети се*

пла̏ши се од онд̏га пла̏шила (Копаоник,193), *бојӣм се от човӗка кад је пија̑н* (ПП, 87), *бојӣм се од кӯчета* (Чумић, 136), *не бо̑ј се од д̏ца* (Радимци, 427); *ја̑ ослобдди̏м се* (...) *од*^{m} *кулӯка* (Левач, 41), *зна̑ш да сам ослобдӣен од во́јске* (Трстеник), *отара̑сио се од бе́де* (Чумић, 136); *да се сти́диш од ње̑* (Копаоник,193), *срамӯје се од гдсти* (ПП); тако је и: *бата́ли се о*^{m} *то̑ пӯшење* (ПП), *да се*

[14] О репартицији предлога за обележавање узрочности в. у Ивић М. 1954 и Ковачевић 2012.

[15] О предлогу ЗА у узрочном семантичком пољу у говору П. Поморавља в. у Милорадовић 2003: 180. Подробније представљање предлошко-падежних синтагми ОД + ОП и ЗА + ОП у говору јабланичког краја, уз давање осврта на њима конкурентне узрочне синтагме са неким другим предлозима, дало је могућност аутору да основано закључи да се „узрочно значење најчешће реализује синтагмама с предлогом ОД, а да одмах за њим долазе акузативне синтагме с предлогом ЗА” (Жугић 2010: 147−155).

[16] Овде ћемо навести и пример *пра́зник од гро́м* (ЦТВ, 255), пошто је принцип деловања исти, наиме – постојање одређеног празника и његово поштовање представља начин да се спречи удар грома.

ма̏неш о[д] то̀ј дру̏сто (Јабланица 2010, 79), *одрёко се од сӣна* (Чумић, 136), *пӑзите се од вёлике висӣне* (ПП).[17]

Посесивно значење

ће́рка од онӧга чӣче (Копаоник, 193), *од Мила́новог другара́ бура́зер* (ПП), *тӧ е њӧ̄јзина ма̄јка* (...) *мӧже д' ӣма слӣку од ма̄јке* (Трстеник, 232); *од бӑдњака гра̄нчӣце* (Копаоник, 193), *колӣко е тӑмо гро̄бље од на̄ше војни́ка* (Трстеник, 228), *зака̏чи га с кра̄ј од тоја̏гу* (ПП), *ли̏с од копи̏ну да вр̏жеш* (Јабланица 2010: 79), *је̏ла би ко̀ричку од ле́б* (Јабланица 2010: 79).

Будући да се генитив превасходно сматра показатељем тзв. „граматичке посесивности", формални показатељи ове посесивности бивају разноврсна граматичка средства, од којих је једно – беспредлошки посесивни Г.[18]

***

Као што се на основу предочених примера може закључити, предлошко-падежним везама ОД + Г/ОП и ОД + А/ОП изражава се знатан број оних односа који су у српском књижевном језику представљени следећим предлошко-падежним везама: ИЗ + Г у примерима из т. 1–5, С(А) + Г у примерима из т. 6–10, О + Л у примерима из т. 11, О + А у примерима из т. 12−13, ЗБОГ + Г у примерима из т. 14, ПРОТИВ + Г у примерима из т. 15.[19] Такође, веза предлога ОД са генитивом / општим падежом бележи се (1) у својству допуне многих глагола уз које у књижевном језику долази аблативни беспредлошки Г и (2) као предлошка конструкција за исказивање односа посесије. Сведено, дакле, можемо говорити о три правца ширења предлога ОД: 1) у поље аблативних ИЗ и С(А); 2) у поље других предлога, првенствено предлога О, али и ЗБОГ и ПРОТИВ; 3) у генитивне беспредлошке аблативне и посесивне конструкције.

Условно се и сасвим оквирно, због скромнијег броја монографских студија и речника са КР терена, може рећи да је знатнији број примера на КР терену бележен само у домену експанзије предлога ОД у поље аблативног ИЗ, док се примери у

[17] У говору Левча нема много примера типа *не бои̏м се ни̏каког младића* (Левач, 29), а уз глаголе типа *ослободити се* Р. Симић није бележио беспредлошки Г (Левач, 41). У говору Чумића се беспредлошки аблативни Г налази напоредо са предлошком ОД-конструкцијом (Чумић, 136), док у примерима овога типа конструкције са *од* претежу у српском говору Радимаца у Румунији (Радимци, 427).

[18] О преструктурирању средстава за изражавање посесивности у српским народним говорима, као о једноме од симптома аналитичких процеса (поменутом још од стране Сандфелда), с посебним осврtом на један сегмент реорганизације изражајних средстава у категорији посесивности – на превагу другог члана из опозиције *беспредлошки посесивни Г* (у алтернацији са присвојним придевом) : *посесивна генитивна конструкција с предлогом ОД* (изузимајући лексикализоване форме за означавање сродства), в. у Miloradović 2006. О синхроном стању у српским дијалектима, које представља одређену врсту реинтерпретације историјског развоја средстава за изражавање посесивности у супстантивним конструкцијама, в. у Софија Милорадовић, „Вроде развернутой в пространстве диахронии", *Јужнословенски филолог* LXIV, Београд, 2008, 227–238.

[19] За говор јужнокосовског села Гатње Р. Младеновић закључује: „Предлози аблативног значења (од, из, са) сведени су на предлог *од*. Ретки примери с предлогом *из* највероватније су унети из других идиома" (Младеновић 2013: 388). Т. Милосављевић у своме прилогу представља предлог *од* као веома фреквентан и закључује да су у овим говорима „неке предлошке лексеме елиминисане у корист неких других предлога" (Милосављевић 2014: 132), а М. Јуришић бележи следеће: „аблативност се у призренско-тимочким говорима исказује предлозима *из* и *од*", при чему је предлог *с(а)* углавном „истиснут из овог значењског поља, а његову улогу су преузели *од* и *из*" (Јуришић 2017: 56).

вези са узмицањем аблативног С(А) пред ОД углавном везују за оне КР говоре који су под дуготрајним и интензивним утицајем несловенских балканских језика из непосредног суседства; хиперупотреба предлога ОД у беспредлошким генитивним конструкцијама знатно је шира од оба разматрана дијасистема – те очекивано у доброј мери заступљена у КР говорима. У вези с последње реченим додајемо да продор предлога ОД у посесивне конструкције има логично објашњење, а оно се тиче блискости посесивног значења са партитивним и са значењем порекла, потицања (Асенова 1972: 235). Када је у питању, уопште узев, конкурентни однос *беспредлошка* : *предлошка* генитивна конструкција, треба се осврнути и на примере из старог језика: „Када је реч о конкуренцији слободних падежа и предлошко-падежних конструкција у старословенском, посебно у светлу могућег грчког утицаја у овом домену, мора се имати на уму општесловенска тежња ка постепеној рестрикцији чисто синтетичких падежа и њиховој замени везом предлог + падеж, која је посведочена у словенским језицима, укључујући и оне који су сачували синтетички тип деклинације" (Грковић-Мејџор 2007: 146–147).

Додајемо још да „незавршену еволуцију" срећемо у напоредној употреби двају (ређе и трију) предлога у појединим значењским пољима (уп. фусноте уз примере), знатно чешће у косовско-ресавским говорима, као још једну од потврда да паралелизам претходи нестајању – у овоме случају – једне од алтернативних предлошких форми.

Закључак

Процеси граматикализације и десемантизација или семантичко пражњење, као губитак или генерализација значењског садржаја, посебно се везују за подручја интензивних међујезичких (и међудијалекатских) контаката, и тада се може говорити о тзв. *ареалној граматикализацији* (Heine, Kuteva 2005), а примери које смо наводили и који су потврда конвергентних процеса у оквиру балканског језичког савеза управо су њена очита илустрација. Уколико – и то не у пуној мери – искључимо језичку периферију и особито интензивну интерференцију, за овде приказана реструктурирања на препозиционом плану „одговорни" су најпре утицаји из (првенствено словенских, али и несловенских) језика-чланова балканског језичког савеза, а потом и унутарјезички, тј. унутардијалекатски процеси, који су – добивши *подстицај на иновације* (синтагма П. Ивића) – помогли „кандидовање" одређених предлога спрам перформанси које су поседовали и које поседују, при чему је за свеобухватнију и минуциознију анализу сваке од наведених категорија неопходна потпора у виду података из историјскојезичких студија и речника старога језика.

Изузетно инструктивно за „порекло" овде представљене граматикализације бива стање забележено у галипољском говору. Најпре, то су примери са ДУ (= ОД) м. ИЗ, С(А): *пâде ду рӯкâ ми*, *вâдимо вудẽ ду бунâра*, *слẽ^{и}зне ду дӯвета* (Галипоље, 334, 336), потом уз глаголе *познати* / *познавати* (по гласу – *ду глâса*), као и са ДУ наместо предлога ЗА (*уфâти ду рукẽ*), ПОРЕД, КРОЗ – све са паралелама у грчком и турском језику (Галипоље, 336−337). П. Ивић је у галипољском говору бележио искључиво *ду*-конструкцију наместо беспредлошког аблативног генитива (Галипоље, 332).

И. Грицкат наводи да је умножавање „служби" предлога ОД у српскохрватском језику било „првобитно подстакнуто највише грчким синтаксичким стањем, затим и романским у овој области", и даље каже да поређење са ситуацијом у словеначком, а поготово у руском језику пружа „рељефне доказе о балканистичком карактеру црте о којој је реч" (Грицкат 1993: 50). У наставку текста аутор помиње пример „govoriti od nekoga" (= о некоме), забележен у Речнику словеначког књижевног језика (као архаизам), и квалификује га као пример за „принављања која би се најпре могла тумачити као последица познијих утицаја из романског суседства" (далматинизам – С. М.) и којих има „и у српским и у хрватским старијим текстовима", али надаље поставља питање – за нас овде од посебне важности: „Ако би се он нашао негде даље од приморја, да ли би се о њему могло размишљати као о једном од симптома шире романско-словенске миксоглотије, те овим размишљањем закорачивати у област оне балканизације у ширем смислу о којој смо говорили на почетку?" (Исто: 54). Даље, Ј. Грковић-Мејџор наводи да се у оквире категорије неологизама насталих под грчким утицајем сврставају „она синтаксичко-семантичка средства која су се развила под индиректним грчким утицајем", и даље говори о два могућа утицаја овог језика – „на фреквенцију одређене особине" и на „развијање одређених латентних особина у словенском систему" (Грковић-Мејџор 2007: 145). Као једна од конструкција на којој се сагледава „могући грчки утицај на фреквенцију појединих падежа и предлошко-падежних веза" наводи се генитивна *од*-конструкција уз глаголе типа *бојати се*, која се у алтернацији са беспредлошком конструкцијом јавља у канонским рукописима, а аутор даље закључује да је грчки „могао само активирати потенцијалну словенску (предлошку – нап. С. М.) конструкцију", као и да „пажљиво испитивање показује да се између ове две синтаксичке могућности не може ставити знак једнакости, будући да се предлошком конструкцијом наглашава узрочна нијанса" (Исто: 145–146). На другој страни, предлози ИЗ, С(А) и ОД бележе се у историјскојезичкој литератури као стари предлози којима се представља „аблативност као семантички концепт спацијалности којим се идентификује полазна тачка усмереног кретања" (Павловић 2006: 58). С. Павловић закључује, позивајући се на Копечног, да „на бугарском и македонском језичком простору интралокационо аблативно *из* узмиче пред општеаблативним *от*", и потом каже: „Будући да је у овим језицима предлог *с*, услед изгубљене флексије, истиснут из субпоља аблативности [...] ова се семантичка категорија своди на аблативно *от*", уз напомену да се „процес редуковања аблативних форми уочава [...] и на словенском северу, те на крајњем западу јужнословенског језичког простора" (Исто: 59).

Дијалекатски примери које смо у овом раду понудили чине делове синтаксичког мозаика српских народних говора, још увек недовољно истраженог и описаног, показујући пре свега како аблативни ИЗ и С(А) узмичу пред општеаблативним ОД (/ОТ) и на српском, а не само на бугарском и македонском језичком простору. Додатно, примери са терена косовско-ресавских говора сведоче о великој експанзионој снази ове врсте појава. Дакле, овај се тип иновационих „прерада", које – по већ познатом принципу – стижу с југа и југоистока, „прелио" и у тзв. структурно конзервативније говоре.

За разлику од српског књижевног језика, бугарски и македонски књижевни језик припадају балканском језичком савезу, те ћемо за овде представљени „по-

ступно растући" балканизам, у именованим српским дијалектима нарочито подржан стањем у двама суседним словенским језицима, навести најосновније паралеле из бугарског и македонског књижевног језика, али и из њихових дијалеката.

Граматика бугарског књижевног језика дефинише предлог ОТ као „основният (и почти единствен) предлог в съвременния български език, който изразява отношенията за отделяне" и бележи његова основна значења, међу којима издвајамо следећа: „1. Отдалечаване, изходност: а) Начална граница на действието, обикновено при финални глаголи: *нощем от нея повяваше топла вълна* [...] (означавање полазне тачке кретања: *излизам от стаята*, у Младенов 2000: *от*; нап. С. М.). б) Отделяне на предмет от друг предмет: *и от чекмеджето на масата вдигнати* [...] *хилядо лева* [...]. 3. Произход: а) Произход и местопроизход: *богати и красиви моми от града минаваха често*, *вести от родината* [...]. б) Промяна на едно пространствено положение с друго. [...] *вървеше тя от град на град*, *от село на село*. (Стоянов 1983: 433−435). У *Бугарско-српском речнику* М. Младенова налазимо и примере за „смер радње": *скачам от дървото*, *връщам се от работа* (Младенов 2000: *от*). Ст. Стојков у *Бугарској дијалектологији* бележи да се предлог ОД користи за исказивање значења 'кретање изнутра напоље': *Исфърлила сичката риба от кошъ*, као и у значењу 'кретање одгоре надоле': *И съ фърлилъ уд дървоту*, дакле – у основним значењима предлога ИЗ и С(А); међутим, у западним се бугарским говорима у оба ова случаја среће предлог ИЗ (Стойков 2002).

Дајући преглед основних значења у савременом македонском језику, Конески наводи да се у предлог ОД слива неколико просторних, али и низ других значења, па тако помиње „излегување од некаде: *излезе од соба* [...] воопшто одделување од некаде: *од поле* [...] пределна точка од која почнува оддалечувањето: *го врати од врата* [...] површинско засегање на предметот, значење што понекогаш може да се предаде и со *во*, *на*: *го удри од sид*, *од земја* [...] потекло по место: *сум од Скопје*" итд. (Конески 1982: 524–526). Међутим, уз глаголе говорења, мишљења и сл. редовно стоји предлог ЗА када треба објаснити о чему је реч: „*се зборува*, *се пишува* и сл. *за Стојана*, *за времето*, *за војната*" (Исто: 515). Северномакедонске говоре карактерише, између осталог, употреба предлога ИЗ у конструкцијама типа *врнаја се ис Скопје*, западномакедонске – употреба предлога ОД за исказивање посесивности: *детето от сестра ми*, *куќата од мајка ми*, док се у источномакедонским говорима посесивност исказује искључиво предлогом НА (Видоески 1998: 67, 71, 73). Од нарочитог је значаја ситуација у македонском говору охридско-струшке области, где су генитивне конструкције „нашле начин да се издвојат со навлегување на предлогот **од** (di) за што голема поткрепа имало и во ароманскиот", што сведочи о знатном балканском утицају и на овом плану, јер „ваквите посесивни конструкции им се познати и на балканските јазици" (Марковиќ 2007: 93−94).

Српски говори у Румунији представљени су у тексту понеким примером, па у сврху њиховог тумачења наводимо да би, на пример, дословни превод румунске конструкције *s-a întors de la şcoală* гласио на српском 'вратио се од школе' (*de la* = од), док би превод конструкције *vine de la cununie* био 'долази од венчања'.

Може се на крају још једном истаћи да је предлог ОД, имајући примарно аблативно значење, знатно проширио поље свога „деловања", продревши у семантичка поља неких других генитивних предлога, те се тако сусрећемо с нарочитом вр-

стом свођења аблативних предлога С(А) и ИЗ на предлог ОД. У питању је, дакле, укидање конкурентног односа услед преклапања функционалних зона ових трију аблативних предлога, које нису могле више играти улогу у нијансирању њихових аблативних употреба, те су изједначене, и тако је отворена могућност да два предлога престану, делом или у потпуности, бити коришћена с датим значењем и да, очекивано, уступе место општеаблативном предлогу ОД. Осим тога, овај је предлог готово у потпуности преузео улогу предлога О уз verba dicendi / verba audiendi / verba sentiendi. Све о чему смо у нашем тексту говорили може се језгровито, и тиме – закључно, представити кроз постојање глагола *одаљи се* (па тако и *одаљује се*) у значењу 'удаљи се', познатог и косовско-ресавским и призренско-тимочким говорима, који је поуздани јемац да је предлог *од* највласнији за представљање сваке врсте аблативности у овим српским народним говорима.

Литература

Асенова П. „Общност в употребата на най-характерните граматикализирани предлози в балканските езици." *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски"*, Том LXVI, 1 (1972): стр. 179–249.

Асенова П. „Към характеристиката на балканския езиков съюз (фонемна, морфемна и именна система)." *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски"*, Том 74, 1 (1980): стр. 177–267.

Видоески Б. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 1. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1998.

Грицкат И. „О неким ефектима вишеслојне миксоглотије на јужнословенском земљишту." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXVI/1 (1993): стр. 31–62.

Грковић-Мејџор Ј. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.

Жугић Р. *Исказивање генитивних значења у говору јабланичког краја (у светлу призренско-тимочких говора као целине)*. Монографије 13. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.

Ивић М. „Узрочне конструкције с предлозима *због*, *од* и *из* у савременом књижевном језику". *Наш језик* V/56 (1954): стр. 186–194.

Ивић П. „Балкански језички савез и лингвистичка географија." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLV/1–2 (2002): стр. 7–12.

Јуришић М. „Синтакса падежа Горње Пчиње (Одредбене функције)." *Српски дијалектолошки зборник* LXI (2014): стр. 367–534.

Јуришић М. „Могућности синтаксичких истраживања на грађи дијалекатских речника југоисточне Србије." *Годишњак за српски језик* XXVIII, књига 15, (2017): стр. 55–61.

Ковачевић М. *Узрочно семантичко поље*. Београд: Јасен, 2012.

Лашкова Л. „За балканизацията на сърбохърватски и български език." *Южнославенски филолог* XLIX (1993): стр. 29–56.

Марковиќ М. *Ароманскиот и македонскиот говор од охридско-струшкиот регион (во балкански контекст)*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2007.

Милорадовић С. *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспект*. Посебна издања, Књига 50. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, 2003.

Милорадовић С., Станковић С. „Из семантике конструкција с предлогом *од* у говорима Скопске Црне Горе и Горње Мораве." *Македонски јазик*, Година LXI (2010): стр. 25–36.

Милосављевић Т. „Померања у употреби предлога у вези са општим падежом призренско-тимочких говора." *Језик, књижевност и култура*. НИСУН 3. Ниш: Филозофски факултет, 2014: стр. 124–135.

Младенов М. *Бугарско-српски речник. Българско-сръбски речник*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.

Младеновић Р. *Говор јужнокосовског села Гатње*. Монографије 18. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2013.

Павловић С. *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*. Нови Сад: Матица српска, 2006.

Пипер П., Антонић И. и др. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. У редакцији Милке Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005.

Радић П. „О два аспекта балканизације српског књижевног језика." *Лужнословенски филолог* LIX (2003): стр. 105–152.

Радић П. *Копаонички говор. Етногеографски и културолошки приступ*. Посебна издања, Књига 70. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, 2010.

Соболев А. Н. „Южнославянские языки в балканском ареале." *XIII международный съезд славистов* (Люблюна, август 2003). Marburg an der Lahn: Philipps-Universität Marburg, Institut für Slawische Philogie, 2003 (сепарат).

Стойков Ст. *Българска диалектология* (1962, 1968, 1993; 4-то фототипно изд. София 2002, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов"). <http://macedonia.kroraina.com/jchorb/st/index.htm> 27.01.2018.

Стоянов Ст. *Граматика на съвременния български книжовен език*, *Том II. Морфология*. Главен редактор: проф. Стоян Стоянов. София: Българска академия на науките, Институт за български език, 1983.

Тополинска З. *Македонските дијалекти во Егејска Македонија*. Книга прва, *Синтакса*, I дел. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1995.

Ћирић Љ. „Синтаксичка конкурентност предлога у говору Лужнице." *Годишњак за српски језик* XXVI, број 13 (2013): стр. 563–568.

*

Heine B., Kuteva T. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Miloradović S. „Iskazivanje posesivnosti predlogom *od* u srpskim narodnim govorima." *Slavia Meridionalis. Studia Linguistica*, *Slavica at Balkanica*, No 6 (2006): str. 57–64.

Piper P. *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.

Извори

АП: Богдановић Н. „Говор Алексиначког Поморавља." *СДЗб* XXXIII (1987): стр. 7–302.

Бучум: Богдановић Н. „Говори Бучума и Белог Потока." *СДЗб* XXV (1979): стр. 1–178.

Г. Пчиња: Јуришић М. „Синтакса падежа Горње Пчиње (Одредбене функције)." *СДЗб* LXI (2014): стр. 367–534.

Галипоље: Ивић П. „О говору галипољских Срба." *СДЗб* XII (1957): стр. 1–519.

Ђаковица: Стевановић М. „Ђаковачки говор." *СДЗб* XI (1950): стр. 2–151.

Елезовић: Елезовић Гл. „Речник косовско-метохиског дијалекта." Свеска друга. *СДЗб* VI (1935): стр. 1–587.

Заплање: Марковић Ј. „Говор Заплања." *СДЗб* XLVII (2000): стр. 7–307.

Јабланица 2005: Жугић Р. „Речник говора јабланичког краја." *СДЗб* LII (2005): стр. 1–470.

Јабланица 2010: Жугић Р. *Исказивање генитивних значења у говору јабланичког краја (у светлу призренско-тимочких говора као целине)*. Монографије 13. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.

Копаоник: Радић П. *Копаонички говор. Етногеографски и културолошки приступ*. Посебна издања, Књига 70. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, 2010.

Левач: Симић Р. „Синтакса левачког говора I." *СДЗб* XXVI (1980): стр. 1–146.

Лужница: Ћирић Љ. „Говор Лужнице." *СДЗб* XXIX (1983): стр. 7–119.

Нишка Каменица 2004: Јовановић В. „Речник села Каменице код Ниша." *СДЗб* LI (2004): стр. 313–688.

Пирот 2014: Златковић Д. *Речник пиротског говора*. Том II, О–Ш. Београд: Службени гласник, 2014.

Понишавље: Ћирић Љ. „Говори Понишавља." *СДЗб* XLVI (1999): стр. 7–262.

ПП: Милорадовић С. *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспект*. Посебна издања, Књига 50. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, 2003.

Прешево: Трајковић Т. „Говор Прешева." *СДЗб* LXIII (2016): стр. 284–577.

Радимци: Томић М. „Говор Радимаца." *СДЗб* XXXIII (1987): стр. 303–474.

Ресава: Пецо А., Милановић Б. „Ресавски говор." *СДЗб* XVII (1968): стр. 241–367.

Тимок: Динић Ј. *Тимочки дијалекатски речник*. Монографије 4. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008.

Трстеник: Јовић Д. „Трстенички говор." *СДЗб* XVII (1968): стр. 1–239.

Угљаре: Јашовић Г. *О говору и именима Угљара код Приштине*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2014.
Црна Трава: Стојановић Р. „Црнотравски речник.” *СДЗб* LVII (2010): стр. 1–1060.
ЦТВ: Вукадиновић В. „Говор Црне Траве и Власине.” *СДЗб* XLII (1996): стр. 1–317.
Чумић: Грковић М. „Употреба падежа у чумићком говору.” *Прилози проучавању језика*, 4 (1968): стр. 133–159.

Скраћеница: *СДЗб = Српски дијалектолошки зборник*

София Р. Милорадович

АРЕАЛЬНАЯ ГРАММАТИКАЛИЗАЦИЯ ПРЕДЛОГА *ОД* В СЕРБСКИХ НАРОДНЫХ ГОВОРАХ

На материале призренско-тимокских и косовско-ресавских говоров

Р е з ю м е

Явление грамматикализации (/ десемантизации) предлогов установлено ранее и охарактеризовано как важный этап в аналитическом переструктурировании грамматических систем балканских языков. Особенно важную роль в аналитизации склонения имел предлог НА, а в нашей работе мы попытаемся осветить статус предлога ОД, который в сербских народных говорах (прежде всего в призренско-тимокских и косовско-ресавских) подвергся процессу грамматикализации, т.е. десемантизации. При помощи предложно-падежных словосочетаний ОД + Г / ОП // ОД + А / ОП выражается большое число синтаксическо-семантических отношений – тех, которые в сербском литературном языке представлены другими косвенными падежами или предложно-падежными связями, или же доля указанных словосочетаний в выражении данных отношений невелика. Процесс редукции отдельных предложно-падежных конструкций, т.е. их сведения к конструкции с ОД в качестве, условно говоря, praepositio generalis, подтверждается многочисленными примерами из упомянутых народных говоров. Данное явление рассматривается в общебалканском языковом контексте, прежде всего на фоне конвергентных процессов, отмеченных в рамках балканского языкового союза, поэтому оно охарактеризовано как *ареальная* грамматикализация.

Ключевые слова: предлог *од*, ареальная грамматикализация, десемантизация, призренско-тимокская диалектная область и косовско-ресавский диалект, сербские диалекты.

811.163.41’367
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch15

Јасмина Д. МОСКОВЉЕВИЋ ПОПОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за општу лингвистику

КОРЕЛАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

Рад је посвећен анализи структурних својстава корелативних конструкција у савременом српском језику и настао је са циљем да се издвоје параметри од значаја за њихов опис и теоријско одређење. У уводном делу рада су у најужим цртама представљена различита схватања проблема корелације у традиционалној и савременој лингвистици и дефинисан је предмет анализе (1). У централном делу рада приказана су кључна дистинктивна обележја овог типа конструкција у савременом српском језику: могућност реализације у различитим типовима хипотактичких структура (2.1); факултативност vs. облигаторност реализације корелатива у појединим типовима конструкција (2.2); различити облици линеаризације реченичних конституената у реченицама с корелативном конструкцијом (2.3); могућност удвајања корелатива (2.4) и могућност вишеструке корелације (2.5). У наредном сегменту рада су на сумаран начин представљени општи резултати анализе (3), док су у његовом завршном делу изнети закључци и истакнут значај чињеница из српског и других словенских језика за формулисање општелингвистичке теорије корелације (4).

Кључне речи: корелативне конструкције, облигаторност *vs.* факултативност корелатива, облици линеаризације конституената, удвајање корелатива, вишеструка корелација, српски језик.

1. Увод

1.1. Корелативи и корелативне конструкције спадају међу она питања науке о језику о којима се расправља још од античких дана, а која ни до данас нису добила јединствен, а још мање коначан одговор. Реч је о конструкцијама забележеним у значајном броју како изумрлих (санскрт, хетитски, старогрчки, латински), тако и живих језика (хинди/урду, баскијски, мађарски, тибетански, итд.) (Liptak 2009). У

* jasmina.moskovljevic@fil.bg.ac.rs

** Овај рад настао је у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

највећем броју савремених језика који воде порекло из праиндоевропског појављује се бар неки од типова корелативних реченица, најчешће оних с компаративном конструкцијом, док су у језицима из индоиранске и словенске језичке групе, укључујући и српски језик, корелативне конструкције много чешће и разноврсније и појављују се у различитим типовима хипотактичких реченичних структура.

У оквиру савремених општесинтаксичких истраживања проблем корелације изнова је актуализован крајем прошлог и почетком овог века (Keenan 1985; Srivastav 1991; Dayal 1996; Bhatt 2003). У односу на традиционалну дефиницију, у којој се корелатив одређује као „суодносна ријеч, потпорна ријеч; два или више узајамно међузависних израза [...] који се обично употребљавају заједно" (Simeon 1969: 709), а корелација као „узајамна увјетованост, семиолошка зависност двију или више језичних јединица", односно као „повезаност двају сузависних дијелова у (хармоничку) логичку цјелину" (*ibid.*: 707), у савременим типолошким и синтаксичким студијама обим ових појмова је, бар код неких аутора, значајно сужен. Корелативне конструкције најчешће се разматрају као једна од могућих стратегија релативизације, што значи да се о њима говори само као о подтипу релативних реченица. Уз то, као корелативне одређују се само оне сложене реченице које испуњавају следећа два услова: 1. да релативна клауза буде кореферентна са корелативом номиналног типа у управној клаузи, 2. да релативна клауза буде препонована, да се налази на левој периферији, то јест на самом почетку сложене реченице (Keenan 1985: 163; Liptak 2009a: 1–4). Задовољавање првог услова за собом повлачи искључивање корелативних конструкција са адвербијалним значењем и функцијом из анализе. А задовољење другог води ка теоријско-методолошки тешко одбрањивом ставу да се реченицама састављеним од истих конституената, са истим значењем, приписују два различита структурна описа, односно да се анализирају на два различита начина и сврставају у две различите категорије у зависности од тога у ком се линеарном поретку налазе њихови конституенти.

1.2. Сужење обима појмова корелација и корелативне конструкције у односу на традиционално схватање срећемо и у неким граматикама и језичким студијама са јужнословенских простора. Мразовић и Вукадиновић (1990: 549) наводе да се о корелатима говори „када су испуњени следећи услови: 1. када се зависна додатна реченица јави испред надређене (*Кад дете оболи, онда га сви мазимо*); 2. када корелат стоји на почетку надређене реченице (*Иако сам вредно радила, ипак нисам положила испит*). [...] Корелати престају бити корелатима када се јаве непосредно пре субјунктора зависне реченице, тада постају управне речи атрибутским реченицама (*Ову књигу можеш читати онда када имаш много времена*)." Другим речима, поред тога што реченицу одређују као корелативну само ако је препонована, ове ауторке тврде и да корелатив престаје да буде корелатив ако се нађе уз субординатор, при чему се, по њиховом мишљењу, тада мења и типолошки статус зависне клаузе и она из категорије адвербијалних прелази у категорију номиналних реченица [?!].

Иако у обимној студији посвећеној релативној реченици С. Кордић (1995) нигде не наводи дефиницију корелативних конструкција, из текста, као и из примера којима илуструје своје тврдње, јасно је да и она сматра да се о корелативним реченицама може говорити само када релативна клауза претходи управној, као и да

ауторка успоставља категоријалну дистинкцију између реченица са корелативом и оних са такозваним *формалним антецедентом*:[1]

> Понекад се након релативне реченице појављује корелативна замјеница [...] Као и формални антецедент, и корелативна замјеница исказује синтактичку функцију синтагме сачињене од антецедента и релативне реченице. Али док је формални антецедент дио те синтагме и најављује да ће одредба унутар синтагме тек услиједити (и уједно доприноси рестриктивности или нерестриктивности одредбе), корелатив више није дио те синтагме, него анафорички упућује на њу. [...] Улогу корелатива због тога разликујем од улоге замјенице која се налази у саставу антецедента и коју називам детерминатором (*ibid.*: 201–202).

Разлика између реченица у којима корелатив (односно формални антецедент, у терминологији С. Кордић) претходи зависној клаузи и оних у којима се налази на почетку управне клаузе свакако има[2] – у првом случају корелатив на зависну клаузу упућује катафорички, а у другом анафорички, на шта указује и сама ауторка, али могућност „двосмерног" упућивања у српском језику присутна је и у другим конструкцијама (уп. нпр.: *Свој$_i$ проблем он$_i$ је изложио мирно и сталожено* : *Он$_i$ је мирно и сталожено изложио свој$_i$ проблем*), па остаје недовољно јасно зашто би се језичка јединица упућивачке природе само у случају корелативних конструкција анализирала као припадник двеју различитих категорија на основу различитог смера упућивања.

Специфичан је и став И. Прањковића о овом питању (Pranjković 2001). Разматрајући претпоставља ли корелативност дистактни или контактни положај заменичко-упућивачких и одговарајућих односних и/или упитних заменичких речи и везника, овај аутор сматра да се и у реченици *Она је то учинила тако добро да смо сви задовољни* и у реченици *Она је то учинила тако да смо сви задовољни* „[...] ради о корелативности, али не посве једнакога типа". У првом случају елемент *тако* функционише (и) као интензификатор, док је у другом семантички „празнији", па служи само „као својеврсни пријелаз од главне до зависне суреченице. Зато је могуће [...] да се он [...] схваћа и интерпретира као дио везника (сложеног везничког израза)" (*ibid.*: 38). Нешто касније Прањковић тврди да:

> Суодносна саставница која дође у контактни положај с везником (или релативном замјеницом) у правилу мијења своју нарав. Престаје функционирати као детерминатор или интензификатор, губи зато (особито као интензификатор) и нагласак те врло лако може срасти с везником, па се интерпретира као (јединствено) везно средство или као сложени везнички израз, нпр. *То је онај* ***који се први јавио***, *Није* ***онако како*** *ми се учинило*, *Уморан је* ***тако да*** *је одмах сјео* (*ibid.*: 39).

Значи, иако тврди да контактни, односно дистактни положај не мења функционални статус датих језичких јединица – у оба случаја реч је о корелативима – Прањ-

---

[1] Овим другима посвећено је читаво 4. и велики делови 6. поглавља студије. Реченице с формалним антецедентом С. Кордић одређује „као „прijелазне" јер се по својим својствима налазе између најучесталијих – релативних реченица с антецедентом – и далеко ређих – релативних реченица без антецедента" (*ibid.*: 187). Као примери за релативне реченице с формалним антецедентом, наводе се, нпр., *Они који први пролистају могу страдати од мраза* (187), [...] *а међу њима да је био онај, који је први пуцао на краљицу Драгу* (193), као и следеће реченице с формалним антецедентом адвербијалног типа: *Пао је тамо где се плесало* (239), [...] *све дотле, док остаје свјет такав* [...] (247). Насупрот томе, реченице с корелативом доследно се сврставају међу реченице без антецедента, тзв. *слободне релативне реченице* (в., нпр., стр. 220–221, 241, 247, 253).

[2] Уп., нпр.: *То што је хтела да купи није нашла.* : *Што је хтела да купи, то није нашла.*

ковић ипак уводи нов облик дихотомије износећи тврдњу да у контактном положају корелатив мења своју природу и сраста с везником у „јединствено везно средство", односно у сложени везнички израз. При томе остаје неразјашњено шта се дешава с примерима попут *Разговарало се о ономе о чему је било паметније ћутати*, или *Све је почело због онога због чега такве ствари и иначе почињу*, у којима се између демонстратива и релативизатора могу наћи различити предлози – да ли би и то били сложени везнички изрази и на колико би нарастао њихов број ако се узме у обзир разуђеност деклинационе парадигме показних заменица, као и бројне могућности њиховог комбиновања с различитим предлозима?

1.3. Већ овај кратак, летимични преглед различитих схватања и дефиниција корелације показује да постоје многе недоумице и отворена питања кад је реч о овом типу синтаксичких конструкција, укључујући и основна: колики је обим ове језичке појаве, које се реченице сврставају међу корелативне, која су њихова структурна обележја, да ли и какву улогу има линеарни поредак клауза унутар сложене реченице, а какву линеарни поредак конституената унутар сваке од клауза у одређењу конструкције као корелативне, које се лексичке јединице могу употребити у функцији корелатива итд.?

У покушају да се одговори (или бар почне са одговарањем) на ова питања, у овом раду се полази од најшире дефиниције корелативних конструкција, оне која се (у мање или више сличном облику) било подразумева, било експлицитно наводи у референтним дескриптивним граматикама и лингвистичким речницима: под корелативном зависносложеном реченицом подразумева се свака сложена реченица у којој се у структури управне клаузе реализује реч или израз упућивачке природе (најчешће су то показна заменица или прилог)[3] који је кореферентан са зависном клаузом и чија је функција једнака функцији зависне клаузе.[4] То значи да су у ово иницијално истраживање укључени и они типови корелативних конструкција који се у појединим студијама или уопште не сврставају међу њих или се издвајају у посебне (пот)категорије, као што је, на пример, случај са корелативима, односно супституентима изричних клауза (просентенцијализаторима), или такозваним „релативним реченицама с формалним антецедентом" (в. Kordić 1995 и напомену 1).

Овако широко омеђено поље испитивања условљено је основним циљевима рада – да се реченична корелација сагледа у свом пуном обиму и различитим појавним варијететима (што би омогућило и да се установе критеријуми за њено разграничење са сродним појавама), да се уоче заједничка и посебна структурна својства појединих подтипова корелативних конструкција, као и да се издвоје специфична обележја која их раздвајају од осталих типова хипотактичких реченичних структура.

[3] У функцији корелатива могу се реализовати и неодређене, одричне и опште заменице, одређени облици личних заменица, неодређени, одрични и општи заменички прилози, као и неке именице и предлошко-падежне конструкције уопштеног, недиференцираног значења. О њима, као и о корелативним конструкцијама са зависном клаузом у функцији именичког, придевског и прилошког предикатива у овом раду због просторних ограничења неће бити речи.

[4] В. Стевановић 1979; Поповић 2010; Silić, Pranjković 2007; Quirk *et al*. 1985; Trask 1995; Акимова *et al*. 2009, а за преглед схватања корелације Moskovljević Popović (2016; 2017).

2. Структурна обележја корелативних конструкција

Сложене реченице с корелативном конструкцијом у савременом српском језику одликује низ специфичних обележја. Овде се у првом реду разматрају она која су најзначајнија за сагледавање структурних и функционалних карактеристика овог типа конструкција: 1. велика разуђеност, односно могућност реализације у свим типовима хипотактичких структура; 2. облигаторност *vs*. факултативност употребе корелатива у појединим типовима реченица; 3. различити облици линеаризације конституената у оквиру сложене реченице; 4. појава удвојених корелатива; 5. могућност вишеструке корелације.

2.1. Примарно својство система корелативних конструкција у савременом српском језику јесте његова велика разуђеност – за сваки од основних типова зависносложених реченица постоји и кореспондентни тип реченице са корелативном конструкцијом. Да би се бар донекле илустровале димензије и раширеност овог синтаксичког подсистема, наводе се типични примери корелативних конструкција, организовани према типу конституентске вредности корелатива. А корелативи се, као и зависне клаузе које заступају у структури управне реченице, могу реализовати са именичком (2.1.1), придевском (2.1.2) и прилошком конституентском вредношћу (2.1.3).

2.1.1. Именичку конституентску вредност имају односне клаузе уведене именичким односним заменицама *ко* и *што*, према којима се у структури управне клаузе у функцији корелатива реализују поименичени облици показних заменица *овај*, *тај*, *онај*, као и лична заменица *он* (1), као и односне клаузе уведене релативизаторима *који*, *какав*, *колики* и *чији*, које у структури управне клаузе у функцији корелатива такође заступају поименичени облици показних заменица *овај*, *тај*, *онај*, лична заменица *он*, али и поименичени облици показних заменица за квалитет *овакав*, *такав*, *онакав* и количину *оволики*, *толики* и *онолики* (1а).

(1) Ко никада није читао књиге љубави тај не може схватити овог насиља (БП, 34). Кога су змије уједале, тај се и гуштера плаши. www.newbell.rs. Онај ко није растао на селу не зна да се најслађе обедује с пролећа у њиви [...] https://srpskizurnal.com. Ко се жали, он је друштвено одговоран. www.politika.rs. Што сам му узела, то сам му вратила (разг.). [...] насмијао ме овај што спомиње начелника [...] www.pravdabl.com.

(1а) Није највећа будала онај који не зна да чита, већ онај који мисли да је све што прочита истина. https://izrekeicitati.net. Она чију бих слику овде хтео да изнесем разликује се у две главне тачке од византиских жена [...] www.rastko.rs. [...] али ипак овакав какав је није за безусловно одбацивање. https://books.google.rs. Онолики колики је ни кроз врата не може да прође (разг.).

Са именичком конституентском вредношћу реализују се и изричне и релативно-изричне[5] клаузе уведене одговарајућим комплементизаторима.[6] У функцији корелатива допунских клауза експликативног типа употребљава се поименичена показна заменица средњег рода *то* (2), док се у функцији корелатива допунских клауза дескриптивног типа реализују поименичени облици показних заменица *ово*, *то* и *оно* (2а).

[5] О разликама између допунских клауза експликативног и дескриптивног типа в. Ружић 2006: 166–182; Грицкат 2004: 78–81.

[6] О различитим синтаксичко-семантичким класама комплементизатора в. Московљевић 2004.

(2) Пун и коначан суд о томе да ли је неко заиста храбар или је страшљивац није лако дати (ЗН, 138). [...] у мени јавља мисао о томе да таква тежња негде постоји [...] (ЗН, 544). А где ће народ, о томе Звер са жигом не размишља. www.ceopom-istina.rs. Радовао се томе што ће завршити школу. www.novosti.rs.

(2а) А неуспјела држава је свака она која не сматра ово што се десило [...] културним догађајем! www.politika.rs. Уверен сам да не мисли то што је написано. www.novosti.rs. [...] први пут се озбиљно разговара о томе што треба мењати у економији [...] www.novosti.rs.

2.1.2. Придевску конституентску вредност имају односне клаузе уведене релативизаторима *који*, *што* (везничко), *чији*, *какав* и *колики*, као и заменичким прилозима *где*, *куда*, *одакле* и *кад*, према којима се у структури управне клаузе уз именицу на коју се релативна клауза односи реализују показне заменице *овај*, *тај*, *онај*; *овакав*, *такав*, *онакав* и *оволики*, *толики*, *онолики*.

(3) [...] не може потпуно да упозна овај свет на који смо дошли без свога знања и без своје воље (ЗН, 99). Почињем да волим овај брод, црвених димњака, који тако упорно и бешумно плови [...] (РП, 11). [...] добили смо управо ону партију чију појаву су лидери њене [...] уније хтели да спрече. https://pescanik.net. Какву владу смо бирали, такву смо и добили. www.6yka.com/novost. [...] пензионери у Србији имају право да примају онолику пензију колику су зарадили. www.politika.rs. Исто оно ме-сто где је некада љути Ахил убио Хектора у епском двобоју. https://www.danas.rs. „Марија" се креће скоро истим оним путем куда је овог месеца већ прошао ураган „Ирма". www.rts.rs.

2.1.3. Са прилошком конституентском вредношћу реализују се месне, временске, начинске и поредбене, узрочне, намерне, последичне, кондиционалне и концесивне клаузе.

Систем корелатива зависних клауза са спацијалним значењем изузетно је богат (4), као и систем корелатива временских (5) и поредбених еквативних (6) и пропорционалних клауза (6а).[7]

(4) Где има, ту се и просипа. https://vukajlija.com. [...] а где је срце, тамо је и дом. www.hellomagazin.rs Тако се [...] нашао тамо гдје му је одвајкада и било мјесто [...] (БП, 179). [...] јер куда иду мисли, тамо иде и енергија [...] www.vestinet.rs. Где нема никакве борбе, онде је пропаст. https://sr.wikiquote.org. Одавде где смо ми до Вашингтона има око 10 сати вожње. https://www.b92.net. Пошао је тамо камо му је било речено (ЈФ 66, 391). [...] одакле теку реке, онамо се враћају да опет теку. https://kultivisise.rs. Одакле лаје, отуда и гризе. www.koreni.rs. Дошли су оданде одакле их нису очекивали (ЈФ 66, 391). Ишао је донде докле је могао (ЈФ 66, 391).

(5) [...] кад сам у војсци добио наградно одсуство […] тада сам успео да га [...] победим (БК, 24). Кад већ дигне главу, онда вређа [...] (БС, 131). Док западне агенције о борбама у Панџширу извештавају искључиво као о сукобу [...] са побуњеницима, дотле званични Кабул тврди [...] www.politika.rs. Промену снажно осећа тек сада кад је поново угрожен (ПК, 243). [...] и који га се плаши и гнуша сад пошто га је створио (ЗН, 301). Чим ти киша огњиште гаси, онда се вече не памти [...] (КО, 4). Откад је Дунава отад је и леда на њему. www.eps.rs. Докле год постоји поштовање, дотад постоји равнотежа [...] www.6yka.com. [...] да привилегије и повластице важе дотле, докле год Срби […] буду били верни цару. https://books.google.rs.

(6) Говори тако ожалошћено као да је реч о његовој жени и деци (КО, 96). Као да га први пут у животу види, тако га је гледала (разг.). [...] он корача увек тако као да ће после сваког корака да стане (КО, 149). Како је кренуло тог дана [...] тако се наставило до бегова посљедњег даха (БП, 54). [...] за њих све ствари у свету и постоје само утолико уколико их они својом активношћу могу да удесе и прилагоде својим потребама (ЗН, 34). Непредвидљивост њихових ћуди мучи нас исто

[7] О овим типовима реченица објављене су значајне студије у којима се, између осталог, говори и о корелативима. В. Пипер 2010; Кликовац 2011 (за месне); Антонић 2001 (за временске); Николић 2014 (за поредбене); Ковачевић 2003 (за пропорционалне).

толико колико и те ћуди саме (ЗН, 56). Колико им та брига буде на срцу толико им алах дао мира и среће на ономе свијету [...] (БП, 67).

(6а) Што брже то схватимо то ће нам боље бити. www.politika.rs. [...] што више трагате за сигурношћу, тиме је све мање имате. https://leonbijelic.com. [...] а што је више старио толико је његово лудило више односило превагу. www.blic.rs. То значи да уколико брже улазите у кривине, то ће бити опасније [...] https://dobarpredak.com. [...] уколико је она постајала тврђа, утолико ју је Милош мирније запостављао (ДО, 59).

У преосталих пет типова зависних реченица, које обједињује припадање шире схваћеном категоријалном комплексу каузалности (Пипер 2005: 786), број различитих типова корелативних конструкција значајно се смањује. У сложеним реченицама са узрочном клаузом их је неколико, мада се поједини корелативи (*зато*, *због тога*, *стога*, *захваљујући томе*, *услед тога* итд.) до те мере стапају са везничким елементом зависне клаузе да се више не перципирају издвојено, већ као део јединственог везничког израза. С друге стране, могућност реализације корелатива и субјунктора у дистактној позицији сведочи о томе да процес стапања, иако је далеко одмакао, није (бар не у свим случајевима) до краја окончан.

(7) И зато што очев поглед паде на под, њему порасте сигурност (КО, 48). Што то трпите, зато сте несрећни! https://twitter.com. Ове вредности нестају због тога што их се европска елита одрекла. www.iskra.co. [...] и због тога сам био љут, што ме нико није упознао са тим. www.hlc-rdc.org. До тога је [...] дошло услед тога што су се и схватања стручњака [...] изменила (НО 169). [...] тешко је бранити М., ал' не због тога због чега га оптужују. www.politika.rs. Због чега се она преселила, због тога се сели и он (разг.). [...] траже разлоге да се то десило због нечег другог, а не због тога због чега се десило. www.rts.rs. Овако нешто је могуће отуда што се за такве називе [...] везују најупадљивије особине оних створова [...] (НИ 103).

У управној клаузи сложене реченице са последичном клаузом уведеном везником *да* у функцији корелатива могу бити употребљени показни прилози или показне заменице за квалитет и квантитет.

(8) Тако је саздан овај свет да нас љубав и разум воде у стварању бољег реда [...] (ЗН, 33). [...] оне су је гледале с таквом равнодушном мржњом да није могла да изусти спремљени молитвени поздрав (КО, 69). На Флориди је толико хладно да се игуане [...] коче и падају са дрвећа. https://www.srbijadanas.net.

У функцији корелатива намерних реченица реализују се прилог *зато* и предлошко-заменичка конструкција *ради тога* (9),[8] а у функцији корелатива кондиционалних клауза заменички прилози *онда* и *тада* (10). На крају, на самој периферији система корелативних речи, у сложеним реченицама с концесивном клаузом реализују се (псеудо)корелативи, кохезивне партикуле *ипак* и *опет* (11).[9]

(9) Увече га је узнемиреност остављала само зато да би га још јаче ухватио слепи дечачки страх. https://books.google.rs. Бог је њега, Толу, зато измислио да би неко по овој земљи ишао на коленима и погнуте главе (Добрица Ћосић, Корени, 40). [...] људи предузимају напор [...] све ради тога да би успешније одржавали односе са другим људима (НО, 128). Ћагета се [...] и пишу поради тога да се зна и памти и оно што [...] није за причу (БП, 197).

[8] За више о овом типу реченица и везничким средствима која се у њима јављају в. Поповић 1977; Ковачевић 1998.

[9] В. Поповић 2010.

(10) Ако се то ипак у неком случају не деси, онда је то изузетак од правила (ЗН, 97). Ако вам је добро, онда ништа. https://pescanik.net. Пуно право својине власник зграде [...] ужива само онда ако стамбену зграду [...] користи сам и са члановима своје породице [...] (ПС, 97). Ако ти се [...] пробије непријатељска коњица [...] тад је много опасно [...] (БЧ, 21). Српскохрватски облик *свиђе* [...] тада кад значи „раздањује се", функционише као граматички [...] оформљена структура реченице [...] (НИ, 70).

(11) Иако штетне, месне прерађевине ипак на менију у нишким вртићима. www.smedia.rs. Мада је Бразил [...] куповао стране лиценце [...] ипак је данас већина бразилског наоружања плод сопственог развоја [...] www.politika.rs. Ипак је дошао мада је рекао да неће (разг.). Стаза је опет блатна, мада нема кише. www.pokretodmora.com. Ово [...] може да буде [...] последица поплава, мада би, опет, требало очекивати да се улагања опораве у периоду обнове [...] https://pescanik.net.

2.2. Иако је реализација корелатива могућа у свим типовима хипотактичких структура, њихова употреба варира у зависности од типа реченице – док су неким реченичним типовима облигаторни структурни елемент, у другима је њихова употреба факултативна. Параметри који утичу на реализацију корелатива различите су природе и нивоа деловања – некад се њихов утицај протеже на све реченице одређеног значењско-функционалног типа, некад само на одређене подтипове, а у неким случајевима само на појединачне конструкције унутар датог (под)типа, односно на конструкције уведене само једним одређеним паром субјунктор–корелатив. У појединим типовима конструкција долази до истовременог деловања више од једног параметра.

Пример за конструкцију у којој је употреба корелатива увек факултативна јесте односна клауза са придевском конституентском вредношћу (12а, б). Насупрот томе, реализација корелатива у сложеној реченици са односном клаузом именичке конституентске вредности која је уведена релативизаторима *који* и *чији* увек је облигаторна (12в, г, д, ђ),[10] па они представљају добар пример за конструкције у којима је употреба корелатива детерминисана употребом одређеног релативизатора.

(12) а) *Онај човек који стоји поред стола је мој брат.*
б) *Човек који стоји поред стола је мој брат.*
в) *Онај који стоји поред стола је мој брат.*
г) **Који стоји поред стола је мој брат.*
д) *Тај чију си сестру упознао је некад радио са мном.*
ђ) **Чију си сестру упознао је некад радио са мном.*

Реализација корелатива зависних клауза с адвербијалном вредношћу је у највећем броју случајева факултативна (13)–(14), мада то није увек случај – у сложеним реченицама с консекутивном клаузом реализација корелатива у структури управне клаузе је облигаторна (15)–(17),[11] па овај тип реченица, као и односне клаузе са придевском конституентском вредношћу, представљају добар пример за конструкције у којима је тип реченице параметар који утиче на облигаторну, односно факултативну реализацију корелатива.

[10] Да то није увек био случај показују примери из Вуковог језика: *Који много пријети, слабо освећује*; *Који се камен често премеће, не ће маховином обрасти* (ВК, 149, 150). В. и примере из језика од 12. до 15. века које наводи Павловић 2009.

[11] За ретке изузетке в. примере које наводи Л. Вукојевић (Vukojević 2008: 289–290). Међутим, и за њих Вукојевић тврди да „модификатор у главној суреченици каткад није експлициран, али се увијек подразумјева".

(13) а) *Најбоље је да се нађемо тамо где смо се нашли и прошли пут.*
б) *Најбоље је да се нађемо где смо се нашли и прошли пут.*
(14) а) *Урадио је то онако како је најбоље знао.*
б) *Урадио је то како је најбоље знао.*
(15) а) *Навејао је тако/толико висок снег да нисмо могли да отворимо врата.*
б) **Навејао је висок снег да нисмо могли да отворимо врата.*
(16) а) *Возио је тако/толико брзо да су се сви разбежали.*
б) **Возио је брзо да су се сви разбежали.*
(17) а) *Тако/толико се неваспитано понашао да су му рекли да одмах оде.*
б) **Понашао се неваспитано да су му рекли да оде.*

Употреба корелатива обавезна је и у начинским клаузама уведеним везником *што* према коме се у структури управне клаузе реализује корелатив *тако* (18), иако то није случај и са другим паровима субјунктор–корелатив који се јављају у овом типу реченица (19).

(18) а) *У том крају младенци слогу изражавају тако што пију из исте чаше.*
б) **У том крају младенци слогу изражавају што пију из исте чаше.*
(19) а) *Гледала га је тако као да га види први пут у животу.*
б) *Гледала га је као да га види први пут у животу.*

Ови примери добра су илустрација за конструкције у којима употреба корелатива зависи од лексичког састава пара субјунктор–корелатив.

У сложеним реченицама у којима зависна клауза и кореспондентни корелатив имају именичку конституентску вредност, ситуација је нешто сложенија. Уз допунске изричне клаузе експликативног типа реализација корелатива, чији је облик детерминисан рекцијом глагола, увек је факултативна (20)–(21).

(20) а) *Плаши се тога што не зна куда ће је све то одвести.*
б) *Плаши се што не зна куда ће је све то одвести.*
(21) а) *Радује се томе што не зна куда ће је све то одвести.*
б) *Радује се што не зна куда ће је све то одвести.*

Насупрот томе, уз допунске клаузе дескриптивног типа (релативно-изричне) реализација корелатива увек је облигаторна (22)–(23). То је случај и у реченицама у којима глагол из управне и зависне клаузе добијају допуну у истом предлошко-падежном облику (24).

(22) а) *Плаши се тога што ће уследити.*
б) **Плаши се што ће уследити.*
(23) а) *Радује се томе што ће уследити.*
б) **Радује се што ће уследити.*
(24) а) *Поново расправљамо о ономе о чему смо већ раније разговарали.*
б) **Поново расправљамо о чему смо већ раније разговарали.*[12]

Правило о облигаторности употребе корелатива у сложеним реченицама са допуном дескриптивног типа има, међутим, и своје изузетке. Када глагол у управној клаузи захтева допуну у облику акузатива без предлога (24)–(25), или номинатива (26), употреба корелатива је факултативна.

[12] Ова реченица је граматична и без корелатива, али у другом значењу од оног које има реченица (24а), па је зато, као некореспондентна, обележена звездицом.

(24) а) *Добро памти то што му је речено.*
б) *Добро памти што му је речено.*
(25) а) *Добо памти то са чим је тада морао да се суочи.*
б) *Добро памти са чим је тада морао да се суочи.*
(26) а) *Допало му се то што је чуо о њој и решио је да је боље упозна.*
б) *Допало му се што је чуо о њој и решио је да је боље упозна.*

Употреба корелатива факултативна је и када се у управној и зависној клаузи у функцији предиката јавља исти глагол (27).

(27) а) *Плашио се тога чега се и други плаше, радовао се томе чему се и други радују.*
б) *Плашио се чега се и други плаше, радовао се чему се и други радују.*

Анализа примера (20)–(27) показује да се међу параметре који детерминишу факултативност/облигаторност употребе корелатива, уз раније наведене, сврставају и значењско-функционална својства допуне, као и валентно-рекцијска обележја управног глагола.

2.3. Следеће битно обележје сложених реченица с корелативном конструкцијом јесте већа слобода у линеаризацији конституената него што је то случај у кореспондентним сложеним реченицама без корелативне конструкције. Док су, на пример, у реченици с релативном клаузом и именичким антецедентом допуштена само два распореда реченичних конституената (28а, 28в) док преостала два доводе до њене неграматичности (28б, 28г), у кореспондентној реченици с корелативном поименованом показном заменицом *тај* варијабилност је много већа и допуштена су четири различита распореда конституената (29).

(28) а) *Човек кога смо чекали и коме смо се надали не долази.*
б) **Кога смо чекали и коме смо се надали, човек не долази.*
в) *Не долази човек кога смо чекали и коме смо се надали.*
г) **Човек не долази кога смо чекали и коме смо се надали.*
(29) а) *Тај кога смо чекали и коме смо се надали, не долази.*
б) *Кога смо чекали и коме смо се надали, тај не долази.*
в) *Не долази тај кога смо чекали и коме смо се надали.*
г) *Тај не долази, кога смо чекали и коме смо се надали.*[13]

Такође, док у реченицама с корелативном конструкцијом корелатив и зависна реченица могу бити и у контактном и у дистактном положају, релативне реченице с именичким антецедентом граматичне су само онда када су антецедент (или синтагма чији је он члан) и зависна клауза у директном контакту.

Позициона мобилност корелатива одражава се и на њихову могућност унутарреченичног упућивања – они на кореферентну зависну клаузу (или клаузе) могу упућивати и анафорички (29б) и катафорички (29а, в, г), за разлику од именичког антецедента који на зависну клаузу упућује само катафорички (28а, в).[14]

[13] Ова реченица граматична је само ако се управна клауза при изговору јасно нагласи, фокализује, а зависне клаузе интерпретирају као апозитивне. Уп.: *Тај не долази, кога смо чекали и коме смо се надали, њега, напросто – нема*.

[14] В. Ковачевић 2007 за улогу форичких елемената у структурирању конструкција различите врсте и нивоа. О различитим облицима форичког упућивања када се у обзир узме шири (вишереченични) језички, као и ванјезички контекст в. Т. Русимовић 2014.

2.4. У појединим типовима реченица с корелативном конструкцијом могуће је удвајање корелатива.[15] О удвајању корелатива говори се када се у реченици наспрам једног субјунктора јављају два демонстратива. У грађи су потврђени примери оваквих реченица са именичком (30) и придевском (31), као и месном, временском и поредбеном адвербијалном функцијом (32).

(30) [...] касније бива законом потврђено да онај чије је име уписано, тај треба да плати разрезани трибут или вектигал [...] www.scindeks-clanci.ceon.rs. Овај што плаћа, тај ти не ради ништа. www.kaldrmaskragujevac.rs. [...] штедећемо на свему осталом, али о онима којима је најтеже, о њима ћемо наставити да бринемо управо на овај начин [...] www.radiokim.net.

(31) Онакав стан какав она има, такав још ниси видела (разг.). Али они људи који одвоје време да истраже, скину и употребе неки алтернативни претраживач [...], ти су свакако отворенији за иновације. www.laguna.rs. Онакву судбину какву је он доживео, такву нико не заслужује (разг.). Онолику пензију колику су зарадили, толику треба и да добију. www.blic.rs.

(32) Онде где престају речи, ту почиње музика [...] www.srbijavesti.rs. Само онде гдје је љубав, тамо је слобода. Донде докле је наша нада стигла, дотле смо и ми као људи стигли. https://www.facebook.com. [...] онда када схватите да вам не треба све то [...] тада престанете да јурите за парама. https://mnemagazin.me. Онако како говоре, тако је и записано. www.delfi.rs. Онолико колико дајеш на терену, толико те вреднујем [...] www.novosti.rs.

Распоред конституената у овом типу корелативних конструкција увек је исти – један од два демонстратива налази се на иницијалној позицији у препонованој зависној клаузи, а други на почетку управне клаузе. Корелатив који заузима иницијалну позицију у управној клаузи облигаторно се реализује као демонстратив медијалног значења, док се на почетку зависне клаузе може налазити било који кореспондентни демонстратив, али је најчешћи онај са дисталним значењем.

2.5. Специфично обележје реченица са корелативном конструкцијом јесте и могућност реализације више од једног пара субјунктор–корелатив у оквиру исте реченичне структуре, односно могућност појаве *вишеструке корелације*. Док ово својство с једне стране издваја реченице с корелативном конструкцијом од свих других типова релативних и адвербијалних реченица, с друге их приближава вишеструким специјалним (парцијалним) питањима.[16] У реченицама с вишеструком корелацијом могу се истовремено реализовати два (33)–(37) или више субјунктора (38)–(40), сваки са различитом функцијом. Према сваком од субјунктора се у структури управне клаузе реализује одговарајући демонстратив – показна заменица или заменички прилог одговарајућег формалног и семантичког типа.

(33) *Ко*$_i$ *је шта*$_j$ *тражио, тај*$_i$ *је то*$_j$ *(и) добио.*
(34) *Ко*$_i$ *се чега*$_j$ *бојао, тај*$_i$ *се тога*$_j$ *клонио.*
(35) *Коме*$_i$ *је шта*$_j$ *требало, тај*$_i$ *је то*$_j$ *већ узео.*
(36) *Ко*$_i$ *се с ким*$_j$ *свађао, тај*$_i$ *се с тим*$_j$ *помирио, а остали се нису ни мешали у то.*
(37) *(Шта год)*$_i$ *је, (ко год)*$_j$ *потписао, тај*$_j$ *то*$_i$ *мора да повуче.*
(38) *Шта*$_i$ *је ко*$_j$ *коме*$_k$ *обећао, тај*$_j$ *нека му*$_k$ *то*$_i$ *(и) испуни.*

[15] У литератури на енглеском језику се за овакве конструкције користи термин „headed correlatives" (в. D. Tiskin 2017 и литературу која се тамо наводи). С. Кордић само о овим реченицама говори као о корелативним, док реченице типа *Онај ко/који први стигне на циљ*, *побеђује* сврстава у издвојену категорију реченица са формалним антецедентом.

[16] Уп. *Ко коме шта кад и како поклања током свадбеног ритуала у тимочком крају?*

(39) *Кад се игра завршила, ко$_i$ је коме$_j$ шта$_k$ узео, тај$_i$ му$_j$ је то$_k$ вратио, па су се сви разишли срећно и задовољно и са осећајем да су победили.*

(40) *(Шта год)$_i$ је, (ко год)$_j$, (коме год)$_k$ и (кад год)$_l$ узео, тај$_j$ сад$_l$ мора да му$_k$ то$_i$ врати.*

И у овом типу реченица субординирана клауза налази се увек испред управне, тј. облигаторно је препонована (**Тај се тога клонио, ко се чега бојао*). Када је о поретку конституената унутар управне и зависне клаузе реч, могућа су два распореда: распоред у коме редослед демонстратива у управној клаузи прати редослед кореспондентних субјунктора (33)–(36) и (39) и распоред у коме долази до премештања и својеврсног „укрштања" кореферентних корелативних израза (37)–(38) и (40). Тако би (ако индексе заменимо цифрама), у примеру (40) према редоследу 1–2–3–4 у зависној, у управној клаузи имали редослед 2–4–3–1.

3. Општа обележја реченица с корелативном конструкцијом

Иако је у овом раду изнет само део грађе којом се илуструју различити типови и подтипови корелативних конструкција који се јављају у савременом српском језику, јасно се уочавају обележја по којима се ове конструкције разликују од кореспондентних без корелатива. Прво је знатно већа варијабилност у структурној организацији реченице, укључујући и разлике у могућностима линеаризације реченичних конституената. Друго је могућност употребе великог броја различитих лексичких јединица у функцији корелатива, што доводи и до знатно веће лексичке варијабилности унутар реченице, поготово кад је реч о паровима субјунктор–корелатив, чији се број мери стотинама. Треће је могућност употребе истих, тј. сродних парова субјунктор–корелатив у различитим типовима реченица (уп. *Потрошња није имала онолики раст колики се очекивао* : *Потрошња није била онолика колика се очекивала* : *Потрошња није расла онолико колико се очекивало*), што је иначе потпуно различито од начина на који се везници дистрибуирају у зависносложеним реченицама – управо се због своје јединствене употребе само у одређеним типовима реченица везници врло често и користе за класификовање реченица у различите категорије. Насупрот томе, код реченица с корелативном конструкцијом границе међу категоријама су у много већој мери градуелне природе – реч је о својеврсном континууму.

Из перспективе опште теорије синтаксе посебно су интересантне корелативне конструкције с „удвојеним" корелативима. На први поглед, оне представљају проблем за синтаксички опис јер је једна од конституентских позиција у датом реченичном моделу „дупло" попуњена, односно на једно расположиво место у реченичној структури смештају се два елемента, што би нужно морало да доведе до неграматичности читаве реченице (уп. **Јела је супу прасе*, **Јуче данас је стигла* и сл.). Како су, међутим, реченице са удвојеним корелативом неспорно граматичне, јасно је да се овде односи кореферентности успостављају на неки други начин. На то недвосмислено упућује и семантичка интерпретација оваквих исказа – демонстратив на почетку управне клаузе анафорички не упућује само на демонстратив на почетку зависне клаузе, или само на зависну клаузу, већ на њихов спој – антецедент

корелативног заменичког прилога *ту* у реченици *Онде где престају речи, ту почиње музика* [...] није ни прилог *онде*, ни зависна клауза, већ њихов спој (*онде где престају речи*), што говори о томе да се ова конструкција интерпретира као јединствени конституент. А посебна функција реченица овог типа била би фокализација, односно додатно истицање препоноване зависне клаузе и садржаја који се њоме износи.

Подједнако су са општелингвистичког становишта занимљиве и реченице са вишеструком корелацијом. И овај тип реченица, како због специфичности у свом саставу, тако и због различитих могућности линеаризације конституената у управној и зависној клаузи (њиховог „укрштања") представља озбиљан изазов за формалносинтаксичке приступе, посебно оне који су засновани на конфигурационо детерминисаним правилима деривације реченица (какав је, на пример, минимализам и сродни генеративистички приступи).

Укупно узевши, изложена грађа, њен опис и анализа указују на посебно место подсистема реченица с корелативном конструкцијом у систему зависносложених реченичних структура. Готово да је могуће говорити о једном паралелном систему реализације хипотактичких структура који се у неким тачкама приближава и изједначује са системом зависних реченица без корелације (*Ако не слушаш, онда не вреди да ти причам* : *Ако не слушаш, не вреди да ти причам*), у некима је знатно удаљен од њега и функционише као паралелна структурна варијанта (*Што стално касниш, због тога се љутим // Љутим се због тога што стално касниш* : *Љутим се јер стално касниш*), а у некима се стапа с њим (у свим оним реченичним типовима у којима је употреба корелативне речи или израза облигаторна).

4. Закључак

Систем корелативних конструкција у савременом српском језику изразито је богат и разуђен. Бројни структурно различити типови и подтипови зависних клауза са именичком, придевском и прилошком конституентском вредношћу могу се реализовати у оквиру сложене реченице чија управна клауза садржи кореспондентну корелативну реч или израз. Скуп лексичких јединица које могу вршити функцију корелатива такође је изузетно велик, а број могућих парова субјунктор–корелатив мери се стотинама. Уз велику варијабилност језичких јединица које учествују у њиховом конституисању, разлика у облигаторности употребе корелатива, као и у позиционој мобилности конституената, поједине типове реченица с корелативном конструкцијом одликују и друге структурне специфичности, укључујући и могућност конституисања реченица са удвојеним корелативима и реченица са мултиплом корелацијом.

Потпуно, темељно и исцрпно истраживање реченица с корелативним конструкцијама тек предстоји. Обиље језичке грађе коју за то пружају не само српски већ и остали словенски језици обезбеђује стабилну и поуздану емпиријску основу за истраживања, а богатство и разноврсност језичких чињеница чини ове језике изузетно погодним за утврђивање како посебних, карактеристичних за поједине

језике, тако и општих законитости и принципа који детерминишу структурна, функционална и дистрибутивна својства реченица с корелативном конструкцијом на општелингвистичком плану.

Литература

Акимова Г. Н., Вяткина С. В., Казаков В. П., Руднев Д. В. *Синтаксис современного Русского языка*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств; Москва: Academia, 2009.

Грицкат И. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: ЗУНС, 2004.

Кликовац Д. „О месним клаузама у српском језику." *Међународни научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/3 (2011): стр. 47–72.

Ковачевић М. „Финалне и конструкције намјене." Ковачевић М. (ур.), *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Рашка школа (1998): стр. 83–122.

Ковачевић М. „Пропорционалне конструкције у савременом српском језику." *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 31/1 (2003): стр. 45–60.

Ковачевић М. „Улога форичких замјеничких односа у структурисању реченице." Ковачевић М. (ур.), *Србистичке теме*. Крагујевац: ФИЛУМ (2007): стр. 49–70.

Московљевић Ј. „О дистрибуцији комплементизатора у савременом српском језику." *Јужнословенски филолог*, LX (2004): стр. 57–65.

Николић М. *Категорија степена у српском језику – сложена реченица*. Београд: Институт за српски језик, 2014.

Павловић С. *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Пипер П. „Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика." Пипер П., Антонић И., Ружић В., Танасић С., Поповић Љ., Тошовић Б. (ур.). *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*. У ред. М. Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска (2005): стр. 575–982.

Пипер П. „О реченицама са спацијалном клаузом у српском језику." *Јужнословенски филолог*, LXVI (2010): стр. 387–406.

Поповић Љ. „Синтакса." Станојчић Ж., Поповић Љ., *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства ([12]2010): стр. 204–384.

Ружић В. „Допунске реченице у савременом српском језику (I)." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/1 (2006): стр. 123–217.

Русимовић Т. *Релативне реченице са форичким супстантивним антецедентом у савременом српском језику*. Докторска дисертација. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2014.

Стевановић М. *Савремени српскохрватски језик II – Синтакса*. Београд: Научна књига, 1979.

*

Antonić I. *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
Bhatt R. „Locality in correlatives." *Natural Language and Linguistic Theory*, 21 (2003): pp. 485–541.
Dayal V. *Locality in wh-quantification: Questions and relative clauses in Hindi*. Dordrecht: Kluwer, 1996.
Keenan E. „Relative clauses." Shopen T. (ed.), *Language typology and syntactic description* II. Cambridge: Cambridge University Press (1985): pp. 141–170.
Kordić S. *Relativna rečenica*. Zagreb: Matica hrvatska, 1995.
Liptak A. (ed.). *Correlatives Cross-Linguistically*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2009.
Liptak A. „The landscape of correlatives: An empirical and analytical survey." Liptak A. (ed.) (2009a): pp. 1–48.
Moskovljević Popović J. „O korelativnim konstrukcijama u južnoslovenskoj lingvistici (I)." *Anali Filološkog fakulteta*, XXVIII/1 (2016): str. 337–346.
Moskovljević Popović J. „O korelativnim konstrukcijama u južnoslovenskoj lingvistici (II)." *Anali Filološkog fakulteta*, XXIX/2 (2017): str. 101–110.
Mrazović P., Vukadinović Z. *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Novi Sad: Dobra vest, 1990.
Popović Lj. „Namerne rečenice u funkciji naporednih." *Књижевност и језик*, XXIV/1–4 (1977): str. 154–163.
Pranjković I. *Druga hrvatska skladnja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2001.
Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman, 1985.
Silić J., Pranjković I. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.
Simeon R. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Knj. 1. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
Srivastav, V. „The syntax and semantics of correlatives." *Natural Language and Linguistic Theory*, 9 (1991): pp. 637–686.
Tiskin D. „Headed Correlatives in Russian." <www.academia.edu/35249966/Headed_Correlatives_in_Russian.>
Trask R. L. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London: Routledge, 1993.
Vukojević L. *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2008.

Извори

БК – Михаиловић Д. *Кад су цветале тикве*. Београд: БИГЗ, 1984.
БП – Lubarda V. *Preobraženje*. Загреб: Напријед, 1979.
БС – Шејић С. *Скица за портрет н. ј.* Београд: Запис, 1978.
БЧ – Михаиловић Д. *Чизмаши*. Београд: СКЗ, 1983.
ВК – Караџић В. *Српске народне пословице*. Београд: Просвета, Нолит, 1987.
ДО – Велмар-Јанковић С. *Дорћол*. www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs.
ЗН – Андрић И. *Знакови поред пута*. Београд: Просвета, 1986.

ЈФ – *Јужнословенски филолог*, LXVI (2010).
КО – Ћосић Д. *Корени*. www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs.
НИ – Ivić M. *Lingvistički ogledi*. Beograd: Prosveta, 1983.
НО – Рот Н. *Основи социјалне психологије*. Београд: ЗУНС, 1980.
ПС – Стојановић Д. *Стварно право*. Београд: БИГЗ, 1978.
РП – Петровић Р. *Африка*. www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs.

Електронски извори: www.politika.rs. https://srpskizurnal.com. www.pravdabl.com. https://izrekeicitati.net. www.rastko.rs. https://books.google.rs. www.ceopom-istina.rs. www.novosti.rs. www.rts.rs. https://pescanik.net. www.6yka.com/novost. https://www.danas.rs. https://vukajlija.com. www.hellomagazin.rs. www.vestinet.rs. https://sr.wikiquote.org. www.b92.net. www.pokretodmora.com. https://twitter.com. https://kultivisise.rs. www.eps.rs. https://leonbijelic.com. www.newbell.rs. https://dobarpredak.com. www.iskra.co. www.hlc-rdc.org www.srbijadanas.net. www.smedia.rs.

Jasmina D. Moskovljević Popović

CORRELATIVE CONSTRUCTIONS IN CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper offers an analysis of the general structural, functional and distributional properties of the correlative constructions in contemporary Serbian Language. The research is conducted with the primary aim of identifying the parameters that are relevant for the appropriate description of the specificities of correlative constructions, as well as for their adequate theoretical determination. In the introductory part, the author briefly outlines different approaches of traditional and contemporary linguistics respectively to the problem of correlation, points out the problems encountered in their analysis due to a rather vaguely determined field of research, and defines the subject of the analysis (1). The central part of the paper presents the key features of this type of construction in contemporary Serbian Language: the possibility of their realization in different types of hypotactic structures, and their considerable structural and lexical variability (2.1), the facultative *vs.* the obligatory use of correlatives (2.2), various patterns of linearization of correlative construction constituents (2.3), the availability and the variety of headed correlatives (2.4), and the availability and the variety of multiple correlative constructions (2.5). In the next section, some general facts about the correlative constructions are reviewed and their implications for the explanation of structural and distributional features of correlative constructions in contemporary Serbian are discussed (3). In the final part of the paper, the most significant findings are summarized and suggestions for future research are outlined (4).

Key words: correlative constructions, obligatory *vs.* facultative use of correlatives, patterns of linearization, headed correlatives, multiple correlatives, Serbian language.

811.163.41’374.4
811.163.41’373.6
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch16

Снежана М. ПЕТРОВИЋ*
Марија Д. ВУЧКОВИЋ
Институт за српски језик САНУ, Београд

ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИЦИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА – ОД КОНЦЕПЦИЈЕ КА МЕТОДОЛОГИЈИ**

У области савремене српске етимолошке лексикографије у току је израда два речника: вишетомног *Етимолошког речника српског језика* (ЕРСЈ) и *Приручног етимолошког речника српског језика* (ПЕРСЈ). Први је речник типа тезауруса, чија грађа обухвата целокупан лексички материјал, док се други ограничава на тумачење основног лексичког фонда. Ова два речника имају различите концепције, што се огледа у начину селекције и организације лексичке грађе, у начину формирања одредница и избора насловне речи, затим у структури одреднице, као и у начину цитирања литературе и извора. Циљ рада је да се поређењем одговарајућих сегмената ова два речника (леме на *а-* и *б-*) идентификују и представе разлике у методолошкој обради одредница, проистекле из различитих концепција.

Кључне речи: етимологија, етимолошки речници, лексикографска методологија, металексикографија, српски језик.

0. При Етимолошком одсеку Института за српски језик САНУ напоредо се израђују два етимолошка речника српског језика. Крајем прошлог века отпочео је дугорочни пројекат израде *Етимолошког речника српског језика* (ЕРСЈ),[1] који је конципиран као тезаурусни вишетомник, намењен првенствено стручној јавности. Тај речник карактерише широки захват у књижевни језик и дијалекте[2] ван кога остају практично само сасвим рецентни лексички слојеви.[3] Млађи пројекат израде *Приручног етимолошког речника српског језика* (ПЕРСЈ),[4] који се фокусира на основни

* snezzanaa@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта „Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика” (178007), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] До сада су објављене три свеске ЕРСЈ, које обухватају лексеме од **а** до **бјенути**.

[2] О концепцијским променама у домену дијалекатског обухвата в. детаљније ЕРСЈ 1: 6.

[3] О селективном приступу одређеним сегментима лексике в. детаљније ОС XVI–XVIII.

[4] Анализа се заснива на радној верзији ПЕРСЈ, која подлеже накнадном редиговању. Како су оба речника коауторски подухвати, одреднице, иако имају исту општу структуру, неминовно носе печат стручног профила, па чак и личности својих основних обрађивача.

лексички фонд савременог српског језика,[5] треба да изнедри етимолошки речник научно-популарног профила. Прва компонента, научна, долази до изражаја на плану високо постављених критеријума етимолошке обраде и доприноса савременој етимологији (Лома 2013а; Влајић-Поповић, Бјелетић 2016), а друга, популарна, огледа се у домену избора и начина презентације речи које се етимолошки обрађују и у настојању да у ступњевитом тумачењу један део информација буде прилагођен (пред)знању и интересовањима шире публике[6] (Бјелетић, Влајић-Поповић 2013б: 150–151).[7] Оба речника приступају обради лексичке грађе полазећи од тога да етимологија не подразумева само одређивање порекла речи него и осветљавање њихове историје (уп. Buchi 2016: 344–345). Већина савремених етимолошких речника примењује овакав метод, а међу собом се разликују углавном по томе на који од два аспекта стављају тежиште. У том погледу, ЕРСЈ је (до сада био) доминантније оријентисан на тумачење порекла речи, док ПЕРСЈ тежи томе да подједнаку пажњу поклони и једној и другој врсти информација.[8]

1. Иако у етимолошкој пракси етимолошка лексикографија заузима централно место, у последње време је више пута истицано да се теорији и пракси израде етимолошких речника, као и питањима њихове рецепције, не посвећује довољна пажња (уп. Liberman 2010; Durkin 2015; Stachowski 2015; Boček 2016). Ипак, до сада је предложено неколико типологија етимолошких речника, а њихово поређење открива да се – упркос разликама које се тичу времена када су настале, стања етимологије као научне дисциплине и њеног места међу другим лингвистичким дисциплинама, као и конкретних лингвистичких традиција у оквиру којих су формулисане – оне баве мање-више истим проблемима и установљавају одређен број заједничких параметара[9] (Boček 2016). Ти параметри се могу користити као оруђа која обезбеђују већу објективност резултата поређења, класификације и евалуације етимолошких речника (како завршених, тако и оних чија је израда у току), али и као врло корисне смернице приликом осмишљавања будућих подухвата из области

[5] Избор лема извршен је на основу *Речника савременог српског књижевног језика с језичким саветником* Милоша Московљевића, који је први пут објављен 1966. године и садржи око 50.000 лексема. Планирано је да прво издање ПЕРСЈ садржи близу 4.000 одредница из најужег језгра основног фонда, а друго, проширено, око 7.500 одредница (Бјелетић, Влајић-Поповић 2013б: 146). Треба напоменути да се ограничење на савремени језик односи на избор лема, док, гледано у целини, ПЕРСЈ карактерише „незанемарљива заступљеност дијалекатске лексике" (Влајић-Поповић 2013: 167) и „релативно широко укључивање историјских потврда" (Влајић-Поповић, Бјелетић 2016: 199), што је у функцији бољег тумачења порекла лема. Такве речи биће претраживе посредством регистра, чиме се захват ПЕРСЈ умногоме шири.

[6] О томе да је неопходно одређено предзнање приликом коришћења етимолошких речника, а да је општи ниво лингвистичких знања све нижи, в. нпр. Liberman 2010: 51, 54.

[7] Првобитна концепција ПЕРСЈ је током рада промењена, те је тежиште с популарне пренето на научну компоненту с идејом да овај речник послужи као основица за иницијално планирану краћу и популарнију верзију (Бјелетић, Влајић-Поповић 2013б: 146; Влајић-Поповић, Бјелетић 2016: 198). Сматра се да би у идеалној ситуацији за сваки језик требало да постоје бар три различита типа етимолошких речника, како би се задовољиле потребе свих потенцијалних корисника (Stachowski 2015: 280).

[8] О томе да се у новијим речницима све више спаја етимологија, у ужем смислу истраживања порекла речи, са историјом, као и о томе да ће један од важних изазова етимолошке лексикографске праксе бити проналажење равнотеже између информација из различитих хронолошких и тематских нивоа, в. више у Liberman 2015: 233–234.

[9] Нпр. дубина и смер етимолошке анализе (проспективни или ретроспективни), број језика који се узимају у обзир приликом компарације, захват и организација језичке грађе, структура одреднице, литература, профил етимолошког речника итд.

етимолошке лексикографије (idem). Пошавши од описаног стања ствари на пољу методологије етимолошке лексикографије, настојале смо да се осврнемо на нека од најважнијих питања из тог домена и покажемо које су сличности и разлике у начину на који се ЕРСЈ и ПЕРСЈ односе према њима у актуелном тренутку.

2. Како је на почетку речено, ова два речника имају различите концепције, што се огледа у начину селекције и организације лексичке грађе, у начину формирања одредница и избора насловне речи, у структури одреднице, као и у начину цитирања литературе и извора. Циљ рада је да се поређењем одговарајућих сегмената у ова два речника (леме на *а-* и *б-*) установе и представе разлике у методолошкој обради одредница, проистекле из различитих концепција.[10] Треба имати у виду чињеницу да су у ПЕРСЈ анализиране одреднице из сегмента од *а* до *бѝч* специфичне у односу на остале по томе што им претходи одговарајући сегмент у ЕРСЈ, док ће ситуација убудуће бити обрнута, тј. ЕРСЈ ће следити ПЕРСЈ, чији је један од циљева да буде окосница будућих свезака тезауруса (Бјелетић, Влајић-Поповић 2013б: 151; Влајић-Поповић, Бјелетић 2016: 198).

3.1. Упадљива разлика између тезаурусног ЕРСЈ и ПЕРСЈ, оријентисаног на основни лексички фонд, тиче се броја одредница у упоређеним сегментима. Досад објављене свеске ЕРСЈ обухватају лексеме од **а** до **бјенути**, које су обрађене у оквиру готово 2.000 одредница, док ће одговарајући сегмент ПЕРСЈ имати свега 130–140 одредница. Тако су, на пример, одреднице *бѝстар* и *бѝтāнга* суседне у ПЕРСЈ, док се у ЕРСЈ између њих налази 6 одредница: **бистек**, **бистијерна**, **бистош**, **бистрица**, **бит** и **†Бит** (3: 317–319).

3.2. Треба напоменути да немали број одредница у ПЕРСЈ укључује, у неком виду, материјал из одредница у ЕРСЈ које немају свој пандан у ПЕРСЈ. У ЕРСЈ поједини деривати, иако формално-семантички довољно јасно везани с основном речи – најчешће због прајезичке старине, а и ради веће прегледности грађе – имају статус леме, нпр. **белац** (3: 79–80), **белети** (id. 93–95), **белило** (id. 98–99), **белина** (id. 99–100), **белити** (id. 102–106), **белобрад** (id. 112–113) итд. У ПЕРСЈ су поменуте лексеме наведене у оквиру одреднице основне речи (s. v. *бѐо*) као њене изведенице.[11] Затим се у ПЕРСЈ у први део одредница[12] појединих позајмљеница (нпр. s. v. *бáшта*) стављају и с њима повезани деривати настали у језику даваоцу, који су,

[10] Треба поменути да међу речницима постоје не само методолошке већ и суштинске разлике, тј. разлике у тумачењу порекла појединих речи. Нпр. за лексему **бандоглав** се у ЕРСЈ 2: 157 каже да је њено порекло нејасно, уз опрезно изношење претпоставке да би могла бити у вези с речју *бадањ* као метафором за велику и шупљу главу, а и за тврдоглавост, док се у ПЕРСЈ s. v. *бандòглав* она тумачи као придевска сложеница са покрајинским *бâнда* 'страна' (чија се етимологија даје у продужетку исте одреднице) у првом и *глáва* у другом делу. Дакле, у ПЕРСЈ се децидирано износи ново решење речи за коју је претходно у ЕРСЈ дат у основи негативан етимолошки суд. Други илустративан пример је етимологија речи *бâле*. У оба речника се претпоставља да она вероватно потиче од румунског *bale* pl. 'пена, слине' (в. ЕРСЈ 2: 114 s. v. **бала**[1]), али је у ПЕРСЈ изнето тумачење допуњено новом хипотезом о словенском пореклу румунског етимона (од слов. **бѣлъ* 'бео'), те би, дакле, с.-х. реч била повратна позајмљеница. У овом случају је посреди суштинска допуна која заправо садржи предлог новог етимолошког решења. В. Влајић-Поповић, Бјелетић 2016, где се разматра научни допринос ПЕРСЈ етимолошкој науци у поређењу са Скоковим етимолошким речником (Skok).

[11] У неким случајевима сродни облици и деривати који се у ЕРСЈ обрађују у оквиру засебних пуних одредница, уп. нпр. **алав** (1: 101) и **бирати**[1] (3: 279–288), у ПЕРСЈ добијају статус празних одредница, тј. упућеница на главне, пуне одреднице, те се тако s. v. *àлав* упућује на *àла*, а s. v. *бѝрати* на *брàти*.

[12] Детаљније о структури одреднице и о њеном првом делу в. § 4 и 5.

будући да нису посреди домаће изведенице, у ЕРСЈ издвојени у засебне одреднице, уп. **баштован** (2: 284–285). Такође, поједине речи које су у ЕРСЈ протумачене у посебној одредници као позајмљенице из црквенословенског, уп. нпр. **бекство** (3: 71), у ПЕРСЈ се налазе у првом делу одредница речи са којима их повезује заједничко дубље порекло (у овом случају s. v. *бѐжати*), а на њихово непосредно извођење од цсл. облика указује се у трећем делу[13]. У већини случајева лексеме из одредница које постоје само у ЕРСЈ – а то су најчешће покрајинске или застареле речи – у ПЕРСЈ се наводе у склопу етимолошке дискусије посвећене лемама из основног лексичког фонда са којима су повезане сродством или хомонимијом. Тако се **аждер**, који има своју одредницу у ЕРСЈ (1: 68), у ПЕРСЈ помиње s. v. *аждàја*, такође и **амал** (ЕРСЈ 1: 141) s. v. *амàјлија*, **бак²** (id. 2: 91–92) s. v. *бȋк*, **банак** (id. 2: 144–146) s. v. *бâнка*, хомоним **бешика²** (id. 3: 211) s. v. *бѐшика* итд.[14] Начелно, две су основне сврхе тога ширења захвата у ПЕРСЈ: да се олакша потоњи рад на ЕРСЈ и да се прошири читаочево познавање српског језика. Другим речима, читаоцу не сервирамо само етимологије речи које се свакодневно користе, него га поводом њих упознајемо и са неким речима које су на ивици или чак изван његовог лексичког фонда.

3.3. С друге стране, популарна намена ПЕРСЈ отворила је врата неким речима страног порекла које су постале део општег лексикона, те у испитиваном одсечку од *а* до *бȉч* постоји преко 20 нових одредница којих нема у ЕРСЈ: *авȉо̄н*, *адрѐса*, *аѐродром*, *а̏кт*, *а̏ктȉван*, *àкција*, *àлбӯм*, *àлкохол*, *апàра̄т*, *àрмија*, *àсфалт*, *àто̄м*, *àуто*, *аутомо̀бӣл*, *аутòбус*, *ба́за*, *ба̀зӗн*, *ба̀ндӣт*, *бѐнзӣн*, *библиоте́ка*, *бȉоскоп*, *бицȉкл* и др.

4. Оба речника имају сличну општу структуру одреднице: у првом делу се наводе облици етимологисаних речи – насловна реч, њене варијанте и изведенице, у другом се изриче етимолошки суд, а у трећем следи етимолошка дискусија.[15] Формална разлика огледа се у томе што одреднице у ПЕРСЈ имају и четврти део, у коме се цитира коришћена литература (о реферисању на литературу у ЕРСЈ в. § 8).

5. Најупадљивија разлика постоји између првих делова одреднице и она најјасније одражава разлике у концепцији.

5.1.1. Насловна реч у ЕРСЈ не представља лексему, већ „хиперлему", без акцента, граматичког одређења и значења, тј. полазни облик, пре свега у творбеном смислу, за дијалекатске, историјске и остале варијанте и деривате који следе (Бјелетић, Влајић-Поповић и др. 2013: 69). У тезаурусу постоји више типова насловних речи: оне могу припадати фонду стандардног језика, уп. **бацити** (ЕРСЈ 2: 266–268); могу бити дијалектизми, уп. **багузати**, **бакати** (id. 2: 55, 101); могу бити застареле речи, што се обележава крстићем, уп. **†аће** (id. 1: 238); њихов облик може бити реконструисан, што је маркирано звездицом, уп. ***бакарити**[16] (id. 2: 100–101); за глаголе који се употребљавају само с префиксом као насловна реч се даје симплекс с цртицом, уп. **-балабачити** (id. 2: 116).

[13] О трећем делу одреднице в. детаљније § 4 и 7.

[14] У датим примерима је етимолошка обрада претходно спроведена у ЕРСЈ допринела уочавању лексичких односа експлицираних у ПЕРСЈ.

[15] Детаљније о структури одреднице у ЕРСЈ в. ОС XIII–XV; ЕРСЈ 1: 8–9. За ПЕРСЈ в. Бјелетић, Влајић-Поповић 2013б: 147–150, као и одреднице цитиране у Бјелетић, Влајић-Поповић у овом зборнику.

[16] Посреди је реконструисани инфинитив глагола потврђеног у дијалектима који су изгубили тај облик.

5.1.2. У ПЕРСЈ, који се фокусира на савремени стандардни језик, насловне речи су типски једнообразне: нема историјских ни дијалекатских лексема, а реконструише се једино симплекс глагола који се употребљавају само с префиксом (нпр. *-клòпити*). Стога је у том речнику насловна реч конкретна лексема, са акцентом и граматичким одређењем, по правилу без семантичке дефиниције (Бјелетић, Влајић-Поповић 2013б: 147–148).

5.1.3. Постоје случајеви када се у оба речника разматра приближно иста језичка грађа, али одговарајуће одреднице у њима немају исте насловне речи. У ПЕРСЈ је носилац одреднице, по правилу, реч из основног лексичког фонда (нпр. *бàктати се*, *бàлōн*) и стога има примера када то није творбено основна реч, већ нека њена најфреквентнија изведеница (нпр. *àљкав*, *безòбразан*, *бесòмучан*).[17] У одговарајућим одредницама ЕРСЈ, где лема не мора бити реч из основног лексичког фонда, она је творбено примарнија реч, в. **аљкати**, **безобраз**, **бесомук** (1: 138; 3: 58–59, 183), ређа форма гласовно ближа изворном облику, в. **бахтати** (2: 263–264), или пак облик позајмљенице који је старији или распрострањенији у дијалектима, в. **балун** (id. 133), док је **балон** (id. 130) празна одредница.

5.1.4. Хомоними[18] међу насловним речима означени су у оба речника експонентним бројевима. Разумљиво је што због различите ширине захвата таквих одредница има много више у тезаурусном него у приручном речнику, уп. нпр. у ЕРСЈ **алат**[1] 'оруђе' , **алат**[2] 'бродско уже', **алат**[3] 'коњ риђе длаке' (1: 112–113) и **батак**[1] 'голеница у птица', **батак**[2] 'расипник', **батак**[3] 'подводно место' (2: 233–235), с једне стране, и само *àлāт*[19] 'оруђе' и *бà̀так* 'голеница у птица' у ПЕРСЈ, с друге. Из истог разлога се у ПЕРСЈ хомоним, који не испуњава услове да буде обрађен у самосталној одредници, понекад помиње у трећем делу одреднице свог парњака, који има статус леме, нпр. *бè̀шика* 'колевка' s. v. *бè̀шика* и *бȉч* 'прамен косе, вуне' s. v. *бȉч*. У ЕРСЈ поменути хомоними имају засебне одреднице: **бешика**[1], **бешика**[2] (3: 210–211) и **бич**[1], **бич**[2] (id. 348–350).[20] У поређеним сегментима ова два речника постоји и случај да је, због различитих критеријума у избору лексике, један члан хомонимског пара, књижевна позајмљеница *àрмија*, укључен у ПЕРСЈ, а други, дијалекатска позајмљеница **армија** 'коњска болест', у ЕРСЈ (1: 208).

---

[17] В. Бјелетић, Влајић-Поповић 2013б: 148.

[18] Пошто се у наслову одреднице наводи цитатни облик речи, нпр. облик инфинитива за глаголе, номинатива једнине за именице итд., бројевима у експоненту се у оба речника обележавају и хомоморфи, нпр. **бити**[1] и **бити**[2] у ЕРСЈ 3: 324–339, односно *бȉти*[1] и *бȉти*[2] у ПЕРСЈ. У ЕРСЈ се на исти начин обележавају и хомографи, пошто се насловне речи не акцентују, укључујући речи које су подударне у писаном облику, а не припадају истој граматичкој врсти, нпр. узвик **ала**[1], **ала**[2] 'митолошка неман', **ала**[3] 'тетка и сл.', **ала**[4] 'кухињска посуда за цеђење', возник **ала**[5], **ала**[6] 'нужник' (1: 95–98). У ПЕРСЈ такве речи, које припадају различитим граматичким врстама, нису обележене експонентним бројевима, нпр. *àла* 'митолошка неман' и узвик *àла*.

[19] В. ову одредницу у Бјелетић, Влајић-Поповић у овом зборнику.

[20] О различитом статусу хомонимских парњака у ова два речника сведоче и следећи примери. У ЕРСЈ постоје две одренице за хомониме **банда**[1] 'разбојничка дружина' и **банда**[2] 'страна' (2: 149–151), а у ПЕРСЈ само први парњак има засебну одредницу (*бâнда*), док се други помиње приликом тумачења порекла лексеме *бандòглав*, с тим што се у тој одредници упућује и на први парњак уз напомену да су етимони оба хомонима истог крајњег порекла. Затим, у ПЕРСЈ се у трећем делу одреднице *бúће* наводи хомоним покр. *бȕће* 'мрешћење рибе'. У ЕРСЈ **биће**[1] (3: 343–343) одговара одредници *бúће* у ПЕРСЈ, **биће**[2] (id. 344) јесте прилог-речца са значењем 'можда', док је поменути дијалектизам, *бȕће* 'мрешћење рибе', уршћен s. v. **бити**[2] (id. 329–339) као његова изведеница.

5.2.1. У ЕРСЈ за насловном речи следе њене потврде из различитих извора, дијалекатских и књижевних, затим варијанте и изведенице чији редослед одражава – колико је то могуће линеарно представити – творбени развој етимологисане лексичке породице. У принципу, наводе се све потврде из коришћених извора, које су акцентоване, граматички и значењски дефинисане, са цитираним ширим контекстом записа у случају недоумице око облика или значења, и снабдевене информацијом о ареалу (за дијалекатске потврде) и извору. Тезаурусни карактер речника условио је то да је први део одредница често њихов најобимнији сегмент.

5.2.2. У ПЕРСЈ се иза леме селективно наводе акцентовани и граматички идентификовани варијантни облици, речи из истог творбеног гнезда, као и изрази, који су већином фреквентне лексичке јединице из стандардног језика.[21] Отуда у првом делу одреднице углавном нема дефиниција значења,[22] као ни информације о извору, док се убикација наводи, ако је то релевантно, само у случају дијалекатских облика.[23] У поређеним сегментима, у којима ПЕРСЈ следи ЕРСЈ, подаци из првог дела одреднице ЕРСЈ којима није место у првом делу речничког чланка концепцијски другачијег ПЕРСЈ, а битни су за етимолошку дискусију, могу бити сумарно представљени у трећем делу одговарајуће одреднице ПЕРСЈ.[24]

5.3. Први део одреднице се у оба речника завршава навођењем историјских потврда, на првом месту старосрпских, а по потреби и српскословенских – с тим што се најстарија потврда обавезно датира.[25] У оба речника грађа из савременог језика начелно има превагу у односу на историјску, на шта је, поред за ПЕРСЈ карактеристичног фокусирања на савремени стандардни језик, у великој мери утицао карактер расположивих лексикографских извора. Међутим, током израде ЕРСЈ дошло је до промене односа ауторског колектива према историјским потврдама: док је у почетку њихова улога била претежно ограничена на документовање и датирање првог помена речи у писаним изворима, касније се оне, нарочито од треће свеске, знатно темељније и с већом критичношћу[26] ексцерпирају и цитирају, и то првенствено из старосрпских и српскословенских извора, често уз навођење ширег контекста записа (уп. ЕРСЈ 3: 5). У ПЕРСЈ се још већа пажња поклања старијем српском пи-

[21] Могу се селективно наводити дијалектизми, о томе детаљније в. Влајић-Поповић 2013: 168, и архаизми, нпр. заст. *бе́да/бије́да* ’клевета’ s. v. *бе́дити*, по правилу, онда када се њихов облик или значење помињу у трећем делу одреднице као аргумент у етимолошкој дискусији.

[22] Дефиниције значења се дају кад се скреће пажња на неко мање фреквентно значење, нпр. *ба̀лōн*, *-о́на* m., такође ’бокаста стаклена боца за течност оплетена прућем’, које може бити и покрајинско, нпр. *ба̑сна*, *-ē* f., покр. и ’басма, мистичне речи које се изговарају при бајању’, или застарело, нпр. *двōјнӣк*, *-а* m. заст. ’близанац’. У питању су, по правилу, значења која су битна за каснију етимолошку дискусију. За ПЕРСЈ је карактеристично навођење примера из народних умотворина (песама, прича, пословица) у циљу илустрације употребе одређених облика и значења, в. детаљније Бјелетић, Влајић-Поповић у овом зборнику.

[23] Нпр. дијал. *бла’* (Тимок) s. v. *бу̏ва*.

[24] Нпр. трећи део одреднице *адвȍкāт* у ПЕРСЈ садржи коментар о ареалу варијантних облика, који је заснован на подацима из првог дела одговарајуће одреднице у ЕРСЈ (1: 63–64 s. v. **адвокат**). Такође, у трећем делу одреднице *бе̏лег* у ПЕРСЈ дају се напомене о ширем распону значења старих и дијалекатских потврда нотираних у првом делу одговарајућег речничког чланка у ЕРСЈ (3: 83–67 s. v. **белег**).

[25] За први помен насловне речи дају се и њене посредне потврде (деривати, оними), уколико су посведочене раније од насловног облика (Бјелетић, Влајић-Поповић 2013б: 148–149).

[26] Под тим се, пре свега, подразумева разграничавање старосрпских од српскословенских потврда у Даничићевом речнику (РКС) и идентификација српскословенских потврда у Миклошичевом лексикону (LPS), као и провера оригиналне графије у оба поменута извора.

саном наслеђу,[27] што је мотивисано чињеницом да се етимологија речи словенског порекла неретко тумачи на хронолошким равнима плићим од прасловенске. У таквим случајевима је потребна хронолошко-генеалошка стратификација етимона[28] прецизнија од оне досад спровођене у ЕРСЈ, при чему историјске потврде, уколико их има, играју важну улогу (уп. детаљније Бјелетић 2015; Petrović 2015; Влајић-Поповић, Бјелетић 2016: 199–200).

6.1. Други део одреднице садржи сажето објашњење порекла насловне речи који почиње етимолошким судом. Оба речника полазе од тога да постоје три основна типа етимолошког суда: реч може бити наслеђена, позајмљена или бити домаћа креација (уп. Buchi 2016: 340–344). Уколико је реч наслеђена, наводи се реконструисани предложак, углавном прасловенски, евентуално јужнословенски. За позајмљенице се наводи одговарајући страни предложак – непосредни ако га је могуће утврдити, или крајњи ако су путеви преузимања нејасни или вишеструки.[29] За калкове се наводи страни предложак који је у основи домаће творбе. Трећу групу чине речи које су резултат деривације настале у оквиру српског језика, домаћим или одомаћеним алоглотским творбеним средствима. Њихову деривациону основу може чинити било домаћа, словенска реч, било позајмљена. На почетку другог дела овог типа одредница упућује се на исходишне (српске) речи које се или тумаче у засебној одредници, нпр. s. vv. *кàжипрст*, *бесȍмучан* (ПЕРСЈ), **бедва**, **бесомук** (ЕРСЈ 3: 30–31, 183), или се њихово дубље порекло разматра у трећем делу исте одреднице, нпр. s. vv. *вȃјкати се*, *рàздрагāн* (ПЕРСЈ), **белена**, **бердиван** (ЕРСЈ 3: 91–92, 161).[30]

6.2. Паралеле из словенских језика, на којима се темељи прасловенска реконструкција, у оба речника се наводе у другом делу, одмах иза реконструисаног псл. облика. У досад објављеним свескама ЕРСЈ паралеле из других језика за позајмљенице такође се наводе у другом делу, уп. **аван[1]** (1: 46), **беба** (3: 18–19), што значи да је структура овог дела одреднице иста и за наслеђену и за позајмљену лексику. У ПЕРСЈ се пак паралеле за позајмљенице наводе у трећем делу (нпр. s. vv. *àван*, *бе́ба*) јер немају исти методолошки значај као паралеле из сродних језика за наслеђену лексику. Прецизније, те паралеле нису чињенице на основу којих се реконструише облик етимона, већ сведочанства о распрострањености и путевима позајмљивања исходишног страног предлошка.

6.3. Разлика у другом делу одредница уочава се код лексике из књижевног регистра, чије се порекло тумачи на хронолошким равнима плићим од прасловенске, а која не спада у рецентније позајмљенице из појединих словенских језика.[31] У тим

---

[27] Стога неке одреднице у ПЕРСЈ, нпр. *бȃјати*, *бàлсам*, *бèзбедан*, *бездȏбразан*, *бе̑с*, садрже стсрп. и(ли) српсл. материјал којег нема у одговарајућим одредницама ЕРСЈ: **бајати** (2: 83–84)**, балсам** (id. 131), **безбедан** (3: 49), **безобраз** (id. 58–59), **бес** (id. 172–174).

[28] На пример, реч може бити наслеђена из прасловенског или настала у каснијој фази већ осамостаљеног језика, може бити црквенословенизам преузет из српскословенског или рускословенског, или пак позајмљеница из другог словенског језика, најчешће руског и чешког.

[29] О томе да је, када су позајмљенице посреди, утврђивање њиховог крајњег извора понекад лакше од установљавања путева преузимања, в. и Urban 2008: 193.

[30] Постоје одреднице у оба речника у којима се ова два метода комбинују, нпр. *бандȏглав* (ПЕРСЈ); **белобрек** (ЕРСЈ 3: 113).

[31] Немали број оваквих речи представља калкове са грчког или латинског у црквенословенском или још у старословенском, уп. нпр. ЕРСЈ 3: 59 s. v. **безобраз**.

случајевима се у ПЕРСЈ, по правилу, као етимон јавља реч из црквенословенског језика[32] (нпр. s. vv. *а́збука*, *бѐзбедан*, *безо̀бразан*), док се евентуалне старословенске потврде, заједно са паралелама из других словенских језика, смештају на почетак трећег дела.[33] ЕРСЈ има другачији приступ овом типу лексике, који је на првом месту условљен ширином захвата и насловом одреднице (тј. тиме што је она врста хиперлеме, в. § 5.1.1). Стога се у одредницама **безбедан** и **безобраз** у другом делу упућује на одреднице које обрађују њихове творбене компоненте (**без²**, **беда** и **образ**) и у којима се објашњава њихово дубље (пра)словенско порекло, а речи из млађег словенског слоја (црквенословенског, рускословенског и сл.) које могу бити непосредни извор позајмљивања помињу се у трећем делу одреднице (ЕРСЈ 3: 49, 58–59).

7. За разлику од првог и другог дела одреднице, који је у оба речника чврсто дефинисан, трећи део има слободнију и слојевитију структуру. Он на почетку садржи одговарајуће балтске и остале индоевропске паралеле, балтословенске и праиндоевропске реконструкције, као и етимологију позајмљених предложака, детаљнију аргументацију етимолошког суда, алтернативна тумачења, изнета по степену вероватности уколико дата етимологија није неспорна[34] – укратко, све оно што доприноси тумачењу дубљег порекла речи из првог дела одреднице. Тај је сегмент намењен уже специјализованим стручњацима, на првом месту етимолозима и историчарима језика. У наставку, оба речника доносе различита објашњења – фонетска, творбена, семантичка, ареална – везана за конкретне домаће лексеме, која су намењена и лингвистима другачијег профила (дијалектолозима, србистима). Културно-историјски подаци, присутнији у ПЕРСЈ у односу на ЕРСЈ, намењени су, сходно његовој концепцији, и широј публици (в. нпр. s. vv. *но̀кшӣр* и *ка̀фа* у Бјелетић, Влајић-Поповић у овом зборнику). Иако им је општа шема овог дела одреднице заједничка, међу поређеним речницима се и у том сегменту могу уочити значајне разлике.

7.1. Сам почетак трећег дела одредница посвећених позајмљеницама у ПЕРСЈ разликује се од онога у ЕРСЈ по томе што садржи паралеле из других језика, које се у ЕРСЈ наводе у другом делу (в. § 6.2).

7.2. Став ауторског колектива према индоевропској реконструкцији у анализираним речницима мењао се, током времена, од почетне уздржаности до веће спремности да се, на основу нових сазнања из индоевропске морфологије и творбе, постојећа тумачења баштињене лексике подвргну провери или додатно поткрепе (ОС XV–XVI; Лома 2013а: 155–166; Лома 2013б: 175–182). То се може уочити како у оквиру објављених свезака ЕРСЈ, тако и поређењем одговарајућих одредница тог и приручног речника. Тако, на пример, одреднице *бà̄тина*, *бе̑о*, *бе̑с* у ПЕРСЈ

[32] Сличан методолошки приступ речима пореклом из плићих словенских хронолошких равни имају и Фасмер и Аникин, уп. на пример одредницу *брак* (Фасмер 1: 206; Аникин 4: 149). БЕР се разликује и од руских и од српских речника пре свега због третирања старословенског као старобугарског, односно као најстарије фазе у развоју бугарског језика. У том смислу у овом речнику се, нарочито у ранијим томовима, стбуг. потврде смештају у први део одредница, а етимологија најчешће објашњава на прасловенском нивоу, уп. БЕР 1: 73 s. v. *брак*[1].

[33] У погледу навођења паралела овакве одреднице идентичне су онима у којима се обрађују позајмљенице.

[34] ПЕРСЈ, иако обимом ограничен, не спада у тип тзв. догматских етимолошких речника (в. Liberman 2010: 59–61), у којима се износи једино мишљење аутора, без улажења у историју проблема и полемику поводом евентуалних алтернативних тумачења, чак и без упућивања на постојећу литературу.

садрже индоевропске паралеле или разматрања на праиндоевропској равни, којих нема у одговарајућим одредницама **батина**[1], **био**, **бес** у ЕРСЈ (2: 245; 3: 147–151; id. 172–174).

7.3. Када је реч о етимолошкој анализи словенске лексике чије се порекло тумачи на хронолошким равнима дубљим од прасловенске, приметно је настојање у ПЕРСЈ да се што боље осветли балтословенско наслеђе. Из тог разлога, а такође и из потребе да се тумачење приближи читаоцима који нису етимолози, податак да је етимологисана реч балтословенска – на који се у ЕРСЈ често само имплицитно указује навођењем балтских паралела, уп. нпр. s. vv. **баба**[1] (2: 14–16), **бабити**[1] (id. 31–33), **бездан** (3: 50–52), **бик**[1] (id. 241–245) – у одредницама приручног речника се експлицитно истиче (s. vv. *бàба*, *бàбица*, *бèздан*, *бȋк*).[35]

7.4. Продубљивање етимолошке анализе у ПЕРСЈ није заобишло ни лексику страног порекла. Док се ЕРСЈ углавном задовољава навођењем непосредног етимона, уколико га је могуће утврдити, а за његово даље порекло упућује на релевантну етимолошку литературу, нпр. s. vv. **аван**[1] (1: 46), **ајвар** (id. 77), **ајкула** (id. 80), **амајлија** (id. 140–141), **амбар**[1] (id. 144), **бадем**[1] (2: 66), **бакшиш** (id. 113), **балкон** (id. 130), **балун** (id. 133), дотле се у ПЕРСЈ детаљније разматра даље порекло етимона, његов формални и семантички развој, сродство с другим речима – уз навођење битних или занимљивих културно-историјских података, нпр. s. vv. *àван*, *àјвāр*, *àјкула*, *амàјлија*, *ȁмбāр*, *бáдем*, *бàкшиш*, *бàлкōн*, *бàлōн*.

7.5. Селективније уношење изведеница насловне речи у одреднице резултирало је тиме да се у трећем делу ПЕРСЈ детаљније разматра само једна или мањи број сродних речи. С друге стране, у ЕРСЈ се на истом месту тумаче специфичности облика и значења великог броја изведеница које не улазе у ПЕРСЈ, као и спорни облици за које није сигурно да ли уопште јесу у етимолошкој вези са насловном речи.

7.6. Понекад се у трећем делу одредница у ПЕРСЈ коментаришу синонимски лексички односи, што је такође последица веће усредсређености на појединачне речи у том речнику, док у ЕРСЈ тај податак, по правилу, изостаје. Синоними се у ПЕРСЈ обично наводе код позајмљеница и, уколико немају сопствену одредницу, укратко се објашњава њихово порекло, нпр. *стȗпа* s. v. *авàн*, покр. *госпоћин*, *госпоји(н)штак* s. v. *àвгуст*, стсрп. *пьрьць/парьць*, *приставь* s. v. *адвòкāт*, *морски пас*, покр. *пешȉкāн* s. v. *àјкула*, *òрȗђе* s. v. *àлāт*, *устајао* s. v. *бàјат*, заст. *м(ј)ȅд* s. v. *бàкар*, *нáпојница* s. v. *бàкшиш*, *прȁх* s.v. *бáрут*, *àлка*, *кàрика* s. v. *бедȅвуг*, *мȅхур* s. v. *бèшика*, *сèвāп* s. v. *зàдужбина*.[36] Такође се у ПЕРСЈ доносе и тумаче речи карактеристичне за западну варијанту српскохрватског језика, односно за данашњи хрват-

[35] У индоевропској етимолошкој лексикографији данас преовлађује тенденција да се велика пажња посвећује реконструкцијама на што дубљој језичкој равни, по некима, науштрб тумачења речи насталих током историје језика (уп. Liberman 2010: 55). ПЕРСЈ, у том погледу, има уравнотежен приступ јер настоји да иде даље у односу на досадашње свеске ЕРСЈ, како на плану дубље реконструкције, када је посреди баштињена лексика, тако и на плану пажљивије ексцерпције и анализе историјских потврда, те прецизнијег тумачења речи (или њихових значења) које се у српском језику јављају током његове историје. О томе да таквом уравнотеженом приступу треба да стреме будући етимолошки речници, в. Liberman 2015: 234.

[36] В. одредницу *задужбина* у Бјелетић, Влајић-Поповић у овом зборнику.

ски књижевни језик, нпр. *коловоз* s. v. *àвгуст*, *тêк* s. v. *апèтӣт*,[37] што није случај у одговарајућим одредницама ЕРСЈ, в. **август**, **апетит** (1: 48, 177).

7.7. Фокусираност на конкретну реч и популарна компонента у концепцијском профилу ПЕРСЈ отвориле су већи простор за културно-историјске податке, нпр. s. vv. *àвгуст*, *аждàја*, *бáдем*, *бáрут*, *бȕбер*, којих нема у истој мери у одговарајућим одредницама ЕРСЈ – s. vv. **август** (1: 48), **аждаја** (id. 67–68), **бадем**[1] (2: 66), **барут** (id. 216–217), **бибер** (3: 220–221). Таква врста енциклопедијских података даје се у ПЕРСЈ и у одредницама сразмерно рецентних позајмљеница којих нема у ЕРСЈ (нпр. s. vv. *àлбӯм*, *àсфалт*, *аутòбус*, *бènзӣн*). Екстралингвистички подаци су присутни и у ЕРСЈ, али најчешће само уколико доприносе доношењу етимолошког суда (Бјелетић, Влајић-Поповић 2013а).

7.8. За разлику од трећег дела одреднице у ЕРСЈ, који је садржински хомоген и експлицитно писан првенствено за етимологе (Бјелетић, Влајић-Поповић и др. 2013: 70–75), овај део одреднице у ПЕРСЈ намењен је како лингвистима, тако и најширој публици. Због могућности да тој другој категорији корисника, услед визуелне неиздиференцираности, промакну њој намењени подаци, можда би вредело размислити о томе да трећи део одреднице у ПЕРСЈ буде подељен на два дела.

8. Два речника се међусобно разликују и по начину навођења литературе: док се у ЕРСЈ литература наводи иза сваког цитираног податка, у ПЕРСЈ се она даје збирно на крају одреднице (в. § 4).[38]

9. Циљ овог рада био је да се утврди да ли се, и на који се начин, разлике у концепцији између ПЕРСЈ и ЕРСЈ огледају у етимолошкој обради грађе. Ова два речника се разликују у два кључна елемента концепције: први се тиче лексичке грађе на којој се темеље (основни лексички фонд савременог српског језика у ПЕРСЈ, према лексици књижевног језика и свих дијалеката у ЕРСЈ), а други се односи на циљне групе којима су намењени (ПЕРСЈ стручњацима и широј публици, а ЕРСЈ само стручњацима). Анализа упоредног материјала је показала да су те две концепцијске разлике довеле и до разлика у методолошком приступу обради лексичке грађе у ова два речника. Разлике се могу сврстати у две групе.

9.1. Разлике условљене лексичком грађом која се у речницима обрађује:

9.1.1. Мањи број одредница у ПЕРСЈ него у ЕРСЈ (§ 3.1).

9.1.2. Већа оријентисаност ка гнездовном принципу организације одредница у ПЕРСЈ него у ЕРСЈ (§ 3.2).

9.1.3. Већи број рецентних позајмљеница у ПЕРСЈ него у ЕРСЈ (§ 3.3).

9.1.4. Насловна реч је у ПЕРСЈ конкретна лексема из савременог књижевног језика, акцентована и граматички одређена (§ 5.1.2), док је у ЕРСЈ то „хиперлема", полазни творбени облик за варијанте и деривате који следе (§ 5.1.1).

---

[37] Ове напомене су корисне и стога што показују да је данашња ареална / језичка дистрибуција понекад рецентна и да је у ранијим језичким фазама распростирање лексема могло бити другачије, уп. нпр. *жлица* s. v. *кàшика* (в. Бјелетић, Влајић-Поповић у овом зборнику). О разлозима за тумачење синонима и варијантне лексике у ПЕРСЈ в. § 3.2.

[38] Уколико је у одредници изнето ново етимолошко решење, на то у ЕРСЈ имплицитно указује одсуство цитиране литературе на крају другог сегмента одреднице, уп. нпр. **белбав, Беловар** (3: 82, 114), док се у ПЕРСЈ то сигнализира посебним знаком који стоји на самом крају одреднице, нпр. s. v. *бандòглав*.

9.1.5. Први део одредница је значајно мањи у ПЕРСЈ него у ЕРСЈ, због мањег броја изведеница, као и одсуства потврда из дијалеката, семантичких дефиниција, извора и убикација (§ 5.2.2).

9.1.6. Прецизније одређење етимона словенских речи чије се порекло тумачи на равнима плићим од прасловенске у ПЕРСЈ него у ЕРСЈ (§ 6.3).

9.1.7. У трећем делу одредница ПЕРСЈ према прилици се тумачи порекло синонимских парњака, а неретко и варијантне лексике у оквиру српско-хрватског језичког простора, што потпуно изостаје у ЕРСЈ (§ 7.6).

9.2. Разлике условљене циљном групом којој су речници намењени:

9.2.1. Паралеле за позајмљенице, које се у ЕРСЈ налазе у другом делу одреднице, у ПЕРСЈ су премештене на почетак трећег дела, како би се други део растеретио и учинио приступачнијим широј публици (§ 6.2).

9.2.2. Информације из области историје речи и културне историје у ширем смислу присутније су и детаљније у ПЕРСЈ, док се у ЕРСЈ оне јављују само спорадично (§ 7.7).

9.2.3. У ПЕРСЈ се литература сумарно наводи на крају одреднице, док је у ЕРСЈ сваки цитирани податак опскрбљен референцом (§ 8).

9.3. Неке разлике у обради грађе нису последица другачијих концепција ова два речника, већ су произашле из потребе да се тумачење дубљег порекла речи усклади са резултатима савремених етимолошких истраживања (в. § 7.2, 7.3, 7.4).

9.4. Промене у концепцији ПЕРСЈ у односу на ЕРСЈ – сужење пажње на стандардни језик и увођење популарне компоненте поред научне – омогућиле су да се анализирана лексика посматра под другачијим, фокусиранијим светлом и да се смести у конкретнији контекст. Оне су истовремено отвориле већи простор за тумачења лексиколошких односа, творбено-семантичких процеса и културноисторијских података у приручном речнику. Својом продубљеном научном компонентом ПЕРСЈ би могао допринети томе да се у наредним свескама ЕРСЈ, које ће у њему имати добар ослонац, већа пажња усмери на сагледавање и тумачење других проблема везаних за обиман дијалекатски материјал.

Литература

Аникин А. Е. *Русский этимологический словарь*, 1–. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2007–.

БЕР: *Български етимологичен речник*, 1–. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, 1971–.

Бјелетић М. „Проблема хронологическо-генеалогической стратификации слов славянского происхождения в однотомном этимологическом словаре сербского языка (на примере номинальных сложений).” Janyšková I., Karlíková H. (eds.). *Etymological Research into Old Church Slavonic*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (2015): pp. 43–55.

Бјелетић М., Влајић-Поповић Ј., Лома А. „Методолошки приступ и структура одреднице.” Бјелетић М. (прир.). *Ка изворима речи. Тридесет година етимо-*

лошког одсека Института за српски језик САНУ. Београд: Институт за српски језик САНУ (2013): стр. 64–75.

Бјелетић М., Влајић-Поповић Ј. „Шта све један етимолог мора да зна.” Бјелетић М. (прир.). *Ка изворима речи. Тридесет година етимолошког одсека Института за српски језик САНУ*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2013а): стр. 130–142.

Бјелетић М., Влајић-Поповић Ј. „Једнотомник – између популарног и научног речника.” Бјелетић М. (прир.). *Ка изворима речи. Тридесет година етимолошког одсека Института за српски језик САНУ*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2013б): стр. 145–154.

Бјелетић М., Влајић-Поповић Ј., Лома А. „Методолошки приступ и структура одреднице.” Бјелетић М. (прир.). *Ка изворима речи. Тридесет година етимолошког одсека Института за српски језик САНУ*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2013): стр. 64–75.

Влајић-Поповић Ј. „Ништа без дијалеката.” Бјелетић М. (прир.).*Ка изворима речи. Тридесет година етимолошког одсека Института за српски језик САНУ*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2013): стр. 167–171.

Влајић-Поповић Ј., Бјелетић М. „Приручни етимолошки речник српског језика – допринос савременој етимологији.” Ристић С., Лазић Коњик И., Ивановић Н. (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2016): стр. 197–210.

ERCJ: *Етимолошки речник српског језика*. А. Лома (ур.), 1–. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 2003–.

Лома А. „Од индоевропског до словенског и назад.” Бјелатић М. (прир.). *Ка изворима речи. Тридесет година етимолошког одсека Института за српски језик САНУ*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2013а): стр. 155–166.

Лома А. „Београдски етимолошки пројекти и њихов компаративистички значај.” Бјелатић М. (прир.). *Ка изворима речи. Тридесет година етимолошког одсека Института за срп-ски језик САНУ*. Београд: Институт за српски језик САНУ (2013б): стр. 175–182.

ОС: *Огледна свеска*. П. Ивић (ур.). Београд: Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, 1998.

ПЕРСЈ: Бјелетић М., Влајић-Поповић Ј., Лома А., Петровић С. *Приручни етимолошки речник српског језика*. Лома А. (ур.). Београд: Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ.

РКС: Даничић Ђ. *Рјечник из књижевних старина српских*, I–III. Биоград, 1863–1864. Београд: Вук Караџић, 1975.

Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* (перевод с немецкого и дополнения Олега Николаевича Трубачева), I–IV. 2. изд. Москва: Прогресс, 1986–1987.

*

Boček V. „On tools for the classification and evaluation of (Slavonic) etymological dictionaries.” *Perspectives of Slavonic Etymology*. B. Vykypěl, V. Boček (eds.). Praha: Nakladatelství Lidové noviny (2016): pp. 19–31.

Buchi É. „Etymological dictionaries.” *The Oxford Handbook of Lexicography*. Durkin Ph. (ed.). Oxford: Oxford University Press (2016): pp. 338–349.

Durkin Ph. „Introduction.” *The Oxford Handbook of Lexicography*. Durkin Ph. (ed.). Oxford: Oxford University Press (2016): pp. 1–4.

Liberman A. „The Genre of the Etymological Dictionary.” *Proceedings of the XIV Euralex International Congress. (Leeuwarden*, *6–10 July 2010)*. Dykstra A., Schoonheim T. (eds.). Leeuwarden: Fryske Akademy, Afuk (2010): pp. 47–64.

Liberman A. „The future of etymological dictionaries.” *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 132 (2015): pp. 229–237.

LPS: Miklosich F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862–1865. Wien: Scientia Verlag Aalen, 1963.

Petrović S. „*Svest* ’consciousness’ and *savest* ’conscience’ – Slavic layers in the Serbian lexicon.” *Etymological Research into Old Church Slavonic*. Janyšková I., Karlíková H. (eds.). Praha: Nakladatelství Lidové noviny (2015): pp. 309–318.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.

Skok P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.

Stachowski M. „Remarks on the Notions ’Dogmatic’ and ’Analytic’ in Etymological Lexicography.” *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 132 (2015): pp. 271–281.

Urban M. „*Secretary bird*, or how an etymological dictionary should be written and by whom.” *Studia Etymologica Cracoviensia*, 13 (2008): pp. 191–199.

Snežana M. Petrović
Marija D. Vučković

ETYMOLOGICAL DICTIONARIES OF THE SERBIAN LANGUAGE – FROM CONCEPT TO METHODOLOGY

Summary

Two etymological dictionaries of the Serbian language are currently being compiled – *Etimološki rečnik srpskog jezika* (ERSJ), an exhaustive, thesaurus-type, long-term project, and *Priručni etimološki rečnik srpskog jezika* (PERSJ),a concise manual.

These dictionaries differ conceptually in two major aspects: a) the lexical material they are based on – exhaustive literary and dialectal material for ERSJ on the one hand, and standard Serbian for PERSJ on the other; b) the audiences they address – experts in etymology and linguists in general for ERSJ on the one hand, and both linguistic experts and the broader audience for PERSJ on the other.

The aim of this paper was to investigate whether the conceptual differences between the two dictionaries have resulted in differences in methodological treatment. The analysis of the respective material (covering letters *a*- and *b*-) has exposed the following differences: a smaller number of lemmas in PERSJ than in ERSJ (§ 3.1); a more nest-oriented approach in the organization of lemmas in PERSJ than in ERSJ (§ 3.2); more recent borrowings in PERSJ than in ERSJ (§ 3.3); the headword in PERSJ is a form from standard Serbian, accented and grammatically determined (§ 5.1.2), while in ERSJ the headword is a kind of ’hyperlemma’, an initial derivation form without accent (§ 5.1.1); the first part of the lemma in PERSJ is significantly shorter than in ERSJ, due to a more restrictive selection of derivatives and to the absence of dialectal material, semantic definitions, references and place names (§ 5.2.2); a more precise identification of the etymon in the case of inter-Slavic borrowings in PERSJ, especially in the case of loanwords from (Old) Church Slavonic (§ 6.3); the explanation of

synonyms and functional or regional variants, often given in the third part of the lemma in PERSJ, are absent from ERSJ (§ 7.6); in the case of loanwords, parallels from other languages placed in the second part of the lemma in ERSJ, are transferred to the third part in PERSJ (§ 6.2); information on word history and cultural history in a broader sense appears more frequently, and is more detailed in PERSJ than in ERSJ (§ 7.7); references in PERSJ are clustered at the end of the lemma, whilst in ERSJ each piece of data cited has its own reference (§ 8).

Key words: etymology, etymological dictionaries, lexicographic methodology, metalexicography, Serbian.

811.163’42
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch17

Весна Г. ПОЛОВИНА*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за општу лингвистику

ПОЈАМ *ФУНКЦИЈЕ* У ЛИНГВИСТИЦИ ТЕКСТА/ДИСКУРСА У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ ЛИНГВИСТИЦИ

Појам *функције* је често полисемичан, а у лингвистици текста односно анализи дискурса, као посебним дисциплинама, изузетно је важан. Уобичајено је да је основа његовог значења „циљ” или „намена” неког облика, исказа или дела дискурса/текста, али постоји велика варијабилност како у структурама којима се одређује нека функција, тако и у томе чему служи неки облик или појава у оквиру шире надреченичне целине. Тако се наводе, најчешће, или опште категорије мишљења и закључивања: аналогија, однос узрока и последице, контраст и сл., или неке од социјалних и прагматичких категорија: на пример, говорни чинови, ублажавање исказа, истицање и сл. Наша је намера да овај феномен и разноликост проучимо у лингвистичким радовима који се баве лингвистиком текста / анализом дискурса на јужнословенском језичком подручју пре свега, те да их упоредимо са другом лингвистичком продукцијом, како бисмо утврдили: сличности и разлике у употреби појма и термина „функција”, међусобне утицаје, као и елементе преплитања са другим доминантним лингвистичким традицијама (англо-америчком, француском и немачком релевантном литературом).

Кључне речи: функција, текстлингвистика, дискурс, славистичка традиција.

По Речнику Матице српске, *функција* означава**:** 1. а. *вршење неке радње или службе; дужност*, *посао*, *служба.* – Једнога јутра кренула је госпа Настасија обучена и накинђурена као да је у функцији проводаџинице. *Срем.* Радован изгуби функцију берача загребачке плацовине. *Матош.*б. *сврха*, *намена*, *циљ.* **2**. мат. *зависна промењљива величина која се мења зависно од мењања друге величине.* – Кажемо ... да је опсег круга функција полумјера круга, гдје ријеч „функција” значи исто што и „зависи”. *Алг. 1.* **3**. биол. *специфичан рад органа и рад организма уопште*.

У лингвистици термин и појам *функције* употребљава се свакако одвајкада, баш зато што је језичка активност сврсисходна, у најопштијем смислу служи комуникацији. Али се комплексност језичких јединица, форми и структура тешко може

* polovinav@fil.bg.ac.rs

свести на уопштену функцију, те се за сваки ниво језика, од фонологије до текста, може говорити о специфичним функцијама, улогама које они могу имати. У раду ћемо размотрити како се та разноликост прелама у светлу текстлингвистике. Иако нећемо улазити у историјат лингвистике текста, а о њему постоји довољно података у неким цитираним студијама (Beaugrand, Dressler 1981; Glovacki-Bernardi 2004; Polovina 1999; да наведемо само неке), пошто се ту ипак ради о формалном, структурном и семантичком аспекту, који сви утичу на тумачње и разумевање текста или његових делова, па и њихових функција, навешћемо на почетку два правца која носе назив функционални: прашка функционална лингвистика и системска-функционална лингвистика. Оба лингвистичка правца имају дугу традицију која опстаје иновирајући се новим сазнањима. Почећемо од утицаја прашке лингвистичке школе на текстлингвистику.

Ипак, морамо да напоменемо да овај рад не представља преглед свих релевантних текстова који се могу наћи на јужнословенским језицима. У неким случајевима није било лако доћи до литературе, а понегде је тренутно интересовање аутора преовладало. Прегледом програма студија на најважнијим универзитетима у региону, установили смо да нема филологије на којима се не предају један или више курсева из области лингвистике текста, или још чешће (а та чињеница такође је индикативна), анализа дискурса.

Функционално реченични приступ. Неоспоран је утицај прашке лингвистичке школе на словенску лингвистику. А у вези са лингвистичким проучавањем текста, још је Белић четрдесетих година написао: „Већ са многих страна чују се гласови да у граматичком представљању језичких факата треба дати посебно место читавом ланцу реченица сједињених општима значењем које представља неку синтаксичко-семантичку целину." А то је посебно битно јер је указивао на граматичке појаве које се не сусрећу у другим граматичким формама реченица, као што су посебни типови везника, контекстуално условљених непуних реченица (в. Москальская 1981).

Један правац тог утицаја рефлектује се кроз словенска проучавања функционалне реченичне перспективе, чији су, у јужнословенским лингвистикама, чини се, најистакнутији Љубомир Поповић (1997) у Србији и Јосип Силић (1984) у Хрватској. О значају информативне рашчлањености реченице оба аутора имају сличан став. Тако Силић истиче да: „Rečenica kao jedinica govora dobiva svoj puni smisao u nadrečeničnom jedinstvu [тексту/дискурсу] kao najvišoj i najsloženijoj razini sintakse" (Silić 1984: 1). Слично томе, Поповић сматра да „При проучавању реда речи конституенте синтаксичких конструкција не треба схватити само као апстрактне делове граматичке структуре, потпуно одвојене од дате говорне ситуације и контекста. Употребљени као делови конкретне реченице, тј. реченице као основне јединице не само језика него и говора, реченични чланови поред своје граматичке добијају информативну функцију, тј. своју конкретну информативну вредност, која потиче од њихове улоге у односу на комуникативни циљ који говорник жели да оствари употребом дате реченице" (1997: 11).

Иако се код оба аутора доста помиње текст, а још више контекст, њихове најважније студије посвећене су односу између синтаксичке реченичне анализе и њене контекстуализације у тексту/говору с обзиром на основне категорије функционалне реченичне перспективе: тематско-рематско рашчлањивање реченица, редослед

речи / реченичних конституената и однос старе и нове информације (познатог и фокуса/тежишта).

Стога, када говоре о функцијама, углавном третирају или синтаксу: „Apozicija, kao ni atribut, nije samostalna sintaktička kategorija. Ona po svojoj funkciji može biti bilo atributivne bilo predikativne naravi" (Silić 1984: 21) или семантичко-синтаксичку нарав појаве: „Aktivna participijalna konstrukcija na -l-, po svojoj funkciji, odgovara odnosnom, uzročnom, vremenskom, pogodbenom i dopusnom zavisnom dijelu" (Silić 1984: 26). Поповић можда доследније истиче „апстрактност" када је у питању синтаксичка функција у односу на њене информативне функције: „Апстрактна (= функционално још неконкретизована) синтагма „ова чаша" могла је бити употребљена у функцији субјекта, нпр. [...] Тада би се, пошто је субјекат при граматичком распореду тематски члан, ситуациона информативна вредност датог појма и синтаксичка функција одговарајућег реченичног члана подудариле. У наведеној реченици, међутим, ради се о правом објекту, тј. реченичном члану који се по својој синтаксичкој функцији распоређује у рему" (Поповић 1997: 54). Дакле, други аутор више инсистира на апстрактности и актуелизацији, мада и хрватски аутори о томе доста пишу (поред Силића, видећемо касније у раду, о томе пише и хрватска ауторка Гловацки-Бернарди).

У неким објашњењима редоследа реченичних елемената аутори се позивају и на типове текста. На пример: „[глаголи у ширем примеру] nemaju istu funkciju. Glagoli naime *vise*, *njišu se* i *igraju se* pripadaju egzistencijalnim, a glagol *otplovio je* procesualnim glagolima. Stoga se prepozicija glagola *vise*, *njišu se* i *igraju se* ne promatra, a prepozicija glagola *otplovio je* promatra kao inverzija novog. (Glagoli *vise*, *njišu se* i *igraju se* imaju 'statički', a glagol *otplovio je* 'dinamički' karakter. – 'Statičnost' glagola o kojima je riječ izlazi iz paralelnog karaktera teksta, koji je, paralelni karakter, svojstven opisu.)" (Silić 1984: 56). Тако се „статичност" као семантичко-синтаксичка категорија нашла као објашњење појаве везане за редослед реченичних конституената, и то, подвлачимо, у једном типу текста – дескриптивном. Ако ће Силић касније написати и стилистику хрватског језика, дотле се Поповић доследно држи текста само уколико он употпуњује синтаксичко-граматичка објашњења, међутим, оваква врста анализе повлачи за собом и свест о тексту, контексту, ситуацији. Тако Поповић, говорећи о једном типу одредби (месних и временских), каже да она (одредба) „ситуира и истовремено на својеврстан начин семантички везује и контекстуализује атематску реченицу одн. нетематизовану рему. Та одредба, дакле, на неки начин компензира одсуство теме као номиналног члана који везује рему. Зато при типичном распореду оваква одредба претходи реми и као *уводни (= оквирни) ситуент*)" (1997: 2). Овакви оквирни ситуенти заправо представљају типичне наративне („презентативне") функције одредби. Отуда ове синтаксичке појаве нужно условљавају говор о „наративној функцији" реченица, јер објашњавају посебан тип конституентског распореда.

Наравно, аутори говоре и о другим „функцијама" – кохезивним (Silić 1984: 141; Поповић 1997: 152–157 – у одељку под називом: „Глобални кохезивни и деиктички значај иницијалног оквирног члана"), затим о кондензаторској функцији: исказ је потпун „iako između njegovih komponenata nedostaju [друге неке] komponente. [...] Funkcija je takvih iskaza da skraćuju, ekonomiziraju, tekst" (Silić 1984: 89).

Изразита функционалност у језичкој анализи овог типа условљава и даље кретање ка стилистици, те на крају Силићеве књиге налазимо редове како би „trebalo sustavno istražiti odnose u linearnoj i paralelnoj vezi, i to na predlošku svih funkcionalnih stilova. Tek tada bismo mogli utvrditi koji su gramatički, leksički i stilistički postupci svojstveni ovom, koji onom funkcionalnom stilu na razini teksta. Time bi se utro put k onom što bismo mogli nazvati stilistikom teksta" (Silić 1984: 147).

Чини нам се да је за овај приказ јужнословенске текстлингвистике интересантан рад Ладе Бадурине: *Od sintakse prema suprasintaksi i dalje. Tradicionalna gramatika ili: Zašto tekst nije imao sreće s gramatikom (i gramatika s tekstom)*. Ауторка далеко више инсистира на некој врсти примарности текста у функционалном смислу. Она каже: „Za tekst bismo naime mogli reći da je *način funkcioniranja jezika*; tekstove svakodnevno *proizvodimo* i/ili *konzumiramo*, posredstvom tekstova suočavamo se s jezikom (i materinskim i stranim)", те је издвајање реченице из њеног природног контекста условљавало недостатност традиционалне граматике и тиме је „grubo zanemarena komunikacijska bit jezika!" (Badurina 2011: 43). Не само да је то питање редоследа синтаксичких компоненти већ и питање дефиниције речи. Ауторка цитира Ј. Фирбаса да „*'funkcionalni' uvijek sugerira postupak što ga čini jezični element bilo koje razine u trenutku kad je izrečen i/ili zapažen* (usp. Firbas 2003: 13; usp. i Firbas 1992: 22)" (2011: 47), а новина коју су пражани увели започела је, тврди Бадурина, што је „zanimanje jezikoslovaca napokon usmjerila (i) prema *nadrečeničnom jedinstvu*, tj. *tekstu*" (2011:48), да би се даље позвала у фусноти на докторску дисертацију Силићеву: *Organizacija vezanoga teksta: Lingvističko-stilistički pristup nadrečeničnom jedinstvu hrvatskoga književnog jezika* и друге његове радове након дисертације. Али те новине нису довољно промениле приступ језику. Тако се у једној фусности жали: „Takvo (prihvatljivo!) gledište u praksi (i u našoj *gramatičkoj svijesti*) ostaje više deklarativno no stvarno. Sintakse, u najboljemu slučaju, spominju *gramatičko* i *obavijesno* ustrojstvo, i to upravo tim redoslijedom, *primarnom* (i 'pravom') smatra se sintaktička (gramatička) rečenična analiza, a sve ostalo može biti samo dodatak" (2011: 50).

Померања и иновирање текстлингвистике, међутим, иде и другим правцима, па се у додиру са стилистиком, прагматиком, компјутерском лингвистиком даље развија. Осврнућемо са на функционалну стилистику и прагматички усмерену текстлингвистику.

Функционална стилистика такође рефлектује наслеђе прашке лингвистичке школе. Готово нема стилистике у којој се не помиње да је „сваки језик систем подсистема" (Silić 2006). Текст је у стилистици између језика као система и језика као остварења, по Сосиру ради се више о „лингвистици остварaја", а не о „лингвистици устава".

У детаљном приказу *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika* Ј. Силића већ поменута ауторка, Л. Бадурина, сматра да је тек на разини текста „sinteza svega onoga što karakterizira funkcionalni stil" (Badurina 2007: 173), инсистирајући на томе да се у наведеној стилистици ради више на равни „ostvaraja" (*parole* код Де Сосира). Текстови су оне језичке форме којима стварно комуницирамо, а јединице других, нижих језичких нивоа су само делови текста.

Истичући тематику којом се Силић бави: редоследом синтаксичких компонената, тематско-рематској организацији, а посебно јункторима и конекторима у

знанственом тексту, честицама, које посматра с обзиром на њихову конекторску улогу, али и модалне речи, па и друга средства која могу послужити везама унутар текста, на пример, антепонираност зависне суреченице, самостална питања, императиве, прилоге упућивачког карактера, показне замјенице, изразе типа „на почетку", „у уводноме дијелу", „накрају", „напокон", „све у свему", „на тај начин", „у складу с тиме" и сл., у закључку цитира још једном текстуално-фунционални став да: „Funkcionalni je stil funkcionalni stil u prvome redu po svome tekstu" (Silić 2006: 217, према Badurina 2007: 177).

Док је претходни пример стилистике произашао из утицаја прашке школе, наш други пример показује унеколико општији приступ. Под новим називом, 'вербатологијом', аутори Јелена Јовановић Симић и Радоје Симић сматрају да она представља дисциплину чији су предмет: „две перспективе: између микроистраживачких настојања лингвистичке теорије (текстлингвистичких тема) и макроплана функционалне стилистике" (Јовановић Симић, Симић 2015: 21). Даље, у закључку поглавља о нарацији кажу да је њихово интересовање за „уопште вербализацију, 'утекстовљење', или 'удискурзивање' животне збиље и људских духовних покрета у сусрету са том збиљом" (Јовановић Симић, Симић 2015: 209). У тако широко замишљеној дисциплини, а ослањајући се на руске лингвисте Виноградова, Бахтина, а посебно на савременије ауторе, Дементјеву, Валгинову и сл., истичу да су и ови аутори померили своје назоре ка „функционалном и прагматичком приступу" као основама за истраживање како се организује текст и како се различити типови текста с обзиром на њихову функцију структурирају (Јовановић Симић, Симић 2015: 97). С обзиром на пажњу коју су посветили Валгиновој, која исказне форме сврстава у функционалне групе: информативни исказ и верификативни исказ, они сматрају то најзначајнијом иновацијом, али наравно уз упитаност да ли су то „сви функционални типови, или има и других, те о каквим је овде функцијама реч" (Јовановић Симић, Симић 2015: 209).

Извесно померање у правцу других сродних дисциплина, попут прагматике, налазимо у многим радовима.

Текстуално-прагматички приступ. За разлику од текслингвистике која се делом заснива на синтаксичко-функционалним односима у оквирима синтаксе, као код Силића и Поповића, као и функционалне стилистике, постоје приступи који више нагињу текстуално-прагматским аспектима. Тако Гловацки-Бернарди (Glovacki-Bernandi 2004) у уводном делу књиге истиче да је битно изучавање функције и употребе језика у друштвеним односима, и то у ширем смислу људске делатности. Тако види аналогију између говора и људске делатности, радње и реченице, те је, по њој, цео језички систем заправо хијерархија функција свих језичких јединица различитих нивоа (2004: 14–15).

Функције се текста, или делова текста, повезују интенционалношћу, као и делатношћу у друштву, те на пример, каже да „glavnom temom teksta treba smatrati onu temu koja je najbliža funkciji teksta ustanovljenoj pragmatičkom analizom". Из тога, по ауторки, следи да „Ovisno o dominantnosti, možemo razlikovati primarno deskriptivne, narativne, eksplikativne i argumentativne strukture teksta". Стварање различитих типова текста је условљено њиховим функцијама. То је условљено и померањем текстлингвистике са „текстне граматике" на текст као основни функционално-делатни

језички феномен. Са тог становишта „valja ispitati konstituente – njihovu učestalost, međuodnose, gustoću i kompleksnost mreže tih odnosa, dužinu teksta, početak i kraj, njihovu funkciju u tekstu". Индикативно је да функција типова текста почива (цитира Клауса Бринкера) на илокуцијским класама, па их наводи као „osnovu određivanja mogućih funkcija teksta i razlikuje: informativnu funkciju: tip teksta – vijesti; apelativnu funkciju: tip teksta – reklama; obligacijsku funkciju: tip teksta – ugovor; kontaktnu funkciju: tip teksta – zahvala; deklarativnu funkciju: tip teksta – testament" (Glovacki Bernandi 2004: 51). Затим се посвећује даљој разради илокуцијских чинова и језичких средстава који их остварују, као и улогама/функцијама коју заменице, деиксе уопште, форички изрази и неки други текстовни сегменти имају (рецимо, наслови приповедака).

Дискурсно-прагматички приступ. У лингвистици текста/дискурса можемо означити као специфичан приступ оних аутора који су полазили пре свега од говорног дискурса или дискурса као отелотворења прагматичких функција. У српској лингвистици значајно место заузима Свенка Савић, која је од психолингвистичких истраживања, преко наратива код деце и разговорног језика дошла до *Diskurs analize* (Savić 1993), у којој је посебну пажњу посветила говорној продукцији, функционисању језичких средстава у говорним чиновима са функцијом комплементирања и извињавања, те кроз специфичне типове типова текста (анализе дискурса хомилија, конверзације преко телефона, до разговора између купца и продавца). Иако се сам термин *функција* или *функционално* ређе употребљавају у овом приступу, јасно је из радова да се природа истраживања базира на „језику у употреби", па је функција исказа у дискурсу итекако заступљена. На пример, у тексту којим уводи читаоца у корпус телефонских разговора, говори о правилима за отварање и затварање разговора, средствима за идентификацију говорника у различитим ситуацијама (са познатим, па непознатим саговорницима и сл.) (Savić, Mitro 1998: 5–13).

И у нашем другом примеру прагматичке анализе дискурса, Славица Перовић бави се крађим сегментима текста, односно говорним чиновима извињења, улогом упитно негативних питања као оруђа хијерархије, чија је функција „osnaživanja hijerarhije" (Perović 2009: 43), док индиректна питања и одговоре на њих посматра у вези са прагматичком функцијом учтивости. Поред тога, проучава и наслов и лид у новинским чланцима као посебним врстама минималног текста (на надреченичном нивоу), и то у поређењу са новинским изјавама и другим пропратним текстовима везаним за политички дискурс као текст (2009: 60), те каже да наслов и лид сумирају, функционишу као сажетак текста чланка (2009: 63).

Корпусно-текстуални приступ. Ако се лингвистика текста делимично поклопила са развојем прикупљања језичког материјала, књижевног у почетку, па потом штампаних медија, али и говорног језика, свакако је од последње деценије прошлог 20. века, стварање корпуса појединачних језика и говора добило велики замах захваљујући савременим могућностима складиштења таквог материјала. Тако се за све јужнословенске језике могу наћи одговарајући корпуси језичког материјала, а у њиховој изради, па потом и анализи, раде многи лингвисти. Таква оријентација може да се уочи у свим јужнословенским лингвистикама, а као илустрацију навешћемо два примера из региона која се баве анализом низа кратких текстова на хрватском, односно српском језику, из једноставног разлога, врло практичног – што

су нам мање доступне објављене студије или радови који су ближи класичној „текстлингвистици" (дакле, крајње практичан разлог), а више доступне анализе језичких појава базираних на корпусу.

У Хрватској је Нада Иванетић објавила књигу *Govorni činovi* (1995) као универзитетски уџбеник, да би из домена прагматике прешла, у својој новијој књизи *Uporabni tekstovi*, на бављење врстама и класификацијама текста. Врсте текста дефинише у складу са дефиницијом Клауса Бринкера: „Tekstne vrste su konvencionalni obrasci složenih jezičnih radnji koje ujedinjuju tipična kontekstualna (situacijska), komunikacijsko-funkcionalna i strukturalna (gramatička i tematska) obilježja". Њихова функција је да „olakšava orijentaciju u konkretnoj situaciji jer pokazuje nužne i moguće korake u nastanku jedne kompleksne komunikacijske radnje, načine njihova međusobnog povezivanja i posljedice pojedinih odabranih rješenja" (Ivanetić 2003: 4), дакле бави се тиме „kako uporabni tekstovi funkcioniraju u konkretnoj situaciji, pa je logično da se temelje na prikupljenim korpusima autentičnih tekstova javne, polujavne i privatne komunikacije" (Цитати наведени према: Stolac 2005).

Занимљиво је да се ауторка бави „osmrtnicama, posljednjim pozdravima, sucut/nekrologom, zahvalom i sjećanjem". Иако различити текстови, они чине „funkcionalno i tematski povezanu cjelinu praštanja od mrtvih", а поједини од њих имају функцију експресивно-информативну, парципативно-експресивну итд.

Ако је „Znanje o kulturemima i o društvenoj funkciji neke tekstne vrste" (Ivanetić 2003: 179) изузетно значајно за разумевање ових текстова, онда није чудо да је и у Србији урађено, од стране лингвисте слично истраживање, али проширено поређењем три културна и текстуална обрасца. Тако Јелена Костић Томовић (2016) у раду „Obrasci tekstualizacije – jezička i kulturna uslovljenost na primeru porodičnih oglasa" такође се ослања на познатог немачког лингвисту Клауса Бринкера. И ова ауторка дефинише врсте текста на следећи начин: „Врсте текста су конвенционални обрасци за обављање сложених језичких радњи и могу се описати као типични спојеви контекстуалних (ситуативних), комуникативнофункционалних и структуралних (граматичких и тематских) својстава" (те цитира: Brinker 1992: 132) (Kostić Tomović 2016: 124).

Међутим, иако и она говори о информативној функцији огласа о догађајима у њиховом окружењу, инсистира на томе да породични огласи врше тзв. социоинтегративну функцију. Они успостављају комуникацију међу житељима одређене области, јачајући тако осећај заједништва и идентификације с непосредним окружењем, друштвеном групом и широм заједницом. На основу табеле може се видети то да је основна функција умрлица у СР Немачкој управо само обавештавање о смрти, а све преостале функције знатно заостају за њом (Kostić Tomović 2016: 144). Поредећи са Црном Гором, каже да и ту доминира једна функција, наиме обележавање помена, док све су остале функције у другом плану. У Србији је ситуација другачија него у Немачкој и Црној Гори, јер ту ниједна функција не односи уочљиво превагу. Ово су само неки од закључака компарације функција ових текстова у различитим културним срединама.

Морамо овде истаћи да је већина литературе коју сви горе наведени аутори користе углавном традиционална: цитирају се домаћи аутори и нека доминантна струја текстлингвистике из појединих земаља (пре свега немачки лингвисти), у за-

висности од контаката аутора са другим лингвистима (професорима, колегама), као и од преферираног језика на коме се чита таква стручна и научна литература (мада у новијим написима све више доминира литература на енглеском језику).

Закључак. Иако је наш преглед и анализа употребе појма *функције* у текстлингвистици сигурно ограничен избором који смо направили, указују се правци развоја, у основи, функционалног приступа језику: од оквира реченице до текста и, враћајући се појединим појавама у тексту, кроз неминовно преплитање са другим дисциплинама, прагматиком, стилистиком, корпусном лингвистиком, текстлингвистика / анализа дискурса се стално мења и модернизује и на нашим просторима, везујући се вертикално, пре свега, за „центре" науке у својој научној средини, као и у англосаксонској, немачкој и руској, и понешто чешкој, пољској, француској средини, али не довољно и за друге лингвистичке традиције, на пример, за јужнословенски простор.

Литература

Јовановић Симић Ј. Симић Р. *Вербатологија. Лингвистичке основе науке о вербализацији света.* Београд: НДСЈ, 2015.

Москальская О. И. *Граматика текста*. Москва: Висшая школа, 1981.

Поповић Љ. *Ред речи у реченици*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 1997.

*

Badurina L. „Od sintakse prema suprasintaksi i dalje (From syntax to suprasyntax and beyond)." Mićanović K. (ur.). *Sintaksa hrvatskoga jezika – Književnost i kultura osamdesetih. Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2011: str. 43–65.

Badurina L. „Jezik i njegove službe. Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika, Josip Silić, (Disput, Zagreb, 2006.).", prikazi, *Fluminensia*, 19 (2007) br. 1, str. 165–190.

Beaugrand R., Dressler W. *Introduction into Text Linguistics*. London – New York, 1981.

Brinker K. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1992.

Glovacki-Bernardi Z. *O tekstu*. Zagreb: Školska knjiga, 2004.

Ivanetić N. *Govorni činovi.* Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilista u Zagrebu, 1995.

Ivanetić N. *Uporabni tekstovi*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

Perović S. *Jezik u akciji*. Podgorica: CID i ISJ, 2009.

Polovina V. *Semantika i tekstlingvistika*. Beograd: Čigoja, 1999.

Savić S. *Diskurs analiza.* Novi Sad: Filozofski fakultet, 1993.

Savić S., Mitro V. *Diskurs telefonskih razgovora*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1998.

Silić J. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput, 2006.

Silić J. *Od rečenice do teksta*. *(Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.

Stolac D. „Lingvistika tekstnih vrsta, Nada Ivanetić, Uporabni tekstovi, (Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2003).", prikazi, *Fluminensia*, 17 (2005), br. 1, str. 73–76.

Kostić Tomović J. „Obrasci tekstualizacije – jezička i kulturna uslovljenost na primeru porodičnih oglasa." *U carstvu reči – jezici i kulture*, *Zbornik u čast prof. dr Jovanu Đukanoviću povodom 85. rođendana*, Beograd: Filološki fakultet, FOCUS – Forum za interkulturnu komunikaciju, 2016: str. 122–154.

Vesna G. Polovina

THE NOTION AND USE OF *FUNCTION* IN SOUTH SLAVIC TEXTLINGUISTICS

Summary

Based on a number of texts, predominantly from Serbian and Croatian texlinguistic tradition, we show that a possible perspective on the trends in South Slavic texlinguistics can be established: from a strong impact that Prague school of linguistics has had on the study of texts/discourse, as shown by research into functional sentence perspective, to Systemic/Functional approach, and the interdisciplinarity that these phenomena necessarily involve, the linguistic literature moved to text types, pragmatics and stylistics of texts.

Key words: textlinguistics, discourse, South Slavic languages.

811.163.1’367
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch18

Владимир Р. ПОЛОМАЦ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију, Катедра за српски језик

СЛАГАЊЕ НЕГАЦИЈА У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ СА АСПЕКТА ФУНКЦИОНАЛНОГ РАСЛОЈАВАЊА**

Полазећи од хипотезе да је конструкција са негираним универзалним квантификатором у препозицији и одсуством негације уз предикат (NegQ + ~~Neg~~V) одлика вишег стила српскословенског језика, у раду се на корпусу споменика српскословенског језика различитих жанрова истражује дистрибуција конкурентних конструкција за исказивање слагања негација наслеђених из старословенског канона. Поред потврде наведене хипотезе, истраживање упућује на књишки карактер конструкције NegQ + ~~Neg~~V у српскословенском језику, као и на ширење обима њене употребе у српскословенском језику вишег стила у односу на старословенски језик. Употреба ове конструкције у испитиваном корпусу, као и конкурентне конструкције са негираним универзалним квантификатором и негацијом предиката, у начелу потврђује досадашња сазнања о функционалном раслојавању српскословенског језика, заснована на истраживању других синтаксичких особина: предлошко-падежних конструкција, апсолутног датива, хипотактичких структура и партиципа.

Кључне речи: старословенски језик, српскословенски језик, функционално раслојавање, слагање негација.

1. Уводне напомене

Полазиште за настанак овога прилога представља наш претходни рад посвећен слагању негација у старосрпском језику (уп. Петковић, Поломац 2013). Емпиријско истраживање проведено у овоме раду показало је да се у старосрпском употребљавају два типа конструкција са слагањем негација: за први тип (NegQ + ~~Neg~~V – негирани универзални квантификатор и одсуство негације предиката, уп. пример 1),

* v.polomac@filum.kg.ac.rs

** Рад је урађен у оквиру научног пројекта *Историја српског језика* (178001) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

идентификован само у манастирским даровницима, и то у оним њиховим деловима писаним српскословенским језиком, претпоставили смо да представља синтаксички грецизам наслеђен из старословенског, те као такав, и одлику вишег стила српскословенског језика; за други тип (NegQ + NegV // NegV + NegQ – негирани универзални квантификатор (у препозицији или постпозицији) и негирани предикат, уп. примере 2а и 2б), заступљен у српскословенским контекстима само по изузетку, претпоставили смо да представља синтаксички образац наслеђен из прасловенског, те као такав и одлику нижег стила српскословенског језика (Петковић, Поломац 2013: 18).[1] Примери се наводе према Петковић, Поломац 2013: 14:

(1) ꙗко ничтоже полꙁева ꙁемльноє богатьство
(2а) и ничєсоже не отнесоше ѿть сего ꙁдрa
(2б) не разорихѡвѣ ничєсоже

У предмету овога рада налази се детаљније истраживање употребе конструкција са слагањем негација у српскословенском језику са циљем да се наведене хипотезе провере на репрезентативнијем материјалу, као и да се употпуне досадашња сазнања о функционалном раслојавању српскословенског језика, посебно репертоара синтаксичких црта карактеристичних за његов виши и нижи стил. Након кратког осврта на слагање негација у старословенском језику (т. 2), као и на теоријски концепт функционалног раслојавања српскословенског језика (т. 3), у раду ће бити представљена заступљеност конкурентних конструкција у српскословенским текстовима различитих жанрова (т. 4), након чега ће бити понуђени и најважнији закључци истраживања (т. 5).

2. Слагање негација у старословенском језику

За разлику од савремених стандардних словенских језика у којима употреба универзалног негираног квантификатора обавезно условљава негацију предиката, у канонским споменицима старословенског језика налазимо и конструкцију са негираним универзалним квантификатором и одсуством негације уз предикат (NegQ + ~~Neg~~V). Два типа конструкција региструје велики број старословенских граматика и лингвистичких студија посвећених негацији.[2] Типолошки посматрано, савремени стандардни словенски језици представљају језике са доследним слагањем негација, док старословенски представља језик са недоследним слагањем негација.[3] Другим речима, у старословенском језику слагање негација доследно се проводи само уколико је универзални негативни квантификатор постпониран не-

[1] У овоме раду, као и у Петковић, Поломац 2013, термин *слагање негација* (енгл. *negative concord*) ограничен је само на конструкције са универзалним негираним квантификатором и негираним предикатом. Будући да су ове конструкције типични облик слагања негација, у литератури се називају и *правим слагањем негација* (енгл. *negative concord proper*) (уп. Giannakidou 2000: 458–459; Kovačević 2016: 227). О другим конструкцијама које се могу подвести под термин *слагање негација* в. у Kovačević 2016: 236–238 на материјалу хрватског црквенословенског језика.

[2] Преглед најзначајније литературе о овом питању наведен је у Kovačević 2016: 234–236.

[3] Типолошка подела на језике са доследним и недоследним слагањем негација (енгл. *strict* i *non-strict NC languages*) развијена је у Giannakidou 2006.

гираном предикату (тип NegV + NegQ, уп. пример 3), док је употреба негираног предиката факултативна уколико је универзални негирани квантификатор у препозицији (тип NegQ + ~~Neg~~V // NegQ + NegV, уп. примере 4а и 4б). Примери се наводе према Дуриданов 1991: 383–384:

(3) не въсѫтытитъ ѥѫъ никтоже отъ рѧкъı ѥоеıѧ

(4а) никтоже обьштаѧго коньца оубѣѭа

(4б) никтоже не въѯложи рѧкъı на нь

Конструкција са слагањем негација у старословенском значајно претеже над конструкцијом са одсуством негације предиката. Х. Кшишкова (1968: 24–25) износи податак да је конструкција NegQ + ~~Neg~~V у старословенском језику присутна приближно једном трећином примера. Прецизнији односи утврђени су за старословенска канонска четворојеванђеља: Т. Цакалиди (1981: 53) налази 71% примера са слагањем негација, Р. Вечерка (1989: 127; 1996: 137) указује на однос 1 према 2,6 у корист конструкције са слагањем негација у свим позицијама, док А. Ковачевић (2015: 235) упућује на однос 1 према 3 у *Маријином јеванђељу*. Од укупног броја примера са глаголом у постпозицији (око 72% свих примера) слагање негација је у *Маријином јеванђељу* проведено у чак 65% примера (уп. Kovačević 2016: 235–236).

Централно питање у досадашњој литератури о слагању негација у старословенском језику представља питање евентуалног грчког порекла конструкције NegQ + ~~Neg~~V. Историјат проблема сажето представља Д. Вилис (2013: 369–375), опрезно прихватајући став А. Вајана (1948: 357), по коме је конструкција NegQ + ~~Neg~~V, иако прасловенског порекла, у старословенском језику била у повлачењу, те да се у њему јављала само под грчким утицајем. У прилог овоме мишљењу сведочи и чињеница да конструкција NegQ + ~~Neg~~V представља преовлађујући модел исказивања реченичне негације у грчком језику све до касног средњег века (XI–XIV) (уп. Chatzopoulou 2012: 275). У Петковић, Поломац 2013 отишли смо и корак даље у односу на поменути став А. Вајана, те смо на основу материјала старосрпског језика, у коме је слагање негација доследно проведено, указали и на могућност преиспитивања прасловенског порекла конструкције NegQ + ~~Neg~~V.[4]

3. Функционално раслојавање српскословенског језика

Функционално раслојавање српскословенског језика условљено је различитом употребом конкурентних језичких средстава наслеђених из старословенског канона, ређе морфолошких (уп. Јерковић 1984: 64), најчешће лексичких и синтаксичких (уп. Грковић-Мејџор 2007а: 443). Виши стил српскословенског језика реализује се у оригиналним и преведеним делима сакралног карактера, а одликује га строга граматичка норма која се на синтаксичком плану испољава употребом књишких

[4] Након Д. Вилиса овим питањем се бавила А. Ковачевић (2015: 234–235), која умањује значај грчког језика, чему у прилог посебно истиче „sam sustav niječnoga slaganja u starocrkvenoslavenskom jeziku koji nipošto nije rezultat slučajnosti ili prevoditeljskog odabira”.

категорија – синтаксичких категорија наслеђених из старословенског језика, непознатих вернакулару, међу којима су најзначајнији калкови и неологизми (уп. Грковић-Мејџор 2007а: 435). Нижи стил српскословенског језика реализује се у делима профаног карактера, као и у нелитургијским делима сакралног карактера, а одликује га флексибилна граматичка норма која се на синтаксичком плану испољава отклоном од књишких категорија, односно давањем предности оним синтаксичким средствима која постоје у вернакулару (уп. Грковић-Мејџор 2007а: 433; 2007б: 453).

Досадашња истраживања функционалне раслојености српскословенског језика, било она усмерена теоријско-методолошки (уп. Грицкат 1984–1985; Грковић-Мејџор 2007а; 2007б; 2012), било она емпиријски усмерена на синтаксичке одлике конкретних рукописа, не доносе много података о слагању негација. Посебним истраживањима најчешће је обухваћена синтакса апсолутног датива (уп. само Грковић-Мејџор 2007в; Курешевић 2007; 2013) и хипотактичких структура (уп. само Курешевић 2014а; 2014б; 2015), док се слагању негација посвећује релативно мала пажња у оквиру радова посвећених опису језичких (уже синтаксичких) одлика мањег броја српскословенских споменика. Највећи број ових споменика писан је вишим стилом, уз веома доследну употребу конструкције са одсуством негације предиката (NegQ + ~~Neg~~V).[5] Доследно слагање негација (конструкција NegV + NegQ) бележи се само у српскословенском рукопису Атонског преписа *Јустинијановог законика* (XV век) (уп. Драгин 2010: 69).

Утврђивање детаљне заступљености конкурентних конструкција за исказивање слагања негација у српскословенским текстовима различитих жанрова, поређење са њиховом употребом у споменицима старословенског канона, као и разматрање употребе у контексту тематике и садржаја текста (однос сакрално–профано), његове типологије (однос поетски текст – прозни текст) и порекла (однос оригинал–превод), те индивидуалног стила писца и епохе, требало би – у крајњем резултату – да нам пружи додатне аргументе за потврду хипотезе о књишком карактеру конструкције NegQ + ~~Neg~~V.

4. Преглед и анализа грађе

Истраживање је засновано на корпусу српскословенских текстова различитих жанрова подељених према опозицији сакрално–профано, а затим хијерархизованих и класификованих на тринаест категорија према Курешевић 2007: 431. Истражени су текстови сакралног карактера у оквиру следећих жанрова: 1) химнографска литература, 2) хагиографска литература, 3) описи преноса моштију, 4) панегиричка литература, 5) црквеноправна литература, 6) епистоларна и путописна литература, 7) апокрифна литература, 8) записи и натписи. Текстови профаног карактера припадају следећим жанровима: 1) историографска литература, 2) наративна литература / „белетристика", 3) научна и филозофска литература, 4) законици, 5) повеље и писма.

[5] У питању су следећи споменици: Псалтир Црнојевића (Грковић-Мејџор 1993: 169), Теодосијево Житије Св. Симеона у препису таха Марка (XIV век) (Драгин 2007: 183), Култни списи посвећени кнезу Стефану Штиљановићу (Драгин 2009: 21), Земљораднички закон у Хиландарском рукопису из XV века (Драгин 2010: 80), Проглас Константина Филозофа (Хил 23) (Драгин 2014: 243).

Конструкције са слагањем негација веома су ретко бележене у химнографским текстовима, у описима преноса моштију, у текстовима који припадају панегиричкој литератури, као и у текстовима епистоларног и путописног карактера. У наведеним текстовима, писаним вишим стилом српскословенског језика, међу малобројним примерима у којима очекујемо слагање негација, конструкција NegQ + ~~Neg~~V најчешће се употребљава доследно, док се остале конструкције са слагањем негација срећу само у изолованим примерима.

У највећем броју испитаних химнографских текстова (*Служба Св. Симеону* Св. Саве, Теодосијева *Служба Св. Петру Коришком*, Кантакузинов *Канон повратку моштију Јована Рилског*) бележи се искључиво конструкција NegQ + ~~Neg~~V.[6] Изузетак представља *Служба Св. Сави*, у којој се налази и један пример за NegV + NegQ: и не ѡвр҃тоше ѹ҆ ниⷯ нитесоже ѹ҆ келнꙗⷯ 78, поред нитесоже зла створ҃шемь 78 (према Богдановић 1980).[7] Слагање негација није забележено у Теодосијевом *Заједничком канону Спасу Христу*, *Св. Симеону и Сави*.[8] Посебан коментар захтева текст Кантакузинове *Молитве Богородици*, у којем се поред примера за NegQ + ~~Neg~~V: ни єдїно же паче мл҃стн любить 118 (према Ангелов, Данчев и др. 1989), у истом примеру у другим преписима употребљавају различите конструкције: тако у издању Јовановић 2013 налазимо NegQ + ~~Neg~~V: нитто же во ен невъзможно естъ 154, док у издању Ангелов, Данчев и др. 1989 налазимо конструкцију са слагањем негација нитто же во ен не невъзможно 18.

Конструкција NegQ + NegV доследно се употребљава у Цамблаковом *Слову о преносу моштију Св. Петке у Видин*,[9] док се у *Рилској повести* Владислава Граматика, поред више примера за NegQ + NegV, само у једном примеру бележи и NegV + NegQ: въ єже не дати снⷣ никакоже с҃т҃о изⷣ града изнести 130 (према Трифуновић 1975). Слагање негација није забележено у *Опису преноса моштију Св. Луке из Рогоса у Смедерево*.[10] Међу малобројним примерима у панегиричкој литератури доследно долази конструкција NegQ + NegV. Примери су забележени само у делима Димитрија Кантакузина и Непознатог Раваничанина: и никто бѡ ѿ҃ тѣхъ прошенїе просивъ 91 (*Похвала Св. Николи*, према Ангелов, Данчев и др. 1989), єже никакоже ѫ нтн повелѣвающе хр҃істїанѡⷨ 87 (*Похвално слово Димитрију Солунском*, према Ангелов, Данчев и др. 1989), нитто же въ ⷨнрь сън въпесеⷯѡⷨь 74 (*Слово о Св. кнезу Лазару*, према Трифуновић 1975). Примери за слагање негација нису забележени у Јефимијиној *Похвали кнезу Лазару*, *Тужбалици над Ђурђем Бранковићем*, *Натпису на мраморном стубу на Косову* Стефана Лазаревића, као ни у *Похвали кнезу Лазару*.[11]

Највећи број прегледаних текстова путописног и епистоларног карактера одликује изостанак конструкција са слагањем негација: *Писмо игуману Спиридону*

---

[6] Наведени текстови истражени су на основу следећих издања: Јовановић 1998: 193–221; Новаковић 1884: 12–27; Ангелов, Данчев и др. 1989: 58–77.

[7] Примери су ексцерпирани и навођени према броју стране у издању. Изузетак представљају примери из *Карејског* и *Хиландарског типика*, ексцерпирани и навођени према рукопису. Примери из српских средњовековних повеља и писама, *Душанового законика*, *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића и *Романа о Троји* преузимани су из Петковић, Поломац 2013.

[8] Текст је истражен на основу издања Трифуновић 1975: 50–55.

[9] Закључак је донет на основу издања Трифуновић 1975: 90–93.

[10] Издање текста у Трифуновић 1975: 118–123.

[11] Наведени текстови истражени су на основу следећих издања: Трифуновић 1975: 85; Новаковић 1904: 309–313; Јерковић 1976: 137–145; Даничић 1861: 358–368.

Св. Саве, *Писмо Никону Јерусалимцу* Јелене Балшић, *Слово љубве* деспота Стефана Лазаревића.[12] Доследна употреба конструкције NegQ + NegV у малобројним примерима бележи се у *Повести о јерусалимским црквама и пустињским манастирима* Никона Јерусалимца, у Силуановим *Епистолијама*, као и у *Посланици Димитрију* Владислава Граматика.[13] У односу на поменута три текста, релативно великим бројем примера (укупно шеснаест) конструкције NegQ + NegV издваја се Кантакузинова *Посланица кир Исаији*: уп. само нѣо ѿ зльı҃ ничто же съвъкѹплıаєт се любꙗви 149 (према Ангелов, Данчев и др. 1989). Посебност овога текста огледа се и у неколико потврда конструкције NegQ + NegV: никтоже оубо да не прѣлатитъ те 159, ничтоже оубо ѿ вѣрнı҃ да не прѣластитъ се 166, неповиннюще҃ хв҃ закон҃неполагающꙋ никогоже҃ не wсѹжа҃ти 164, као и у једном примеру за NegV + NegQ: бе҃з мене бо, ре҃ хс҃ не можете сътворити ничесоже 160. Употреба негације у прва три примера може бити резултат угледања на сличне прескриптивне конструкције у типицима и манастирским даровницама (в. ниже), док се у последњем примеру огледа утицај вернакулара у конструкцији са директним говором.

У жанровима сакралног карактера највећи број примера за слагање негација бележи се у хагиографској књижевности (уп. табелу 1), што је и очекивано с обзиром на природу текста (проза) и наративни начин приповедања.

Табела 1. Слагање негација у српскословенској хагиографској књижевности

Житије/Тип негиране конструкције	NegQ + NegV	NegQ + NegV	NegV + NegQ
Житије Св. Симеона Св. Саве	4	5	2
Житије Св. Симеона Стефана Првовенчаног	4	2	2
Доментијаново *Житије Св. Симеона*	9	5	8
Доментијаново *Житије Св. Саве*	19	33	13
Живот Стефана Лазаревића К. Филозофа	35	2	3
Житије Јована Рилског Д. Кантакузина	13	/	/
Житије Георгија Кратовца попа Пеје	21	2	6
УКУПНО	**105**	**50**	**34**

Поглед на целину корпуса хагиографске књижевности упућује на значајне варијације у делима појединачних писаца. Доследном употребом конструкције NegQ + NegV у *Житију Јована Рилског* (издање Ангелов, Данчев и др. 1989: 26–43) издваја се од осталих стваралаца Димитрије Кантакузин, писац чији је језик изразито

[12] Текстови су истражени према Јовановић 1998: 223–229 и Трифуновић 1975: 87–89, 113–114.

[13] Уп. издања наведених текстова у Трифуновић 1975: 115; Богдановић 1979: 195 и Стојановић 1902: 103–107.

високог стила, „узорни образац стила епохе *плетеније словес*" (уп. Грковић-Мејџор 2007г: 470; Курешевић 2007: 432). Конструкција NegQ + NegV значајно преовлађује и у *Животу деспота Стефана Лазаревића* Константина Филозофа, а нешто мање и у *Житију Георгија Кратовца* попа Пеје.[14] У осталим разматраним делима овога жанра, а посебно у Доментијановом *Житију Св. Саве*, запажа се фреквентнија употреба конструкције NegQ + NegV // NegV + NegQ. Давање предности синтаксичкој црти која је присутна и у вернакулару забележено је у српскословенској хагиографској књижевности (у делима Теодосија и Светога Саве) и у сфери предлошко-падежних и партиципских конструкција (уп. Грковић-Мејџор 2012: 290–291). Приближавање живој речи кроз фреквентну употребу конструкција NegQ + NegV // NegV + NegQ у поменутим текстовима може бити условљено и прагматички – честом њиховом употребом у директном и индиректном говору: уп. само примере из Доментијановог *Житија Св. Саве* (према Јовановић 2001): основанїа бо много. ꙗкожⷣ[ѥ] рѣч(ѥ) ап(о)с(то)ль. никтоже не ⷨожѣть положити. нъ тъкⷨмо ежѥ положи д(оу)хъ с(вѥ)ты 228, и ꙗ(ѥ)че кь пр[ѣ]п[о]доб[ь]номꙋ ц(а)рь. ꙗко ни единь шт[ь] тѣх[ь] нѣсть п[о]доб[ь]нь толикон с(вѥ)т(н)ны 196.

Фреквентна употреба конструкција са слагањем негација под утицајем старосрпског језика забележена је у црквеноправној литератури. У релативно кратком тексту *Карејског типика* потврђена је само конструкција NegV + NegQ: и что wбрѣтаѥть се оу келии. или вино или wвоще. да не имѣть оуⷤзимати нашь манастырь ничесаре шт того 30–32, а манастырь ни ногоуѥнь да не имать никоѥре wбласти над келиѡвь 49–50, ть да прѣбываѥть до живота своѥго. непрѣⷨѣньнь ни шт когоже 41–42. У сва три наведена примера конструкција са слагањем негација употребљена је у оквиру директивне (прохибитивне) клаузе са партикулом да, у делу текста у којем се формулише правна одредба са универзалним важењем, на исти начин као и у диспозицијама средњовековних манастирских даровница и потврдних привилегија упућених Дубровнику (уп. Петковић, Поломац 2013: 17). У знатно обимнијем тексту *Хиландарског типика* потврђени су примери како за NegQ + NegV (укупно осамнаест), тако и за NegQ + NegV (три примера) // NegV + NegQ (једанаест примера). Овакво стање очекивано је с обзиром на порекло типика (адаптирани превод са грчког), његову структуру и садржај (делови текста са профаном тематиком), као и досадашња сазнања о језику у делима Св. Саве (уп. Ивић 1979; Грковић-Мејџор 2007д). Дистрибуција конкурентних конструкција за исказивање негације примарно је условљена текстуалним и прагматичким чиниоцима. Конструкција NegQ + NegV // NegV + NegQ најчешће се употребљава у оним деловима текста у којима се прописују одредбе о понашању и животу монаха. Прескриптивна одредба – као и у *Карејском типику*, средњовековним повељама и оригиналним законицима – најчешће се формулише независним клаузама са партикулом да: нпр. исповѣдающи се да ничесоже не ськрнют[ь] 11v/11–12, да не подасть дроуг дроугоу ѣдениа никоего 15v/3–4. Специфичност типика представља употреба прескриптивног инфинитива са уопштеним агенсом, чиме се истиче универзалност важења правне одредбе: Θ не имати никомоуже вь келии ѣдениѣ 27v/26–28r/1 (у наслову поглавља).[15]

[14] Текстови су истражени на основу Јагић 1875: 244–328 и Богдановић 1976: 203–267.

[15] О овом инфинитиву у *Хиландарском типику* детаљније у Грковић-Мејџор 2007д: 283–285.

Будући да су у оквиру жанра апокрифа истражени само текстови писани нижим стилом српскословенског језика, очекивана је доследнија употреба конструкције NegQ + NegV // NegV + NegQ.[16] Искључива употреба NegV + NegQ забележена је у *Варуховом откровењу* (у преписима манастира Савине и Никољца), у краћој верзији апокрифа о Адаму и Еви у српском препису из XVI века, као и у посебној верзији *Варухового откровења* у српском препису из XVI века.[17] Поред већег броја примера за NegQ + NegV // NegV + NegQ, у тексту апокрифа о Еноху (према српском препису из Народне библиотеке у Бечу) и српским преписима *Епистоле о недељи* забележен је и по један изоловани пример конструкције NegQ + NegV: никтоже ⱁможеть раскадати ⱁоего роукописанїа (према Јовановић 2003: 234), ѯемла же ничтоже ⱁмлондеть (према Јовановић 2005б: 496). Слагање негација није забележено у кратком тексту апокрифа *Слово како Давид написа Псалтир* (Тиквешки и Никољски препис).[18]

Разноврсност корпуса средњовековних записа и натписа, као и употреба различитих стилова у зависности од садржаја текста и образованости писца, условили су и различиту употребу конструкција са слагањем негација. У прегледаним записима са старих рукописа манастира Хиландара (према Богдановић 1978) забележен је мали број примера, уз равноправан однос конкурентних конструкција. Посебно истицање заслужује конструкција са слагањем негација у потврдним формулама по узору на манастирске даровнице: и да не дръѕнет никтоже какⱁо отѣтн ю 83, да є не ⱁди никто отнⱁдить от свєте црькве 84, као и у примерима директног говора: нь ѡбаче се єдино вѣⱁь и вѣрогю ⱁако рекын: вєѕь ⱁене не ⱁожете ничє(соже) 150. Другачији је однос конкурентних конструкција у првој књизи старих српских записа и натписа (уп. Стојановић 1902). Примери са слагањем негација долазе у две трећине забележених примера, најчешће у записима исповедног тона: нпр. и не ѡставнхъ ни єдиного слова ни строкы 18, бо(гь) вѣс(ть) никако же не дах себе покоꙗ 199, понєже по самохотїю ничтоже нѣсмо творили 226, као и у потврдним формула карактеристичним за пословноправну писменост: нпр. и да сн ⱁдать вниⱁе речєннаа црькваа сїю кнїгѵ никнⱁ неѿⱁѣⱁлнⱁѧ 176, и никако ѡсобно да не дрьже ничто ѿ нихь 189, и да ю никъто не ѿⱁнⱁить ѿ сего ⱁеста 373.

Међу жанровима профаног карактера најмање примера употребе конструкција са слагањем негација налази се у историографској литератури. И док се у прегледаним летописима (према Стојановић 1927) налазе малобројни примери и за NegQ + NegV и NegQ + NegV: и въса краснаа вѣка сего ничтоже въⱁѣнивь 70/71, ⱁакоже ѿ царь и кралєвь никтоже до сего врѣⱁмене не ѡбрѣте се 75, у родословима се (према Стојановић 1927) бележе само два примера, оба за конструкцију NegV + NegQ: єнже тъчно подь слⱁнцемь не ⱁиню бытн ничтоже 34, не обрѣтает се нигдеже 36.

Изразита варијантност у употреби конструкција са слагањем негација одликује текстове који припадају наративној прози // „белетристици", текстове научно-филозофске литературе, као и средњовековне законике. Слагање негација се у текстовима ових жанрова начелно реализује у складу са језичким оквиром који подразумева

[16] За будућа истраживања остаје питање употребе конструкција са слагањем негација у апокрифима у којима се српскословенска норма доследније поштује. О једном таквом апокрифу (*Јеванђеље по Јакову* из зборника манастира Велика Лавра на Атосу) уп. у Грковић-Мејцор 2012: 294.

[17] Наведени апокрифи истражени су на основу следећих издања: Јовановић 1996: 563–574; Јовановић 2005б: 367–377; Јовановић 2009: 363–378.

[18] Текст апокрифа истражен је на основу издања Јовановић 1999б: 307–309.

могућност кретања од старосрпског језика преко српскословенског језика нижег стила до српскословенског језика вишег стила.

Преглед употребе конструкција са слагањем негација у текстовима наративне прозе // „белетристике" наведен је у табели 2.[19]

Табела 2. Слагање негација у наративној прози // „белетристици"

Текст/Тип негиране конструкције	NegQ + NegV	NegQ + NegV	NegV + NegQ
Српска Александрида	17	24	9
Слово о Александру Тројанском	/	1	/
Роман о Троји	/	12	7
Муке блаженог Гроздија	/	/	/
Стефанит и Ихнилат	46	3	20
УКУПНО	**65**	**40**	**42**

Доследном употребом конструкција са слагањем негација у духу старосрпског језика издваја се *Роман о Троји* (уп. Петковић, Поломац 2013: 15). Српскословенским језиком нижег стила писана је *Српска Александрида*, у којој је конструкција са слагањем негација двоструко фреквентнија у односу на конструкцију NegQ + NegV. Обрнут однос конкурентних конструкција у роману *Стефанит и Ихнилат* упућује на приближавање језика овога романа српскословенском језику вишег стила. На исти закључак упућују и истраживања хипотактичких структура и употребе активних партиципа у овом роману (уп. Бајић 2017; Рабреновић 2017). Овакав језички израз условљен је морализаторским карактером текста, као и чињеницом да је роман настао у оквиру хиландарске преписивачке радионице (уп. Рабреновић 2017: 46).

Међу текстовима који припадају научно-филозофској литератури доследном употребом конструкције са слагањем негација одликује се текст *Физиолога* (према издању Novaković 1879), писан старосрпским језиком, као и текст *Хиландарског медицинског кодекса N. 517* (према издању Катић 1989), писан мешовитим језиком са различитим степеном удела српскословенских и старосрпских одлика (уп. Јовић 2004). С друге стране, у тексту *Сказанија о писменех* Константина Филозофа (према издању Ягичь 1885–1895: 366–517), писаним вишим стилом српскословенског језика, изразито преовлађује конструкција NegQ + NegV (преко осамдесет примера), док је конструкција са слагањем негација забележена веома ретко: NegV + NegQ долази у десетак примера, а NegQ + NegV само у једном примеру у директном говору: ѡн же ре҃ нн єдинь ннь нє въꙁможе 389. Употреба конструкција са слагањем негација у овом делу, као и у *Животу деспота Стефана Лазаревића*, резултат је образованости писца. На исти закључак упућује и истраживање употребе апсолутног датива у овим делима (уп. Курешевић 2007: 442).

[19] Текстови су истражени на основу следећих издања: Маринковић, Јерковић 1985; Močuljskij 1893: 371–381; Ringheim 1951; Daničić 1870: 261–310, 311–312.

Искључива употреба конструкције са слагањем негација одликује средњовековне оригиналне законике (*Душанов законик* и *Закон о рудницима* деспота Стефана Лазаревића) (уп. Петковић, Поломац 2013: 15). На избор конкурентних конструкција са слагањем негација у средњовековним законицима преведеним са грчког може утицати припадност одређеној текстолошкој варијанти, као и шира друштвена намена текста (уп. Драгин 2011: 87). Тако се у хиландарском препису *Земљорадничког закона* из XV века, писаном вишим стилом српскословенског језика, доследно употребљава конструкција NegQ + NegV (уп. Драгин 2011: 80), док се у Атонском препису *Јустинијановог закона*, писаном нижим стилом српскословенског језика, доследно употребљава конструкција са слагањем негација (уп. Драгин 2010: 69). У контексту ових чињеница, не представља изненађење скоро доследна употреба конструкције NegQ + NegV у тексту *Синтагмата* Матије Властара (према издању Новаковић 1907).[20]

Међу српским средњовековним повељама и писмима – као што је већ речено у уводу рада – конструкција NegQ + NegV забележена је само у манастирским даровницама, најчешће у уводу текста, ређе и у оним деловима текста у којима се формулише или потврђује правна одредба (уп. примере у Петковић, Поломац 2013: 15). Двоструко малобројнији српскословенски примери конструкције NegQ + NegV // NegV + NegQ најчешће су употребљени у формули потврђивања владаревог дара (уп. примере у Петковић, Поломац 2013: 15–16). У повељама и писмима световне садржине конструкција са слагањем негација употребљава се доследно, уз неколико изузетака који се могу објаснити утицајем романског језика дубровачких писара (уп. Петковић, Поломац 2013: 17).

5. Закључне напомене

Проведено истраживање потврдило је полазну хипотезу по којој конструкција NegQ + NegV представља књишку категорију (највероватније грецизам) карактеристичну за српскословенски језик вишег стила. У испитиваним споменицима вишег стила српскословенског језика ова се конструкција употребљава са знатно вишом фреквенцијом него у споменицима старословенског канона. Конструкција NegQ + NegV, као и конкурентна конструкција NegQ + NegV // NegV + NegQ, ретко се употребљавају у поетским текстовима, док се међу прозним текстовима фреквентније срећу у житијима, типицима, наративној прози // „белетристици" и пословноправној писмености. Варијације у употреби конкурентних конструкција са слагањем негација у сакралним жанровима примарно су условљене литургијским или нелитургијским карактером текста (култни списи – типици, апокрифи, записи и натписи), као и индивидуалним особинама аутора (образованошћу у случају Константина Филозофа) или особинама аутора и стилом епохе (нпр. у делима Д. Кантакузина). Варијантност у употреби конкурентних конструкција у профаним

[20] Због изузетно обимног текста примери су ексцерпирани селективно. На првих сто страница забележено је педесетак примера за NegQ + ~~Neg~~V, као и само један пример за NegQ + NegV: и цню ннєдиноцоуже нє вѣдѣти (према Новаковић 1907: 13).

жанровима најчешће је условљена садржајем и структуром текста (манастирске даровнице – световне повеље и писма), пореклом текста (оригинални законици – преведени законици), припадношћу одређеној текстолошкој варијанти или широј намени текста (уп. различите језичке реализације у преводној књижевности и преводном законодавству), као и индивидуалним особинама аутора (уп. стање у *Сказанију о писменех* Константина Филозофа). Међу најзначајнијим прагматичким чиниоцима који утичу на избор конкурентних конструкција посебно треба издвојити употребу конструкције са слагањем негација у прескриптивним (директивним) одредбама црквеноправних и пословноправних текстова, као и у директном и индиректном говору у текстовима наративног карактера (посебно у житијима и наративној прози // „белетристици"). Употреба конструкције NegQ + NegV у испитиваном корпусу, као и конкурентне конструкције NegQ + NegV // NegV + NegQ, у начелу потврђује досадашња сазнања о функционалном раслојавању српскословенског језика, заснована на истраживању других синтаксичких одлика: пре свега, предлошко-падежних конструкција, апсолутног датива, хипотактичких структура и партиципа.

Литература

Бајић В. „Хипотактичке структуре за исказивање темпоралних односа у делу *Стефанит и Ихнилат*: филолошка и функционалностилска анализа." *Прилози проучавању језика*, књ. 48 (2017): стр. 3–30.

Грицкат И. „О дихотомији књижевног израза." *Cyrillomethodianum*, књ. VIII–IX (1984–1985): стр. 17–27.

Грковић-Мејџор Ј. *Језик „Псалтира" из штампарије Црнојевића*. Подгорица: ЦАНУ, 1993.

Грковић-Мејџор Ј. „О методологији проучавања црквенословенског језика." *Списи из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића (2007а): стр. 427–443.

Грковић-Мејџор Ј. „Диглосија у старосрпској писмености." *Списи из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића (2007б): стр. 443–460.

Грковић-Мејџор Ј. „Апсолутни датив у српскословенском преводу романа *Ваарлам и Јоасаф*." *Списи из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића (2007в): стр. 290–308.

Грковић-Мејџор Ј. „Димитрије Кантакузин." *Списи из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића (2007г): стр. 460–472.

Грковић-Мејџор Ј. „Инфинитив у *Хиландарском типику* Светога Саве." *Списи из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића (2007д): стр. 276–289.

Грковић-Мејџор Ј. „О функционалностилској раслојености српскословенског језика." *Кирило-Методиевски студии*, књ. 21 (2012): стр. 288–299.

Драгин Н. *Језик Теодосијевог житија светог Саве у препису монаха Марка из XIV века*. Нови Сад: Тиски цвет, 2007.

Драгин Н. „Синтаксичке одлике култних списа посвећених кнезу Стефану Штиљановићу.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LII/2 (2009): стр. 7–27.

Драгин Н. „Јустинијанов закон у Атонском препису из XV века.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LIII/1 (2010): стр. 61–79.

Драгин Н. „Земљораднички закон у Хиландарском рукопису из XV века.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LIV/2 (2011): стр. 71–91.

Драгин Н. „Синтаксичке одлике Прогласа Константина Филозофа (Хил 23).” Радић Ј. и Савић В. (ур.). *Свети Ћирило и Методије и словенско писано наслеђе*, Београд: САНУ (2014): стр. 237–254.

Дуриданов И. (ред.). *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство БАН, 1991.

Ивић П. „О језику у списима светога Саве.” Ђурић В. (ур.). *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*. Београд: САНУ, стр. 169–175.

Јовић Н. *Језик Хиландарског медицинског кодекса N. 517*. Ниш: Филозофски факултет, 2004.

Јерковић В. „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему.” *Југословенски семинар за стране слависте*, књ. 33–34 (1984): стр. 55–66.

Курешевић М. „Функционална раслојеност српскословенког језика посматрана кроз употребу апсолутног датива.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. L (2007): стр. 429–447.

Курешевић М. „Прилог познавању сакралног стила српскословенског језика: апсолутни датив.” Грковић-Мејџор Ј. и Кончаревић К. (ур.). *Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Београд: САНУ (2013): стр. 401–418.

Курешевић М. *Хипотактичке структуре у Српској Александриди: функционалностилски аспекти*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014а.

Курешевић М. „Функционалностилске одлике језика житија Константина Филозофа из Рилског зборника Владислава Граматика: хипотактичке структуре.” Радић Ј. и Савић В. (ур.). *Свети Ћирило и Методије и словенско писано наслеђе*, Београд: САНУ, 2014б.

Курешевић М. „Проучавање хипотактичких структура и њихова улога у расветљавању функционалне раслојености српскословенског језика.” Грковић-Мејџор Ј. и Ружић В. (ур.). *Српски језик и његове норме: дијахроно-синхрони аспекти*. Нови Сад: Филозофски факултет (2015): стр. 64–82.

Петковић Ј., Поломац В. „Слагање негација у старосрпском језику.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LVI/2 (2013): стр. 7–22.

Рабреновић М. *Употреба активних партиципа у делу Стефанит и Ихнилат у препису из 17. века*. *Необјављени завршни рад*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2017.
<http://remaster.ff.uns.ac.rs/materijal/punirad/Master_rad_20170922_sjk_230020_2016.pdf> 23. 01. 2018.

Цакалиди Т. „Общеотрицательные конструкции в древнеболгарских текстах евангелия-тетра X–XI В.” *Paleobulgarica/Старобългаристика*, V/1 (1981): стр. 48–54.

*

Chatzopoulou A. *Negation and Nonveridicality in the History of Greek*. *Doctoral dissertation*. Chichago: University of Chichago, 2012.

Giannakidou A. „Negative ... Concord?." *Natural Language and Linguistic Theory*, 18 (2000): pp. 457–523.

Giannakidou A. „N-words and Negative Concord." Martin Everaert et al. (eds.). *The Syntax Companion*. Oxford: Blackwell (2006): pp. 327–391.

Kovačević A. *Negacija od čestice do teksta: usporedna i povijesna raščlamba negacije u hrvatskoglagoljskoj pismenosti*. Zagreb: Staroslavenski institut, 2016.

Křížková H. „К вопросу о так называемой двойной негации в славянских јазыках." *Slavia*, XXXVII/1 (1968): pp. 21–39.

Vaillant A. *Manuel du vieux slave I–II*. Paris: Institut d' Eıtudes slaves, 1948.

Večerka R. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Sintax. I. Die lineare Satzorganization*. Freiburg: U. W. Weiher, 1989.

Večerka R. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Sintax. III. Die Satztypen: Der einfache Satz*. Freiburg: U. W. Weiher, 1996.

Willis D. „Negation in the history of the Slavonic languages." David Willis, Christopher Lucas, Anne Breitbarth (eds.). *The History of Negation in the languages of Europe and the Mediterranean. Volume I: Case Studies*. Oxford: Oxford University Press (2013): pp. 341–399.

Извори

Ангелов Б., Данчев Г., Кожухаров С., Петков Г. (прир). Д. Кантакузин, *Събрани съчинения*. София: Издателство на БАН, 1989.

Богдановић Д. „Житије Георгија Кратовца." *Зборник историје књижевности*, књ. 10 (1976): стр. 203–267.

Богдановић Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиланадара*. Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, 1978.

Богдановић Д. „Епистолоје кир-Силуанове." *Зборник Филозофског факултета*, књ. XIV, св. 1 (1979): стр. 195–201.

Богдановић Д. *Најстарија служба светом Сави*. Београд: САНУ, 1980.

Даничић Ђ. „Похвала кнезу Лазару." *Гласник Друштва српске словесности*, књ. XII (1861): стр. 358–368.

Даничић Ђ. (прир.). *Доментијан*, *Живот светог Симеона и светога Саве*. У Биограду: У Државној штампарији, 1865.

Јагић В. „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског." *Гласник Српског ученог друштва*, књ. XLII (1875): стр. 244–328

Ягичь В. „Книга Константина Философа и грамматика о письменехъ." *Разсужденія о южнословянской и русской старины о церковно-словянскомь языкѣ. Изслѣдованія по русскому языку.* Санктпетербургъ: Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ, томъ I (1885–1895): стр. 366–517.

Јерковић В. „Натпис на мраморном стубу на Косову.” *Зборник историје књижевности*, књ. 10 (1976): стр. 137–145.

Јовановић Т. „Варухово откровење у преписима манастира Савине и Никољца.” *Српски језик*, књ. 1 (1996): стр. 563–574.

Јовановић Т. (прир.). Свети Сава, *Сабрана дела*. Београд: СКЗ, 1998.

Јовановић Т. (прир.). Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*. Београд: СКЗ, 1999а.

Јовановић Т. (прир.). „Српски преписи апокрифа *Како Давид написа псалтир*.” *Археографски прилози*, књ. XXI (1999б): стр. 307–309.

Јовановић Т. „Апокриф о Еноху према српском препису из Народне библиотеке у Бечу.” *Археографски прилози*, књ. XXV (2003): стр. 209–238.

Јовановић Т. „Епистола о недељи у српским преписима.” *Археографски прилози*, књ. XXVI–XXVII (2005а): стр. 465–515.

Јовановић Т. „Краћа верзија апокрифа о Адаму и Еви у српском препису XVI века.” *Slavia*, 74/2–3 (2005б): стр. 367–377.

Јовановић Т. „Посебна варијанта Варухового откровења у српском препису с почетка XVI века.” *Slavia*, 78/3–4 (2009): стр. 363–378.

Јовановић Т. „Три нова преписа Кантакузинове Молитве Богородици.” *Прилози за књижевност*, *језик*, *историју и фолклор*, књ. LXXIX (2013): стр. 139–162.

Јовановић Т. (прир.). Доментијан, *Житије Светог Саве*. Београд: СКЗ, 2001.

Катић Р. *Хиландарски медицински кодекс N. 517. Превод*. Београд – Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Дечје новине, 1989.

Карејски типик. <http://www.monumentaserbica.com/rukse/ruknew/rukmain.php?-rukopis=ktip> 22. 12. 2018.

Маринковић Р., Јерковић В. (прир.). *Српска Александрида. Свеска друга*. Београд: САНУ, 1985.

Новаковић С. „Тужбалица над Ђурђем Бранковићем.” *Примери књижевности и језика старога српскога и српско-славенскаго*. Београд: Краљ.-српска државна штампарија (1904): стр. 309–313.

Новаковић С. *Матије Властара Синтагмат*. Београд: СКА, 1907.

Стојановић Љ. *Стари српски записи и натписи*. Књ. 1. Београд: СКА, 1902.

Стојановић Љ. *Стари српски родослови и летописи*. Београд: СКА, 1927.

Трифуновић Ђ. *Примери из старе српске књижевности*. Београд: Слово љубве, 1975.

Хиландарски типик. <http://www.monumentaserbica.com/rukse/ruknew/rukmain.php?rukopis=hiltip> 12. 01. 2018.

*

Daničić Gj. „Indijske priče prozvane Stefanit i Ihnilat.” *Starine JAZU*, knj. II (1870): str. 261–310.

Močuljskij W. „Zur mittelalterlichen Erzählungsliteratur bei den Südslaven.” *Archiv für slavische philologie*, XIV (1893): str. 371–381.

Novaković S. „*Physilologus*. Slovo o veúehâ hodeúihâ i leteúihâ.” *Starine JAZU*, knj. XI (1879): str. 181–203.

Ringheim A. *Eine Altserbische Trojasage*. Prague–Upsal: Publications de l` Institut slave d` Upsal, 1951.

Владимир Р. Поломац

СЛОЖЕНИЕ ОТРИЦАНИЙ В СЛАВЯНОСЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ С АСПЕКТА ФУНКЦИОНАЛЬНОГО РАССЛОЕНИЯ

Р е з ю м е

Исходя из гипотезы, что конструкция с отрицательным универсальным квантификатором в препозиции и отсутствием отрицания с предикатом (NegQ + NegV) является особенностью высокого стиля славяносербского языка, в данной работе на основании корпуса памятников славяносербского языка различных жанров исследуется дистрибуция конкурентных конструкций для выражения сложения отрицаний, унаследованных от старославянского канона. Наряду с подтверждением указанной гипотезы, исследование указывает на книжный характер конструкции NegQ + NegV в славяносербском языке, а также на расширение объема ее употребления в славяносербском языке высокого стиля по сравнению со старославянским языком. Конструкция NegQ + NegV, так же как и конкурентная конструкция с отрицательным универсальным квантификатором (в препозиции или постпозиции) и отрицательным предикатом (NegQ + NegV // NegV + NegQ), редко используются в поэтических текстах, тогда как в прозаических текстах они чаще встречаются в житиях, типиконах, повествовательных произведениях // „беллетристике” и юридическо-деловой письменности. Вариативное использование конкурентных конструкций в сакральных жанрах первоначально обусловлено литургическим или нелитургическим характером текста (культовые списки – типиконы, апокрифы, записи и надписи), а также индивидуальными особенностями автора (образованностью, в случае Константина Философа) или особенностями автора и стилем эпохи (например, в произведениях Д. Кантакузина). Вариативное использование конкурентных конструкций в светских жанрах чаще всего обусловлено содержанием и структурой текста (монастырские дарственные записи – мирские грамоты и письма), происхождением текста (оригинальные кодексы – переводные кодексы), принадлежностью к определенному текстологическому варианту или широкому предназначению текста (ср. различные языковые реализации в переводной литературе и переводном законодательстве), а также индивидуальными особенностями автора (ср. состояние в *Сказаније о писменех* Константина Философа). Среди наиболее значительных факторов, влияющих на выбор конкурентных конструкций, особенно следует выделить употребление конструкции со сложением отрицаний в прескриптивных (директивных) положениях церковно-юридических и юридическо-деловых текстов, а также в прямой и косвенной речи в текстах повествовательного характера (в особенности в житиях и повествовательной прозе // „беллетристике”). Употребление конструкции NegQ + NegV в исследованном корпусе, а также конкурентной конструкции NegQ + NegV // NegV + NegQ в принципе подтверждает имеющиеся знания о функциональном расслоении славяносербского языка, основанные на исследовании других синтаксических особенностей, прежде всего, предложно-падежных конструкций, абсолютного дательного падежа, гипотактических структур и причастий.

Ключевые слова: старославянский язык, славяносербский язык, функциональное расслоение, сложение отрицаний.

811.163.41’366.582.6
811.16’366.582.6
811.16’367
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch19

Људмила В. ПОПОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

О ПАССИВЕ ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТА В СЕРБСКОМ И ДРУГИХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ**

В статье рассмотрены функции ППФ в славянских языках, связанные с выделением в семантике данной формы результативного и динамического значений в отдаленном от настоящего прошедшем. Особое внимание уделяется формам страдательного залога, соотносимым с ППФ, во всех славянских языках. Отличительной чертой данных форм является наличие нескольких конкурирующих вспомогательных глаголов в их составе. Формы страдательного залога с конкурирующими формами вспомогательных глаголов рассматриваются на материале современных славянских языков, а также церковнославянского языка древнерусского извода. Высказывается предположение об изначальной закрепленности результативного значения страдательного ППФ за имперфектом вспомогательного глагола и акционального за аористом, а также о постепенном вытеснении данной специализации темпорально неотмеченной *л*-формой вспомогательного глагола в тех языках, где она употребляется.

Ключевые слова: славянские языки, плюсквамперфект, страдательный залог.

1.0 Функции плюсквамперфекта в сербском и других славянских языках

Временная форма плюсквамперфекта (ППФ) в славянских и неславянских языках продолжает привлекать внимание многих лингвистов, исследующих ее как на материале отдельных языков, так и в типологическом либо сравнительном аспекте (см. Ивић 1980; Митриновић 1995; Молошная 1996; Загнітко 1996; Танасић 1996, 2005, 2005а; Козинцева 1998; Chinkarouk 1998; Крижанівська 2001; Thomas 2000, 2004; Сичинава 2003, 2004, 2013; Плунгян 1998, 2004; Петрухин, Сичинава 2006;

* ljudmila.popovic@fil.bg.ac.rs
** Данная работа выполнена в рамках проекта 178021 Министерства просвещения, науки и технологического развития Республики Сербии.

Шевелева 2007; Ярмак 2010; Попович 2012, 2012a, 2018; Movchan 2014; Мовчан 2015; Барентсен 2015; Храковский 2015 и др.).

По данным последнего исследования А. Барентсена (2015), временная форма ППФ активно встречается в болгарском, верхнелужицком, македонском, хорватском и сербском языках (Барентсен 2015: 153–154). Автор также указывает на то, что в современных сербском и хорватском языках выбор данной временной формы чаще всего является факультативным (ibid.). То же можно сказать и о ППФ в словенском, украинском и белорусском языках, где он употребляется гораздо реже, чем в болгарском, македонском, сербском и хорватском. Факультативность ППФ отмечается также в словацком языке, прежде всего имеется ввиду возможность его замены формой неопределенного прошедшего времени (Horák 1964: 290, 294). В чешском и польском ППФ можно считать изжившей себя формой, встречающейся в стилистически отмеченных контекстах, что связно с исчезновением в данных языках других претеритальных форм (ibid.). В академических грамматиках современного чешского и польского языков ППФ не выделяется в качестве временной формы (Gramatyka PAN 1984; Štícha et al. 2013), хотя он продолжает существовать в пассивной компетенции чехов и поляков, так как данная форма активируется только в определенном виде текстов и в определенных контекстах (см. Митриновић 1995: 250).

Во многих из приведенных исследований подчеркивается, что для ППФ в славянских языках и шире типично «антирезультативное значение» (Плунгян 2001), т. е. данная форма указывает на отклонение от «условной нормы»[1], когда отсутствует нормальное осуществление запрограммированной ситуации (Храковский 2015: 291).

Необходимо подчеркнуть, что ППФ в славянских языках является смещенным в прошлое перфектом (Маслов 2004: 441, Недялков 1983), для которого характерен «ретроспективный сдвиг» (Плунгян 1998). Подобно перфекту, он сочетает в себе две референтные точки на условной оси времени – время события и другой прошедшей ситуации, относительно которой ориентируется это событие. Поэтому ППФ может рассматриваться как динамический (акциональный), в случае профилирования события, либо статальный (результативный), когда профилируется результат. В его семантике также четко проявляют себя три различные перспективы наблюдения за ситуацией: а) *ретроспективная* актуализация ситуации в „прошлом второй степени” из перспективы момента речи; б) сообщение о результате ситуации с *синхронной* перспективы наблюдателя, находящегося в «прошлом первой степени»; в) *проспективное* профилирование ситуации с позиции наблюдателя, находящегося в «прошлом второй степени», то есть во времени события, выраженного ППФ.

Ретроспективная актуализация является основной чертой динамического ППФ, в таком случае он используется в нарративе для отхода от продвижения основной тематической линии повествования (Маслов 2004: 441), а также в качестве создания «ситуационного фона» для других отдаленных событий (Ивић 1980). Именно с позиции момента сообщения происходит передвижение обозначаемой ситуации «назад по временной оси» (Плунгян 1998; Петрухин, Сичинава 2006: 205). Синхронная перспектива профилирует состояние, возникшее в результате предшест-

[1] «Говоря об условной норме, мы имеем в виду, что предельное действие, начавшись, завершается результатом, а непредельное действие просто прекращается» (Храковский 2015: 291).

вующей ситуации, либо событие, положившее конец ее развитию. В таком случае ППФ оценивается как статальный, результативный. На «результирующее состояние в прошедшем» (Петрухин, Сичинава 2006) ППФ обратили внимание сербские и хорватские лингвисты (Brabec и др. 1952: 227; Сладојевић 1966: 58; Стевановић 1968: 130; Стојановић 2017), так как данное значение продолжает оставаться актуальным для ППФ в этих языках. Проспективное профилирование последующей ситуации имеет место, если речь идет о ППФ, обозначающем прошлое ирреальное условие, «контрафактивном ППФ» (Плунгян 2004; см. также см. Fleischman 1989; Dahl 1997). Такой ППФ отмечен в украинском и болгарском языках (если иметь ввиду только славянские) (см. Попович 2012; 2018 в печати).

Результативный ППФ указывает на ситуацию: а) с неактуальным результатом; б) с результатом, который не удовлетворяет; в) с отсутствующим в момент описываемого события, но ожидаемым результатом (при отрицании и наличии темпорального маркера); г) с аннулированным результатом: (1) (серб.) Лицем *на Ђурђев дан* густа магла **бјеше покрила** ломне Куче (Стевановић 1974/ С. Матавуљ); (2) (болг.) Тя **беше изпълнила** всички условия, за да има онова, което иска, *но все пак го нямаше* (www.highviewart.com); (3) (срп.) Снијег *још* **није био пао** кад стриц дође из затвора (Танасић 2005/М. Лалић); (4) *Она се трже од тих речи*. За часак **је била заборавила** да је њихов брак под уговором од три месеца (М. Јаковљевић).

Динамический ППФ может выражать прерванную начинательность и предначинательность ситуации, когда она: а) начата, но из ряда причин не осуществлена; б) запрограммирована, но не начата, ср.: (5) (укр.) Чапчик *уже* **почав був** обурюватись на літунів, *але* тут його *перебив* Супрун (М. Хвильовий); (6) (укр.) Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і **хотів був** *казати* своє ім'я, *та голосу не стало* (О. Довженко). Конструкции последнего типа чаще встречаются в восточнославянских языках, к ним можно отнести и русские конструкции с частицей *было* (Barentsen 1986; Храковский 2015).

Динамический ППФ выполняет прежде всего функцию актуализатора другой информации, поданной на его фоне. В частности, такая функция типична для сербских форм ППФ несовершенного вида (НСВ). В ориентации сербского имперфективного ППФ на передачу фоновой информации, можно усмотреть причину его вытеснения перфектом. Маркированность временной формы в смысле ее использования для передачи фоновой информации является закономерной фазой в преобразовании ее статуса – вытеснения или перехода в ирреалис (Сичинава 2004). В современном сербском языке ППФ НСВ встречается чаще всего в неассертивных придаточных относительных и их парцеллятах, которые, как правило, не используются для ввода новых сообщений и сохраняют «консервативные» грамматические формы (Bybee et al. 1994: 230–231), ср.: (7) То су у стварном смислу биле „златне године" лингвистичке науке … и године лингвистичких ратова што су се понајвише управо и **били водили** око статуса семантике у лингвистичкој науци (М. Радовановић 2009: 70); (8) Позвао сам Оскара. Управо **је био завршавао** кајгану са шунком (М. Бобић-Мојсиловић 2011: 101). Частотность употребления ППФ НСВ в современном сербском языке настолько низкая, что некоторые исследователи говорят об образовании форм ППФ в сербском языке только от глаголов СВ (Танасић 2009: 66).

У сербского ППФ СВ отмечен ряд стилистических и дискурсивных функций, что сказывается на особо частом использовании данной формы для ввода дигрессий и маркирования начала нового топика (см. подробнее в: Поповић 2012).

В СПП с придаточным времени формы сербского ППФ по-прежнему выступают в качестве грамматического показателя таксиса предшествования либо следования, в зависимости от того, какая ситуация обозначена этой временнной формой – зависимая или главная. В большинстве случаев ППФ в данной функции можно заменить перфектом в сочетании с темпоральным маркером *већ* (уже) (см. Поповић 2012)

В болгарском языке ППФ выполняет, кроме таксисных, антирезультативных и дискурсивных функций, присущих сербскому ППФ, и ряд модальных и эвиденциальных функций (см. Мовчан 2015; Куцаров 2007: 302, 313; Поповић 2018 в печати). Расширение семантической зоны ППФ в направлении модальности и эвиденциальности способствует активному употреблению данной формы во всех регистрах болгарского языка и подтверждает вывод о развитии семантики сверхпрошлого времени в сторону ирреализа как закономерного во многих языках мира (Dahl 1985: 145–146).

В упомянутом исследовании по ППФ в славянских языках (Барентсен 2015) находим интересное замечание о том, что по количеству форм ППФ в переводах художественных произведений с английского на современные славянские языки (данные основаны на поиске в корпусе *Amsterdam Slavic Parallel Aligned Corpus*) на втором месте после болгарского находится верхнелужицкий язык[2] (ibid.: 156).

Исследование показывает, что ППФ действительного залога используется в верхнелужицком в придаточных относительных, а также для обозначения отхода от главной линии повествования[3]: (9) W Egyptowskej so bórze na to tř̌o zarjadnicy zběhnychu hromadźe z Taharku, kotrehož **bě** do Nubiskeje **wutłóćił** (Klíma 1988: 69);

Если рассматривать распределение форм и функций ППФ в славянском континууме, можно заметить следующую закономерность. В зоне наибольшей распространенности ППФ (условимся называть ее южнославянская зона ППФ, в которую входят болгарский, македонский, сербский и хорватский) данная временная форма сохраняет таксисную функцию сходно частотности ее употребления. Болгарские лингвисты настаивают именно на таксисной функции болгарского ППФ, а также на функции обозначения результативности в прошедшем (см. Куцаров 2007: 260; Ницолова 2008: 301–304). В сербском языке на первое место, вместе с таксисной, выдвигаются функции аннулирования результата ситуации и создания ситуационного фона (Ивић 1980; Танасић 2005; Поповић 2012). В западной части славянского континуума (польском, чешском, словацком и словенском) ППФ утрачивает свою результативно-темпоральную специфику и вытесняется другими формами, однако

[2] Русские варианты текстов, в которых совершен поиск, имеют объем 297.000 словоупотреблений (примерно 1000 печатных страниц). А. Барентсен указывает, что в таком объеме корпуса найдено 1826 форм ППФ в болгарском языке, 1127 употреблений в верхнелужицком, 309 в хорватском, 273 в македонском, 169 в сербском, 89 в словенском, 24 в украинском и 6 в белорусском. При этом, автор отмечает, что «примеры в данных украинских и белорусских переводах чаще всего относятся к типу, соответствующему русской конструкции с частицей *было* («прерванность ситуации»)» (Барентсен 2015: 156).

[3] На 100 стр. анализируемого перевода было найдено 7 форм ППФ действительного залога: 3 – в относительных придаточных, 2 – в дигрессивных отступлениях, 1 – для обозначения нового топика, в начале абзаца, и 1 – в таксисной конструкции.

используется в качестве экспрессивно-стилистического средства. ППФ в лужицко-сербском, несмотря на данные о его повышенной частотности (Барентсен 2015), преимущественно используется с целью отклонения от линии повествования, а также обозначения «сдвинутой в прошедшее» результативности. ППФ в восточнославянских языках имеет яркую антирезультативную окраску, указывая на ситуацию запрограммированную, но из ряда причин не осуществленную, и служит для создания ситуационного фона, изредка выполняя в украинском языке таксисную функцию, преимущественно, в придаточном относительном (см. Попович 2012), а в белорусском выражает прош. результативность[4]. У русской реликтовой формы с частицей *было* спектр разнообразных функций ППФ сведен на выражение прерванной начинательности и предначинательности[5].

2.0 Омонимия граммем страдательного залога

Временные формы глагола, как известно, могут выступать в конструкциях с действительным и страдательным залогом. В некоторых славянских языках, например в сербском или болгарском, для каждой временной формы грамматики выделяют две залоговые формы – актива и пассива (Пипер, Клајн 2013: 400–401; Куцаров 2007: 350; Ницолова 2008: 238).

В восточнославянских языках залог влияет на категорию времени (Храковский 2015а), так как в страдательном залоге существует форма настоящего времени у глаголов как несовершенного, так и совершенного вида, а в действительном – только несовершенного вида. С другой стороны, форма ППФ, которая в действительном залоге выделяется в грамматиках украинского языка (см., напр., Русановский и др. 1986, Вихованець, Городенська 2004: 253), а в некоторой степени и белорусского, при описании форм страдательного залога в данных языках не упоминается. Подобным способом обстоит дело и в верхнелужицком, словенском и словацком языках, грамматики которых упоминают только активный залог ППФ (Šewc 1968: 200–201; Toporišić 1976: 335–336; Dvonč et al. 1966: 477[6]). Как уже было указано,

[4] Например, в грамматике белорусского языка Бранислава Тарашкевича (1929 г). форма ППФ подана как *запрошлы час*, напоминающий по форме севернорусский результатив или перфект (Трубинский 1983; Соболев 1988) с глаголом-связкой в форме прошедшего времени, что, собственно, и соответствует плюсквамперфектной семантике: «Часамі здараецца час запрошлы: *я быў зрабіўшы*, *прынёсшы*, *пайшоўшы* і т. д. (перш, чымся што другое здарылася)» (Тарашкевіч 1929: 76). При этом автор грамматики подчеркивает именно таксисную функцию ППФ, а не указание на прерванное действие, типичное, по мнению исследователей, для ППФ в современном белорусском языке (см. Барентсен 2015: 156). Примеры употребления таких страдательно-причастных форм можно услышать в разговорном белорусском языке и сегодня, ср. «Мой тата быў пайшоўшы на вайну і быў дайшоўшы ў Германію» (10.06.2014, https://by-mova.livejournal.com).

[5] По-другому обстоит дело с ППФ в русских говорах, в которых представлены формы и значения данной граммемы, напоминающие украинские и белорусские (см. Шевелева 2007).

[6] Интересным фактом является то, что в академической грамматике словацкого языка граммемы пассива подаются для всех трех времен (настоящего, претерита и будущего), но не и для ППФ. С другой стороны, в качестве пассива претерита собственно и представлены формы пассива ППФ (*anteprétérita*)*: bol*, *-a*, *-o som volaný -á*, *-é* и т. д., хотя в примерах к разделу подается пассив претерита: *bola prenasledovaná* и пр. (Dvonč et al. 1966: 476), что свидетельствует о смысловом и формальном смешении обеих граммем пассива.

в академических грамматиках чешского и польского языков ППФ в качестве отдельной временной формы не упоминается ни в одном из залогов (Gramatyka PAN 1984; Štícha et al. 2013).

Наличие у глагола граммемы страдательного залога детерминируется лексемой глагола, точнее, ее принадлежностью к определенному акциональному классу предикатов, прежде всего к классу предикатов действия (Храковский 2015а: 3). Однако не у всех временных форм есть одинаковый набор языковых средств для выражения пассива. Иногда формы пассива отличаются своеобразной омонимией, так как у одних и тех же пассивных граммем определяется разное временное значение в зависимости от контекста. Сербские лингвисты рассматривают пассивные граммемы либо как параллельные активным граммемам формы, в которых вместо активного причастия в составе перфекта (*је назидао*) или плюсквамперфекта (*је био назидао*) употребляется страдательное – в составе перфекта (*је назидан*) и плюсквамперфекта (*је био назидан*) (см. Стевановић 1956: 212; Милошевић 1973), либо как формы, в которых временной показатель глагола-связки, как бы, смещается „на один градус" – презенсу связочного глагола в составе перфекта действительного залога в перфекте страдательного залога соответствует перфект связки: *Написала* ***сам****: COP.PRS писмо јуче − Писмо* ***је било:*** *COP.PRF написано јуче*. Последнее ведет к совпадению форм причастного пассива презенса и перфекта и, в свою очередь, перфекта и ППФ, ср.: пассив перфекта – *Они* ***су били осуђени*** *на смрт*; пассив ППФ – *Они* ***су били осуђени***, *а после рехабилитовани* (Пипер, Клајн 2015: 407). Чтобы установить различие между данными временными формами в пассиве, необходима поддержка контекста.

Если раньше связка типа *беше* показывала тенденцию к употреблению в составе результативного ППФ, а типа *је био* – в составе динамического[7], то на современном этапе такая специализация не наблюдается, так как перфект связки вытесняет форму имперфекта, которая часто приобретает стилистическую окраску (Митриновић 1995). Более того, постепенный переход сербского перфекта в неопределенное прошедшее время (см. Стојановић 2017) привел к нивелированию перфектной семантики связки, что, в свою очередь, становится причиной постепенного превращения сербского ППФ со связкой *је био* в пассив претерита, который, подобно восточнославянскому, выражает значения ППФ только с опорой на контекст.

Подобным образом обстоит дело и в болгарском языке, в котором пассивная граммема ППФ – «страдателно относително резултативно време (пасивен плусквамперфект)», по мнению исследователей, указывает на пассивное отношение субъекта к результату действия относительно точки отсчета в прошлом, без указания на одновременность либо разновременность ситуаций (Куцаров 2007: 350; Ницолова 2008: 238). Хотя связки типа *бяше* и *бе* функционируют в составе болгарского ППФ страдательного залога одновременно, нельзя не заметить закрепление за ними определенных функций. Аорист связки (типа *бе*) передает ударную информацию, а имперфект (типа *беше*) чаще употребляется для сообщения фоновой или

[7] Ср.: **Бјеху** ми **купили** ново одијело – за сахрану, али ја га обукох најзад, и онда сам брзо оздравио (С. Танасић 2005: 413/М. Лалић); А кад **су** две групе, велика везирова и мала Давилова, **биле одмакле** нешто више од пола миље једна од друге, један од везирових коњаника одвојио се, као стрела појурио и брзо стигао Давила и његову пратњу (ibid.).

ранее упомянутой информации, ср.: (10) Заглавие статьи: Кинофестивалът в Кан **бе открит** при безпрецедентни мерки за сигурност; (11) Начало статьи: В Кан започва 70-тото издание на кинофестивала. Той **беше открит** от актрисата Лили-Роуз Деп и иранският режисьор Асгар Фархади (m.btvnovinite.bg 17.05.2017).

Как указано в грамматике Хинца Шевца, у ППФ в верхнелужицком языке две залоговые формы – действительная и страдательная (Šewc 1968: 178–179, 201). В исходной диатезе ППФ формируется с помощью имперфекта связки типа *běch* и *l*-формы, а в пассивной – с помощью связки типа *bu*, произошедшей од основы аориста, и пассивного причастия. Темпоральная парадигма пассива описана таким же образом, как и в сербском языке, т.е. причастный пассив настоящего времени не выделяется, а пассивом перфекта считаются причастные формы со связкой *być* в настоящем времени: *Wobjed je zvarjeny* (Šewc 1968: 201). Форма аориста той же связки с особой основой *bu* (+ страдательное причастие) соответствующим образом может соотноситься с аористом и ППФ действительного залога: (12) Serbski dom **bu** 1956 **dotwarjeny**; (13) Pod Stalingradem **buchu** fašistiske wójska na smjerć **poražene.** (Šewc 1968: 201); (14) Wot maćerje a pod jeje stajnym wliwom **wotćahnjeny bu** z njeho nadpřerěznje zdźěłany knježićel, wo čimž jeho swójske napisy a wosebje zarjadowanje hoberskeje knihownje w Niniwje (XI. kap.) swědča (Klíma 1988: 69).

Темпоральная дифференциация данных значений, связанных с указанием на временной план прошедшего, по-видимому, целиком основана на контексте, определяющем семантику конкретной формы пассива. Корпус верхнелужицкого языка, а также опрос информаторов, показывает, что в современном верхнелужицком распространена и страдательная форма ППФ со связкой типа *běše*, ср.: (15) Hdyž smy přišli, wšitko **běše** hižo **zakónčene**; (16) To začuće **běše** hižo dołho **potłóčene**, ale so znowa pokaza z noweju mocu (Информатор); (17) W najlěpšim padźe běchu někotre hasy znutřka měšćanskich nasypow, kotrež **běchu** za swjatočne procesije **postajene**, z cyhelemi **wudlóžbjene** a z asfaltom **wulate** (Klíma 1988: 90). Такой форме, по-видимому, свойственно выражение результативного значения в прошедшем (17) либо указание на аннулированный результат (14–15).

Исследования по ППФ в современном украинском языке (Крижанівська 2001, Ярмак 2010; Попович 2012; Поповић 2012; Movchan 2014; Мовчан 2015 и др.) дополняют выводы, сделанные в работе (Барентсен 2015). Однако исследователи не обратили внимание на логичный вопрос: если существует ППФ действительного залога, что соответствует ему в страдательном? Ср.: (18) Я **була посадила** кілька кущів бузку. То вони їх викорчували, бо доріжки зробити треба. (*Газета*, 13.01.2012); (19) Мною **було посаджено** кілька кущів бузку. Как показано в примерах (18–19), с действительным залогом ППФ соотносится причастный пассив прошедшего времени. В украинском языке он часто представлен так называемым «ленивым пассивом» с прямым дополнением (Плунгян 2011: 266–270).

В русском языке такому пассиву соответствует личная страдательно-причастная форма со связкой в форме прош. времени. Как известно, А. В. Бондарко рассматривал русские аналитические причастно-страдательные формы типа *Стол накрыт* и *Письмо отослано* в качестве статального и акционального перфекта (Бондарко 1990: 43–45). В связи с этим совершенно логично, что если причастно-страдательную форму употребить со связкой в форме прош. времени, она выражает, в соот-

ветствующем контексте, типичное для ППФ значение (перфект + предшествование, результатив + антирезультативность): *Стол был накрыт*, *до того как пришли гости; Письмо было написано*, *но не отослано*. Если рассматривать такие конструкции с точки зрения плюсквамперфектной нагрузки, то она проявляет себя в таксисных конструкциях предшествования, а также при описании ситуаций, отклоняющихся от условной нормы, ср.: (20) Когда **был открыт** замаскированный вход и они увидели американца, генерал воскликнул (Д. Доценко, НКРЯ). Если в примере (20) употребить форму причастного пассива без глагола-связки, значение следования во времени ситуаций изменяется в пользу одновременности.

Пассивное причастие со связкой в форме прошедшего времени в русском языке может указывать и на аннулированный результат ситуации в прошедшем. Более того, причастие без глагола связки в таком случае употребить нельзя, в отличие от конструкций с результативным значением, в которых оба причастия взаимозаменяемы. Ср.: (21) Картина **была потеряна**, а затем ее нашли; (22) *Картина потеряна, а затем ее нашли; (23) Церковь (была) построена в 1763 году.

Подобную ситуацию наблюдаем и в других севернославянских языках. В польском языке для выражения нивелированного результата используется пассивное причастие со связкой *być* (24), тогда как прошлое результативное значение чаще выражает вспомогательный глагол *zostać* (25). Ср.: (24) Wieżowiec Grenfell Tower, *który spalił się z wtorku na środę*, **był zbudowany** w 1974 roku i znajdowało się w nim 120 mieszkań (www.tvp.info, 14.06.2017); (25) Pierwszym budynkiem nowo budowanego kompleksu jest WTC7, który **został zbudowany** w latach 2004-2006 i *stoi na miejscu swego poprzednika* (https://pl.wikipedia, 14.06.2017.).

Разнообразие форм вспомогательных глаголов в формах ППФ является отличительной чертой данной временной формы, причем как в синхроническом, так и в диахроническом аспекте.

3.0 ППФ типа „пассивное причастие + аорист вспомогательного глагола” в древнерусском языке

В содержательной работе, посвященной происхождению условного наклонения в славянских языках, Дмитрий Сичинава затрагивает вопрос о функционировании разных временных форм глаголов-связок в типологическом аспекте (Сичинава 2004). В частности, автор, ссылаясь на (Foulet 1925, Squartini 1998), пишет о ППФ с аористом вспомогательного глагола, противопоставленном ППФ с имперфектом связки по признаку результативности (первый означал чистое предшествование в прошедшем, второй – с бóльшим акцентом на результирующее состояние в прошедшем) (Сичинава 2004: 299). В той же работе, ссылаясь на (van Schooneveld 1959: 123–140; Goeringer 1995), автор пишет об аналитических формах ППФ с аористом и имперфектом в книжном древнерусском, где связка в форме типа *ходилъ бѣ* чаще всего рассматривается как форма имперфективного аориста глагола *быти*, параллельная *бы(сть)* (van Schooneveld 1951), а связка в форме типа *ходилъ бяше* – как форма имперфекта (Сичинава 2004: 299).

Совершенно логично, что аналогичные формы – с пассивным причастием и вспомогательным глаголом типа *бѣ* (именно вспомогательным глаголом, а не связкой, см. об этом подробнее в: Шевелева 2007), выражали и плюсквамперфектное значение. Возникает вопрос? Могла ли форма типа *бы(с) положен* выполнять ту же функцию? Если могла, то каково было функциональное распределение между формами пассива типа *бѣ положенъ* и *бы(с) положен*? Для того чтобы ответить на перечисленные вопросы, обратимся к тексту апракосного Добрилового Евангелия, церковнославянского памятника древнерусского извода, датируемого 1169 годом[8].

В основательных грамматических комментариях к факсимильному изданию этой рукописи (Добрилове 2012), составители указывают, что форма вспомогательного глагола *бѣ* встречается в тексте 239 раз, в том числе в составе ППФ 8 раз: нѣ бѣ пришєлъ (И VI:17, 13; И XI:30; 195 об.)[9], бѣ пришла (И VII:30, 20; И VIII:20, 20 об.), събьралъ сѧ бѣ (М I:33, 85), изгыблъ бѣ (Л XV:24, 172 об; Л XV:32, 173), бѣ присталъ (Л XXIII:51, 186 об.). В результате сплошной выборки нами зафиксирован еще один пример: бѣ далъ (Л XXIII:47, 183). Во всех случаях, кроме одного, приведенные примеры ППФ употребляются в своего рода отступлениях от повествовательного тока, объясняющих событие основной тематической линии. Два раза ППФ указывает на отсутствующий в момент описываемого события результат, но ожидаемый и достигнутый позже, что подчеркивается с помощью темпорального маркера оу(жє) (еще): нѣ оу бѣ пришєлъ. Значение аннулированного результата зафиксировано всего один раз: изгыблъ бѣ и обрѣте сѧ (Л XV:32; 173).

Плюсквамперфетные формы пассива в комментариях не оговариваются. Однако глагол-связка *бѣ* сочетается и со страдательными причастиями. В частности, в результате сплошной выборки в тексте Добрилового Евангелия было обнаружено следующие формы: бѣ исѣчєнъ (М XV:46, 13 об., 236; Л XXIII:53, 187; Мт XXVII:60, 240), отвалєнъ бѣ (М XVI:4, 14, 241 об.), бѣ положєнъ, (М XVI:5, 14, 241 об.; XXIII:53, 187), бѣ данъ (И VII:39, 39 об.), нє бѣ прославлєнъ (И VII39, 39 об.), бѣ въспитанъ (Л IV: 16, 108) , бѣ написано (Л IV:17, 108; М XV:26, 233; Л XXIII:38, 234 об.; И XIX:19–20, 247 об., 248), бѣ въвержєнъ (Л XXIII:19, 185 об.), а также близкие им формы со связкой бє: званъ бє (И II:2, 9.об.), бє положєнъ (И XIX:41, 236 об.). Примечательно, что ни один из выделенных примеров не соотносится с пассивом ППФ в греческом тексте[10], однако всем примерам пассива ППФ с формой *бѣ* из Добрилого Евангелия соответствует ППФ с вспомогательным глаголом *беше* в сербском переводе[11]. Данные формы встречаются в таксисной функции (званъ бѣ), а также в сверхпрошлом значении (Плунгян 2011: 358), то есть для выражения результата, который был актуален в прошлом (бѣ въвержєнъ, бѣ написано), либо результата, который не был достигнут в момент описываемого события, но ожидаем и достигнут позже (последнее подчер-

[8] Вопрос о конкуренции вспомогательных глаголов в причастном пассиве древнерусского языка, а также восточнославянских языков 16-18 веков, составляет тему отдельного исследования и в настоящей статье затрагиваться не будет, см. (Шевелева 2007).

[9] В скобках подается фолиация. Обозначение *об.* значит: на обратной стороне листа. Фолиация подается согласно факсимильному изданию (Добрилове 2012).

[10] В цитируемой работе указано, что из 66 примеров ППФ во всех текстах Евангелий на греческом языке обнаружено всего 5 пассивных образований (Барентсен 2015: 137).

[11] Текст сербского перевода, а также параллельные стихи греческого и русского переводов взяты с портала *Свето писмо online* <https://pouke.org/svetopismo/> 25.03.2017.

кивается с помощью того же маркера оу(же)): нѣ оу бѣ данъ; нѣ оу бѣ прославленъ). Как видим, набор значений у форм типа бѣ данъ тот же, как и у ППФ действительного залога типа бѣ далъ (см. выше).

В последующих переводах на славянские языки перечисленные страдательно-причастные формы представлены по-разному. Например, в двух переводах на современный украинский язык находим как ППФ действительного залога, так и страдательно-причастный пассив со вспомогательным глаголом *був*: (26) Він воскрес – нема Його тут! Ось місце, де Його **поховали були** (M XVI: 6; Огієнко 1955: 69[12]); (27) Він воскрес; нема Його тут. Ось місце, де Він **був положений** (M XVI: 6; www.sophiachurch.com). Страдательная форма в приведенном примере (26) соотносится с соответствующей церковнославянской формой со вспомогательным глаголом *бѣ*: (28) въста нѣсть сде се мѣсто иде же бѣ положенъ (M XVI: 6; Добрилове 2012: 14).

У формы бѣ положенъ в примере (28) антирезультативное значение. Ангел говорит женщинам, что Христос воскрес, указывая на пустое место, где раньше находилось его тело. Страдательная форма обозначает ситуацию, чей результат аннулирован другой ситуацией, т.е. выполнят типичную для ППФ функцию. Если сравнить данный перевод Евангелия с его аналогами на древнем чешском языке, то в соответствующем месте, как и в переводе на украинский язык (см. 26), также употреблен ППФ исходной диатезы: (29) Kterýžto řekl jim: Nebojte se. Ježíše hledáte Nazaretského ukřižovaného. Vstalť jest, neníť ho tuto; aj, místo, kdež jej **byli položili** (M XVI: 6; Bible kralická 1579–1593, 1616[13]). В переводах на польский и украинский языки того же периода (XVI век) употреблена безличная конструкция с причастием на *-но* и *л*-причастием глагола *быть* (упомянутый „ленивый пассив"): (30) A on mówi im: Nie zdumiewajcie się; Jezusa szukacie Nadzarethskiego, onego ukrzyżowanego; wzbudzon jest, nie masz go tu; oto miejsce, gdzie go **było położono** (M XVI: 6; Rakow.1577[14]); (31) а ωнь рекль имь. не боитє(с). їс҃а ищєтє нзарѧнина пропѧтого. в҃сталь єсть. и нє єсть єго тоу(т). алє тото є(ст) мѣсцє гдє єго **было положєно** (M XVI: 6; Пересопницьке Євангеліє 1556-1661/2011: 196).[15] В словацком переводе XX века, как и в украинском, также находим ППФ действительного залога: (32) Ale on im povedal: Neľakajte sa! Hľadáte Ježiša Nazarénskeho, toho ukrižovaného. Vstal, niet ho tu. Hľa, miesto, kde ho **boli položili** (M XVI: 6; Roháček, 1936[16]).

В русском и польском переводах XX века употреблена пассивная конструкция со вспомогательным глаголом *быть* в прошедшем времени, которая функционально соотносится с ППФ: (33) Он воскрес, Его нет здесь. Вот место, где Он **был положен** (M XVI: 6); (34) Lecz on rzekł do nich: Nie bójcie się! Szukacie Jezusa z Nazaretu, ukrzyżowanego? Wstał, nie ma Go już tu. Oto miejsce, gdzie **był złożony** (M XVI: 6; Warsz.Praska 1974).

В сербском переводе в данном случае употреблен аорист, соответствующий такой же форме в тексте Евангелия на греческом: (35) није овдје, ево мјесто гдје га

[12] <https://books.google>1.11.2017.
[13] <www.etf.cuni.cz/~rovnanim/bible/>1.11.2017.
[14] Все приведенные цитаты из разных переводов Евангелия на польский язык взяты из: <http://bibliepolskie.pl/zzteksty_wer.php?book=41&chapter=16&verse=6&tlid=8>1.11.2017.
[15] Фолиация подана согласно факсимильному изданию (*Пересопницьке Євангеліє* 2012).
[16] *Biblia*, preklad Jozefa Rogáčka, 1936
<http://www.obohu.cz/rohacek/rohacek.php?kap=16&k=Mk>1.11.2017.

метнуше (аорист, 3 л. мн. ч.) (М XVI: 6; Караџић); (36) ηγερθη ουκ εστιν ωδε ιδε ο τοπος οπου **εθηκαν** (аорист, 3. л. мн. ч.) αυτον (М XVI: 6[17]).

Очевидно, церковнославянская форма *бѣ положенъ* могла соотноситься и с пассивом аориста, однако ее интерпретация в качестве ППФ исходной диатезы в переводах на украинский, чешский и словацкий указывает, что значение аннулированного результата предшествующего действия, выражается в этих славянских языках именно с помощью ППФ. Поэтому пассивную форму претерита *был положен* в таком контексте логично рассматривать в качестве ППФ.

Для указания на временной план прошлого в конструкции пассивной диатезы также использовалось страдательное причастие и вспомогательный глагол в аористе. Такая форма передавала прежде всего аористическое значение, часто указывала на быструю смену ситуаций, см. (37), но и на ситуацию непосредственно повлиявшую на последующую, находящуюся в фокусе высказывания, т.е. имела перфектное значение в прошедшем, см. (39). В тексте Добрилового Евангелия данную функцию выполняет конструкция с вспомогательным глаголом бы҃. В частности, в результате сплошной выборки зафиксированы следующие примеры причастного пассива: бы҃ посланъ (И I:6, 2), съѕьдана бы҃ (И II:20, 7 об.), изгнанъ бы҃ (Мт IX:25, 62 об.), посланъ бы҃ (Л IV:26, 109), попрано бы҃ (Л VIII:5, 120 об.), погребенъ бы҃ (Л XVI:22, 125), оклевєтань бы҃ (Л XI:1, 139 об.), въпрошєн бы҃ (Л XVII:20, 141 об.), положено бы҃ (XXIII:55, 187), нє продана бы҃ (И XII:5, 197 об.), порогганъ бы҃ (Мт II:16, 254 об.), прѣданъ бы҃ (Мт IV:12, 259 об.), прічьтєнъ бысть (232 об.). Соответствующим образом, в сербском переводе им соответствует не плюсквамперфект, а аорист (38) или перфект (40), преимущественно действительного залога: (37) ѥгда же изгнанъ бы҃ народъ и вълѣзъ ѩтъ ю за рогкоу и въста дв҃ца (Мт IX:25; Добрилове 1164: 62 об.); (38) А кад **истјера** народ, уђе и ухвати је за руку, и устаде дјевојка (Мт IX:25; Караџић); (39) тогда ирод видѣвъ ѩко порогганъ бы҃ ѿ волъхвъ разъгнѣвавъсѧ зѣло (Мт II: 16; Добрилове 1164: 254 об.); (40) Тада Ирод кад видје да **су** га мудраци **преварили**, разгњеви се врло (Мт II: 16; Караџић).

Пассиву с *бѣ* в церковнославянском языке конкурирует причастная форма со вспомогательным глаголом бѣаше/бѣѩше. В тексте Добрилового Евангелия она встречается в составе страдательно-причастной конструкции только в одном примере съѕьданъ бѧше (Л IV:29, 109). Форма употреблена для обозначения неактуального результата в придаточном относительном, то есть по значению может рассматриваться в качестве пассива ППФ.

Причастие типа *былъ* в Добриловом Евангелии встречается только в функции связки в именном сказуемом. ППФ с данным причастием, так называемый новый ППФ, фиксируется в древнерусском языке уже с начала 12 века и рассматривается исследователями как форма из двух самостоятельных претеритов (Шевелева 2007: 218). Подытоживая вышесказанное, приходим к выводу, что страдательно-причастные формы в церковнославянском языке выражали разные значения – в зависимости от вспомогательного глагола *бѣ* или *бы(сть)*. Ни одна из этих форм не соответствовала ППФ в греческом языке и не являлась специализированной таксисной, хотя обе могли указывать на предшествование. Формы со вспомогательным глаголом *бѣ* передавали значение результативности в прошедшем, в том числе значение от-

[17] <https://pouke.org/svetopismo/> 25.03.2017.

сутствующего, но ожидаемого (при отрицании), либо аннулированного результата. Форма с *бы(с)* выражала аористическое значение, но могла передавать и перфектное значение, указывая на актуальность события для ситуации в прошедшем, поэтому в определенных контекстах может приравниваться к акциональному ППФ.

Заключение

В результате анализа ППФ действительного залога в современных славянских языках и соотносимых с ними форм страдательного залога, а также ретроспективы соответствующих форм в церковнославянском языке древнерусского извода, можем прийти к следующим выводам:

1. Распространение ППФ в славянских языках связано с его функциональным статусом. Чем распространеннее ППФ, тем шире представлены все его функции.
2. Антирезультативные значения могут быть нескольких типов. Для южнославянских языков типично выражение результата, аннулированного другой ситуацией в прошедшем, а для восточнославянских – отклонение от запрограммированного развития ситуации, ведущее к отсутствию результата.
3. Употребление ППФ в неассертивных контекстах обуславливает его использование для создания ситуационного фона и служит индикатором его постепенного вытеснения другими претеритальными формами.
4. Отличием ППФ является возможность его формирования с помощью разных вспомогательных глаголов. Разнообразие вспомогательных глаголов присуще и соотносимым с ППФ страдательно-причастным формам: *беше/ био је* – в сербском языке; *бяше/бе* – в болгарском; *bu/běše* в верхнелужицком; *бѣ/ бе*, *бѧше/ бы(с)*, *бы(сть)* в церковнославянском (а также их аналоги во мн. числе).

5. Диахронический анализ показывает, что вспомогательные глаголы различного происхождения функционировали в составе страдательно-причастных форм одновременно, но за ними исходно были закреплены разные значения. Вспомогательные глаголы, восходящие к имперфекту, выражали результативное состояние (статальный ППФ), тогда как связки аористического происхождения употреблялись для выражения смены ситуаций и передачи информации, соотносимой с динамическим аспектом ППФ. Отголоски функциональной специализации ППФ с разными типами связок находим в современном болгарском (в большей степени) и сербском языке. Связки имперфективного происхождения, в конкуренции с аористическими, могут также указывать на коммуникативное дефокусирование, т.е. использовтся для оформления ситуативного фона.

6. *Л*-форма вспомогательного глагола, в силу своей аспектуально-темпоральной неотмеченности, может передавать значения ППФ с опорой на контекст. Наблюдается своеобразная деграмматикализация ППФ действительного залога с *л*-формой вспомогательного глагола, которая становится факультативной, заменимой

другими темпоральными формами. В страдательном залоге данная связка вытесняет другие, в результате чего исчезает темпоральная специализация формы.

7. Пассив ППФ в славянских языках выражает значения предшествования ситуации в прошлом, результата в прошлом, аннулированного результата, но не прерванной начинательности и предначинательности, так как последние выражаются непереходными глаголами модальной и начинательной семантики.

Литература

Барентсен А. „Наблюдение о встречаемости плюсквамперфекта в славянских языках.” Поповић Љ., Војводић Д., Номаћи М. (ур.). *У простору лингвистичке славистике. Зборник научних радова. Поводом 65 година живота академика Предрага Пипера.* Београд, 2015: стр. 135–160.

Бондарко А. В. *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*. Ленинград: Наука, 1990.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г. *Теоретична морфологія української мови.* Київ: Пульсари, 2004.

Загнітко А. П. „Знову давноминулий?” *Лінгвістичні студії*, вип. 2 (1996): 40–45.

Ивић М. „О значењу српскохрватског плусквамперфекта.” *Зборник за филологију и лингвистику*, књ. 18, св.1 (1980): стр. 93–100.

Крижанівська О. „Спостереження за вживанням форм давноминулого часу в розмовно-побутовому мовленні.” *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун–ту ім. М. Коцюбинського. Філологія.* Вінниця: Видавничий відділ ВДПУ, вип. 3 (2001): стр. 98–101.

Козинцева Н. А. „Плюсквамперфект в армянском языке.” М. Ю. Черткова (ред.). *Типология вида*: *проблемы*, *поиски*, *решения*. Москва: Языки русской культуры, 1998: стр. 207–218.

Куцаров Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, 2007.

Маслов Ю. С. *Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание*. Москва: Языки славянской культуры, 2004.

Милошевић К. „Темпорално значење и синтаксичка вриједност конструкција *Сор (praes.perf.) + part.pass.* у српскохрватском језику.” *Јужнословенски филолог*, књ. XXX, св. 1–2 (1973): стр. 423–437.

Митриновић В. „Неколико запажања о плусквамперфекту као средству стилизације текста у „Сеобама” Милоша Црњанског (у оригиналу и пољском преводу дела).” *Научни скуп слависта у Вукове дане*, књ. 23, св. 2 (1995): стр. 245–254.

Мовчан Я. „Плюсквамперфект в современных славянских языках: на примере болгарского и украинского языков.” *Trends in Slavic Studies*, Москва, 2005: стр. 813–827.

Молошная Т. Н. „Плюсквамперфект в системе грамматических форм глагола в современных славянских языках.” Николаева Т. М. (ред.). *Русистика*. *Славистика*. *Индоевропеистика*: *Сб. к 60–летию А. А. Зализняка*. Москва: Индрик, 1996: стр. 564–573.

Недялков В. П. (ред.). *Типология результативных конструкций (результатив*, *пассив*, *статив*, *перфект)*. Ленинград: Наука, 1983.

Ницолова Р. *Българска граматика. Морфология.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 2008.

Петрухин П. В., Сичинава Д. В. „«Русский плюсквамперфект» в типологической перспективе." *Вереница литер. К 60–летию В. М. Живова*. Москва: Языки славянской культуры, 2006: стр. 193–214.

Плунгян В. А. „Плюсквамперфект и показатели «ретроспективного сдвига»" В. Ф. Выдрин, А. А. Кибрик (ред.). *Язык. Африка. Фульбе: Сборник статей в честь А. И. Коваль*. СПб.: Европейский дом, 1998: стр. 106–115.

Плунгян В. А. „Антирезультатив: до и после результата." Плунгян В. А. (ред.). *Исследования по теории грамматики*, вып. 1: *Глагольные категории*. Москва: Русские словари, 2001: стр. 50–88.

Плунгян В. А. „О контрафактических значениях плюсквамперфекта." Lander Y. A., Plungian V. A., Urmanchieva A. Y. (eds.). *Irrealis and Irreality*. Moscow: Gnosis, 2004: pp. 273–291.

Плунгян В. А. *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*. Москва: РГГУ, 2011.

Попович Л. „Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові." *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка*. Київ, 2012: стр. 653–673.

Поповић Љ. „Функције плусквамперфекта у савременом српском и украјинском језику." *Јужнословенски филолог*, LXVIII (2012): стр. 113–145.

Попович Л. „О страдательном залоге плюсквамперфекта в сербском и болгарском языках." *XIII Международни славистични четения: Юбилейна научна сесия в чест на проф. д.ф.н. Руселина Ницолова*. София, 21−23. априла 2016. 2018 (в печати).

Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская Е. Г., Грищенко А. А. Украинская грамматика. Киев: Наукова думка, 1986.

Сичинава Д. В. „К типологии глагольных систем с несколькими формами плюсквамперфекта: *casus latinus*." *Вопросы языкознания*, 5 (2003): стр. 40–52.

Сичинава Д. В. „К проблеме происхождения славянского условного наклонения." Ландер Ю. А., Плунгян В. А., Урманчиева А. Ю. (ред.). *Исследования по теории грамматики. Вып. 3. Ирреалис и ирреальность*. Москва: Гнозис, 2004: 292–313.

Сичинава Д. В. *Типология плюсквамперфекта. Славянский плюсквамперфект.* Москва: Институт русского языка им. В.В.Виноградова РАН, АСТ-ПРЕСС, 2013.

Сладојевић П. *О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*. Београд: Научна књига, 1966.

Соболев А.Н. „О предикативном употреблении причастий в русских диалектах." *Вопросы языкознания*, 5 (1998): стр. 74–89.

Стевановић М. *Функције и значења глаголских времена*. Београд: САНУ, 1968.

Стевановић М. Савремени српскохрватски језик. (Граматички ситеми и књижевнојезичка норма). II Синтакса, Београд: Народна књига, 1974.

Стојановић С. Функционално-семантичко поље перфектности у руском и српском језику. Докторска дисертација, одбрањена 30.09.2017. на Филолошком факултету у Београду.

Танасић С. „О перфекту и плусквамперфекту имперфективних глагола." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. 39, св. 1 (1996): стр. 91–97.

Танасић С. „Синтакса глагола." Пипер П., Антонић И., Ружић В., Танасић С., Поповић Љ., Тошовић Б. *Синтакса савременога српског језика*, *Проста реченица*. Ивић М. (ред.). Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005: стр. 345–469.

Танасић С. „Статус плусквамперфекта у савременом српском језику." *Шести лингвистички скуп Бошковићеви дани.* Подгорица: ЦАНУ, 2005а: стр. 231–239.

Танасић С. *Синтаксичке теме.* 2. издање. Београд: Београдска књига, 2009.

Тарашкевіч Ў. *Беларуская граматыка для школ*. Вільня, 1929.

Трубинский В. И. „Результатив, пассив и перфект в некоторых русских говорах." Недялков В. П. (ред). *Типология результативных конструкций (результатив*, *статив*, *пассив*, *перфект)*. Ленинград: Наука, 1983: стр. 216–226.

Храковский В. С. „Плюсквамперфект и конструкция с частицей *было* в восточнославянских языках." *Ватрослав Ягич і проблеми слов'янознавства.* Київ, 2015: стр: 287–298.

Храковский В. С. „Русский глагол: иерархия грамматических категорий и их взаимодействие в пассивных конструкциях." Поповић Љ., Војводић Д., Номаћи М. (ур.). *У простору лингвистичке славистике. Зборник научних радова. Поводом 65 година живота академика Предрага Пипера.* Београд, 2015а: стр. 777–798.

Шевелева М. С. „Русский плюсквамперфект» в древнерусских памятниках и современных говорах." *Русский язык в научном освещении*, 2,14 (2007): 214–252.

Ярмак В. *Семантичний діапазон плюсквамперфекта в романі Драгослава Михаїловича "Коли цвіли гарбузи" та в його перекладі українською мовою*. <www.rastko.org> 15.09.2017.

*

Barentsen A. „The use of the particle БЫЛО, in modern Russian." *Dutch Studies in Russian Linguistics*, vol. 8 (1986): pp. 1–68.

Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. *The Evolution of Grammar: tense*, *aspect and modality in the languages of the world.* Chicago, London: University of Chicago Press, 1994.

Brabec I., Hraste M., Živković S. *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1952.

Chinkarouk O. „Le Plus-que-parfait dans la phrase complexe (coordination et juxtaposition) en ukrainien moderne." *Le Langage et l'Homme*, XXXIII, 1 (1998): 39–53.

Dahl Ö. *Tense and Aspect Systems.* Oxford: Blackwell, 1985.

Dahl Ö. „The relation between past time reference and counterfactuality: a new look." Athanasiadou A., Dirven R. (eds.). *On Conditionals Again*. Amsterdam: Benjamins, 1997: 97–114.

Dvonč L., Horák Г., Miko Ф., Mistrík J., Oravec J., Ružička J., Urbančok M.. *Morfológia slovenského jazyka.* Ružička J. (red.). Bratislava: Vydateľstvo Slovenskej akadémie vjed, 1966.

Horák E. „Predmiuly čas v slovenčyne." *Slovenská reč*, roč. 29 (1964): 286–298.

Goeringer K. „The Motivation of Pluperfect Auxiliary Tense in the Primary Chronicle." *Russian Linguistics*, 19, 3 (1995): pp: 319–332.

Fleischman S. „Temporal distance: a basic linguistic metaphor." *Studies in language*, 13, 1 (1989): pp: 1–50.

Foulet L. „Le développement des formes surcomposées." *Romania*, 51 (1925): 203–252.

Gramatyka współczesnego języka polskiego IJP PAN t.II: Morfologia. R. Grzegorcyzkowa, R. Laskowski, H. Wróbel. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1984.

Movchan Y. „Das Plusquamperfekt im Ukrainischen im Vergleich zum Bulgarischen." *Anzeiger für Slavische Philologie*, XLI (2014): 95−117.

Squartini M. *Verbal Periphrases in Romance: Aspect*, *Actionality and Grammaticalization.* Berlin: Mouton de Gruyter, 1998.

Šewc H. *Gramatika hornjoserbskeje rěče*. *1. zwjazk fonematika a morfologija.* Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina, 1968.

Štícha F., Vondráček M., Kolářová I., Hoffmannová J., Bílková J., Svobodová I. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

Thomas P. L. „Le plus-que-parfait en serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe) dans une approche contrastive avec le français." *Passé et parfait*, 6 (2000): 117–131.

Thomas, P. L. „Плусквамперфекат – жива граматичка категорија савременог српског језика?" *Научни скуп слависта у Вукове дане*, књ. 33, св. 1 (2004): стр. 111–122.

Toporišić J., *Slovenska slovnica*. Ljubljana; Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1976.

Van Schooneveld C. H. *A Semantic Analysis of the Old Russian Finite Preterite System*. S. Gravenhage: Mouton, 1959.

Источники

Бобић-Мојсиловић М. *Оно све што знаш о мени*. Београд: Ганеша клуб, 2011.

Добрилове Євангеліє 1167 року. Львів: Інститут української мови; Інститут українознавства НАНУ, 2012.

Довженко О. *Зачарована Десна*. <http://www.ukrlib.com.ua> 16.08.2017

Јаковљевић М. (Мир-Јам) *Самац у браку.* https://books.google.rs/12.12.2017.

Политика. <http://www.politika.rs> 29.01.2018

Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. Вид. ІІ, доп. Київ: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Інститут української мови НАНУ; Український мовно–інформаційний фонд, 2011.

Радовановић М. *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Свето писмо online <https://pouke.org/svetopismo/>10.11.2017.

Хвильовий М. *Майбутні шахтарі*. <http://ukrlit.org/> 10.11.2017.

Klíma J. *Ludzó mezopotamiskeje. Po puću starodawneje ciwilizacije a kultury při Eufraće a Tigrisu*. Ze słowakšćiny do hornjoserbšćiny: M. Wolf. Bratislava: Nakładnistwo Obzor, 1988

Људмила В. Поповић

О ПАСИВУ ПЛУСКВАМПЕРФЕКТА У СРПСКОМ И ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Р е з и м е

На грађи словенских језика у раду се разматра семантика плусквамперфекта (ППФ), његова заступљеност у савременим словенским језицима, анализирају се темпоралне и друге функције тог облика. Посебна пажња је скренута на облике пасивне дијатезе који су описани као ППФ у граматикама појединих словенских језика или се функционално изједначују са ППФ. Полазећи од корпуса савремених словенских језика, као и превода Јеванђеља на црквенословенски језик староруске редакције, размотрени су облици пасивних грамема који се корелишу са ППФ активне дијатезе. Примећена је појава конкурентних помоћних глагола у саставу ППФ пасивне дијатезе и формулисана је хипотеза о првобитној њиховој специјализацији, која је подразумевала коришћење имперфекта копуле уз резултативни ППФ, а аориста уз акционални. Запажа се одјек такве специјализације у савременом бугарском језику, а донекле, и у српском. Објашњава се потискивање имперфекта помоћног глагола обликом перфекта, који због губитка перфектне семантике прелази у прошло време и узрокује темпоралну неспецификованост претериталних пасивних облика.

Кључне речи: словенски језици, плусквамперфекат, пасив.

811.163.41’373.231
811.163.41’366.52
811.163.41:305-055.2
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch20

Јованка Ј. РАДИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

СРПСКА ЛИЧНА ИМЕНА И ФЕМИНИСТИЧКИ ПОГЛЕДИ НА ЈЕЗИК**

У раду се испитује принцип поларизације и начин организација личних имена (ЛИ) у српском језику, првенствено однос између пола, као условно казано семантичке разлике ’женско’ – ’мушко’, и рода као формалнограматичке карактеристике српских ЛИ – све с циљем да се испита ваљаност феминистичких погледа на језик. Три су основна налаза: (а) подела ЛИ на мушка и женска не почива на формалним карактеристикама (роду) ЛИ као речи, већ на полу као унапред датој разлици која је учитана (/ учитава се) у ЛИ; (б) исти вредносни ранг опозита ’женско’ – ’мушко’ у ЛИ онемогућава системску организацију и условљава издвојеност ЛИ из језика као система (/ замењивост комплетних именослова без последица по језик); (3) опозитни односи тога типа нису спојиви с организационим начелима језика као система. С тих се полазишта оцењује вештачки модел „родно диференцирног језика”, кога тоталитарним методама у многим језицима инсталирају идеолози или следбеници „родног феминизма”.

Кључне речи: ономастика, антропонимија, лична имена, разлика ’мушко’ – ’женско’, граматички род, моција рода, феминизам.

1. Кад се приступа личним именима (ЛИ), потребно је имати у виду да је све што стоји у вези с њима унапред категорисано и одређено: унапред (аутоматски) се зна да је субјекат ЛИ људско биће, а по себи се зна да су то непоновљиво особене јединке. То „знање” налаже да се у тренутку именовања субјекат ЛИ посматра као „тело и твар” (мушко или женско) која ће се развити у јединствено бивство – жену или „човека”.[1] ЛИ су стога и стварана и надевана као израз пожељних особина, обично моралних врлина и постигнућа која се „задају” субјекту именовања

* jovanka.radic@gmail.com

** Рад је резултат истраживања на пројекту бр. 178030, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Због ограничења у обиму, овде се износе основне истраживачке смернице и налази, а потпунији увиди у проблеме које је отварала ова тема изложени су у раду под насловом „Шта лична имена говоре о разлици ’мушко’ – ’женско’, роду и структурној организацији језика” (Ономатолошки прилози XXIV, у штампи).

(*Милорад*, *Миодраг*, *Милобрат*, *Миливој(е)*, *Милица*, *Војслав*, *Чедомил*), и/или као израз пожељног односа других људи и сила добра према особи која ће израсти из новорођеног детета (уп. *Братомил*, *Дедомил*, *Људмил*, *Србимил*; *Богомил*, *Богумил*, *Сретомил*, *Петромил*).[2] Дакле, улога ЛИ је да именујући класира лице као лице (’мушко’ или ’женско’ дете), а првобитно и да снагом свога значења учини да оно стаса у особу која ће сопствено ЛИ носити као стварну одредбу. Тај начин именовања подразумева утврђен чин, колективу познатог именователја, интенцију и изразито чврсту везу између речи (ЛИ) и „ствари” (субјекат ЛИ).[3] Будући да се тако не именује и не поима ништа друго у физичком и метафизичком свету, нужно је претпоставити да су сва средства од којих су грађена ЛИ, и семантичка и творбено-граматичка (уп. структуру ЛИ *Вук*, *Вука*, *Вук(о)ман*, *Вук(о)мир*, *Вукадин*, *Вукосав*, *Вукосава*, *Вукоје*, *Вукола*, *Вукица*, *Вучица* и др.), у састав тих речи улазила с нарочитим функцијама.

1.1. Да би се испитао однос између пола субјеката ЛИ и формалних карактеристика ЛИ као речи, довољно је пажљиво се загледати у тек неколике десетине српских мушких и женских ЛИ изведених од различитих придевских (/ „придевски” узетих) основа с кореном *Мил-* (← псл. **milъ*, ЭССЯ: **milъ(jь)*):

мушка ЛИ *Миo*(←**Милъ*), *Мил-е*, *Мил-о*, *Мил-ко*, *Мил-ика*, *Мил-ија* (Милија), *Мил-оје*, *Мил-оја* : женска ЛИ *Мил-а*, *Мил-ка*, *Мил-ица*, *Мил-ија* (Милија);
м. *Милан*, *Милан-ко*, *Милан-ица* : ж. *Милан-а*, *Милан-ка*;
м. *Милен*, *Милен-ко*, *Милен-ије* : ж. *Милен-а*, *Милен-ка*, *Милен-ија*;
м. *Милин*, *Милин-ко* : ж. *Милин-а*, *Милин-ка*;
м. *Милун*, *Милун-ко*, *Милун-ац* : ж. *Милун-а*, *Милун-ка*, *Милун-ија*, *Милун-ика*, *Милун-ица*;
м. *Милован*, *Милован-ко* : ж. *Милован-а*, *Милован-ка*.
м. *Милој-а*, *Милој-е*, *Милој-ин*, *Милој-ко*, *Милој-ац*, *Милој-ица* : ж. *Милој-ка*, *Милој-ла*.[4]

1.2. У обликовању наведених ЛИ, као и у обликовању свих других именица као независних („предметних”, „самоставних”) речи, учествује (1) сам род (граммеме *-ø*, *-а*, *-о* / *-е*) као основно обликовно средство, на основу кога се у српском (и не само у српском) језику све именице деле у три рода, конвенционално названа „мушки”, „женски” и „средњи” род (о томе у Радић 2010а), или (2) именички суфикси као везане творбене морфеме које носе и обележје рода. Најпре ћемо се позабавити улогом суфикса који учествују у наведеним ЛИ, а потом систематизовати обележја рода и размотрити питање уклапања поларизоване разлике ’мушко’ – ’женско’ у род као трочлану граматичку категорију. Да би се то разјаснило, било је неопходно избећи свако мешање рода именица као речи и пола лица као субјеката ЛИ, тј. занемарити све што ЛИ као речима придолази од њихових субјеката.

[2] Функцију заштите од сила зла имају тзв. профилактичка ЛИ, надевана с намером да се силе зла одбију тако што ће бити преварене или застрашене (уп. ЛИ *Вук*, *Лав*, *Јелен-ко* – сачињена од јединица које значе не-људска бића, или ЛИ *Грдан* – којим се носилац ЛИ представља као непожељно биће).

[3] Пракса надевања истих имена људима и животињама код нас је нова, а укорењена је, вероватно, у урбаним условима живота, где се кућни љубимци почињу доживљавати као „чланови породице”.

[4] Сва ЛИ навођена у овоме раду доноси *Речник имена* (Стевановић 2014), који прати регистар са преко 33000 имена сабраних из различитих писаних извора.

Именички суфикси у структури ЛИ

2. У науци се, углавном, сматра да именички суфикси у структуру ЛИ улазе у функцији „експресивне супстантивизације" (тако, нпр., у вези са псл. суф. *-ъkъ* и *-ъka* у ЛИ *Милко*, *Milek*, *Миока*, *Милка* и др.; ЭССЯ: **milъ(jь)*), односно, да поједини именички суфикси у српским ЛИ долазе у функцији моције рода (уп. Клајн 2003: 133, 82 и др.). Иако вредности суфикса у ЛИ не могу бити сасвим независне од њихових вредности у језичком систему, мора се поћи од тога да су они ту, у речима твореним ради именовања унапред категорисаних субјеката, морали бити узимани с нарочитим функцијама.

2.1. Кад је реч о именичкој моцији, могућност дејства тог механизма у ЛИ мора се одбацити из простог разлога што се моција рода јавља као пратилац кретања персоналних апелатива по логичким нивоима (в. т. 5.2), а ЛИ образују тзв. индивидуалне појмове, стабилно везане само за најнижи логички ниво. То, међутим, не значи да поједини суфиксни парови у ЛИ не одражавају деобу ЛИ на мушка и женска: у вези с приматом такве (не-моционе) функције појединих „моционих суфиса" стоји Бошковићево запажање (1936: 62) да ни језички однос типа *старица – старац* „није израз моционе употребе наставка *-ица*: *он сам* [однос] даје наставку *-ица* моционо значење".

Примера ради, у ЛИ су као пар (обичан, не моциони) засигурно улазили слабо продуктиван суфикс *-ко*, који гради мушка ЛИ (ређе и друге називе лица, а тек по изузетку и других бића мушког пола, в. Skok: *-ko*), и изразито продуктиван суфикс *-ка*, који гради женска ЛИ (уп. *Милко – Милка*, *Миленко – Миленка*, *Милинко – Милинка*, *Милунко – Милунка*, *Милојко – Милојка*, *Милованко – Милованка*). У другим предметним областима суфикс *-ка* учествује с више привидно различитих вредности и функција, укључујући и моциону (уп. *станар-ка* : станар). Свугде се, међутим, као заједника нит препознаје „јединичност" и слути могућност да је и тај суфикс сводив на функцију класера (о томе у Радић 2014), тј. назнаке да у подлози датог појма стоји предмет (/представа) из класе „јединично".[5] Могуће је да „једно" као принцип стоји у подлози свих суфикса *к*-типа, а да је њихова потоња диференцијација, потпомогнута учешћем ове или оне грамеме и њиховим међусобним разликама (**-ъkъ*, **-ъka*, **-ъko*), повезана с потоњим класирањима „јединичних" или „јединично" узетих предмета из различитих домена.[6] Судбина суфикса *-ко* у језичком систему могла је бити предорођена примарним учешћем у домену 'лице' и односом **-ъko* : **-ъka* као назнаком разлике 'мушко' – 'женско' у ЛИ: важност тог домена и тог односа могли су чинити брану да такав суфикс уђе у друге домене и односе (остао трајно везан за ЛИ и категорију „људско").

---

[5] Знак („...") користимо у функцији постављања разлике између (1) прикривених вредности, које се само подразумевају или и назначавају на не-посредан начин („биће", „једно", „људско", „мушко – женско" и др.); и (2) вредности што се уобичајено подводе под „значење" ('...'; нпр. *човек* 'људско биће'), а подразумевају посредовање и својеврсну симболизацију, тј. ментално представљање и поимање (о томе подробније у Радић 2014: 160–162).

[6] Још је у антици образлагано да „једно" може бити „једно по себи" и „једно" на неки други начин, нпр. као „самоставан" или тек засебно посматран део „квантитета" типа простор, тело, материја, род, врста или сл. (уп. *један-ка*, *трун-ка* : 'труње', *слам-ка* : 'слама', *трав-ка* : 'трава', *граш-ка* – 'грах', *алатка* : 'алат', али и *женка* **:** жена, *сељанка* : сељак, сељани, те *река*, *рука*, *мачка*, *мајка*).

2.2. На сасвим другом полу стоје именички суфикси *-ица*, *-ика* и *-ја*, којима су извдена многа женска и мушка ЛИ, уз могућност да се структурно исто име (нпр. *Добрица*, *Милија*) надева лицима мушког и женског пола.[7] Такви примери, уз паралеле типа *Милица* (ж.) : *Милојица* (м.), искључују могућност да је суфикс *-ица* у ЛИ узиман као формални маркер класе ’женско’ (уп. *старица* : старац; *краљица* : краљ, *Гојовица* : Гојко, *игуманија* : игуман, *кафеџика* : кафеџија). Искључена је, наравно, и могућност да је суфикс *-ица* у структуру ЛИ улазио у функцији класера не-јединичних (квантитативних) предмета, с вредношћу коју је у језичком систему могао развити као опозит суфиксу *-ина* (в. Радић 2015). Све то вреди, свакако, и за суфиксе *-ија* (уп. топоними *Србија*, *Шумадија*, *Борија*) и *-ика.*

Остаје могућност да је вредност суфикса *-ица*, *-ика* и *-ја* у ЛИ усмеравана на значење основинске јединице, отприлике онако како је на основинску јединицу усмерен суфикс *-ика* у твореницама (углавном фитоними) типа *љут-ика*, *чемер-ика*, *тамјан-ика*, *бун-ика*, *јад-ика*, *мљеч-ика*, *зелен-ика* и сл., где гради називе јединичних ентитета које карактерише изразит интензитет укуса, мириса, боје или др. У виду имамо могућност да је *-ица* у ЛИ подразумевало својеврсно „дуљење” значења основинске јединице (уп. хипокористике типа *душица* : душа), а *-ија*(*-иј-*, *-ој-* и сл.) својеврсно „збирање”, те је, у складу с тиме, *Милица* могло значити *’/ особа коју ће красити/ изразито велика („издужена”) милина или милост’, *Милија* *’/особа у којој ће бити/ „сабрана” милост’, *Милојица* *’/особа коју ће красити/ сабрана (*-ој-*) + „издужена”(*-ица*) милост’, док је *-ика* у *Милика* (мушко ЛИ) и *Милуника* (женско ЛИ) могло сугерисати ’милост’ као доминатно (/ „издужено”) својство субјекта ЛИ.

Ако се термин „експресивна супстантивизација” тако тумачи, као усмереност суфикса на основинску семантичку јединицу (а не на предмет именовања, с функцијом категоризације предмета као предмета, в. Радић 2014), онда би се управо таква функција могла претпоставити за већину суфикса у ЛИ. При том би, наравно, основни правац вредновања био усклађен с основном језичком вредношћу датог суфикса (нпр. *Мил-ка* је могло бити творено као *’$_{\text{жена}}$ једна (/ прва) у милости’, *Мил-ко* као *’$_{\text{„човек”}}$ један (/први) у милости’; уп. сложено *Првослав*).[8]

Род ЛИ као речи

3. Формативна обележја наведених ЛИ сведоче да су она обликована по моделу именица ж., м. и с. рода, што је својствено свим ЛИ на српском говорном простору (изворно словенским и несловенским – хришћанским или исламским).

3.1. Номиналне форме ЛИ која се надевају лицима женског пола садрже завршни вокал *а*, тј. углавном су обликоване као именице ж. р. *а*-парадигме (*жена*,

[7] Поред ЛИ која се разликују по акценту (*Мȉлија*, м. : *Мӣлија*, ж.), данас се бележе и у свему иста мушка и женска („мушко-женска”) ЛИ, што је, свакако, нова појава, настала мешањем различитих домаћих именослова (нпр. *Добрица* је код Срба у околине Фоче женско, а у околини Трстеника мушко ЛИ), или преузимањем страних ЛИ (уп. код Срба ново *Вања*, м. и ж.).

[8] Вероватно је да би овакво упоредно посматрање суфикса у ЛИ и именицама из других сфера именовања могло довести до прилично поузданих увида у примарне категоријалне вредности већине осталих словенских суфикса, именичких и придевских.

сестра, *књига* – по нашим граматикама III врста), што је истовремено и формално обележје заменице *она* и придевских речи ж. р. (*наша*, *лепа*, *добра*): *Мила*, *Милана*, *Милена*, *Милина*, *Милица*, *Милона*, *Миља*, *Миљана*, *Радмила*; *Марија*, *Марица*, *Марта*, *Марина*, *Мара*, *Анастазија*, *Ангелина*, *Ана*; *Хасција*, *Мерима*, *Селма*). Међу женским ЛИ нема имена на сугласник, тј. искључена је могућност да се она образују по моделу именица ж. р. типа *ствар* (по нашим граматикама IV врста, где су *мати* и *кћи*).[9] Та појава указује на могућност да се при образовању женских ЛИ гледало на придевске речи и деиктике с формалним придевским обележјима, чији је род неретко ослоњен на пол предметног лица (уп. *он* → ☺, *она* → ☻). Повезаност ЛИ и придева огледа се, поред осталог, и у томе што су многа ЛИ образована помоћу суфикса придевског порекла (уп. *Мил-ан*, *Мил-ен*, *Миљ* ← **Мил-ј-*) и што се ту све основе понашају „придевски" (уп. *Вук*, мушко ЛИ – *Вук-а*, женско ЛИ, *Лабуд* – *Лабуд-а*, *Вукосав* – *Вукосав-а*, *Милуј* – *Милуј-а*, *Милун* – *Милун-а*).

3.2. За разлику од формално уједначених женских ЛИ, мушка ЛИ са српског говорног простора карактерише изразита формална неуједначеност. Поред ЛИ обликованих по моделу именица м. р. (*човек*, *мушкарац*, *предмет* – по нашим граматикама I врста), која су, вероватно, и била и остала најбројнија (већина иначе бројних сложених ЛИ – *Милорад*, *Радмил*, *Славомир*, *Мирослав*, *Миогост*, *Гостимил*; многа изведена ЛИ – *Милош*, *Милун*, *Вукан*, и већина иначе ретких простих ЛИ – *Вук*, *Паун*, *Голуб*), постоји и мноштво ЛИ чија се номинална форма завршава вокалом *а* (*Милија*, *Милојица*, *Малиша*, *Никола*) као типичним обележјем именица и именских облика ж. р., односно, вокалом *о*/*е* (*Радмило*, *Радмиле*, *Миљко*, *Миленко*, *Милоје*) као типичним обележјем номиналних форми именица и именских облика с. р. За разлику од мушких ЛИ на *а*, која су у свему једнака именицама ж. р., ЛИ на *о* и *е* имају само номинална (не и парадигматска) обележја именица с. р.: носећи неутруму недоступну персоналну одређеност, она имају „активни" тип акузатива (уп. Н *Ми́ло*/*Ми́ле*/ /*Ми̂ле* : А *Ми́ла*//*Ми̂лета*, у односу на Н=А у *село*, *поље* – подврста I врсте, и *дете*, *име* – II врста).

Дакле, наспрам униформно обликованих женских ЛИ стоје мушка ЛИ разнородних формалних карактеристика, што говори да подела ЛИ на мушка и женска засигурно не почива само на роду ЛИ као речи. Иако унеколико зависне од дијалекта, варијације основних форми мушких ЛИ (нпр. *Радмил/Радмило/Радмиле*) и хипокористика (/ ЛИ хипокористичког порекла: *Мило*, *Миле*, *Миле*, *Мила*) указују на то да су мушка ЛИ савременог српског језика неосетљива на разлику између чланова рода као граматичке категорије, те и да род у ЛИ функционише по нарочитим принципима.

3.3. Као несумњиви формални маркери разлике 'мушко' – 'женско' у ЛИ стоји само суфиксни однос *-ко* : *-ка* (*Милко – Милка*), морфемски однос *-ø* : *-а* (*Милан – Милана*) и морфемско-суфиксални *-ø* : *-ка* (*Милан – Миланка*). Односи у савременим ЛИ указују на могућност да је разлика 'мушко' – 'женско' у двотематским ЛИ примарно назначавана као граматички однос (*Миомил-ø – Миомил-а*, *Братомил*

[9] Међу женским ЛИ бележе се и ретка имена са завршним *е*, што су, у ствари, првобитни женски хипокористици у појединим српским дијалектима (уп. *Доке*, *Јеле*). У српским говорима на простору Косова и Метохије бележи се и хипокористички модел са завршним *и* (мушки – *Зоки* : Зоран; и женски – *Зоки* : Зорана, Зорица), који засад не продире у сферу ЛИ (уп. Букумирић 2015: 225–233, 255–257).

– *Братомила*, *Миодраг – Миодрага*, *Драгомил – Драгомила*, *Радмил – Радмила*, *Славомил – Славомила* итд.), а у једнотематским као творбени однос (*Мил-ко – Мил-ка*, *Миленко – Миленка*, *Милинко – Милинка*, *Милунко – Милунка*, *Милојко – Милојка*, *Милованко – Милованка*). До комбинованог односа (творбена и граматичка морфема) могло је доћи под утицајем семантички непрозирних хришћанских ЛИ (уп. *Јован – Јованка*, *Јован – Јована*), чије је присуство могло погодовати и упливу хипокористика у сферу ЛИ и губљењу свести о смислу разлике између ЛИ и хипокористика.

Све би то, међутим, морало тећи друкчије да су формални маркери разлике ’мушко’ – ’женско’ били неопходни за језик, тј. да та разлика није унапред дата или самознањем одређена, те се у језику може, али и не мора назначавати.

4. Да би се дошло до увида у начине и нивое на којима језик реагује на пол, те и схватила нужност поделе ЛИ на мушка и женска, биће корисно размотрити Ворфово представљање стања у енглеском (језик који не познаје граматички род) и Аристотелове погледе на природу разлике ’мушко’ – ’женско’.

4.1. У својим истраживањима „криптотипа” (/ „прикривена класа” – испољава се тек у реакцији „с неким споља означеним облицима”, Vorf 1979: 46–47) и „фенотипа”(/ „испољена класа” – „категорија са јасно уочљивим значењем класе и формалном ознаком или морфемом који је прати”, Vorf 1979: 50) у навахо и енглеском језику, Ворф увиђа (1979: 47) да енглески језик као криптотип носи, поред осталог, и разлику „мушко” – „женско”. Он појашњава да сва таква класирања, било да су формално испољена или неиспољена, подразумевају „једно у дубини скривено, суптилно и тешко ухватљиво значење, које не одговара никаквој стварној речи, али које се ипак у свету лингвистичке анализе показује функционално веома важним”.

Иако живи као саставни део „уобичајене свести о к л а с а м а двају полова”), основ те „нејасне, апстрактне и неме скице поделе на полове нису речи као ’пол’, ’женски’, ’жене’; то је један језички однос, као нешто што је различито од језичког казивања. [...] Могло би се рећи да је оно што делује у таквом размишљању целовити притисак заменички повезаних класа речи као што су Георге, Дицк и Виллиам, или пак Јане, Суе и Бетту, а не неки вербални појам као ’мушко’ или ’женско’. [...] Лингвистичку класификацију каква је род у енглеском језику, која нема испољену ознаку актуализовану заједно са речима своје класе, већ делује кроз невидљиву ’разводну таблу’ структурних веза на такав начин да одређује неке друге речи које означавају ту класу”, Ворф назива (1979: 45, спац. Ј. Р.) „прикривена класа, за разлику од испољене класе, каква је род у латинском” или српском језику.

Ту „нему скицу поделе на полове” Ворф анализира (1979: 46) напоредо с класама неживих тела у навахо језику, које су лингвисти, у покушају да „нешто што је суптилно опишу терминима грубог”, назвали „’округли предмети’ и ’дугачки предмети’” (о томе у Радић 2014, 2015). Он наглашава (1979: 43) да енглески род, као и поменуте класе у навахо језику, није ништа друго до „систем релација”, чије су „једине моторне реакције заменице ’он’ и ’она’”. Уз у енглеском малобројне термине сродства и појмове везане за старосну доб (нпр. *girl* ’девојчица, девојка’ : *boy* ’дечак, младић’), на том „систему релација” почивају сва ЛИ (Ворф 1979: 44). Иако не носе „никакав дистинктивни знак који би указивао на њихов род [= пол носиоца ЛИ], какви су у латинском ’-us’ и ’-a’; [...] свака од ових хиљада речи има непро-

менљиве структуралне везе које је с апсолутном тачношћу повезују било са речи ’он’ или са речи ’она’, што, међутим, не улази у слику испољеног понашања ако се и док се не појави посебна говорна ситуација која то захтева”(Ворф 1979: 44).

Напомена да ЛИ „неизбежно класификују” индивидуе по полу, те да употреба тих „родом повезаних” именица не зависи „од познавања било које посебне индивидуе” на коју се неко ЛИ може односити (Vorf 1979: 44), наговештава схватање да би само именовање и поособљење лица било немогуће без прикључења класи „он” („мушко”) или класи „она” („женско”), односно, да би без поделе људских бића у основне биолошке класе немогућа била и сама изградња персоналних идентитета. Наиме, ако је не-посредно класирање просторних ентитета на „линеарне” и „нелинеарне” основ стварања мозаичке слике одређене области и услов сналажења у простору, биће да је и не-посредно класирање људских бића на „мушко” и „женско” основ стварања персоналних идентитета и услов сналажења у друштву.

Та логика говори да разлика „мушко – женско” припада реду самознаних разлика и да у свим језицима, независно од тога познају ли род и/или личне заменице „он” и „она”, заиста делује као унапред дата „разводна табла”. Тај унапред дат однос (1) може остати формално неиспољен, како је „у језицима без родова одређених по полу, какви су кинески или хопи” (Vorf 1979: 45); (2) може бити „минимално испољен кроз морфеме”, како је у енглеском, који као једине „моторне реакције” има заменице „он” и „она”,[10] или (3) бити назначаван различитим средствима и испољаван на различитим логичким нивоима, попут стања у српском језику.

Судећи по Аристотеловим и неким савременим увидима, али и по стању у српском као језику изразито осетљивом на разлику ’мушко’ – ’женско’, та разлика никад не делује на највишем логичком нивоу, тј. не делује у језику као систему симболичко-семантичких јединица (Сосирово *langue*).

4.2. Наиме, у контексту испитивања односа између родова (у логичком смислу) и врста, Аристотел разматра и могуће питање „зашто се жена од мушкарца не разликује по врсти, ако су мушко и женско супротни а разлика јесте супротност, тј. зашто женка и мужјак нису по врсти [подразумева се да нису ни по роду] други, иако је ова разлика по себи разлика животиње [спац. Ј.Р.], те женско и мушко не припадају животињи [’живом створу’] као белина или црноћа већ утолико уколико је она животиња [’живи створ’]” (*Мет*. 1058а30–1058б: 5). У одговору на ово питање, Аристотел наводи да „супротности које се налазе у одредби [а *одредба* је „име” бивства, тј. појам] чине разлику по врсти, а оне које су у том што је здружено с тварју не чине” (*Мет*. 1058б: 1–5), констатује да је ’мушко’ и ’женско’ здружено с тварју, због чега појмови *ЧОВЕК* или *КОЊ*, који као појмови постоје само уколико су одвојени од твари, не садрже ту супротност, и закључује да ’мушко’ и ’женско’ јесу

[10] Те категоријално-елементарне јединице не-посредно (не-симболички) категоришу („људско”), класирају (*она* „/људско/ женско”, *он* „/људско/ мушко”), показују (*она* → ☻, *он* → ☺) и евоцирају (*она* ’☻’, он ’☺’). Познато је да стари европски језици (грчки, латински, старословенски) нису имали заменице типа „он” и „она”, којих нема ни у многим савременим језицима (нпр. турски и монголски). Тамо „уместо личних заменица трећег лица постоје само показне” заменице (J. Lyons, *Semantics II*, према Klajn 1985: 102). И наше истраживање заменица у онтогенези указује на след показне заменице → заменице трећег лица (*он*, *она*): нпр. *она* (уз гест усмерен према непознатој женској особи) → *Није Дана*, *она*, *Јеца* (једна од две познате женске особе) → *она* (в. Радић 2012: 58, 61).

„особена својства животиње [’живог створа’], али не с обзиром на њено бивство, већ у њеној твари и телу” (*Мет*. 1058б: 20–25).

4.3. Антички увиди у однос између „твари” и одредбе (оно што је „одвојено” од твари) говоре да језик као систем симболичких јединица вероватно и не може имати семантички пар који би као своју примарну вредност носио разлику ’мушко’ – ’женско’. Наше *женско* и *мушко* су, ван сваке сумње, произашли из ’жена’ и ’муж’ (в. ЭССЯ: **m žьskъjь*, Фасмер: *муж*). Етимологија нас учи да је *жена* континуант ие. **gřenâ*, с ие. кореном „**ĝen-* ’rađati’” у основи (Skok: *žena*), док се за *муж* реконструише ие. „**manu-(s)* или *monu-(s) ’мужчина, муж, человек’, далее, возможно, к **men-* ’мыслить, думать’ (ЭССЯ: **mǫžь*). О таквом следу сведочи и „latinska inovacija *femina* ’koja doji > žena’” (Skok: *žena*), везана, дакле, за ’дојити’ (доји она која је недавно родила), а не за ’женско’ (лат. *femininum* : femina). Све ово говори да је тек назив за „остварено женско” (’која је родила’ / ’која доји’ → ’жена’; уп. савремену лексикографску дефиницију „1. *људско биће које има способност рађања, полно супротно мушкарцу”*, РСЈ: *жена*)[11] омогућио да се примарна (самознана, несимболичка) комплементарна разлика ″женско – мушко″ разложи, те и да се ’женско’ и ’мушко’ издвоје као поларизоване симболичко-семантичке јединице.

Да би се унапред дата разлика ″мушко – женско″ изразила симболички, услов је, дакле, био да се изграде појмови типа ’жена’ и ’муж, мушкарац’, способни да се узму сад раздвојено (као поларизовани опозити ’жена’ – ’мушкарац’), сад као комплементаран пар (’жена и муж’ = ’супружници’), те да раздвојивом учине разлику ″мушко – женско″ (→ ’мушко’ – ’женско’). То би говорило да су чланови те разлике у људској свести најпре живели као недељиви полови „једног” („људско биће”, ’човек’),[12] а да су тек потом, кад су на њиховим основама постављене симболичке ознаке за ’жена’ и ’муж’, створени услови да се полови почну узимати раздвојено – да се представе симболички (*мушко – женско*) и почну назначавати на не-посредан (несимболички) начин. Тај след указује на могућност да је „тварна” (унапред дата) разлика „мушко – женско” најпре и изражена симболички (*мушко – женско*), а да се тек потом почела назначавати граматичким средствима (граматички род) и изражавати на не-посредан начин (заменице „он” и „она”). Подразумева се да појава одговарајућих симболичких јединица и могућност назначавања разлике ’мушко’ – ’женско’ граматичким средствима (род, именичке заменице 3. лица) не поништава примарно јединство полова, тј. не утиче на статус самознане комплементарне разлике ″мушко – женско″.

Изгледа да за пренос те разлике на граматичку раван није било довољно да се полови раздвоје, већ је било неопходно да се направи извесна неравнотежа између два примарно једнаковредна дела у комплементарном односу (уп. формално стабилно *жена* ’femina, uhor’ : формално разложено *муж* ’maritus’, *мушкарац* ’mas’). Добра илустрација те неравнотеже је заменичка структура *она он – оно*: елеменат *он* је у односу на *она* неодређен, што се огледа у могућности да *они* (мн. од *он*) обу-

[11] По томе се потклаcа ’жена’ разликује од осталих потклаcа класе ’женско’: *баба* ’старица, женско које је изгубило способност рађања’, *невеста* ’тек удато (још неостварено) женско’, *девојка* ’неудато женско’, *девојчица* ’младо, незрело женско’.

[12] Управо је такав осећај за однос „мушко–женско” у мишљењу и језику могао погодовати стварању античког мита о андрогинима (о томе у Радић 2010б: 125–126).

хвати ’он и она’, елемент *она* је одређен (мн. *оне* искључује ’он’), док је елемент *оно* неутралан на разлику ’он’ ’она’. По свему судећи, те неравнотеже нема само у ЛИ (ту су оба пола подједнако одређена).[13]

4.4. Однос пола и рода у српским ЛИ иде у прилог већ изношеним претпоставкама да је трочлана категорија рода формирана пре и независно од пола (в. нпр. Kasirer 1985: 224–226). Напред изнесени увиди говоре да се разлика ″мушко – женско″ тек накнадно, након што је разложена посредством симболичких јединица, могла почети уклапати у род као трочлану морфолошку категорију. Судећи по ЛИ, то уклапање је текло тако што је ’женско’ добијало ОДРЕЂЕНО формално обележје (*f*), док је ’мушко’ остајало формално НЕОДРЕЂЕНО (*m*, *f*, *n*).[14] То би, даље, указивало на могућност да се ни сам род примарно није тицао природе ствари у реалности,[15] већ начина на који се предметни свет поима или „узима”, што увек подразумева на нечем заснована разлику типа ОДРЕЂЕНО (/ОБЕЛЕЖЕНО) ‖ НЕОДРЕЂЕНО (/НЕОБЕЛЕЖЕНО) – НЕУТРАЛНО (f ‖ m – n). То би, уједно, разумљивом чинило појаву да језиком доминира м. р., те и да су персонални апелативи већином уобличени као именице м. р. (персонална неодређеност → неодређен пол → мушки род).

5. Према оном што су класе засноване на полу као биолошкој разлици људских и свих других живих бића (’женско’ – ’мушко’), феминизам поставља конструкт друштвених „родова”, а та „род” се, поред осталог, дефинише и као „друштвено-културно уобличен појам полности у људском друштву” (Jovančević 2003). Не примећује се, притом, како сам језик показује да се ’женско’ (/ жена) и ’мушко’ (/ мушкарац) не могу ни у ком смислу узети као „друштвени родови”, јер све што је друштвено подложно је вредновању: према *човек* стоји *нечовек* (и према *људи* – *нељуди*) јер се *ЧОВЕК* вреднује као друштвено биће (приписује му се људскост или нељудскост), док према *женско* и *жена* не постоји **неженско* или **нежена* (или према *мушко* – **немушко*) из простог разлога што су и ’женско’ и ’мушко’ као друштвена бића исто – *ЧОВЕК* или *НЕЧОВЕК* (уп. **невук*, **несвиња*, **нехраст*, па и **нечовек* ако се узима биолошки). Ово, свакако, из разлога што се ’мушко’ и ’женско’ тиче људског тела (биолошка димензија људског бића као „лица”), а не људских јединки као чланова заједнице (особа), где се *човек* посматра као *ЧОВЕК* а не као „тело и твар”.

5.1. Развијен из првобитног покрета који се борио против имовинске, политичке и породично-правне дискриминације жена (Антонић 2011: 11), феминизам је еволуирао у утицајну социолошку теорију с две основне струје, познате као „родни феминизам” и „либерални”/„индивидуалистички” феминизам (в. Антонић 2011: 9–10). Типови језичких структура су, изгледа, умногоме утицали на то који ће феминистички покрет бити инсталиран у одређеном друштву – „родни” (/ „радикални”), који у језику тражи доследну поларизацију, или „либерални”, који тражи потпуну

[13] И симболичке ознаке полне карактеристике људских бића (*мушко – женско*) су тек начелно у равнотежи, тј. тек су привидно једнаковредне: зависно од пола носиоца језичке свести, једно је увек „по себи” одређено, а друго неодређено.

[14] Излажући своје увиде у појаву мешања различитих прикривених и испољених класа у језику, Ворф запажа да „možemo imati takve iskustvene razlike nakalemljene na čisto gramatičke klasifikacije, što proizvodi mešane klase kao što bi bila ’iskustvena prisutnost [= ОДРЕЂЕНОСТ] plus gramatički ženski rod’” (Vorf 1979: 79).

[15] Пипер говори (2016: 39) о роду као „слабо семантизованој категорији” у савременим словенским језицима.

неутрализацију семе ’пол’. У Србији траје већ поодмакло инсталирање радикалног феминизма (в. Антонић 2011, на више места), који најагилније делује управо на пољу језика, с почетним задатком да „родно диференциран језик” учини обавезним у медијима и образовању – доменима који ће најбрже и најшире деловати на целину језика, свест и мишљење будућих генерација. Иако је у последњих 30-ак година код нас објављено више стручних и научних прилога који оспоравају сврсисходност и ваљаност траженог језичког модела (в. Ивић 1989, Радић 2010а, 2010б, 2013, Пипер 2016), он се тоталитарним методама упорно намеће, тако да је „родно диференциран језик” превладао у јавном говору појединих наших центара, при чему сваким даном добија и све ширу законску подршку.

5.2. Доминацију мушког рода у српском језику феминисти тумаче као одраз патријархалне свести и доминације мушкараца у друштву, негирајући чињеницу да основно значење речи типа *човек*, *професор*, *учитељ*, *филозоф*, *декан*, *говорник*, *посланик* и сл. подразумева неутралност на пол. Они, стога, траже да се у језику спроведе доследна поларизација ’мушко’ – ’женско’, односно, да се по моделу фемининатива, који спонтано настају деловањем механизма именичке моције (кад се звање узима као замена за ЛИ – *професорка* Ивић, или само *професорка* → ’Милка Ивић’) и аутоматски се повлаче кад тога дејства нема (нпр. кад се звање узима као звање, у функцији предикатива или атрибутива – она је *професор*, *професор* Милка Ивић), – разложе сви персонални називи (уп. маштовит „регистар” у Mijušković 2013). Тим поступком се, фактички, поништава механизам моције рода, јер доследна „феминизација” подразумева нужност да се и у „мушке” (основне) форме таквих речи учитава податак ’мушко’ (нпр. *професор* постаје само ’мушкарац професор’). Резултат тог поступка су две поларизоване речи истог вредносног ранга – *професор* и *професорка*. При том се не опажа (/ не признаје се) да то подразумева фактичко деградирање речи која значи и означава (*професор* ’звање, занимање; лице у том звању’; *професор* →☺ / ’одређена особа мушког пола као носилац звања / занимања професор’), – у реч која само означава. Уосталом, и сам захтев да ’жена’ буде „видљива у језику”, на чему феминисти упорно инсистирају, подразумева реч-етикету (ЛИ) и доследо везивање за нижи логички ниво. Ако се покаже да је тај пројекат уопште могућ, брисање разлике између *професор* (општепојмовна реч, способна да означи одређено лице мушког пола) и *професорка* (форма без опште вредности, резервисана да означава лице женског пола) условиће губљење координације и свођење персоналних апелатива на ранг ЛИ, а тиме и немогућност системске организације.

5.3. Кад су у питању ЛИ, о изостанку њихове системске организације и издвојености из језичког система уверљиво сведочи то што су током новога века, с прихватањем и укорењивањем нових монотеистичких религија, многи народи напустили целину својих традиционалних именослова и заменили их ЛИ створеним у туђим језицима и културама, а да се те промене ни у чему нису одразиле на језик као систем. Примера ради, потпуна промена именослова десила се код исламизираних говорника српског језика (део дотадашњих Срба с простора Рашке, Црне Горе, Херцеговине, Босне), чиме је њихов говор остао недирнут – на системском плану се ни у чему не разликује од говора Срба с којима су делили и деле исте дијалекте. То уверљиво сведочи да је тип поларизације (/„родне диференцијације”) својствен именословима неспојив с организацијом системског типа.

***

Ако језик (фр. *language*) чине системи међусобно испреплетаних категоријалних, симболичких и граматичких вредности, које се граде и одржавају у међусобним односима и у односима координације, онда је јасно да разлика „мушко – женско" примарно припада реду принципа који не траже језички израз. Да би добила језички израз, услов је, изгледа, да се та разика помеша с неким другим разликама које језик поставља – с неком другом семантичко-симболичком или и граматичком разликом, те и да се поларизована опозиција уклопи у привативну, што подразумева двочлано-трочлане логичке структуре типа ОДРЕЂЕНО (/ ОБЕЛЕЖЕНО / ПОЗИТИВНО) ‖ НЕОДРЕЂЕНО (/ НЕОБЕЛЕЖЕНО / НЕГАТИВНО) – НЕУТРАЛНО (нпр. *жена муж* (/ *човек*) – *дете*, *она он – оно*, *ƒ m – n*; *жена човек – ЧОВЕК*, *учитељица учитељ – УЧИТЕЉ*). Кад је реч о семантичко-симболичким јединицама типа *човек* или *учитељ*, којима је доступно кретање по логичким нивоима и досезање „општег" (не-персонална или персонално неодређена вредност), ту заједно са свим другим што је „у твари и телу" мора бити занемарен и 'пол'. Само по себи, то говори да у језику као систему симболичко-семантичких јединица (Сосирово *langue*) не може постојати ни 'женско', ни 'мушко', те и да се вештачки пројекат „родно диференцираног језика" понајпре може разумети као експеримент чији би успех за последицу имао разарање језика као система који нам омогућава појмовно (продуктивно) мишљене и вољно одлучивање.

Литература

Антонић С. *Искушења радикалног феминизма. Моћ и границе друштвеног инжењеринга*. Београд: Службени гласник, 2011.

Бошковић Р. „Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници (1936)." *Одабрани чланци и расправе*. Титоград: ЦАНУ, 1978: стр. 45–175.

Букумирић М. *Ономастика централног Косова*. Библиотека ономатолошких прилога, књ. 3. Београд: САНУ, 2015.

ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев) 1−. Москва: Наука, 1974–.

Ивић М. „Нека запажања о броју и роду у српскохрватском језику." *Јужнословенски филолог*, XLV(1989): стр. 27–44.

Клајн И. *Творба речи у савременом српском језику. Други део: суфиксација и конверзија*. Београд, 2003.

Пипер П. „О социјалним феминативима у српском и другим словенским језицима." *Јужнословенски филолог*, LXXII/3–4 (2016).

Радић Ј. „Појам *род* у граматици и логици (у светлу 'феминизације' српског језика)." *Поводом 50-годишњице Филозофског факултета Универзитета у Приштини, у част проф. др Милосаву Вукићевићу* (посебно издање Зборника радова). Косовска Митровица, 2010а: стр. 387–396.

Радић Ј. „Род у природи, граматици и друштву." *Гласник Етнографског института САНУ* LVIII/1 (2010б): стр. 115–130.

Радић Ј. „О следу заменичких јединица у онтогенези.” *Књижевност за децу и омладину – Наука и настава*. Јагодина: Факултет педагошких наука у Јагодини, 2012: стр. 57–66.

Радић Ј. „Доследна ’феминизација’: испољавање свести о равноправности полова или пут у менталну деградацију.” *Филолог*, 8/IV (2013): стр. 25–36.

Радић Ј. „Из методологије трагања за примарним вредностима суфикса (Категоријални приступ: од *ул-ица* до *учитељ-ица*).” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVII/1 (2014): стр. 151–181.

Радић Ј. „Суфикси *-ина* и *-ица* као опозити у географској терминологији и топонимији *(У светлу категорије квантитета).” Ономатолошки прилози*, XXII (2015): стр. *17–63.*

РСЈ – *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад 2007.

Стевановић П. *Речник имена*. Редиговала и поговор написала Ј. Радић. Београд: Завод за уџбенике, 2014.

Фасмер М. *Этмологическый словарь русского языка*. Том II. Москва, 1986.

*

Jovančević S. *Autoritarnost kao elemenat društvenog karaktera i činilac društvene interakcije polova* <http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/fid/XXII-XXIII/d09> 2003.

Kasirer E. *Filozofija simboličkih oblika. Prvi deo – jezik*. Novi Sad: Dnevnik, 1985.

Klajn I. *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985

Aristotel. *Metafizika*. Prevod, komentari i napomene Blagojević U. Slobodan. Beograd: Paideia, 2007.

Mijušković S. *Registar zanimanja*, *zvanja i titula žena. Prilog upotrebi rodno osetljivog jezika u sferi javne komunikacije*. Podgorica: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, 2013.

Skok P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU, 1971–1973.

Vorf B. L. *Jezik*, *misao i stvarnost*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979.

Jovanka J. Radić

SERBIAN PERSONAL NAMES AND THE FEMINIST APPROACH TO LANGUAGE

Summary

The paper examines the principle of polarization and the ways in which personal names in the Serbian language are organized. This primarily includes an analysis of the relationship between the sex, tentatively defined as a semantic ’female’ – ’male’ distinction, and gender, as a formal grammatical feature of Serbian personal names. Drawing on Whorf and relying on Aristotle, we demonstrate that the language bears the ’male – female’ distinction as a relationship between two predefined complementary classes. Regardless of whether a language distinguishes the gender and regardless of the way it reacts to the sex, this distinction that is understood by itself dictates that the identity of a person be determined and classified as ’male’ or ’female’ at the mo-

ment of naming. As the relationship between these classes does not allow us to coordinate and elevate personal names to a general level, they lack a systemic organization. This indirectly reflects the organizational principles of the language as a system and reveals some of the consequences of the ideologically motivated demand to apply the 'male' – 'female' distinction consistently. The paper demonstrates that the implementation of such demands put forward by the proponents of influential "gender feminism" would be devastating for the human language and thought.

Key words: onomastics, anthroponymy, personal names, 'male' – 'female' distinction, grammatical gender, gender motion, feminism.

81’1
811.163.41’37
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch21

Милорад М. РАДОВАНОВИЋ*
Српска академија наука и уметности (Београд – Нови Сад)

ГДЕ У ЈЕЗИКУ НАЛАЗИМО ДОКАЗЕ ЊЕГОВОЈ ФАЗИЧНОСТИ?
(Проучавање језика у светлу фази логике)

У овом огледу расправља се о појмовима *фазичности* (укључујући градуелност, скалираност, степеновање, рангирање, континуалност, постепеност), те „нејасности”, „неодређености”, „прелазности” у испољавању и тумачењу језичког феномена, с циљем да се представи инвентар темељних питања с њима у вези. Теоријски оквир оваквом разматрању представљају супротстављање „тврде” аристотеловске и „меке” (`soft`), „фази” (`fuzzy`) логике новијега времена, којој аутор овога огледа у оваквим приликама даје предност. На крају се даје и селективни попис основних лингвистичких тема чија би истраживања могла бити „фази логиком” инспирисана, рецимо питања лингвистичких класификација, тема антонимије, те интеркатегоријалне према интракатегоријалној градуелности појава, а покреће се и нека темељна питања „фазичности” света, мишљења и говора.

Кључне речи: фази логика, фази границе, фазичност, нејасност, категорије, скале и континууми, центар и периферија, прототипи, семантика, когнитивна лингвистика.

У почетку да се подсетимо да је „западни” научни оквир утемељен доминантно у аристотеловској „тврдој” логици (за разлику од неких традиционалних „источних” оквира). Из те логике проистичу Булова (George Boole) алгебра и њене изведенице, према којима појаве и наше судове о њима разврставамо, класификујемо, систематизујемо по обрасцима оцењивања с обзиром на вредности тачности/нетачности, истинитости/лажности: {1,0} или {⊤, ⊥}. Но у међувремену, барем неки логичари неопозитивисти, попут Ханса Рајхенбаха (Hans Reichenbach), теоретичара вероватноће и тровалентне – у крајњем поливалентне – логике, тврде да се истинитост расипа на различите вредности у погледу вероватности њене, што у крајњем значи заговарање једног алата који бисмо могли назвати „неаристотеловском логиком”. Она сматра недостатном „двовалентну (двовредносну) логику” и „начело искључења трећег” („начело контрадикције”), и нуди „тровалентну (тровредносну) логику”, са допуштањем „неискључења трећег” управо („начело неконтрадикције”) [$p \vee \neg p$ према $p \wedge \neg p$]. Тако постављен алат рачуна са три степена истинитости барем:

* milard@eunet.rs

истинито, лажно и (у том смислу) неодређено. У овом правцу мислећи, логичари позитивисти, као позни Алфред Тарски и Јан Лукашјевич (Jan Łukasiewicz), конструисали су „тровалентну логику" по обрасцу вредновања исказа као исправног, погрешног и могућног/неутралног (нумерички приказивано вредностима 1, 0 и ½), а са могућношћу устројавања и „четворовалентне логике" по обрасцу вредности: исправно, погрешно, вероватно, невероватно (апсурдно), или сл., што онда производи и „поливалентну (вишевредносну) логику" која се временом почиње називати „фази логиком" (Zadeh 1965 [1987]), а хронолошки и идејно коинцидира с филозофско-лингвистичким расправама о појму „нејасности" ('fuzziness', 'vagueness'; за увид у еволуцију оваквог начина мишљења видети синтезе: Williamson 1994; Arts et al. 2004; Arts 2007; Keefe and Smith 1999; Keefe 2000; Радовановић 2009, 2014, 2015; овај наш прилог у основи и јесте резиме наведене три последње библиографске јединице). Све ће то временом прерасти у такозвану „логику континуума" ('continuum-valued logic'), са сугестијом да се на метафоричном примеру опажања смркавања или затамњења то најбоље може приказати и схватити, ако се каже да постоји континуум од онолико момената у неком временском интервалу опажања колико је реалних бројева између 0 и 1, дакле, непребројив континуум, те да управо тако ствари стоје и са бројем „степена затамњења" (при чему наш случај дефинишемо овако: 0 = „бело", 1 = „црно"). Језик ту овај континуум између „дана" и „ноћи" лексички парцелише, рецимо, овако: „праскозорје", „цик зоре", „освит", „зора" ... „сумрак", „сутон", „предвечерје", или сл. У крајњем, то може вредети и за степеновање истинитости судова о посматраном стању ствари, односно процесу који је посреди (Williamson 1994: 96–141). То је управо један од метанаучних прилаза овој теми – онај који омогућује размишљање о рангирању, градирању, степеновању исказа природних људских језика на скалама од потпуно истинитог (тачног) [=1] до потпуно неистинитог (нетачног, погрешног, лажног) [=0]. Притом са низом прелазних вредности међу њима: дефинисаних, рецимо, у терминима тзв. „теорије степена", барем трећом вредношћу, тј. етикетама типа „неутралан", „средњи", „неодређен" и сл. (А када су живи људски језици у питању, и њихова средства за оцењивање вредности на скали између „истине" и „неистине", ваља се само подсетити постојања речи *полуистина* = „делимична истина", „непотпуна истина".) Овакав наш приступ језичким фактима, према овим налазима омогућује да се, *са становишта фази логике*, обједине: с једне стране, увид у изражавање градуелности средствима природних људских језика, а са друге стране, увиђање феномена континуалности међу различитим језичким феноменима, јединицама и њиховим класама односно категоријама (као и у њиховим оквирима).

Тако се, дакле, управо у том следу размишљања (у протеклих пола века особито јасно), насупрот „аристотеловској", „тврдој" логици, као алат развила такозвана „фази" ('fuzzy'), „мека" logika ('soft' logic), „расплинута", „разливена", „лабава", „сива" логика (првенствено у математици и информатици, али и другде; Zadeh 1965, 1987; Berthold and Hand 2007; Subašić 1997; Радовановић 2009, 2014, 2015). То је логика која појаве и наше природним језицима формулисане судове о њима разврстава, систематизује, класификује на скалама (по принципу градуелности, континуалности, постепености, степеновања, рангирања), са фокусом на „фазичности", „нејасности", „неодређености", „прелазности", „непрецизности", на појавама „са

маргине", „у сивој зони" испољавања, виђења, описивања и тумачења света, и са крупним питањем „прелаза" међу категоријама, расправама о „мешаним" категоријама (Malouf 2000), и спорењем око места „рубног подручја", „граничних случајева", „граничника", „границе" међу појавама и њиховим класама (Пипер 2008; у англосаксонској филозофској традицији: 'edge', 'hedge', 'fringe', 'boundary', 'borderline'), затим са фокусом на „центру" и „периферији" у манифестовању појава на скалама разних врста (*Travaux linguistiques de Prague* 1966). Дакле: ствари нису увек подложне оцењивању типа „црно/бело", „да/не", „тачно/нетачно", „истинито/лажно", „припада / не припада", „сви/ниједан", „увек/никад", „свугде/нигде", „нужно/немогуће", и сл., већ су подложне оцењивању одговарањем на питање *у којој мери*, *у којем степену су оне такве* – што се може односити на штошта у људском језичком и нејезичком универзуму, а поготово у њиховим „сивим зонама". А када су класе постојања и манифестовања појава у питању, ту пак на сцену у лингвистици ступају семантичари когнитивисти са „интра и интер категоријалном градуелношћу" (међу појавама и у самима њима; на пример, међу класама речи и у њима, међу дијалектима и у њима, међу језицима, и у њима, међу „језичким савезима" и у њиховим оквирима, и сл.), при том често са идејом о прототипима и стереотипима у семантици и граматици, и сличним. (За увид у најважније чиниоце у еволуцији оваквог гледања на језик у филозофији, логици, лингвистици, и сродним областима знања видети на пример: Russel 1923; Black 1937; Vitgenštajn 1969 (1953); *Travaux linguistiques de Prague* 1966; Ross 1973; Bolinger 1975; Kosko 1993, и преглед најважнијих новијих доприноса семантичара и когнитивиста, првенствено у англосаксонском свету: Dimković-Telebaković 2007; као и синтетичне студије: Радовановић 1914, 1915, 2009).

Овакво размишљање, разуме се, непрестано нас држи и пред темељном старом дилемом: да ли је то (и) сâм свет „фазичан" или су такви наше опажање и описивање света, мишљење о њему, то јест тумачење његово и (или само) језик што о њима беседи? Рецимо, засад, у средишту пажње науке о језику ту би као типичне, илустративне теме могла бити, у избору, толико честа логичка и лингвистичка питања. Како која култура (или неки њен део) сегментује физички континуум спектра боја и шта се где у том погледу уврштује. Затим, како се уопште језички нијансирају физичке, физиолошке, естетске, етичке и друге вредности (најчешће у свету језичких антонима), то јест шта значи бити „висок", „низак", „дуг", „кратак",„паметан", „глуп", „леп", „ружан", „светао", „таман", „блед" или „безбојан" или „шарен", „бео", „црн", „далек", „близак", „брз", „спор", „тежак", „лак", „празан", „пун", „тврд", „мек", „раван" „нераван", „млад", „стар", „добар", „лош", „богат", „сиромашан", „здрав", „болестан", „срећан", „несрећан", „праведан", „неправедан", или „духовит", „досадан", и сл. – у крајњем – и „истинит" или „тачан" према „неитинит", „нетачан" чак? (Логичари у новије време доиста умеју говорити и о „степенима истинитости" у том смислу: 'degrees of truth'.) Шта све уврштујемо у класу „дете" или „детињство"? Шта подводимо под квалификатив „ћелав", а шта уврштујемо у категорију „ћелавост"? О којој се врсти разлике ради између категорија, културним обрасцем, народном или научном таксономијом дефинисаних класа, у познатим примерима категоризовања универзума у смислу процене степена припадања посматраних ентитета арбитрарним класама (те о концептуалним границама, затим

оквирима и нивоима категоризовања у том смислу): „столица”, „шоља”, „дрво”, „тигар”, „птица”, „риба”, „биљка”, „животиња”, „површ”, „воће”, „намештај”, „одећа”, „возило”, „летилица”, „биће”, „дете”, „живо”, „неживо”, затим у овом контексту често помињане боје, и тако даље? Шта у академском дискурсу значи тврдња пропраћена модалностима типа „можда” (рецимо, на скали између „да” и „не”), „вероватно”, „строго узевши”, „стриктно говорећи”, „веома”, „прилично”, „умногоме”, „у извесној мери”, „у великој мери”, „добрим делом”, „донекле”, „на неки начин”, и сл.? Од које квантитативне вредности почињемо процењивати да се ради о „хрпи”, односно „гомили” нечега (Еубулидов парадокс: „Чини ли зрно жита хрпу? Очигледно не. Чине ли два зрна жита хрпу? Не. Да ли стотину зрна чини хрпу? Да. Где би онда ваљало повући *границу* у таквом случају”? Шта је „правилно”, а шта „неправилно” у језицима (и нису ли у питању само степени граматичности односно неграматичности, чак са скалом вредности и у „сивој зони” између њих)? Некако у томе духу би и филозофи обичнога говора казали како „обичан језик и нема егзактну логику”. Како градирамо знање, емоције, естетске и етичке вредности, и како то језиком исказујемо? Како разграничавамо рационалност према ирационалности, физику према метафизици, науку од псеудонауке, карактерне особине, уосталом, и нужност и вероватноћу у испољавању света, и простор, и време и тако даље? Како уопште распоређујемо квалитете на скалама вредновања њиховог, па како их квантификујемо („лепушкаст”, „леп”, „веома леп”; „лепши”, „најлепши”; „мање леп”, „најмање леп”; „најмање ружан”, „мање ружан”, „ружњикав”, „ружан”, „ружнији”, „најружнији”; „једнако леп”, „једнако ружан”; „(не)довољно леп”, „(не)довољно ружан”; „исувише леп”, „исувише ружан”; и др.)? Уосталом, није ли семиолог и писац Умберто Еко написао књиге *Историја лепоте* и *Историја ружноће*, пратећи културом кодирану уметност, са свешћу о томе да су живот и свет заправо углавном негде између? Како у сличном погледу начелно поступамо с квалификацијама и квантификацијама („много”, „веома много”; „мало”, „веома мало”, „нимало”; „више него довољно”, „сасвим довољно”, „тàман”, „довољно”, „једва довољно”, „безмало довољно”, „ипак недовољно”, „недовољно”; „превише”, „премало”; и тако даље)? Наравно, сле́дећи овакво размишљање, човек се понекад запита, с једне стране, није ли читав универзум наш скалирано срећен, а са друге, да ли би нас прихватање становишта које позитивно одговара на такво једно питање одвело, заправо, у неизвесност (не)јасне (не)могућности спознаје света. Или – до које мере има смисла, до које је мере корисно говорити о скалама у строгом смислу те речи, и није ли, последично, то бескрајно нијансирање (или инсистирање на нијансирању) ствари странпутица науке и научног суђења по себи? Но, ипак се природним људским језиком (који је, изгледа, „фазичан” већ у суштини својој), могу саопштавати и привидно тако заумни садржаји попут оних „Чардак ни на небу ни на земљи” или „Међу јавом и мед сном”! Уз све, у семантици се и начелно поставља питање разграничења између градабилних (скалираних) и неградабилних (нескалираних) антонима, нпр.: разграничење између тзв. степенованих (градабилних, скалираних) [„висок/низак”, „студен/врео”, „млад/стар”, „леп/ружан”] и нестепенованих (неградабилних, нескалираних) антонима [„жив/мртав”, „живот/смрт”, „крив/прав”, „ожењен/неожењен”, „унутрашњи/спољашњи”], и сл. (Радовановић 2016).

Спољашњи типични лингвистички примери за све ово били би, рецимо, међујезички континууми (севернословенски, јужнословенски, западногермански, северногермански, западнороманski, келтски и сл.; Шкиљан 2002: 142), па међудијалекатски континууми, са арбитрарним границама међу њима. Или, рецимо: балкански језички континуум, па европски језички континуум, али и мека граница између балканског и европског „језичког савеза", њихово прожимање, и скалирани карактер (Радовановић 2015: § 9). Темељно је произвољан, „мек" однос на релацији језик–дијалекат, при чему најчешће од веома арбитрарне одлуке ауторитета неке сорте зависи хоће ли се какав лингвистички варијетет сматрати језиком или пак дијалектом; то је предмет вечитих лингвистичко-политичких спорова, а „фазичан" *par excellence*; језик, дакле, доиста јесте дијалекат што ужива подршку неких ауторитета, и у том смислу сваки је језик и политички језик јер он бива тако што ауторитет неке врсте хоће и успе у глотополитичкој промоцији границе коју је наумио успоставити.

Типичне унутрашње лингвистичке примере у овом погледу могли би заступати читави низови појава, на пример: класификације у синтакси, семантици и граматици (по припадању језичким јединицама, њиховим класама и подсистемима, затим по нивоима и међу њима самима); уз честу немогућност прецизног одређења, рецимо, реченичних значења, падежних значења, синтаксичких значења, граматичких значења, значења глаголских времена и начина, аспекатских значења, и модалних средстава, врста модалности, типова реченица или врста речи чак; разграничавање семантичких поља (и када је у питању општи лексикон, али и када се пажња усмери на народне и научне таксономије), не само у домену лексике већ и у домену граматике; антоними градабилни (степеновани) и неградабилни (нестепеновани); питање граматичких категорија у расправама о прототипичним граматичким, па и синтаксичким категоријама: *субјекту* и *објекту* (нпр. прототипични субјекат семантички је агенс, а прагматички тема, што у језичкој стварности, дакако, често не мора бити или чак није случај), *теми* и *фокусу*, *предикату*, *пасиву*, *активу*, *реченици*, *имперсоналној реченици*, *тврдњи*, *питању*, *молби*, *наређењу*, *императиву*, *прохибитиву*, *акузативу* (или неком другом падежу), *презенту*, а нарочито о прототипичној *именици* или *глаголу*, па *герунду*, или узмимо, *метафори*, или чак *језичком нивоу* – на пример; отуд и континууми међу језичким нивоима; континуум на релацији разумљивост – неразумљивост међу језицима и њиховим варијететима; континууми међу варијантама стандардних језика (и у лексичком и у граматичком погледу); континууми међу социолектима (на пример на релацији: стручни жаргон – супкултурни жаргон – естрадни жаргон – спортски жаргон – жаргон младих – фамилијарни жаргон – разговорни стил – писани стандард, и сл., лако препознатљиви у медијској сфери употребе језика); „цурење" жаргонизама у стандард и општа дифузија у том погледу у историји језичкога света; континууми између вернакуларâ и стандардних језика (и њихово стално прожимање); континуум између страних и домаћих речи, у крајњем и између пуризма и антипуризма (интернационализма); (с претходним у вези, но и шире схваћено) „мешани" карактер језикâ; уобичајене потешкоће у типолошком разврставању језика света (пример енглеског језика, који од флективног индоевропског устројства, путем аглутинације, тежи чак изолатном граматичком обрасцу; или: изразити аналитизам као граматички образац и у енг-

леском и у неким балканским језицима; таквим поводима говори се у ствари о степенима синтетичности односно аналитичности језика, као и о прелазним језичким типовима; то једнако вреди и за претпостављени праиндоевропски пут од прелаза између изолације и аглутинације ка прелазу између аглутинације и флексије); статистичке и импликативне универзалије (типа: *ако неки језик...*, *онда у том језику по правилу...*); налази глотохронологије као поступка историјско-реконструкцијског (што нумерички квантификује процесе језичке конвергенције и дивергенције, историјског развоја и контаката); квантитативна, тј. статистичка лингвистичка проучавања уопште (особито статистичка лингвистичка проучавања у функционалној стилистици); прелазне фазе у језичкој еволуцији и постепеност језичких промена у начелу (језичке промене се по правилу догађају кроз след што увек укључује и прелазну фазу неке врсте у процесу: а ... а∧б ... б; другачије речено: ретко бива а>б, обично бива а>а~б[>б]); постепеност процесâ граматикализације и лексикализације у језицима (нпр. векови прођу док граматикализацијом, кроз „граматикализационе канале" односно „скале" од броја *један* и/или демонстратива постану чланови у језицима, или док дође до енглеских граматичких образаца типа `I am going to sing`, `They keep complaining`, `They used to come on Friday`, `They have left`, `They have to pay` или – док од негдашњих граматички исправних формација „лексикализационим каналима" односно „скалама" не постану индеклинабилне лексеме типа партикула и адверба као српско: „хајде", „хотимице", „будибогснама", „недајбоже", „божесачувај", „добростојећи", итд.); способност историјских промена да модификују (и иначе толико арбитрарни) граматички статус речима; континууми који се тичу времена и степена фразеологизације језичких израза; међугенерацијска трансмисија језичких промена у оквирима говорне заједнице, уз уобичајену дифузију међу говорним варијететима кроз језичке контакте; однос између језика и говора у смислу опозиционалности према градуелности (јединице у систему језичком припадају класи *А* или класи *Б*, док се у реализацији његовој оне распоређују као остварења која препознајемо вредносним судовима типа „ипак *А*", „ипак *Б*"); градуелност већ у самом успостављању и испољавању системских опозиција (нпр.: у погледу отворености вокалских вредности, или у реализацији српског тонског акцента овисно о кретању реченичне интонације); градуелност у испољавању квантитативних и тонских вредности у фонологији уопште; протешкоће у разврставању нејезичких контекста, те њихово преклапање, преливање, прожимање, преплитање приликом утицања на језик (нпр.: оквир који окружује комуникацију односно интеракцију [референт /= тема/, физички амбијент /= време, место, околности/, институционални амбијент /= домен, ситуација, улоге, статус/] и сцена која претходи комуникацији односно интеракцији [физиолошка, психичка, социјална, културна, прагматичка /.../]); континуум на релацији намеравано/протумачено значење у комуникацијама и интеракцијама свих врста (примери потенцијалне вишезначности у исказима типа „Убила мужа у сну" или „Непотребно прецртати"); испреплетеност језичких функција, те „мек" прелаз међу њима, у сваком говорном чину (а и њихове класификације иду од две-три до дванаест функција језичких; при чему вреди као опште и опажање да се у сваком жанру, стилу, говорном догађају или говорном чину, односно у свакој говорној ситуацији или домену употребе језика, другачије постројава хијерархија функција језичких; а најосновније су, ипак, референцијална,

конативна, те за њима у рангу емотивна и фатичка); процене успешности говорних чинова типа перформатива, или пак тачности говорних чинова типа констатива (ово се друго питање заправо налази у самоме темељу питања фазичности); (с претходним у вези, а и иначе) укупно подручје модалности у језику, и његов третман у лингвистици и логици (ма како ми то подручје дефинисали или разврстали, оно по природи ствари спада у фази појаве *par excellence*: а да се и не помиње фазичност већ и саме границе модалног и немодалног у језику – уколико тако шта уопште и постоји); сагласно претходном, и питања везана за однос центар/периферија када је значење модалности у питању (уп. на пример српски континуум у том смислу када је значење императивности у питању: „Наређујем ти да то урадиш" – „Уради то" – „Било би добро (за тебе) да то урадиш" – „Препоручујем ти да то урадиш" – „Саветујем ти да то урадиш" – „Урадио бих то (да сам) на твом месту" – „То се мора урадити" –; а слично бива и са значењима прохибитивности, оптативности, и др.); и даље у том правцу – континууми међу типовима и средствима за изражавање модалности (од парајезичких средстава разних врста укључујући и гестове, модалних речи и израза, етикета за обраћање, ословљавање, евоцирање и титулисање, учтивих фраза и опсцености, преко модалних глаголских облика, творбених модела и реченичних образаца, све до перформативних глагола, варијације говорних чинова, реченичне интонације и прозодијске варијације уопште, стилских формација, и других средстава); континууми не само на релацији модалност–немодалност већ и на релацијама модалност–референцијалност, модалност–(анти)фактивност, модалност–пресупозиције, и сл.; дисперзија асоцијација у асоцијативним тестовима и речницима у односу на центар асоцијативног поља, тј. у односу на прототипични асоцијат (тако, је, рецимо, за придев „моћна" први асоцијат „жена"; а тек онда за њом убедљиво „држава" и др.) – и штошта друго још.[1] [...].

[1] Са свим изложеним питањима у тесној вези, јесте и тема континуума виђеног у облику унутаркатегоријалног и међукатегоријалног градирања (Aarts 2007: §§ 5, 6; Hansen and Grković-Major 2010: 5; Радовановић 2009: §§ 35, 37; 2014: § 7, 2015: § 37) – кроз темељне врсте његове: (А) *интракатегоријална* (*супсективна*, *интрасективна*) и (Б) *интеркатегоријална* (*интерсективна*) градираност, скалираност. Прва, дакле, има унутаркатегоријалну природу и рачуна са прототипима, центром и периферијом (маргином, сивом, рубном зоном, непрототипичношћу), допуштајући члановима класе да њена својства испољавају у различитим видовима и степенима. А друга је међукатегоријални феномен и битно је карактерисана (барем) двема конвергирајућим класама појава. Такав поглед на градуелан, скалирани, карактер граматичких категорија: с једне стране, (А) призива, рецимо, случај с познатим учењем Александра Белића о „правим" и „неправим" именицама (дакле, нешто је у језику именицом у већем или мањем степену) – а са опаскама о томе да оне прве, означујући бића и предмете (као скуп особина њиховых, на пример: „кућа, „дрво", „рука", „жена", „човек", „пас"), јесу ближе типичним репрезентантима класе односно прототипичној вредности именице, док оне друге, означујући својства или процесе (при том излучујући једну особину у први план, рецимо, деадјективи и девербативи типа нежност, читање, гледалац, нежења), чине то мање репрезентативно за класу именице, односно за прототипичну вредност њену. Нешто слично би се могло видети и код глагола (у том смислу, дакле, нешто је у језику глаголом у већем или мањем степену), на релацији: пунозначни, дакле прототипични („пева", „спава"), модални („може", „мора"), фазни („почиње", „завршава"), семикопулативни („врши", „чини"), копулативни („јесте", „бива"), и тако даље. С друге стране, (Б) у питању су појаве са њиховим преклапањем односно пресецањем, „мешањем" (стога се овај други случај, разумљиво, најочигледније приказује алатом што нам га нуди теорија скупова: $\alpha \cap \beta$, са идејом да постоје појединости што поседују обележја обеју класа): граматички случај енглескога герунда, „који има селекциона обележја глагола, а дистрибуционе одлике именице" (слично је и са српским девербативима типа глаголске именице, с глаголском семантиком, а именичким понашањем, у примерима као: „Не волим његово оклевање / то што [кад] он оклева"; па лингвисти одавно у том правцу мишљења говоре о степенима „глаголности" односно „именичности"

Све у свему, да закључим: ваља бити у тумачењу човека и његовога језика агенс нијансирања пре него агенс пресуђивања. Са још увек отвореним питањем – „Да ли је то свет сâм фазичан, па су / или су такви наше опажање и тумачење света, мишљење о њему, те и сâм говор о њима?" Дакле, волели бисмо да живимо у свету *јасно разграничених* категорија (и чинимо пуно не би ли нам тај свет управо тако изгледао, језиком, кроз народне и академске таксономије, кроз образовање и науку, и логичке систематизације разноврсне, кроз религијско, етичко и естетско тумачење вредности, кроз друштвене организације и културне обрасце, кроз мере и стандарде, календаре, и другачије). Но укупни живот нас учи да то по правилу није баш често могућан случај стварности.

Литература

Пипер П. „Граматика границе". *Јужнословенски филолог*, LXIV (2008): стр. 307–322.

Радовановић М. *Увод у фази лингвистику.* Библиотека Елементи, 82. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Радовановић М. „Фази логика у лингвистици: темељна начела и одабрани примери. (Приступна беседа у САНУ одржана 22. маја 2013. године)". *Глас*, CDXXI (Одељење језика и књижевности 29) (2014): стр. 39–50.

Радовановић М. *Фази лингвистика*. Библиотека Theoria, 86. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2015.

Радовановић М. „Градабилна vs негградабилна антонимија". *Путевима речи: Зборник радова у част Даринки Гортан Премк*. Уредник Рајна Драгићевић. Београд: Филолошки факултет, 2016: стр. 109–119.

*

Aarts B. *Syntactic Gradience. The Nature of Grammatical Indeterminacy*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Aarts B., Denison D., Keizer E., Popova G. (eds.). *Fuzzy Grammar: A Reader*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Berthold M., Hand D. J. (eds.). *Intelligent Data Analysis*. – 2nd revised and extended edition. Berlin – Heidelberg – New York: Springer, 2007.

Black M. „Vagueness: An exercise in logical analysis". *Philosophy of Science*, 4 (1937): стр. 427–455.

Bolinger D. *Aspects of Language.* – Second Edition. New York: Harcourt Brace Jovanovic, 1975.

Dimković-Telebaković G. *Some Explorations in Fuzzy Semantics*. Temişoara: Editura Universităţii de Vest, 2007.

појединих граматичких форми (нпр. на релацији: „читати – читање – читам – читајући – читан – читаност – читалац"). Те би, следствено, и прелаз између тако основних категорија какве су за лингвисте, традиционално уврежено, глаголи, именице и придеви, заправо, био у нашем смислу речи – континуум.

Hansen B., Grković-Major J. (eds.). *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*. München – Berlin – Wien: Verlag Otto Sagner (Wiener slawistischer Almanach, Sonderband, 74), 2010.
Keefe R. *Theories of Vagueness*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
Keefe R. Smith P. (eds.). *Vagueness: A Reader*. Cambridge, Mass: The MIT Press, 1999.
Kosko B. *Fuzzy Thinking. The new Science of Fuzzy Logic*. London: Flamingo, 1993.
Malouf R. P. *Mixed Categories in the Hierarchical Lexicon*. Stanford, California: Center for the Study of Language and Information, 2000.
Ross J. R. Fujimura O. (ed.) „Nouniness". *Three Dimensions of Linguistic Research*. Tokyo: TEC Company, 1973: стр. 137–257.
Russel B. „Vagueness". *Australian Journal of Philosophy and Psychology*, 1 (1923): стр. 84–92.
Subašić P. *Fazi logika i neuronske mreže*. Beograd: Tehnička knjiga, 1997.
Škiljan D. *Govor nacije. Jezik. Nacija. Hrvati*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
Travaux linguistiques de Prague 2 (= *Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue*). Red. Josef Vachek. Prague: Académie Tchécoslovaque des Sciences, 1966.
Vitgenštajn L. *Filosofska istraživanja*. Beograd: Nolit, 1963. (Wittgenstein L. *Philosophische Untersuchungen*. Oxford: Basil Blackwell, 1953.)
Williamson T. *Vagueness*. London – New York: Routledge, 1994.
Zadeh L. A. „Fuzzy sets", *Information and Control*, 8/3 (1965), стр. 338–353. (Zadeh L. A. *Fuzzy Sets and Applications: Selected Papers by L. A. Zadeh*. Eds. R. R. Jager, et al. New York: John Wiley, 1987: pp 29–44.)

Milorad M. Radovanović

WHERE IN LANGUAGE WE FIND PROOFS OF ITS FUZZINESS
(Fuzzy and Linguistics)

Summary

The essay discusses the notion of *fuzziness* (scalarity, discreteness, continuality, progressiveness, gradability, gradation, imprecision, vagueness) in the expression and interpretation of language phenomenon, in order to compile an inventory of essential issues related to it. In that sense the paper reviews earlier contributions to these concepts in philosophy, logic, mathematics and science in general, but mostly in linguistics. Theoretical framework for such considerations is represented by the opposed 'hard' Aristotelian and 'soft', *fuzzy* logic of recent time (to which the author gives prevalence in these considerations). At the end, a list of characteristic linguistic research topics has been presented.

Key words: fuzzy logic, fuzzy boundaries, fuzzyness, vagueness, categories, scales and continuums, centre and periphery, prototypes, semantics, cognitive linguistics.

811.163.41’282
811.163.41’27
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch22

Слободан Н. РЕМЕТИЋ*
Академија наука и умјетности Републике Српске
Бањалука

СРПСКИ ДИЈАЛЕКАТСКИ КОМПЛЕКС У СВЕТЛУ МИГРАЦИОНИХ СТРУЈАЊА (ЛИНГВИСТИЧКИ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ АСПЕКТ)

У раду се говори о упливу сеоба у формирању данашњег српског дијалекатског мозаика. Миграцијама изазваним економским разлозима и масовним узмицањем пред турском најездом објашњавају се распоред, величина и облик данашњих дијалеката. Указује се на утицај говора досељеника на језик стариначког живља, као и на путеве и крајње домете интерференције супротног смера: преузимање идиолекта и иноверних носилаца, и то знатније него што се донедавно мислило. Исељавање српског живља у крајеве далеко од матичне области на својствен начин чува старије језичко стање из времена сеоба, трезор података драгоцен за историјску дијалектологију. Миграције сносе и одговорност за појаву нових дијалекатских и говорних типова (западносрбијанска икавштина, настала на бази погрешне перцепције једног вокала у говору стариначког живља).

Кључне речи: Миграције, метанастазичке области, херцеговачко-крајишки дијалекат, шумадијско-војвођански дијалекат, косовско-ресавски дијалекат, призренско-јужноморавски дијалекат, дијалекатска интерференција, незамењено јат, икавизам.

1. Добро је познат удео миграција у формирању српске дијалекатске мапе. По правилу изнуђено, изазвано политичким притисцима и невољама или економским разлозима, масовно померање носилаца појединих дијалекатских типова често обима правих лавина, сноси лавовски део одговорности за вишеструке измене у српском дијалекатком мозаику. О већини тих измена наука је углавном подробно информисана захваљујући понајвише магистралним расправама Павла Ивића, неприкосновеног ауторитета српске лингвистике у другој половини XX века и несумњиво до данас најбољег тумача говорног мозаика народа коме је припадао. Није спорно ни то да је „најсвестранији, најплоднији, најкреативнији и најиновативнији истраживач српског дијалекатског комплекса” (Реметић 2000: 5) у своме добу био водећа адреса словенске и европске дијалектологије. О питању којима се бави овај реферат

* profesorremetic@gmail.com

професор је писао у више наврата (Ивић 1955–1956; Ивић 1998; Ивић 2001; Ивић 2001а). Неке, пре свега најкрупније, последице миграција у Ивићевим студијама разрађене су до перфекције, неке су мање, овлашно дотицане, понешто је остајало и у сенци, а политички потреси последње декаде другог миленијума изнедрили су нове демографске потресе и егзодусе, стављајући српску дијалектологију и српске дијалектологе пред нова, додатна озбиљна искушења и крупне задатке.

2. Зна се да је сељакање, истина неједнаког интензитета и смера, верни пратилац српског живља од доласка на Балкан па дословце до наших дана. Са јачањем и ширењем немањићке државе та струјања су имала правац север–југ, да би доласком Селџука историја српског народа добила вишевековни инверзивни ток, таман као и демографско померање наших предака. Од краја XIV до дубоко у XIX век историја памти готово континуирана метанастазичка струјања у разним правцима. Јован Цвијић, на темељу резултата обимних етнографских истраживања у многим пределима, излази са судом „да је, почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, испремештано скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе" (Цвијић 1922: 8).

3. Захваљујући разгранатим и темељним етнографским истраживањима у оквиру добро познате Цвијићеве етнографске школе, чији су резултати углавном објављивани у престижном Српском етнографском зборнику, прецизно су искристалисана главна жаришта миграција, односно неколико „струја", према изворштима сеоба. Поуздано се зна да на највећем делу српског језичког простора доминирају пресељеници. Удео старинаца је, примера ради, сасвим мали „у целој северној, западној, централној и јужној Србији, па донекле и у Војводини" (Ивић 2001а: 67), „док је код Срба у западној Босни и Хрватској тај проценат раван нули" (Ивић 1991: 265). Упадљива је велика несразмера у величини аметанастазичких и метанастазичких области. Прву код Срба чине „тимочки и лужнички крајеви на крајњем истоку", дакле, области на самој језичкој и националној периферији, као што је случај и са периферијом тзв. цивилне Хрватске, на њеном крајњем северозападу: област „између западне међе некадашње Војне крајине и границе Словеније" (Ивић 2001: 66–67). За ову прилику, осврт на српски дијалекатски комплекс, подсећање на главне струје.

4. Познато је да су неки крајеви одиграли „улогу сталног извора сеоба. Такав је појас наших највиших планина дуж водомеђе између јадранског и црноморског, одн. јегејског слива. То су планински венци који се од предела западно од Сарајева протежу преко херцеговачких површи и црногорских Брда, допиру до Метохије и, обухватајући Шар-планину, настављају се у Македонији [...] Прилично значајну улогу као миграционо жариште одиграле су и планине на бугарској граници, у масиву Старе планине, Суве планине итд." (Ивић 2001а: 67). У пространој метанастазичкој области према миграционим струјама искристалисано је неколико зона.

5. Динарска струја била је најјача. Матична област су јој висински делови Херцеговине, Црне Горе и Рашке области, односно планине од горњег тока Врбаса па све до Проклетија. Територија насута овим становништвом „обухвата Црногорско приморје, далматинско копно, целу Босну, велики део Хрватске и највећи део Славоније и нашег насеља у Барањи, велики део Војводине, сву западну Србију и више од половине Шумадије" (Ивић 2001а: 67–68).

6. Матичну област ове струје чине три позната жаришта:

а) Прво чине западна Херцеговина са суседним теренима Босне и далматинског копна. Одавде су се ширили носиоци икавског изговора, махом католици, за нашу тему битни због чињенице што ће касније многи пресељеници, носиоци ијекавског новоштокавског херцеговачког говора на новом терену бити поикављени. Икавци из овога жаришта раширили су се диљем Босне, јужне Хрватске, Далмације и Истре. Из овога жаришта потичу и бачки Буњевци.

б) Друго, за ову прилику много важније жариште чини источна Херцеговина, односно тзв. Стара Херцеговина, пре свега оне области које су 1878. и 1913. ушле у састав Црне Горе. Реч је о масивима Дурмитора, Синјајевине, Маглића и других подручја у сливовима „Пиве, Таре, Лима и горњег тока Неретве", настањена експанзивним сточарским живљем, познатим по изузетној покретљивости. Одавде су се Срби, носиоци новоштокавске ијекавице распршили „по Босни, Далмацији, Хрватској, Славонији, Барањи и западној Србији и донекле у северној Србији и Војводини" (Ивић 2001а: 68). Из овога жаришта потичу и источнохерцеговачки дошљаци у Дубровачком приморју.

в) Трећа, такође богата река пресељеника извирала је у црногорским Брдима и деловима суседне Рашке области, носећи јекавце са старијом акцентуацијом, које је углавном примила Србија, а данас су најуочљивији на левој обали Ибра и у западнијим деловима јужне српске покрајине.

7. Друго јако врело била је косовско-метохијска струја са екавским дијалектом старије акцентуације. „Она је захватила крајеве од Копаоника ка Јужној и Западној Морави, доњи део долине Западне Мораве и област северно од ње, а затим се прелила и преко Велике Мораве у сливове Ресаве, Млаве, Црне реке, доњег тока Тимока итд." (Ивић 2001а: 69).

8. Трећа озбиљнија струја била је вардарско-јужноморавска. Извориште јој је било подручје с обеју страна границе Македоније и у горњем току Јужне Мораве. Овај талас преплавио је јужноморавску долину, преливши се и у долину Велике Мораве, стигавши спорадично и до околине Београда.

9. Четврта, тзв. шопска струја, носећи особине тимочко-лужничког дијалекта, сливала се из планинских области на бугарској граници према моравској долини, доспевши и до неких београдских села.

Шумадија и долина Велике Мораве терени су укрштања свих четирију струја, с тим да у западнијим подручјима (западно од линије Београд–Младеновац–Крагујевац) доминира динарска компонента, у источним мешавина преосталих трију струја. У становништву Војводине најзначајније партиципирају досељеници из северне Србије, међу којима је и знатан проценат некадашњих тамошњих старинаца, као и „досељеника са разних страна, који су преко Саве и Дунава прешли знатним делом већ етнички измењени, као представници новог етничког типа Шумадинаца, створеног у резултату многоструког укрштања" (Ивић 2001а: 69–70).

10. Поводи сеоба су различити, али иза најмасовнијих миграционих таласа стоје разлози сасвим прозирне политичке провенијенције. Осмишљеним акцијама ауст-

ријских, млетачких и мађарских власти од миграната углавном српског порекла подиже се заштитни зид, својеврсни штит од експанзивних Селџука. Здрава политика европских владара подразумева и извесне повластице придошлицама, што резултира стварањем простране, сређене и уређене аустријске Војне границе. Опустеле крајеве плански су насељавали и Турци. Сваки аустријски или млетачки сукоб с Турцима подразумевао је нови избеглички талас нашег живља, који је, по природи свари, у тим сукобима био на страни хришћана. Одговорност за континуирано померање, боље рећи бежање хришћанског живља у правцу севера, северозапада и запада сноси и „несређено стање које је у Турској царевини настало у XVII веку и које се продужило до краја њеног постојања" (Ивић 2001а: 65). „Најсталнија од свих сеоба" била су тиха струјања вишка живља са планинских платоа, терена типичне диспропорције прираштаја становништва и економских предуслова његовог опстанка на висинским котама, у временима пре појаве кромпира, попришту тешких, гладних година.

11. О последицама миграција свих врста и обима писано је код нас и често и са најпозванијих адреса. Пре осврта на уплив миграција у домену српског дијалекатског мозаика – само краће подсећање на њихов друштвено-историјски значај у првом реду у оквиру српске државе, а и српског народа у целини. Пре нешто више од четири и по деценије са најпозваније тадашње адресе је речено: „Добро су познате последице којима су миграције оптеретиле и компликовале историју српског народа. Чињеница да се он нашао расејан по многим крајевима и измешан са другим народима ставила га је пред замашне политичке и културне проблеме, решиве једино у условима демократског поретка ствари у свим државно-правним јединицама о којима се ради, и једино ако се сам српски народ, у свим својим деловима, око тога својски ангажује" (Ивић 1991: 272). Стање далеко од било каквог „демократског поретка ствари" у XX веку је резултирало геноцидним погромом у тзв. Независној Држави Хрватској и недавним егзодусом српског живља са простора двеју западних република бивше заједничке државе и из јужне српске покрајине. Недавне реке избеглица и „интерно расељених лица" за последицу су имале и „привремено" прекрајање српске дијалекатске мапе, нову дијалекатску мешавину у разним сабирним центрима Републике Србије и Републике Српске.

12. Сеобе су местимично проширивале српску националну територију (нпр. у Војводини), понегде сужавале (област Космета), али су већини Срба донеле „огромне промене у начину живота, економици, схватањима, измениле су психичке особине становништва многих покрајина" (Ивић 1952: 10). У том смислу као да предњачи Шумадија, јер се и дизање Првог и Другог устанка објашњава управо борбеним и бунтовним духом њеног становништва, формираног мешавином више досељеничких струја. О карактеру Шумадинаца са посебним пијететом је говорио најпозванији да суди о питањима те врсте: „Преображено динарско становништво оставило је у карактеру Шумадинаца са траговима сточарске безбрижности инстинкт за независношћу и снагу – особине које су ретке код досељеника са југа. Косовска и вардарска струја биле су састављене поглавито од земљорадника, од потиштених чифчија, изузевши смеле и активне досељенике из Метохије. Они су донели традиције негдашње Србије, одрасли у сенци њених цркава, манастира и градова. Под узајамним утицајем ових становника и старога становништва које је живело у особито развијеним задругама, образовао се нов психички тип, који

се својом већ богатом историјом и својим творевинама појављује као тип обдарен већом снагом и можда више од чистог балканског типа" (Цвијић 1966: 378). У вези са главним психичким особинама становника Шумадије истим пером је, између осталог, написано и ово: „Оно што данас нарочито пада у очи у карактеру Шумадинаца јесте нешто јако, смело, велика активност и здрави живци [...] Ретке су инертне природе. Све више се јављају личности велике воље. Страни посматрач имао би утисак да сви напредују са неукротивом упорношћу и жилавошћу" (Цвијић 1966: 379). Не сме се, уосталом, заборавити држање Шумадинаца страшне 1813. и можда још страшније 1915. године. Шумадинцима, најкраће речено, припада часно место у писању најсветлијих страница српске историје за два последња столећа. Цвијић је вероватно најлепше редове посветио шумадијском домаћину: „Сељаци су најбољи представници шумадијског карактера и средине. Уколико им се више приближујемо, утолико их више ценимо" (Цвијић 1966: 381). Ипак је најиздашнији када говори о њиховим интелектуалним вредностима: „Али, у Шумадији сам имао највише прилике да се дивим сељацима широке и објективне интелигенције, који посматрају ствари и догађаје и дају своје мишљење тек кад се потпуно обавесте. Сем тога, најдаровитији схватају многе ствари интуицијом и осећајем. Често ми се чинило да неписмени људи, који имају духовну ширину, могу судити каткад правичније него школовани људи, заведени политичким или другим страстима" (Цвијић 1966: 382).

13. Гледано у глобалу, сеобе стоје иза – у свету ретке – релативне уједначености српских дијалекатских типова. Миграције, дакле, сносе одговорност за реалност која је у оштрој супротности са одомаћеним мишљењем да „нигде у свету нема у говору толико разлика као код нас", а по речима првог ауторитета струке: „У ствари ништа није погрешније од таквог закључка. Неслагања међу нашим говорима не само да нису већа него су чак далеко мања од неслагања те врсте у другим језицима" (Ивић 2016: 389). За пример се наводе прилике код Немаца, Италијана, Швајцараца, где се „често људи из разних крајева, ако сваки зна само свој дијалекат, уопште не могу споразумети". Тако нешто се, по природи ствари, и очекивало тамо где су се дијалекти, поштеђени миграционих таласа, мирном еволуцијом у дугом конинуитету све више удаљавали једни од других. „Код нас се, међутим, догодило управо обратно: наши су се говори један другоме приближавали. Говорне особине области које су постале жаришта исељавања ширили су се брзином — за језичке прилике муњевитом. Готово сви су дијалекти примили понешто, мање или више, из говора придошлица, а понеки су просто затрпани наносом" (Ивић 1952: 10).

14. Међу последицама сеоба предњаче оне везане за размештај дијалекатских, односно говорних типова. „Територије неких дијалеката проширене су, територије других су смањене, а многи дијалекатски типови ишчезли су" (Ивић 2001а: 70). Миграције су, најкраће речено, из темеља измениле географску карту српских дијалеката, при чему је измењено све: њихова територија, облик и сам размештај. Највише простора је задобио херцеговачко-крајишки дијалекат, баш због тога и обележен највећом распрострањеношћу и најмањом компактношћу, директним последицама турске инвазије. Јужни део данашње територије дијалекта сматра се, у ствари, његовом колевком: „Заузимала је северозападну половину Црне Горе и Херцеговину до доњег и средњег тока Неретве заједно са одговарајућим одсеком приморја. Колико се та област простирала на север, у западној Србији и источној Босни, данас

је тешко рећи" (Ивић 2009: 17). Пред турском најездом таласи избеглица, носилаца[1] херцеговачког новоштокавског ијекавског говорног типа кретали су се према северозападу, где су попуњавали велика пространства практично голих ледина на обема странама тадашње западне границе Турске царевине. Новоштокавски ијекавци освајали су терен штокавских икаваца, а местичмично (нпр. у Славонији) архаичних екавских идиома, као, уосталом, и области чакавског и кајкавског наречја. Историја се постарала да се територија Х-К дијалекта необично брзо прошири на простране босанске и хрватске области, укључујући Славонију и северну Далмацију. Та својеврсна реколонизација практично опустелих пространстава веже се за XV и XVI век, време формирања тзв. северозападног поддијалекта Х-К дијалекта, међу чијим карактеристикама значајно место заузима одсуство накнадних иновација у колевци. Знатно касније, у XVIII и почетком XIX века економски мотивисане сеобе попуниће мигрантима из исте колевке простране области југоисточне (и источне) Босне и западне Србије (питање разуђености Х-К дијалекта најстудиозније је обрађено у: Ивић 2009: 17–38). Колико су масовне миграције на линији ЈИ – СЗ измениле дијалекатски мозаик пространих области, уверљиво подсећа духовита, а приликама сасвим примерена Ивићева опаска: „Док су се једни дијалекти тако проширили, други, некада широко распрострањени, били су сабијени на мало земљиште. То се догодило са кајкавским и чакавским наречјем. У средњем веку у Книну и Бихаћу говорило се чакавски, о чему сведоче чакавске повеље писане тамо. Данас, међутим, у тим местима само професори и њихови ђаци знају за чакавце" (Ивић 1952: 10).

15. Само се масовним миграцијама може објаснити распрострањеност и облик двају дијалеката чија је матична област на тлу јужне српске покрајине. Косовско-ресавски дијалекат има облик дуге и вијугаве траке од Проклетија до Кладова, дуге, али необично уске. У свом средњем делу овај дијалекатски тип се провлачи између Крагујевца и Сталаћа, провлачи, али не обухвата ниједан од ових двају градова. Упадљиву диспропорцију дужине и ширине овога дијалекта сликовито објашњава П. Ивић: „Начин постанка овакве необичне, управо фантастичне дијалекатске творевине представљао би нерешиву загонетку да није било косовско-метохијске струје расељавања, која се као силовита бујица пробила кроз Србију с једног краја на други" (Ивић 1952: 10). Масовним миграционим кретањима објашњава се и висок степен уједначености локалних говорних идиома географски врло удаљених.

16. И иза облика и величине територије П-ЈМ дијалекта стоји историјско објашњење: „Становништво призренске зоне и оближњег југоисточног Косова било је, међутим, захваћено снажном струјом сеоба, углавном у североисточном правцу, добрим делом под притиском прилива експанзивног албанског елемента. Тако је призренски говорни тип продро у јужноморавску долину и преплавио је потискујући првобитни дијалекат те долине у побрђе даље на истоку, где се он до данас сачувао као сврљишко-заплањски дијалекат" (Ивић 2001а: 164–165). Струка не

[1] „Пусте земље било је доста, свеједно да ли заслугом ратова или болештина, а придошлице су показивале спремност да чине оно што је бечким и венецијанским властодршцима било најважније: да проливају крв бранећи границе према Турској. У сваком случају, дошљаци нису истискивали старинце, већ су само попуњавали популационе празнине. Ово конкретно значи, на пример, то да Срби у Хрватској нису отели земљу од ранијег становништва" (Ивић 1991: 259–260).

искључује ни могућност да се у даљој прошлости и С-З дијалекатски тип ширио призренско-јужномарсвим правцем, можда на рачун говора тимочко-лужничке провенијенције.

17. Масовне миграције су учиниле да данас простране области прекривају насељенички дијалекти, у неједнакој мери измењени под утицајем стариначких или пак непосредно суседних идиома, са којима су се њихови носиоци мешали и контактирали у новој средини. Миграције, опет, на свој начин, стоје иза једног од најзамршенијих задатака науке о народним говорима, а то је рекострукција некадашње дијалекатске слике пространих области српско-хрватског дијалекатског комплекса. „Поред осталих требаће утврдити некадашње говорне типове северне, западне и централне Србије, Војводине (у оној мери у којој је она пре свеобе била етнички српска), већег дела Босне, како источне, тако и западне, и суседних области Славоније, Хрватске и Далмације" (Ивић 1955–1956: 98). Познато је да је наша наука за размотавање овако компликованог клупка „приморана да методологију рада сама разрађује", а јасно је и то да „као материјал за реконструкцију првобитне дијалекатске слике могу послужити:

1. писани споменици из времена пре свеобе;
2. данашњи дијалекти старих исељеничких група које су напустиле матичне крајеве пре смене становништва у њима;
3. топономастика у метанастазичкој области;
4. трагови дијалекатског супстрата у данашњим говорима те зоне" (Ивић 1955–1956: 98).

Остављајући овом приликом по страни три преостала извора, са свим њиховим предностима и слабостима, односно недостацима, подсећамо да су извесни помаци у заиста замршеној проблематици постигнути понајвише заслугом исељеничких говора.

18. Темељна истраживања говора Галипољских Срба,[2] говора космајског краја, шумадијске Колубаре и суседних делова источне Шумадије (в. Реметић 1985; Бошњаковић 2008; Бошњаковић 2012), затим упознавање са приликама у говору Банатске Црне Горе (Веску 1976), Радимне (Томић 1987) и Рекаша у Румунији, као и говора Банатских Хера (Ивић 1958) значајно су допринела дочаравању, макар у основним контурама, предмиграционе слике бар једног дела северне Србије. Сада је, између осталог, јасно „да су говори смедеревско-вршачког дијалекта имали од давнина низ важних спепецифичних одлика, чији су ареали свакако касније сужени или искидани присељавањем живља са друкчијим говорима", закључује први ауторитет струке у својој последњој синтетској студији (Ивић 2009: 112), посебно истичући појединост од великог значаја за историјску дијалектологију: „Уз то, говори Галипољских Срба, Банатске Црне Горе, Рекаша и Шумадијске Колубаре показују да је у смедеревско-вршачкој говорној зони пре великих миграција вокал јат чувао

[2] Реч је о већој скупини српског живља, вероватно „из Јагодине", у другој половини XVI или првој половини XVII века, пресељеној у околину Галипоља (углавном у селу Бајрамичу), одакле су, после више тамо проведених векова, након Првог светског рата, настањени у источној Македонији (село Пехчево). Њихов говор добро је познат захваљујући магистралној обимној монографији Павла Ивића *О говору Галипољских Срба* (Ивић 1957).

своју посебност, у чему се та зона слагала са шумадијско-војвођанском, а разликовала од косовско-ресавског дијалекта, у коме нема ниједног говора са сачуваним јатом" (2009: 112). Минуциозна анализа дотад објављених чињеница са подручја дотичних идиома дала је основ професору Ивићу за глобални одговор на питање порекла познатих исељеничких јатовских говора: „Говори БЦГ и Рекаша, заједно са говорима Карашеваца и Галипољских Срба, сачињавају скупину исељеничких говора са незамењеним јатом чија се матична област налазила у Србији. Карашевци потичу из неког предела који није могао бити далеко од Тимока, Галипољски Срби по свој прилици из долине Велике Мораве, а за говоре БЦГ и Рекаша претпоставили смо порекло из области између те две реке, свакако ближе Великој Морави" (Ивић 2009: 146). Систематска истраживања космајске области и суседних зона показала су, да узгред и то кажемо, да је удео језичког супстрата на тим подручјима, у томе делу Србије, знатно виши но што се раније мислило. Уосталом: „У колубарском и космајском појасу доминира дијалекатски супстрат" (Реметић 1985: 420).

19. У претходном пасусу дотакнуто је питање порекла несумњиво пресељенчких говора призренско-тимочке зоне у румунском Банату: у Свиници у Ђердапу и у Карашеву. Сматра се да је „првобитна постојбина Крашована била свакако у сливу доњег Тимока" (Ивић 1955–1956: 123) и да „су се у своја садашња станишта сасвим сигурно доселили у доба не касније од XV века, а и Свиничани су врло вероватно дошли из предела јужно од Дунава, свакако такође у врло давно време" (Ивић 1995: 201). Оба говора су, наиме, блиска са севернијим идиомима Т-Л дијалекта (Ивић 1988: 71), с тим да је процес балканизације у њима узео знатно мањег маха но што је случај у матици. У начелу очувана деклинација и остаци инфинитива на свој начин указују на релативно давнашњу миграцију носилаца двају говора. Ивићево минуциозно поређење прилика у двама идиомима показало је да је „тачније утврђивање првобитних места ... двају говора отежано, чак и готово онемогућено, управо чињеницом да се на тим местима данас налазе други језички типови" (Ивић 1995: 215).

20. На основу најновијих темељних истраживања говора и порекла Карашевака, Михај Н. Радан закључује да су они потомци Јужних Словена који су населили Банат у VI–VII в., а касније се помешали са (највећим делом) српским досељеницима пристиглим у Карашку долину из области јужно од Дунава у XIV или најкасније у првој половини XV века (Радан 2015: 268). Што се тиче матичне области из које су емигрирали М. Радан има нешто другачије мишљење од Петровичевог и Ивићевог и сматра да су карашевска села населили досељеници из источне зоне К-Р дијалекатског ареала (јужније од Западне Мораве; Радан 2015: 268). У чувању посебности јата (у вредности [ę]) у Карашеву аутор види остатак из говора „најстаријег словенског слоја у сливу реке Караша" (Ердељановић 1925: 294).

21. За историјску дијалектологију, као и за српску историју уопште, посебног помена је важан детаљ везан за два миграцијама далеко расељена дијалекта из колевке на тлу јужне српске покрајине. У идиомима К-Р и П-ЈМ типа на подручју Покрајине уочљиве су особине неспорно унете из албанског језика, међу којима је најмаркантнија – изједначавање фонеме /љ/ у примерима типа *недеља* и /л/ испред вокала *е* и *и* у случајевима типа *лето*, *липа* у корист меког *л̇* (*недел̇а*, *л̇ето*, *л̇ипа*). Ове особине, обилато потврђене у говорима обају дијалеката на тлу Покрајине (в.

нпр. само: Букумирић 2003: 123–125; Ивић и Реметић 1981: 583; Реметић 1996: 412–413), „нема у говорима исељеника из ових крајева у другим деловима Србије, што значи да тих појава није било у њиховим завичајима у доба сеоба. Из тога следи да је албански језички утицај релативно скорашњи, односно да је скорашње и присуство Абанаца у тим крајевима" (Ивић 1999: 6).

22. Велике миграције често су подразумевале масовно сучељавање, мешање, суживот носилаца различитих дијалекатских типова. Тамо где ни вера није била препрека говорној нивелацији придошлице су се по правилу, макар биле неупоредиво бројније од староседелаца, прилагођавале приликама у новој средини, и то у свему, како у привредном животу, обичајима, ношњи и сл. тако и у језику. Разлози њиховог таквог понашања у струци су објашњени до танчина (Ивић 1955–1956). Нико не пориче ни утицај досељеника на говор стороседелаца, јер готово да нема случаја без трагова, у различитој мери, уплива дошљака на говор староседелаца. На српском језичком простору у сучељавању двају различитих дијалекатских типова, бар у неким деловима језичке структуре, добијало се местимично „нешто треће", само на први поглед необичне вредности хибридног карактера. Међу сегментима језичке структуре у сусрету различитости поље проблема у перцепцији резервисано је пре свега за прозодију и гласовни систем, у чему челно место припада прозодији, попришту специфичности ретких у планетарним размерама. Потешкоће око усвајања нових дистинктивних прозодијских вредности довеле су, примера ради, да „новог" акценатског типа у једној прозодијској позицији на релативно широком простору на тлу Србије, док је „неспоразум" миграната са вредношћу у новим стаништима затеченог једног вокала водио стварању практично новога, дуго генетски „загонетног" дијалекатског типа (о томе у т. 31).

23. Изразито новоштокавско подручје на тлу Србије: у говорима рудничког поддијалекта Ш-В дијалекта ("ерска" околина Аранђеловца, Качер, горња Лепеница, Гружа, руднички крај, околина Г. Милановца) и источног руба Х-К дијалекта ("Западна граница, како изгледа, пролази нешто западније од Чачка и Драгачева, па и од басена горњег тока Моравице, да би негде на Голији (или можда чак на Јавору) избила на међу ијекавско-екавских говора зетско-сјеничког дијалекта") карактерише акценатски ареал *жѐна пѐшток*, удружен, разуме се, с новом акцентуацијом. У тумачењу појаве професор Ивић полази од претпоставке да је становништво претежно херцеговачког порекла приспело на терен чији је „дијалекатски супстрат [...] био екавски са старијом акцентуацијом косовско-ресавског, односно смедеревско-вршачког типа, дакле, без уношења ` као нове јединице у прозодијски систем у примерима типа *жена* или *поток*" (Ивић 2009: 42). Кристализација мешавине живља и говорних типова „ишла је у правцу уопштавања нове акцентуације уз победу екавског изговора", с тим да су, наспрам лако уочљиве и лако пребродљиве опозиције у примерима типа *остȁви/òстави*, уз усвајање новоштокавске вредности, код теже решиве дистинкције у изговору типа *жѐна*, *пѐшток*, разлике тешко ухватљиве за неупућено уво, старинци остали „на старом", а и досељеници су прихватили ту реалност у своме говору. Биће да је професор Ивић на правом путу када ослонац за такву претпоставку налази међу јасеничким селима „у непосредној околини Аранђеловца са 'ерским' становништвом, за које се поуздано зна да је досељено из ијекавских области" (Ивић 2009: 42–43). У прилог таквом тумачењу појаве говори проценат

досељеника динарске струје у пет „ерских" села са доследним акценатским типом *ȕдо̄ток – ȕдо̄тока* и практично чистим екавизмом (с изузетком понеког петрефицираног (и)јекавизма): Буковик – 99,45%; Врбица – 97,84; Копљаре 80,99; Мисача – 79; Орашац – 98,92 (Реметић 1985; 19). Овакав приступ у основи објашњава изостанак акценатског модела *ȕдо̄ток – ȕдо̄тока* на тлу Шумадије узете у целини.

24. Миграције су, као што је добро познато, местимично велике компактне пресељеничке таласе стављале у непосредни контакт са иноверним носиоцима другачијих дијалекатских типова, неретко их дословце мешала са њима, а познато је да „вера дејствује као кочница говорне нивелације" (Ивић 2001а: 71). Колики се значај придаје, прецизније речено – придавао, улози вере у уобличавању дијалекатске слике конфесионално хетерогених подручја, сведоче речи најпозванијег да суди у домену дијалектологије код Срба и Словена у целини: „Снага ове баријере била је толика да би се данас за Босну и Херцеговину са суседним областима готово могла начинити два лингвистичка атласа: један за православне, а други за остале, са посебним и узајамно мање-више независним системима изоглоса" (Ивић 2001а: 71). Испоставило се да прилике на простору Босне у том погледу представљају необично захвално поље истраживања, да бацају ново светло на судбину дотадашње дијалакатске слике након доказано масивног прилива носилаца другог говорног идиома, односно на путеве и крајње домете дијалекатске интерференције приликом сучељавања и мешања различитих дијалеката чији су носиоци друге вере.

25. Значајан део Босне покривају два стариначка дијалекта: источнобосански и новошћакавски икавски, раније несумњиво распрострањени на ширем простору, касније суженом приливом носилаца других говорних типова. Источнобосански дијалекат и већина шћакавских идиома развили су се на територији средњовековне босанске државе, а сматра се да су масовне миграције у време турске владавине ублажиле староштокавски профил источнобосанског дијалекатског типа. Томе је несумњиво допринело новонастало новоштокавско окружење, у првом реду лавина насељеника, „у којој доминирају Срби носиоци херцеговачко-крајишког, односно источнохерцеговачког дијалекта" (Реметић 2009 152). Све то објашњава зашто је „развој источнобосанских говора упућен одлучно у новоштокавском правцу" (Ивић 1988: 74). У струци је одомаћено мишљење о замршеној дијалекатској слици источнобосанског простора, заснованој на разлици у вери: „У источној Босни је прилив источнохерцеговачких насељеника створио садашњу сложену дијалекатску слику: православни махом говоре источнохерцеговачком јекавштином, док се муслимани и католици (тамо где их има), као и мањина православних, служе старим источнобосанским јекавским дијалектом, понајчешће знатно измењеним под утицајем дошљачког говора" (Ивић 2001: 70). На дотад познатим чињеницама темеље се речи досад нашег најбољег дијалектолога да је „у прошлости наших земљака контакт међу разноверним суседима био обично слаб, [...] а језик и друга обележја чувани су као амблем етничког идентитета", као и закључна опсервација целог проблема: „Па ипак, обично се догађало да до краја дуготрајно суседовање уроди и неким језичким утицајем" (Ивић 2001: 64).

26. „Стицајем више околности, на које се својевремено није могло битније утицати, српски говори у Босни и Херцеговини, а поготову у Хрватској, нису имали статус приоритета" (Реметић 2009: 152; в. и: Реметић 1999: 278–279). Најновија

истраживања, у првом реду испитивање говора избеглица са простора Босне, житеља за чије се претке поуздано зна да су се у источну, делом и централну Босну доселили из земље Херцега Стјепана, доносе мноштво чињеница које налажу да се пође знатно даље од синтагме „неким језичким утицајем". Новоприкупљена богата грађа сведочи о озбиљним пукотинама „у језичкој брани заснованој на вјери. Попустиће, показало се, ипак та брана покадшто и у домену маркационих карактеристика, чувара вјерског и националног идентитета...Испоставило се да је уплив иновјерних дијалеката дубље засјекао у ткиво српских говора но што се досад углавном мислило. Национални амблем није свугдје ни рефлекс јата, ни шћакавизам, па ни опозиција тврдих и меких африката" (Реметић 2009: 174). Данас се, примера ради, зна за простране, компактне области српских ијекавскошћакавских говора: а) са два пара африката (нпр. у зеничкој области: *шћа̑ū*, *звȕжђū*,– *клʷје́ћа*, али по правилу: *ма̏чка*, *џемàдан*); б) са једним паром африката (нпр. какањски крај, а одатле диљем некадашње Височке нахије: *ма̏ћка, ђемàдан*). У зеничком и какањском крају, као и на другим подручјима посведочене појаве, Срби су од иновер них суседа преузели и већину преосталих особина стариначког дијалекта. „Најновија истраживања значајно увећавају територију Срба икаваца шћакаваца. Срби су накадно поикављени не само у купрешком и ливањско-дувањском крају него и у области Бугојна [...] и Доњег Вакуфа, затим код Травника и Јајца" (Реметић 2009: 154–155), где потомци некадашњих типичних новоштокавских ијекаваца данас говоре (говорили до привременог напуштања својих огњишта током последњега рата) *рȉжē*,– –*лȉшњāк, дȉвēр, винчáње* и сл.

27. Начин формирања донедавног дијалекатског комплекса, боље рећи мозаика, највећег дела Босне интересантан је у контексту теорије о настанку дијалеката, путева кристализације дијалекатских типова код масовног сучељавања различитих идиома, уз то обележених и разликом у вери њихових носилаца, чиме се у целу причу озбиљно уплићу ванјезички фактори. Историја је на простору Босне на неки начин пред лицем струке „организовала" одмеравање снага језичких и тих ванјезичких момената. Показаће се да ће носиоци осетно другачијег дијалекатског типа у новој постојбини од иноверaца преузети стариначки идиом у донекле модификованом лику. Крајњи резултат дијалекатске интерференције, наиме, сведочи о својеврсној победи снаге језичке логике, језичких чинилаца над ванјезичким факторима. Језичка брана донетог идиома није попустила само тамо где су се на томе путу испречили аргументи структуралне провенијенције. Нигде на шћакавским (екавско)-ијекавским просторима православни дошљаци из земље Херцега Стјепана нису усвојили фонему /х/ нити су у домаћим речима прихватили дугосилазни акценат изван иницијалног слога. У првом случају мењао би се фонолошки инвентар, а у другом би се нарушила донета, чрвсто устаљена дистрибуција постојећих прозодема. Овај „изузетак" озбиљних територијалних размера код усвајања другог идиома, код преласка на други идиолект, у својој пуноћи је на површину испливао практично недавно (Реметић 2009, посебно стр. 173–175) и тренутак је да се с тим у вези учини додатни осврт.

28. Из личног искуства са подручја суживота православних и муслимана, са терена обележеног озбиљним дометима интерференције, односно нагризања донетог Х-К говорног модела у контакту са бројчано значајно премоћним носиоцима му-

сликанског источнобосанског, и то како екавско-јекавског тако и ијекавскошћакавског дијалекта у кладањском крају, знам да боја африкате у примерима типа *мачка*, *амица* има озбиљну дистинктивну тежину не само на релацији *наши* и *муслимани* него и међу самим Бошњацима кладањског подручја, нејединственим, као што се зна, у тој појединости.[3] Разликовање двају парова африката има тежину националног, па и регионалног амблема, али та брана је, видели смо, попустила у многим српским идиомима под упливом иноверних комшија. Попуштање те, а непропустивост бране утемељене на структуралним језичким темељима, илустроваћемо двама примерима.

У исто време из невесињског села Биограда преци аутора ових редова доселили су се у околину Кладња, а преци угледног слависте Богдана Л. Дабића у Бискупиће код Високог. Први су, вероватно захваљујући чињеници што се од Кладња до Романије нигде не прекида компактна територија православних Срба, задржали *мачку*, *сaџак*, *штап*, *клијешта и* они *звижде*, док су височки Срби доследно од суседа преузели *маћку*, *саћак*, *шћап*, *клијешћа и звижђу*, али су сачували *љеб*, *растовину* и не могу без *вòдē* (никад: *водê*), говоре искључиво: *жéнā*, *љýдū*, никад: *жēнâ*, *љȳдû*).

На дубоко усађену свест да су те две особине строго „туђе", односно „њијове" подсећа искуство из разговора са осамдесетогодишњом старицом, избеглицом из Жељове код Бановића, а током последњег рата смештеном у Дивичу код Зворника. Софија Никић, рођена 1918. године, говорећи о доживљајима током Другог светског рата, верно је навела речи локалнога усташе из редова муслиманске популације, који је престрашеној и незаштићеној нејачи и женској младежи предочавао могућност излаза из незахвалне ситуације: „Ȕдарӣ òнōм-пушкȕринōм òт-под па ће: 'Вȁше се худȃјȳ зȁ-наше' – знȃш. Бȉвā – нȁше се цȗре ȕдȃјȳ зȁ-њиове љȗде. 'Вȁше се цȗре худȃјȳ зȁ-наше'". Старица је непогрешиво подсетила на две „туђе" језичке појединости: непренесени акценат и секундарно, протетичко *х*, препознатљиву особеност муслиманских говора (Реметић 1999а: 416).

29. Масовне сеобе углавном носилаца истог, Х-К дијалекта изнедриле су, стицајем околности, необичан а озбиљан проблем историјске, односно српске дијалектологије у целини. Више од сто година трајале су расправе о пореклу икавског изговора у неким селима Азбуковице у западној Србији (околина Љубовије). О западносрбијанској икавштини први је већ далеке 1876. године писао М. Ђ. Милићевић у добро познатом делу *Кнежевина Србија*, када и почиње ера необичног неспоразума са чињеницама, неспоразума заснованог на погрешној перцепцији једнога гласа. И Милићевић у исту раван ставља праве икавце и тзв. јатовце, носиоце говора у коме је стари вокал јат задржао фонолошку индивидуалност у вредности затвореног *е* [ę]. Озбиљна збрка у домену дијалекатске слике западне Србије, пре свега њеног порекла, последица је чињенице што погрешне перцепције нису били поштеђени многи угледни научници међу, којима су и Александар Белић, Милош

[3] Бошњаци из Тухоља подно Коњух планине, чији говор је познат струци (Халиловић 1990) шале се на рачун својих сународника у Кладњу и оближњим Плаховићима, попришту екавско-јекавског говорног типа, на тамо свима познат начин: „Скоћи зећина ис-Ћавкунова ћаира, могла би ћетири ћојка већерат". Кладњаци, опет, са своје стране узвраћају цитирањем возача теретног камиона из Тухоља који се механичару пожалио речима: „Мајсторе, нешта ми чалаче у мјењачу". Они то чине уз наглашено истицање тврдоће фонеме /ч/.

Московљевић, Јован Цвијић (о томе детаљно и хронолошки у: Реметић 1981, посебно: 78–85). Погрешна перцепција је, између осталог, дуго одлагала стављање тачке на питање генезе Ш-В дијалекта, односно познатих икавизама Ш-В типа. Инсистирање на теорији (пре свега А. Белић и неки његови следбеници) на мешавини домаћег екавског и из источне Босне унетог икавског изговора[4] темељено је на уверењу да су на српској страни очуване извесне икавске оазе, не разликујући притом истински икавски изговор у Азбуковици и затворено *е* на ширем простору. Сам Белић је у јатовцима код Обреновца „чуо" икавски изговор.[5] Испоставиће се да управо од околине Обреновца на компактном „прилично пространом терену који обухвата део Шумадије и Посавине, Тамнаву, Колубару, ваљевску Подгорину, Рађевину и део Азбуковице јат чува своју фонолошку посебност" (Реметић 1981: 16). Најкраће речено, реч *дете* на простору од Мислођина до дринских падина Ваљевских планина изговара се као у доба Стефана Немање и његових синова. Откриће фонолошке индивидуалности јата на тако широком простору дефинитивно је показало утемељеност теорије (нпр. М. Решетар, чије је поставке дорадио П. Ивић) о аутохтоном, дакле, домаћем развитку икавизама Ш-В типа, а тиме и тога дијалекта (о томе детаљно у: Реметић 1981: 60–68 и тамо нав. лит.).

30. У дискусији дугој стотињак година изнето је више теорија о пореклу западносрбијанске икавштине. Мишљење о изворном икавском дијалекту насталом на тлу Србије (Московљевић) није имало много следбеника, као ни теорија о икавцима приспелим из источне Босне, за коју се испоставило да никада није била икавска (Реметић 1981: 91–94 и тамо нав. лит.), али је дуго, у одсуству прихватљивијег решења, наклоност струке имало мишљење етнолога Љ. Павловића, који је у азбуковачким икавцима видео потомке рудара насељених „у већим групама" из западних области (Далмација, западна Босна, Херцеговина) досељених у Подриње отприлике у XVII веку (Павловић 1930: 346–347). Павловићеву теорију у основи су прихватили Ј. Цвијић, П. Ивић, А. Пецо, М. Тешић, додуше углавном не безрезервно, с тим да су у том погледу, показаће се оправдано, посебно били опрезни Цвијић[6] и Ивић.[7] Не треба заобићи ни подсећање на Хиртово испитивање говора српског Подриња од Лознице до Бајине Баште „mit dem mittelpunkt Ljubovija", на његову не баш успешну дијалектолошку екскурзију организовану по налогу Бечке академије наука 1898. године. Дошавши са намером да испита икавски говор, у затеченом истин-

[4] „Икавци који су се находили између реке Босне и Дрине, отишли су делимице у Србију и Војводину, где их је нестало у шумадиско-сремском говору, или су се сачували као икавске оазе око Дрине у западној Србији" (Белић 1929: 1076).

[5] „По отношенію къ послѣдней замѣчаются нѣкоторыя архаическія черты, напр., сохраненіе долготы (или, по крайней мѣрѣ, полудолготы) въ конечныхъ слогахъ, слѣды икавского произношенія ѣ, и при томъ не только вдоль Дрины, какъ это отмѣтилъ Гиртъ въ своемъ отчетѣ[2]), что, впрочемъ, было извѣстно и раньше его поѣздки туда, но и на правомъ берегу Савы, въ деревняхъ, удаленныхъ отъ Бѣлграда на 2–3 часа ѣзды (Баричъ, Моштаница, Мислодьинъ и др.)" (Белић 1905: 39–40).

[6] „То би била нека врло стара и у толико нејасна миграциона струја, што јој не знамо узрок и што је противна нормалном правцу миграционих струја, које су се кретале с динарске системе према Далмацији" (Цвијић 1922: 13). „Ни савесни и опрезни Цвијић (свестан слабости теорије о доласку икаваца са стране) није разликовао незамењено јат и вокал *и*, те је 'изједначио' прилике у ваљевским, јадарским, рађевским и азбуковичким селима" (Реметић 1981: 81).

[7] „По ономе што се досада о њему зна, икавски говор у Азбуковици не одликује се ничим (сем замене ѣ) од околног јекавског типа, углавном вуковског" (Ивић 2001: 244).

ском дијалекатском мозаику наведеног подручја, на коме данас живе носиоци готово свих резултата развоја старога јата, Аустријанац се није најбоље снашао. На слабости његове расправе, објављене пет година након теренског рада у Подрињу (Хирт 1903) указао је прво Белић (Белић 1906), а касније врло илустративно Ивић.[8]

31. У контексту компактне територије тзв. незамењеног јата од границе атара београдске општине Чукарице до дринских падина Ваљевских планина није било тешко закључити да је азбуковичка икавица резултат погрешне перцепције новајлијама непознатога гласа, да је, дакле, настала „у додиру јаке ијекавске досељеничке струје и говора са фононолошким јатом", који су придошлице, као и неки угледни научници, међу којима је било и језичких ауторитета, „чули" као *и* (Реметић 1981: 96). Коначни одговор на питање порекла српске икавштине[9] показује како су миграције на свој начин допринеле формирању новог говорног идиома, односно оазе једног дијалекатског типа.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

32. Уместо извођења посебних закључака довољно је резимирати последице вишевековних померња српског живља, а нарочито масовних миграција изазваних турским освајањима. Последице сеоба су заиста разноврсне:

а) Неки дијалекатски и говорни типови (чакавски, кајкавски и штокавски) практично су збрисани са многих подручја данас настањених носиоцима других, неретко потпуно другачијих дијалекатских система. Из наведене чињенице проистекло је озбиљно и замршено питање реконструкције предмиграционе дијалекатске слике многих подручја.

б) Поједини дијалекти су доживели велику експанзију (највише Х-К, затим К-Р и П-ЈМ , а и облик двају последњих једино се може објаснити миграцијама).

в) Померање становништва далеко изван матичне националне територије стоји иза тзв. егзотичних националних и језичких оаза, својеврсног архивирања старијег језичког стања, драгоценог за историјску дијалектологију, односно за реконструкцију предмиграционе слике одговарајућих области.

г) Упоређивање прилика у говорима К-Р и П-ЈМ типа на тлу њихове колевке и у пределима задобијеним миграцијама на најаутентичнији начин сведочи о скорашњем албанском елементу на највећем делу српске јужне покрајине.

д) Мигранти су, захваљујући својој бројности а и говорној компактности, местимично утицали на даљи развој дијалекатских типова затечених у новим стаништима (нпр. усмерење источнобосанског дијалекта у новоштокавском правцу под упливом носилаца источнохерцеговачког ијекавског типа).

---

[8] „Пуна грешака у разумевању казивања информатора, у акценту, у интерпретацији факата и у много чему другом, ова расправа илуструје разнолике опасности којима се излаже испитивач недовољно упознат са материјом коју испитује. Само понека лепа и оригинална опсервација указује на руку мајстора" (Ивић 2001: 199).

[9] „Данас се, међутим, зна да су икавизми у западносрбијанском Подрињу настали тако што су досељени јекавци вокалом *и* замењивали незамењено јат (=e^{u}) које су чули у говору стариначког становништва" (Ивић 1991: 106 с позивом на мишљење у: Реметић 1981: 96–97).

ђ) И у великим таласима приспели дошљаци су, показују најновија истраживања, усвајали говор иноверних строседелаца, у облику модификованом углавном неприхватањем особина изразито структуралне тежине (случај са Србима ијекавцима шћакавцима на тлу Босне, где је „одбијањем" фонеме /х/ сачуван „свој" фонолошки систем, а неприхватањем дугосилазног акцента изван иницијалног слога – ненарушеност принципа „своје" дистрибуције прозодема).

е) Погрешна перцепција једног вокала у говору старинаца стоји иза настанка новог дијалекатског типа (икавизам у западносрбијанском Подрињу настао је тако што су дошљаци незамењено јат заменили гласом *и*).

Скраћенице

З–С — Зетско-сјенички (дијалекат)
ЈФ — Јужнословенски филолог, књ. I–LXXIII (Београд, 1913–2017)
К–Р — Косовско-ресавски (дијалекат)
П–ЈМ — Призренско-јужноморавски (дијалекат)
С–В — Смедеревско-вршачки (дијалекат)
СДЗб — Српски дијалектолошки зборник, књ. I–LXIV (Београд, 1905–2017)
С–З — Сврљишко-заплањски (дијалекат)
Т–Л — Тимочко-лужнички (дијалекат)
Х–К — Херцеговачко-крајишки (дијалекат)
Ш–В —Шумадијско-војвођански (дијалекат)

Литература

Беличъ А. *Дiлектологическая карта сербскаго языка*. Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнiю" II. Санктпетербургъ, 1905 (датум сепарата; на самом зборнику стоји година 1906), стр. 1–59 (с картом).

Белић А. *Штокавски дијалекат*. У књизи: Проф. Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. IV. Загреб: Библиографски завод, стр. 1064–1077.

Бошњаковић Ж. „Фонетске особине говора источне Шумадије." *СДЗб*, LV (2008): стр. 1–321.

Бошњаковић Ж. „Морфолошке особине говора источне Шумадије." *СДЗб*, LIX (2012): стр. 1–381.

Букумирић М. „Говори северне Метохије." *СДЗб*, L (2003): стр. 356.

Ердељановић Ј. „Трагови најстаријег словенског слоја у Банату." Niederlův sbornik (1925): стр. 275–308.

Ивић П. „О једној вези нашег језика и наше историје. Сеобе Срба и српски језик. Да ли је тачно оно што свет мисли о језику?" *Недељне информативне новине*, 12. октобар: 10.

Ивић П. „О неким проблемима наше историске дијалектологије." *Јужнословенски филолог*, XXI (1995–1996): стр. 97–129.

Ивић П. „О говору Галипољских Срба." *СДЗб*, XII (1957): стр. XXI + 520.

Ивић П. *Место банатског херског говора међу српским дијалектима*. Посебан отисак из зборника *Банатске Хере* (1958): стр. 326–353.

Ивић П. *Изабрани огледи III. Из српскохрватске дијалектологије*. – Ниш: Просвета, 1991.

Ивић П. „Однос између карашевског и свиничког говора.” *Македонски јазик*, XL–XLI (1989–1990): стр. 201–215. [Посветено на академик Божидар Видоески по повод 70-годишницата.]

Ивић П. *Преглед историје српског језика.* Целокупна дела Павла Ивића VIII. Приредио Александар Младеновић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић П. „Два стариначка српска дијалекта на тлу Косова и Метохије.” *Задужбина*, бр. 47, новембар 1999: 6.

Ивић П. *Српски народ и његов језик.* Целокупна дела Павла Ивића V. Приредио Милорад Радовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.

Ивић П. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Приредио Драгољуб Петровић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића (2001а).

Ивић П. *Српски дијалекти и њихова класификација.* Приредио Слободан Реметић. Библиотека Елементи, 81. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Павловић Љ. „Соколска нахија.” *Српски етнографски зборник*, XLVI (1930): стр. 307–505, 757–792.

Радан М. Н. *Фонетика и фонологија карашевских говора данас. Прилог проучавању српских говора у Румунији*. Нови Сад – Београд: Филозофски факултет у Новом Саду – Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2015.

Реметић С. „О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије.” СДЗб, XXVII (1981): стр. 7–105.

Реметић С. „О говорима централне Шумадије.” СДЗб, XXXI (1985): стр. I–XIX + 555.

Реметић С. „Српски призренски говор I (гласови и облици).” *СДЗб*, LII (1996): стр. 319–614.

Реметић С. „Српски дијалекатски комплекс – степен досадашње испитаности и даљи задаци.” *Научни скупови*, *књ. 1. Одјељење друштвених наука*, *књ. 1*. Бања Лука – Српско Сарајево: Српски духовни простор – Академија наука и умјетности Републике Српске (1999): стр. 275–283.

Реметић С. „О гласовним особинама говора Жељове (код Бановића).” *Зборник Матице српске за фолологију и лингвистику*, XLII (1999а): стр. 399–432.

Реметић С. „Уз 56. књигу Јужнословенског филолога, посвећену успомени на академика Павла Ивића.” *Јужнословенски филолог*, LVI/1–2 (2000): стр. 1–6.

Реметић С. „Босански српски говори у свјетлу дијалекатске интерференције (лингвистички и социолингвистички аспект).” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LII/1 (2009): стр. 149–178.

Реметић С. „Српски дијалектолошки атлас у светелу језичке и дијалекатске интерференције (лингвистички и социолингвистички аспект).” *Књижевност и језик*, LX/2 (2013): стр. 205–230.

Томић М. „Говор Радимаца.” *СДЗб*, XXXIII (1987): стр. 303–474.
Цвијић Ј. „Метанастазичка кретања. Њихови узроци и последице.” *Српски етнографски зборник*, XXIV (1922): стр. [VIII] + 96 + карта.
Цвијић Ј. *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1966.

*

Belić A. *Herman Hirt. Der ikvasche Dialekt im Königreich Serbien.* Archiv für slavische Philologie, XXVIII. Berlin, стр. 125–128.
Vescu V. „Govor Banatske Crne Gore.” *Зборник за филологију и лингвистику*, XIX/1 (1976): стр. 115–172.
Ivić P. Remetić S. „*Orahovac*.” *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih*, *slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Posebna izdanja ANUBiH, knj. LV; Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9. Sarajevo, 1981.
Halilović S. „Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja).” *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* VI (1990): str. 249–358.
Hirt H. „Der ikavische Dialekt im Königreich Serbien.” Philosophisch-historischen Classe, CXLVI, V Abh (1903): str. 1–56.

Слободан Н. Реметич

СЕРБСКИЙ ДИАЛЕКТНЫЙ КОМПЛЕКС В СВЕТЕ МИГРАЦИОННЫХ ПОТОКОВ (ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Р е з ю м е

В работе говорится о значении переселений в формировании сербской диалектологической карты. В результате тихого, постоянного перемещения населения в поисках лучших условий жизни и массовых миграций, вызванных турецкими оккупациями, переместилась большая часть сербского населения. Последствия переселений, как исключительно важного фактора в сербской исторической диалектологии, поистине велики и разнообразны.

Некоторые диалектные типы (чакавский, кайкавский и штокавский) исчезли, а отдельные (напр. герцеговинско-краишский [максимально], косовско-ресавский, призренско-южноморавский) испытали экспансию. Перемещение сербского населения далеко от родной территории сохранило следы преждего состояния языка и драгоценную опору для реконструкции предмиграционной картины области, из которой происходят переселенцы. Различия в рамках диалектов, колыбелью которых являлась южная область Сербии, свидетельствуют о недавнем албанском компоненте на большей части Косово и Метохии.

Последствием массовых переселений также стало воздействие на дальнейшее развитие языка со стороны диалектных типов, существовавших в новых местах жительства. Новейшие исследования показывают, что переселенцы перенимали говор иноверных старожилов в объеме, подразумевающем пересмотр укоренившегося мнения о роли веры, как тормоза речевого выравнивания. К примеру, мигранты в некоторых районах Боснии принимали идиолект иноверных старожилов, более серьезно модифицированный только в деталях выраженной структуральной сложности (в результате неусваивания фонемы /х/ сохранился „свой” фонологический набор, а в результате неусваивания долгого нисходящего ударения вне инициального слога – „своя” дистрибуция просодем).

О том, что миграционные процессы могут привести к возникновению нового диалектного типа, свидетельствует икавщина западно-сербского Подринья, где переселенцы местное [э] (так называемый неизменившийся ять) заменили гласным [*и*].

Ключевые слова: миграции, метанастазические области, герцеговинско-краишский диалект, шумадийско-воеводинский диалект, косовско-ресавский диалект, призренско-южноморавский диалект, диалектная интерференция, неизменившийся ять, икавщина.

81:39(=163.41)
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch23

Стана С. РИСТИЋ*
Институт за српски језик САНУ, Београд

Ивана В. ЛАЗИЋ КОЊИК
Институт за српски језик САНУ, Београд

РАЗВОЈНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ЕТНОЛИНГВИСТИКЕ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ЛИНГВИСТИЦИ**

У раду ће се представити развој етнолингвистике у Србији на ширем плану двеју независних, комплементарних етнолингвистичких школа: руске и пољске, који се може пратити од последње деценије 20. века па све до данашњег времена, у периоду откада се појављују први радови који се баве етнолингвистичким проблемима применом етнолингвистичке методе у комбинацији са другим лингвистичким методама. Циљ је да се представе досадашњи резултати етнолингвистичких истраживања у Србији у контексту словенске етнолингвистике и сличних дисциплина антрополошке оријентације, да се уоче фазе и тенденције њиховог развоја и да се на основу њих установи будући правац заједничког развоја који би водио заснивању јединствене српске етнолингвистичке школе.

Кључне речи: етнолингвистика, заснивање српске етнолингвистичке школе, етнолингвистички теоријско-методолошки приступи, српски језик.

1. Преглед стања у српској лингвистици

Развој етнолингвистике у Србији може се пратити на ширем словенском плану двеју независних, комплементарних етнолингвистичких школа – руске и пољске – од краја осамдесетих година 20. века, када се у српској средини појављују први радови који се баве етнолингвистичким проблемима применом етнолингвистичке методе у комбинацији са другим лингвистичким методама и различитим приступима (етимолошким, дијалектолошким, когнитивним, концептуалним, етнографским, фолклористичким, митолошким, антрополошким). Стање и резултати етнолингвистичких истраживања у Србији до сада су сумирани у више прегледних радова

* stana.ristic@isj.sanu.ac.rs
** Рад је урађен у оквиру пројекта МПНТР-ОН 178009.

домаћих аутора, у којима је обухваћен период од почетака развоја етнолингвистике у Србији 80-их год. 20. века па до прве деценије 21. века (Ilić 2002, Ajdaczyć 2006 (Ајдачић 2017), Сикимић 2006, 2007, Илић, Ђурић-Миловановић 2013), што пружа могућност да се издвоје досадашње фазе у развоју српске етнолингвистике и представе основне развојне тенденције у најновијем периоду друге деценије 21. века.

2. Претпочетна (сакупљачка) фаза – од Вука до друге половине 20. века

Историјат условно речено „српске етнолингвистике" од Вука до друге половине 20. века показује да за славистичку етнолингвистику посебну вредност имају бројни, богати и исцрпни материјали у збиркама Вука Караџића, Вука Врчевића, Павела Ровинског, Ивана Јастребова, Тихомира Ђорђевића, Татомира Вукановића, Миленка Филиповића и др., у којима су дати подаци драгоцени за етнолошко-фолклористичка и лингвистичка истраживања.[1] Значајни су и они, релативно ретки записи обичаја рађени у локалном дијалекту, какве је правио, на пример, Владимир Ардалић, Србин из далматинског залеђа на прелазу 19. и 20. века, а исто тако и грађа објављивана у периодичним публикацијама *Гласник Етнографског музеја*, *Српски етнографски зборник Српске краљевске академије* (САНУ), *Српски дијалектолошки зборник* из Београда, *Гласник Земаљског музеја* из Сарајева, *Зборник за народни живот и обичаје јужних Славена* из Загреба.

У другој половини 20. века сакупљање грађе из традиционалне баштине из политичких разлога донекле је маргинализовано у водећим установама у Србији као што су Етнографски институт и Етнографски музеј, док је ситуација у дијалектологији била повољнија захваљујући ангажовању сарадника Института за српски (српскохрватски) језик САНУ.

3. Рани период развоја – утицај московске етнолингвистичке школе и реконструктивни приступ

Осамдесетих година 20. века, под утицајем П. Ивића у области дијалектологије, етимологије и ономастике, формирала се група лингвиста који су у својим истраживањима почели примењивати достигнућа московске етнолингвистичке школе (исп. Ајдачић 2017: 81–82). У питању су радови сарадника Етимолошког одсека Института за српски језик: Александра Ломе, Јасне Влајић-Поповић, Марте Бјелетић и Биљане Сикимић, која је истраживања овог типа наставила у Балканолошком институту до данас са групом сарадника. Нешто раније на новосадском Филозофском факултету, на садашњем Одсеку за српски језик и лингвистику, започиње систематско истраживање лексике из области српске материјалне културе Војводине групе

[1] Због ограниченог обима у раду не могу бити наведени библиографски подаци за ауторе и референце који се помињу.

дијалектолога окупљених око Гордане Вуковић, који успешно примењују теоријско-методолошке поставке ове руске школе у домену семантичких поља и тематских група према сачињеним упитницима (резултати су монографије *Српскохрватска лексика рибарства*, 1977, *Војвођанска коларска терминологија*, 1984, *Пастирска терминологија Срема*, 1985, *Терминологија куће и покућства у Војводини*, 1988), а касније и лексике других српских (углавном руралних) крајева, нарочито југоисточне Србије на Катедри за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу под руководством Недељка Богдановића. Овакво прикупљање лексике актуелно је и данас углавном у раду млађих сарадника и студената, а резултати се објављују у виду прилога у часописима *Прилози проучавању језика* (Нови Сад) и *Језички прилози* (Ниш).

Вишеструко значајна година за развој етнолингвистике у Србији на пољу теоријске мисли била је 1996, када се појавио први број етнолингвистичког годишњака *Кодови словенских култура*[2], који је био посвећен пре свега традиционалној духовној култури словенских народа, и то са становишта фолклора у духу руске семиотичке школе (Ајдачић 2017: 83). Посебан значај овог часописа огледа се у чињеници да је у њему установљен заједнички методолошки приступ који се препознаје и означава као „реконструктивни", а у развоју етнолингвистике у Србији наводи се као рани период њеног развоја који је касније отишао у више праваца. Његова основна особина је да се етимолошка и дијалектолошка истраживања повезују са фолклористичким и етнографским подацима према начелима московске етнолингвистичке школе Н. И. Толстоја у циљу реконструкције прасловенског/општесловенског стања. На тај начин се етимолошка и теренска истраживања допуњују упоредно-историјском анализом која се заснива на прикупљеном материјалу.

Словенској етнолингвистици у смислу методе, у овом периоду, највише припадају радови Љубинка Раденковића, који се бави демонологијом, док је највише домете етнолингвистичке реконструкције постигао у својим радовима А. Лома (Сикимић 2007: 40).

4. Савремено стање – правци развоја

Касније, у наредном периоду српска етнолингвистика развила се у више праваца, од којих су данас значајније резултате дала теренска истраживања традиционалне материјалне и духовне културе заснована на традицији московске етнолингвистичке школе (тимови на пројектима Балканолошког института и на пројекту Матице српске); когнитивистичка истраживања, и то у индивидуалним приступима (Људмила Поповић (исп. Сикимић 2007: 40), Стана Ристић, Милана Радић-Дугоњић (коауторска монографија *Реч. Смисао. Сазнање*, 1999), С. Ристић (2015, монографија у којој су представљени културни концепти ЧАСТ, СРАМОТА, СТИД, МАЈКА, ДОМ, ДОМОВИНА, ЛЕПОТА)), или у приступима под утицајем лублинске етнолингвистичке школе (Дејан Ајдачић, Марија Стефановић, С. Ристић, Ивана Лазић Коњик, Рајна

[2] Уз још четири књиге повезане са етнолингвистиком: две монографије Љ. Раденковића, једна Б. Сикимић и једна М. Детелић (Ајдачић 2017: 83).

Драгићевић, Маријана Богдановић); а затим и лингвокултуролошки приступи (Р. Драгићевић, Ксенија Кончаревић).

Етнолингвистичка теренска истраживања интердисциплинарног приступа организована су почетком и у првој деценији 21. века и у Институту за српски језик у оквиру два пројекта, „Словенски говори на Косову и Метохији" и „Језик и идентитет у Републици Србији", под руководством С. Ристић, са циљем заснивања звучног архива намењеног за даља истраживања, поред осталог, и за истраживања из области урбане етнолингвистике.[3] За ову област значајно је и истраживање говора Новог Сада, објављено у две монографије са транскриптом и аудио-материјалом (2009, 2011).

У Балканолошком институту САНУ обављају се теренска истраживања мултиетничких, -језичких и -конфесионалних средина у централној и југоисточној Европи и прикупља база података аудио-материјала. Овај тим истраживача предводи Б. Сикимић, а према наводима самих сарадника, у свом досадашњем раду прешли су пут од ране фазе, под утицајем руске етнолингвистичке школе, до најновије фазе „антропологизације" етнолингвистике, под утицајем америчке и англосаксонске антрополошке лингвистике (Илић, Ђурић-Миловановић 2013: 79–82).

У најновије време, на пројекту МС под руководством Софије Милорадовић, раде се истраживања посвећена духовној култури Војводине, мултиетничке, -језичке и -конфесионалне заједнице овог значајног региона Србије, везана за културу исхране већинског српског становништва (термини и етнокултурни контекст у коме дати термини функционишу), чији су резултати досадашњег рада објављени у два тематска зборника (2011, 2014). Већи број прикупљених назива појединих реалема могао би послужити за унапређење рада у области ареалне лингвистике, у овом случају етнолингвистичке (етнодијалектолошке) географије Војводине, као и за израду етнолингвистичких карата са изолексама које сведоче о етнокултуролошким датостима на овом простору, што је значајно за ширу етнолингвистичку перспективу међуетничких и међујезичких контаката на простору Војводине.

Материјали сакупљени на терену и етнолингвистички приступи, поред наведених резултата, наговештавају и планирану израду специјалних речника: културолошког, из сфере исхране у обредној пракси (Недељков 2014), етнодијалекатског рекцијског речника глаголских лексема релевантних за културу обредне исхране у Војводини (Милорадовић 2014), етнолингвистичког речника чипских Срба (Илић 2005) и речника српских народних песама са етнолингвистичким карактеристикама (Лазић-Коњик 2017).

За ситуацију у савременом српском језику не сме се пренебрегнути ни богата језичка и етно-језичка грађа прикупљена за Речник САНУ из писаних и књижевних извора и из бројних народних говора и сам РСАНУ као важан извор за етнолингвистичка проучавања, на шта није указано у поменутим прегледним радовима, али је више пута показано и истакнуто у појединачним радовима истраживача (в. нпр. Ристић, Лазић-Коњик 2016). Целокупан материјал РСАНУ са примерима употребе, фразеолошким и колокационим спојевима, синонимним низовима и творбеним

[3] О урбаној етнолингвистици в. Пипер 2008, као и запажање Р. Бугарског (2005: 26) о истраживањима овог типа: „Ovaj naziv [етнолигвистика] ... pristaje i nekim drugim domenima – recimo, proučavanju jezičkog izraza savremenih subkultura i paraknjiževnih žanrova".

дериватима, пружа релевантне податке не само за граматичке и семантичке већ и за друге, културне и аксиолошке аспекте значења, што посебно долази до изражаја у радовима истраживача оријентисаних ка когнитивној етнолингвистици под утицајем лублинске етнолингвистичке школе.

5. Словенски контекст – руска и пољска етнолингвистика и српска етнолингвистика данас

Стање словенске етнолингвистике на прелазу векова, према запажањима Б. Сикимић (2005: 236), карактеришу две наизглед контрадикторне тенденције – фрагментација и интердисциплинарност. За њен даљи развој и за развој етнолингвистике у Србији важна су питања постављена на Славистичком конгресу у Охриду на која се покушало одговорити у бројним радовима у лублинском часопису *Етновингвистика* 18 (2006), као што су: у ком светлу се могу данас сагледати домети словенске етнолингвистике као пројекта који је почетно био намењен реконструкцији словенске културе, и питање даљег правца у развоју словенске етнолингвистике.

Чини се да су постављена питања, као и терминолошко раздвајање блиских интердисциплинарних истраживања језика и културе, сувишна и да се савремени истраживачи етнолингвистичког усмерења врте у кругу покушавајући да учине искорак из дисциплине, чији су темељи постављени још у 19. веку, било да је у питању словенска етнолингвистика или англоамеричка антрополошка лингвистика. Ми се у том смислу позивамо на радове Н. Толстоја (1995), Р. Бугарског (2005) и С. Толстој (Толстая 2013).

У раду Н. Толстоја представљени су темељи европске и америчке етнолингвистике, засновани у првој половини 20. века, и одређени су различити правци и динамика њеног развоја, како у погледу избора материјала, тако и у погледу избора полазних приступа у његовој анализи, као и различитог комбиновања интердисциплинарних приступа (32–37). Осим тога, могло би се рећи да се у раду овог аутора могу наћи и неки одговори на наведена постављена питања (37–46), како у дефиницији ове дисциплине на „широком" и „суженом" плану, тако и у одређивању перспективе њеног даљег развоја. Према Н. Толстоју: „На широком плану етнолингвистика укључује у себе дијалектологију, језик фолклора и део историје језика, повезан са историјском дијалектологијом и културном и етничком историјом народа, и [...] све аспекте изучавања језика као социјалне појаве" (37). „У суженом и специјализованом схватању" ова дисциплина се одређује као „грана науке о језику која поставља и решава проблеме језика и етноса, језика и културе, језика и народног менталитета, језика и митологије и сл." (39). Али се, према овом аутору, развој (етно)лингвистике не зауставља у постављеним „ширим" и „ужим" границама, него она поново „одређује своје границе, задатке, свој предмет и материјал. Могуће је да ће временом лингвисти доћи до јаснијег или другачијег схватања. Безусловно је [...] да је и сада, у наше време, допустиво и чак плодотворно различито схватање етнолингвистике". У складу с тим, Н. Толстој предлаже још два одређења етнолингвистике: као део лингвистике „чији је објекат језик и његов однос према култури

народа" (45) или „као комплексна дисциплина, чији је предмет проучавања 'план садржаја' културе, народне психологије и митологије, независно од средства њиховог формалног оваплоћења (реч, предмет, обред, представа и сл.)", при чему се истиче да се овакво проучавање „обавља првенствено или искључиво лингвистичким методама" (46).[4]

Део одговора на постављена питања налазимо и у књизи Р. Бугарског у којој се, поред представљеног утемељења америчке и европске лингвистике, широко одређује предмет етнолингвистике и њено преплитање са блиским дисциплинама (2005: 25–26).

Ипак, праве одговоре на постављена питања налазимо у раду С. Толстој (2013), и то како у одређивању предмета етнолингвистике, тако и у перспективи њеног развоја у више праваца и укључивања у нове актуелне токове, што је засновано на интердисциплинарном приступу који омогућава не само комбинацију различитих метода него и обједињавање резултата и рад истраживача сродних хуманистичких дисциплина на заједничким пројектима. Предмет изучавања етнолингвистике је, према овој ауторки, целокупна народна култура, сви видови жанрова и форми: вербални (лексика и фразеологија, паремиологија, фолклорни текстови), обреди, веровања и др. (Толстая 2013: 68). Принципијелна блискост културе и језика и њихових знаковних система омогућава примену концептуалног апарата и методе лингвистичког истраживања материјала традиционалне духовне културе, почев од лингвистичке географије, језичке реконструкције, семантике и синтаксе; затим појмова и метода лингвистичке прагматике, теорије говорних чинова, когнитивне лингвистике и концептуалне анализе. Ауторка истиче сличности између јединица језика и јединица културе: језичке јединице се одликују културном семантиком, док се јединице културе идентификују лингвистичким појмовима (69). Ипак, знаци језика културе се разликују од језичких знакова (70).[5] Полазећи са овог становишта, московска етнолингвистичка школа доследно инсистира на наведеним разликама између језичких знакова и знакова језика културе, уважавајући и њихову међусобну сличност и веома расплинуту, тешко одредиву границу између њих. По томе се разликује од ставова идејно веома блиске лублинске етнолингвистичке школе, која заступа став да сва културна значења било ког вида улазе у језичку семантику која се именује / исказује речима а реализује у виду језичких стереотипа. Поводом тих разлика годинама се води дискусија између московских етнолингвиста и лублинске групе етнолингвиста. Што се тиче праваца даљег развоја и резултата рада руских етнолингвиста, како ауторка истиче, паралелно са радом на речнику, развија се етнолингвистичка ареалогија, израда тематских монографија, разматрање теоријских питања етнолингвистике и фолклористике (79).

[4] Чини нам се да на овом одређењу лингвистике, односно на овако успостављеном односу између језика и културе, Ј. Бартмињски заснива другачији правац у развоју етнолингвистике у односу на московску етнолингвистичку школу, која, како ће се видети код С. Толстој, инсистира на разграничењима ових двају блиских области – језика и културе.

[5] „Oblast kulture toliko je razlivena, i sama po sebi i u vezi s jezikom, da nema jedne discipline koja bi mogla pretendovati da sve to pokrije. Pojedina tematska čvorišta iz tog širokog opsega mogla bi spadati u nadležnost antropološke lingvistike, kulturne antropologije, sociologije jezika, socijalne psihologije, kulturologije i drugih interdisciplinarnih naučnih područja" (Бугарски 2005: 25).

Пољска етнолингвистика коју предводи Ј. Бартмињски, по многим својим замислима, а највише у речнику стереотипа и народних симбола (1996–), блиска је руској, али се временом ипак дистанцирала од првобитно прихваћене дијалектолошке етнолингвистике Н. Толстоја. Програмским радом Ј. Бартмињског она је усмеравана у правцу тражења „културе у језику", у семантичком слоју језичких форми (Bartmiński 2016: 7), због чега су се у истраживачком фокусу, поред различитих фолклорних врста, нашли проблеми језичке слике света, и у последње време детаљне студије о семантици одабраних културних концепата / вредности. Заокрет ка аксиолошкој димензији профилисао је лублинску етнолингвистку (што се данас означава називом *когнитивна*), а њен карактер највидљивији је у раду међународног семинара ЕУРОЈОС под руководством Ј. Бартмињског, чији учесници раде на *Аксиолошком лексикону Словена и њихових суседа*. Актуелни рад на *Лексикону* тренутно је и најважнији задатак етнолингвистичког програма културолошке лингвистике, по речима његовог уредника, по чему се лублинска когнитивна етнолингвистика све више приближава западној културолошкој лингвистици антрополошког усмерења (Bartmiński 2016: 19–20, 24).

Српски истраживачки тим (Д. Ајдачић, С. Ристић и И. Лазић-Коњик, М. Стефановић, Р. Драгићевић и М. Богдановић**)** активно учествује у раду семинара ЕУРОЈОС. Први импулси интересовања за лублинску етнолингвистику у српској средини потекли су од Д. Ајдачића, који је иницирао и омогућио превођење изабраних радова Ј. Бартмињског у књизи *Језик. Слика. Свет*, 2011. Књига је наишла на добар пријем код српских истраживача, који су се одмах укључили у рад поменутог семинара. Радове припремљене за *Аксиолошки лексикон* и зборник ЕУРОЈОС-а, у којима се анализирају називи вредности, тзв. културни концепти, према методологији лублинске етнолингвистичке школе, као и друге сличне прилоге, Д. Ајдачић је објединио у посебном зборнику, *О вредностима у српском језику*, 2015. Овај Зборник на добар начин показује у ком правцу су кренула српска етнолингвистичка истраживања когнитивног усмерења, под утицајем лублинског приступа, о чему Ј. Бартмињски (2015: 8) констатује следеће:

> Изазов за истраживаче назива вредности представља проналажење метода анализе назива вредности, које одговарају њиховој особеној природи и начину функционисања тих назива у дискурсу, у комуникацији. У прилозима представљеним у овом тому, аутори су предузели истраживање вредности на нов начин, ослоњен, с једне стране, на добру структуралистичку традицију, а с друге стране, они се обраћају ставовима антрополошко-културолошке и когнитивне лиингвистике.

Укључивање српских истраживача на пројекат ЕУРОЈОС резултирало је такође успостављањем директне сарадње између пољских и српских етнолингвиста у виду билатералног пројекта *Кључни концепти српске и пољске аксиосфере на словенском плану*, који је заснован у Институту за српски језик САНУ и Институту за славистику ПАН крајем 2016. год. Овај пројекат пружа могућности да се будућа етнолингвистичка истраживања назива вредности у српској средини одвијају систематски и плански, у складу са ширим истраживачким захтевима и потребама српске и словенске етнолингвистике.

6. Словенска, западна и српска етнолингвистика – на путу ка јединству

Текућа дебата о статусу и перспективама словенске етнолингвистике нашла је своје место у радовима белгијског слависте Питера Пласа, који је разматрао њене сличности и разлике са паралелним правцима у савременој англоамеричкој лингвистичкој антропологији (Сикимић 2007: 37). Разлике између словенских етнолингвистичких школа у поређењу са англоамеричком (лингвистичком) антропологијом односе се на оријентисаност словенске етнолингвистике ка теренским и архивским истраживањима махом руралних заједница и ка реконструкцији најстаријих етнодијалекатских модела и изради етнодијалекатских речника, а као синтезе ових истраживања настају енциклопедијски речници (*Славянские древности*; *Словенска митологија*), речници етнокултурних стереотипа (*Słownik stereotypów i symboli ludowych* 1–2) или дијалекатски и етнојезички атласи (*Малый диалектологический атлас балканских языков*). У антрополошкој лингвистици, с друге стране, наглашена је синхрона и прагматичка димензија значења, тј. интересовање за конкретни друштвени контекст и идеолошку раван значења, при чему су предмет изучавања не само етничке заједнице него и језичке, социјалне, родне и др. (Илић, Ђурић-Миловановић 2013: 75–77).

Проблем међусобног поређења и приближавања словенске и англоамеричке етнолингвистике у смислу заснивања и праваца даљег развоја, поред наведених разлика, представља и употреба различитих назива у различитим срединама за иста или слична усмерења. Терминолошку забуну и нестабилност у именовању англоамеричке етнолингвистике илуструју термини који су у оптицају: *етнолингвистика*, *социолингвистика*, *антрополошка лингвистика*, *лингвистичка антропологија*, *културна лингвистика* (Илић, Ђурић-Миловановић 2013: 74). С друге стране, у словенској етнолингвистици, поред овог назива, у употреби су и *културолошка лингвистика* и *лингвокултурологија*, *антрополошка лингвистика*, *антрополошко-културолошка лингвистика*, *лингвистичка антропологија* (Бартмињски 2011: 11).

Могући пут сарадње између словенске етнолингвистике и западне антрополошке етнолингвистике Ј. Бартмињски види у аксиолошко-културолошкој оријентацији словенске етнолингвистике и изучавању семантике назива вредности одређене друштвене заједнице.

Процес „антропологизације" етнолингвистике у Србији добија своје обрисе такође у радовима Б. Сикимић, као и других слависта (исп. Сикимић 2007: 37). Данас у словенском свету, и у Србији, већи број активних етнолингвиста припада „антрополошком" усмерењу, што је резултат значајног искуства стеченог радом на терену. Дошло се до тога да је веома важно да истраживач буде осетљив на реално стање на терену, да се окрене друштвеној маргини и процесу промена, чији је почетни импулс дала руска етнолингвистичка географија и израда адекватног упитника. У антрополошкој лингвистици привилеговано место заузимају теренска истраживања, а највише се користе методе полуструктурираног, квалитативног интервјуа и учесничког посматрања, методе анкете, визуелне антропологије (фотографија, видео-снимак, цртеж), као и методе архивског истраживања (Илић, Ђурић-

-Миловановић 2013: 79). Овакав антрополошки приступ налазимо у новијем раду Б. Сикимић (2014).

На крају овог уопштеног прегледа развоја српске етнолингвистике у контексту словенске етнолингвистике, њихови развојни путеви сажето се могу представити концизним формулацијама Б. Сикимић и Ј. Бартмињског – од реконструкције културе до теренских истраживања (Сикимић 2006, 2007) и – од дијалектолошке до когнитивне етнолингистике (Бартмињски 2016).

7. Перспективе у даљем развоју српске етнолингвистике

Претходни преглед стања у српској и словенској етнолингвистици указује на то да се, за разлику од профилисаних етнолингвистичких школа (московске и лублинске), у српској етнолингвистици та профилисаност још не може назрети нити прогнозирати док се истраживачи овог усмерења не окупе у некој институцији или око једног широко заснованог програма са више различитих пројеката. Представљени „живи" пројекат МС исувише је ограничио своје просторно и тематско поље истраживања. Већу шансу за објединьавање око јединствене методологије за сада пружа пројекат „Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала Појмовник српске културе" (http://www.etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/pojmovnik.php), са више планираних и, за садашње прилике, преамбициозних циљева, као што су: осавремењивање научне праксе на пољу етнологије, науке о језику и других хуманистичких дисциплина, изградња дигиталне инфраструктуре и формирање репрезентативног интернет-портала, израда дигиталног мултимедијалног тезауруса – лексикографско-енциклопедијске базе отворене за нове садржаје. Већа извесност за интегрисани даљи развој српске етнолингвистике може се очекивати од чињенице да је етнолингвистика уведена као наставни предмет на неке факултете у Србији. Студијски програм факултета ФИЛУМ у Крагујевцу за овај предмет (http://www.filum.kg.ac.rs/dokumenta/tabele_predmeta/OAS-Srpski/Etnolingvistika.pdf) заправо показује добре начине интеграције кроз одређивање односа етнолингвистике према блиским дисциплинама: антропологији, етнографији, социолингвистици; кроз различите видове узајамности језика и материјалне и духовне културе, језика и народног менталитета, језика и етногенезе и етничке припадности, језика и народног стваралаштва; кроз проучавање идиома усменог и писаног језика, вишејезичности и билингвизма, као и кроз тенденције језичког развоја, и то на материјалу писаних извора и на материјалу прикупљеног на терену. Студијски програм обухвата репрезентативан списак актуелне етнолингвистичке литературе, тако да се и по садржају предмета и по литератури може очекивати утицај овако конципираног програма и на ваннаставно – истраживачко поље. То би, уз наведене досадашње резултате и њихово критичко сагледавање, могло значајно утицати на развој етнолингвистике у Србији у наредном периоду и њено профилисање на широко заснованој јединственој методологији заједничког програма, који би се могао реализовати у више различитих компатибилних пројеката кроз непрекидну сарадњу истраживача из ове области, и то у више започетих

праваца: лексикографски рад (израда разних типова речника, лексикона, појмовника), картографисање истражених језичко-културних датости (ареална етнолингвистика), израда тематских монографија, даљи рад на започетим заједничким домаћим и међународним пројектима, као и у другим видовима међународне сарадње (организовање конференција, семинара, студијских боравка и сл.).

Литература

Ајдачић Д. „Етнолингвистика у Србији." *Слово Славија – Етнолингвистика и поредбена фразеологија.* Београд: Алма, 2017: стр. 81–89.

Бартмињски Ј. *Језик. Слика. Свет*. Прир. Д. Ајдачић. Прев. М. Бјелетић. Београд: SlovoSlavia, 2011.

Бартмињски Ј. „Уводна реч." Ајдачић Д. (ур.). *О вредностима у српском језику.* Београд, Алма, 2015: стр. 7–8.

Илић М. „Ка етнолингвистичком речнику чипских Срба." Становчић В. (ур.). *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*. Научни скупови, књ. CIX, Одељење друштвених наука, књ. 25. Београд: САНУ, 2005: стр. 315–339.

Илић М., Ђурић-Миловановић А. „Коме треба антрополошка лингвистика у Србији данас? Пример креирања Дигиталног звучног архива Балканолошког института САНУ." *Етнолошко-антрополошке свеске*, 21, (н.с.) 10, 2013: стр. 73–89.

Лазић-Коњик И. „Ка речнику језика фолклора." Драгићевић Р. (ур.). *Путевима речи.* Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2017: стр. 297–312.

Милорадовић С. „Етнодијалектолошки приступ култури исхране кроз обредну праксу. На материјалу из Ердевика и Парага." Милорадовић С. (ур.). *Обредна пракса – „речима о храни". На материјалу из српских говора Војводине*. Нови Сад: Матица српска, 2014: стр. 25–47.

Недељков Љ. „Испитивање ритуалне кулинарске лексике Војводине – допринос упознавању духовне културе." Милорадовић С. (ур.). *Обредна пракса – „речима о храни". На материјалу из српских говора Војводине*. Нови Сад: Матица српска, 2014: стр. 11–23.

Пипер П. „О урбаној етнолингвистици." Пипер П., Раденковић Љ. (ур.). *Етнолингвистичка проучавања српског и других словенских језика*. Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, Књига 3, Београд: САНУ, 2008: стр. 311–323.

Ристић С., Лазић-Коњик И. „Репрезентативност Речника САНУ за етнолингвистичка истраживања: од лексикографске ка когнитивној дефиницији." Ристић С., Лазић Коњик И., Ивановић Н. (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016: стр. 377–394.

Сикимић Б. „Истраживач је присутан: храна као тема и повод за разговор и размишљање." Милорадовић С. (ур.). *Обредна пракса – „речима о храни". На материјалу из српских говора Војводине*. Нови Сад: Матица српска, 2014: стр. 97–111.

Сикимић Б. „Етнолингвистика у Србији: од реконструкције културе до теренских истраживања.” *Свет речи*, год. XI, бр. 23–24, 2007: стр. 37–42.

Сикимић Б. „Интердисциплинарни приступ у истраживању традиционалне духовне културе данас.” *Неговање и заштита нематеријалне баштине у Србији*, Стручни скуп о нематеријалној баштини, Зборник радова 2, Београд, 2006: стр. 23–26.

Сикимић Б. „Изазов теренског рада – етнолингвистика или антрополошка лингвистика?” *Зборник радова Етнографског института САНУ*, 21, 2005: стр. 235–244.

Толстая М. С. „Постулаты московской этнолингвистики.” Толстой Н. И., Толстая С. М. *Славянская этнолингвистика: вопросы теории*. Москва: РАН, Институт славяноведения 2013: стр. 67–82.

Толстој Н. И. „Етнолингвистика у кругу хуманистичких дисциплина.” *Језик словенске културе*. Избор и поговор Љ. Раденковић. Прев. Љ. Јоксимовић. Просвета, Ниш, 1995: стр. 31–46.

*

Ajdaczyć D. „Etnolingwistyka w Serbii.” *Etnolingwistyka*, 18, 2006: стр. 67–75.

Bartmiński J. „O aktualnych zadaniach etnolingwistyki.” *Etnolingwistyka*, 28, 2016: стр. 7–29.

Bugarski R. *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.

Ilić M. „Etnolingvistika u Srbiji.” *Зборник Матице српске за славистику*, 62, 2002: стр. 211–234.

Стана С. Ристич
Ивана В. Лазич Коник

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЭТНОЛИНГВИСТИКИ В СОВРЕМЕННОЙ СЕРБСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Резюме

В работе представлено развитие этнолингвистики в Сербии в широком контексте двух независимых взаимодополняющих этнолингвистических школ, русской и польской, которое прослежено, начиная с последнего десятилетия XX века вплоть до настоящего времени, с момента, когда появляются первые работы, которые занимаются этнолингвистическими проблемами путем применения этнолингвистического метода в сочетании с другими лингвистическими методами. Цель данной работы – представить достигнутые до сих пор результаты этнолингвистических исследований в Сербии в контексте славянской этнолингвистики и сходных дисциплин антропологической ориентации, чтобы обозначить фазы и тенденции их развития и на их основании установить будущее направление этого развития. Отправной точкой стал вопрос, в какой мере и каким способом применяются теоретико-методологические положения московской или люблинской этнолингвистической школы в исследованиях сербских лингвистов. В работе рассмотрены достигнутые результаты и критические отзывы на проделанную работу. Сделан вывод, что на основании исследованной этнолингвистической данности, а также начатых совместных проектов и образовательной программы предмета «Этнолингвистика» на факультетах уже сейчас могут

быть определены некоторые совместные тенденции в развитии сербской этнолингвистики в предстоящий период. Сделаны предложения ее профилирования по уникальной методологии совместной программы на широкой базе, которые могли бы быть реализованы в нескольких различных совместимых проектах через непрерывное отечественное и международное сотрудничество исследователей из этой области, при этом в нескольких начатых направлениях. Подчеркнуто, что это были бы хорошие предпосылки для создания уникальной сербской этнолингвистической школы.

Ключевые слова: этнолингвистика, создание сербской этнолингвистической школы, этнолингвистические теоретико-методологические подходы, сербский язык.

811.163.41-26(091)
091=163.41"1318"
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch24

Виктор Д. САВИЋ*
Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Институт за српски језик САНУ

ОДНОС ИЗМЕЂУ НАРОДНЕ И КЊИЖЕВНЕ ЛЕКСИКЕ У ТИПИКУ АРХИЕПИСКОПА НИКОДИМА

Поводом 700 година од настанка
првог словенског превода Јерусалимског типика
1318–2018.

У раду се анализира однос између народне и књижевне лексике у Типику архиепископа Никодима. Запажа се посебно место грецизама, чија фонетска разноликост сведочи о живом контакту преводиоца и његове средине с грчким језиком, не само с непосредним предлошком. Поред типично књижевних лексичких јединица, неологизама и калкова, издваја се наслеђена старија лексика, заједничка за црквенословенски и народни језик (од старословенског до млађег редакцијског слоја), као и без сумње народна лексика, уз посрбе, углавном везане за књижевни контекст. Издвајају се ретко посведочене лексеме везане за специфичан свет типикâ. У закључку, препознају се критеријуми за идентификацију народне лексике. Анализа указује на произвољност у избору лексичких средстава, између књижевних или некњижевних форми (резултат је језичка хетерогеност). Ово је битна одлика језичког израза карактеристичног за српске типике, још од првог међу њима, Савина Хиландарског типика.

Кључне речи: Типик Архиепископа Никодима, Јерусалимски типик, српскословенски језик, српски народни језик, лексика.

1. Околности настанка Типика. Од XIV века, у промењеним друштвено-политичким, културним и духовним околностима на словенском југу, започета је ревизија или потпуна замена старих превода у склопу нарочите литургијске реформе покренуте на Светој гори (Јеванђеље, Псалтир, Апостол, Служабник, Требник, Минеј, Октоих итд.). Отуда се обично говори о атонским редакцијама и атонским преводима (уп. Богдановић 1980: 166–168). Игуман манастира Хиландара, Никодим (1312–1316), боравио је у једној поверљивој мисији у Цариграду (1313), где је присуствовао литургији коју су служила тројица источних патријарха по јерусалимском обреду. Убрзо по доласку на чело Српске цркве (17. маја 1317), у духу

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

новога времена, али позивајући се на оснивача Српске цркве, св. Саву, архиепископ Никодим је превео Јерусалимски типик на српскословенски језик (1317/1318).[1] Био је то први словенски превод овога типика који ће постепено, уз истискивање старије литургијске праксе и старијих богослужбених практикума, овладати током XIV и XV века и међу Словенима, као и на читаву православном Истоку.[2]

2. Рукопис Типика, предложак и други рукописи. Типик архиепископа Никодима у науци је постао познат преко оригинала који је (пре)писан у архиепископској скрипторији у Пећи (1318/1319).[3] За превођење је искоришћен грчки предложак, донет из манастира Св. Јована Претече у Цариграду (в. Мирковић 2007 [1957–1958]: XVII–XVIII).[4] У питању је текст „основне редакције" (другачији од атонске, „келиотско-киновијске"), намењен црквено-парохијском, а не манастирском богослужењу (Пентковский 2004: 165–166; уп. Мирковић 2007 [1956]: XLVI). У немачком бомбардовању Народне библиотеке и Београда (6. априла 1941), изгорео је оригинал Типика (бр. 6), али је захваљујући Л. Мирковићу, професору литургике, рукопис снимљен и рашчитан (Мирковић 2007 [1957–1958]: X; фотографије су у Архиву САНУ, бр. 473), а након пола столећа и објављен (2004, 2007).[5] Настрадали оригинал штуро је описан (Даничићъ 1859: 189, Стојановић 1903: бр. 402, стр. 113, Мирковић 1957/1958 (2007); Трифуновић 2004: 03–09, Савић 2017а). Књига се састојала од неколико целина: историјски предговор (2а–4б), Јерусалимски типик, подељен на три дела, општи (11а–30б), месецословни (30б–123а) и триодни (123а–169б), с кратким прегледом изменљивих песама (169б–171а); додате су посланица Николе Граматика, поучно слово св. Јована Златоустог (171б–177б) и пасхална таблица (177б–179б) (Сава 1974: 275).

3. Начелно о језику. За један од првих из серије српских црквених типика, Хиландарски типик (1200), Павле Ивић је утврдио да садржи више грађе за историју народног језика него дело било којег каснијег српског средњовековног аутора, све до Гаврила Стефановића Венцловића (1998: 112). Исто је уочено и за нешто старији

[1] Сава је, изгледа, и сам стремио увођењу јерусалимског обреда у Србији (биће да је о томе постојало усмено предање, чим се Никодим позива на његове речи: ꙗко ρ(є)ꙗ҆ꙋ ѥмолю по ѥдинѣ хотѣщихъ бити. да ѥдиновр҃ѣмен҆ныѥ рад(н) жи҃зни. нед҃оконьчан҆наꙗ ѥдиною испльнитѣ 2б).

[2] Познато је више превода Јерусалимског типика – Никодимов (1317/1318), старца Јована из Велике Лавре на бугарскословенском (XIV в.) и у српској преради у Хиландару (рукопис бр. 165, сред. XIV в.), Романов типик (писан 1331. у Хиландару по заповести Никодимова наследника на челу манастира, игумана Ђервасија), Јерусалимски типик с Марковим главама оличен у Пећком типику бр. 103 (крај XIV в.), познат и у млађем бугарскословенском препису; овај ће типик 1401. бити искоришћен у Цариграду приликом израде руске редакције Јерусалимског типика која ће се под називом „Око црквено" раширити у XV веку у Руској цркви (Пентковский 2004: 162–168, Савић 2014: 592–593).

[3] Настанак дела и датовање званичне рукописне верзије, тј. оригинала (Никодимов аутограф није сачуван), у три везане године по нашем рачунању времена заснива се на подацима из историјског записа и на анализи придодате пасхалне таблице (представљене су године 6826–6860. од стварања света, тј. 1318–1352). Рукопис је, без обзира на варирање дуктуса, преписала једна рука, не самог Никодима, него неког писара (о свему в. Мирковић 2007 [1957–1958]: XXX–XXXII, Ђ. Трифуновић 2004: 07–010), који је учествовао и у раду на Сарајевском препису Номоканона св. Саве Српског (Турилов 2013: 45).

[4] Вероватно се ради о Милутиновој задужбини, манастиру „Продром", поменутој у Данилову Житију краља Милутина и у предговору Типика (Мирковић 2007 [1957–1958]: XVII–XVIII).

[5] Познати су и други преписи овога типика, настали у XIV веку: Дечански типик (РГБ, F. п. I. 93), Ковински типик (АСАНУ, 294), Синајски српски типик (Св. Катарина, Sin. slav. no. 30), Типик из Воскресенског манастира (ГИМ, Воскр., бр. 9), Бечкеречки типик (БМС, РР II 16 (173)), Софијски типик (БАН, бр. 67), Типик из збирке Хлудова (ГИМ, Хлудов, бр. 122) (Пентковский 2004: 165).

и мањи Карејски типик (1199). Закључено је да језик ових литургијских зборника не одговара високом стилу литургије, црквене поезије, хагиографије и реторике. Али, у исто време, то није разговорни, дворски или канцеларијски језик световне књиге, повеља и писама, него језик црквених кругова, најобразованијих у српском средњовековном друштву, свакодневном праксом и властитим књижевним искуством окренутих живим изворима црквенословенске књижевности. То је компромисни језик обликован под неспутаним уносом разноврсних елемената из говорне стихије у књижевнојезички израз. Због преводиочеве зависности од грчког изворника, синтаксичком структуром и лексичким избором условљени језик у основи је ипак књижевни словенски (Грковић-Мејџор 2007: 447–448). На стилској лествици он се одређује као нижи стил српскословенског; укупно узев, то је средњи, мешовити стил (Грковић-Мејџор 2007: 445, 447, 452–453). У књизи има делова који су без ослонца у страној језичкој подлози, али су писани књижевним језиком, с малим уделом народних елемената: предговор је писан солидним књижевним језиком, чему одговарају поетски уводи у манастирским даровницама, а нарочито повеља о законодавном раду у преамбули Душанова законика, иако је сам Законик писан претежно народним језиком. Такви су и посуђени делови који су раније превођени с грчког (нпр. у првом делу одломци из Псалтира). Њима опонира мешовити језик самог типика и пасхалија које је саставио архиепископ Никодим. Разлог је у мотивацији: свечани увод мора имати обележја књижевног језика, то је књижевно дело; оно што се преузима са стране само од себе носи обележја таква језика; оно што је намењено свакодневној, практичној употреби у цркви, не може бити писано таквим језиком.

4. Лексички репертоар. По нашем бројању, у Типику је присутно 55–60 хиљада разноврсних лексичких реализација. У највећем делу књиге (Јерусалимски типик) лексика се тематски групише око главног предмета – богослужења (називи богослужења, посебних чинова и радњи, учесника у богослужењу, богослужбених делова и садржаја, свештених предмета, простора и времена, црквеног календара). Преко инципита делимично се уводи и лексички свет црквене књижевности на словенском језику. У књизи доминира књижевна лексика, али је општи утисак да се она доноси у народном руху, са снажном вернакуларизацијом на основном нивоу, у погледу правописа, фонетике, морфологије. Прескочимо ли столећа увећавања изражајне дистанце између књижевног и народног језика у периоду посебних црквенословенских редакција, и вратимо ли се на почетак, у време обликовања старословенског језика, видећемо да међу њима, у принципу, великих разлика нема. Најбоље се то види преко статуса грецизама. Грчка лексика је у старословенски, као што је то познато, с једне стране улазила кроз народни, словенски филтер, у основном слоју била је то лексика која је усвојена из разговорног језика (сѫбота, парасκєвьпнн, аμвакоүмъ, левьпнтъ, евъга итд. ← грч. σάμβατον, παρασκευγί, Ἀμβακούμ, λευγίτις, Εὔγα, Селищев 1951: 15), а с друге стране, преко књижевног грчког језика, постепено се прилагођавајући укупном систему (Фасмер 1907). Удео грецизама, а уз њих и других позајмљеница у лексичком фонду канонског периода, био је значајан.[6]

[6] У односу 1778 : 9616, што износи око 18% (Цејтлин 1973: 414, Љвов 1976: 74).

4.1. Грецизама је и овде много, као што је и очекивано, с обзиром на природу текста. Они својим ликом указују на живи контакт с грчким језиком,[7] и одају ауторов неусиљен однос према српскословенском језику (без нужне графијске корелације с правописом изворних ликова): алилоүгниа (грч. ἀλληλού(γ)ια), кафизма (грч. κάθισμα), лампьбада (нгрч. λαμπάδα), ѕлаа҇гбон҇на молитва (грч. εὐχὴ ὀπισθάμβωνος → [ам҇гбонь], грч. ἄμβων), андиѡхиа (грч. Ἀντιόχεια), хтиторь (грч. κτήτωρ), ѡхтанкь (грч. ὀκτώηχος), итд. (уп. Даничићъ 1859: 197–199). Некакав однос према изворној графији је, наравно, постојао, па се понекад она опонашала: доѯа (грч. δόξα – али и док҇са, докса), доѯологиа (грч. δοξολογία – и доксологиа), праѯа (грч. πράξεις), уз могућност параетимолошког утицаја на друге случајеве, како усвојене, грчке, тако и словенске, домаће: догьмафникь (грч. δογματικόν), анафинонь, поред антифонь (грч. ἀντίφωνον), ката(рь)васиа, поред катавасиа (грч. καταβασία), екфенніе, поред ектенніе (грч. ἐκτενής), фарсиа, поред парсиа, параиа, (грч. παροιμία), фроспоүра, поред проспоүра (грч. προσφορά), лүтиа, поред литиа (грч. λιτή); варнафи (да вареф҃ 132а, варити vb. ipf.), врьфопь (вь врьфпѣ 68б, стсл. врьтъпъ m.), иссофоүсть, поред иссопоүсть, итд. Непреверло стање, од писања до изговора, види се у наглашеној варијантности, без обзира на тематске групе којима лексика припада, понекад и уз задржавање грчке морфологије: ген(ь)варь, генарь, ген҇рь (грч. γεν(ου)άρις), фер(ь)варь, пер҇варь (грч. февроүάριος), агриппиниа, агрифи(ин)иа, агриппина (грч. ἀγρυπνία), литоүр҇гниа, литоүргиа, летоүр҇гниа (грч. λειτουργία), анафора, -нафора (грч. ἀναφορά), каненархъ, канерхарь, канер҇хъ (грч. κανονάρχης), прозвүтерь, презвүтерь, прѣзвүтерь (грч. πρεσβύτερος), еклисар҇хъ, еклисниар҇хъ (грч. ἐκκλησιάρχης), игоүменнѡ n. (ἡγουμενεῖον), полиелє, полиелеѡ, полиелнѡ, полиелен (грч. προλυέλαιος), прокиень, прокиньнь (грч. προκείμενος), синаѯарь, -снаксарь (грч. συναξάριον) итд. Фонетском адаптацијом добијају се понародњени ликови: лекен҇тин [Леђентиј] (грч. Βικέντιος), глигорин (грч. Γρηγόριος), локана [локања] (грч. λεκάνη), налогь [налођ] (грч. ἀναλόγιον), трнѡгь [трнођ, уп. Даничићъ 1859: 198] (грч. τριῴδιον) итд. У више примера стабилизовано је словенско ја҇т, присутно у старијим споменицима, али често само с ослонцем у српском језичком осећању: ар҇сѣниє (грч. Ἀρσένιος), ар҇хиерѣн (грч. ἀρχιερεύς), вар҇фоломѣн (грч. Βαρθολομαῖος), вифлѣємь (грч. Βηθλεέμ), матѳѣн (грч. Ματθαῖος), минѣн (грч. μηναῖον), персѣннь (грч. Πέρσης), стѣфань (грч. Στέφανος), еврѣн (грч. Ἑβραῖος) и др. (уп. Даничићъ 1859: 196–197). Фонетски ликови неких речи указују на активну везу с најдубљим и врло дубоким, просторно и временски обележеним слојевима словенске писмености: евга (грч. Εὔγα, в. СС: 207), навгүнь 56б (грч. τοῦ Ναυγῆ, в. СС: 345), ерміось, поред ірміось (грч. εἱρμός, в. SJS 11 (1965): 582), каноүнь, поред каноньи (грч. κανών, в. SJS 15 (1967): 11), паска (грч. πάσχα) и ан҇типаска (грч. ἀντιπάσχα), стихера (грч. στιχηρά, в. СС: 625), епакоүи (грч. ὑπακοή), ѡхтанкь (грч. ὀκτώηχος, в. SJS 24 (1973): 631), тѣмиань, поред тниниань (грч. θυμίαμα, в. СС: 714), проскоүминдниа, поред проскоминдниа (грч. προσκομιδή, уп. проскоүминсаннє, SJS 30 (1976): 375), итд.[8]

[7] Тај се контакт одвијао на Светој гори, где је Никодим боравио као игуман манастира Хиландара, учећи се језику и стичући потребно искуство (подробно о његову животу в. Мошин, Пурковић 1999 [1940]: 34–45).

[8] Подробније о грецизмима и њиховој класификацији в. Савић 2009. За све потврде у овом прилогу изложене грађе, али с другачијом обрадом, в. Савић 2008. Без изравног увида у прве рукописе оба српска рана превода, резултати би могли изгледати другачије: нпр. у Никодимову типику ипак нема грецизама

4.2. Читав је низ лако уочљивих неологизама (1) и калкова (2), доспелих из литургијске праксе, али и пренетих из црквене књижевности која се овде цитира, и мимо цитата: (1) вечерна [*вечерња*] subst.-adj. ← слоужьба (грч. ὁ ἑσπερινός ὕμνος) и вечерница f., оутр҃на и ретко ютр҃на [(j)утрња] subst.-adj. ← слоужьба (грч. ὁ ὄρθρος), прѣдыстатель m. ’настојатељ’ (грч. προεστώς; синоним за игоумень), послѣдованиѥ n. ’литургијско следовање – служба’ (грч. ἀκουλουθία), свѣщениѥ n. ’освећење’ (грч. ἁγιασμός), петидесетница f. (стсл. пѧтьдесѧтьница, грч. πεντήκοντα), прѣображениѥ n. ’Преображење’, празник (грч. Μεταμόρφωσις), навечериѥ n. ’предвечерје (празника)’ (грч. παραμονή), сѣтница f. ’изговарање Господи помилуј сто пута на Крстовдан’ (грч. ἑκατοντάς), чтениѥ n. ’читање [Св. писма]’ (грч. ἀνάγνωσις), чьтьць m. ’чтец’ (грч. ἀναγνώστης), вьскр(ѣ)сьнь adj. ’ускршњи’ (грч. ἀναστάσιμος), молькьнь adj. ’молитвен’ (грч. ἱκετήριος), моученичьнь subst.-adj. ’мученичан, тропар мученицима’ (грч. μαρτυρικόν [τροπάριον]),[9] свѣтилна subst.-adj. ’светилан, химна на јутрењу’ (грч. φωταγωγικόν [τροπάριον], уп. иексапостиларь), трочьнь subst.-adj. ’тројичан, тропар Св. Тројици’ (грч. τριαδικόν [τροπάριον]), вьселеньскь adj. ’васељенски’, овде ’цариградски’ патрнарха (грч. οἰκουμενικός) ← вьселена subst.-ptc. (грч. οἰκουμένη), зижитель m. ’градитељ – творац’ (грч. κτίστης), питателница f. прен. ’хранитељка’ (грч. τροφός ’дојиља’), рачитель m. ’обожавалац’ (грч. ἐραστής),[10] оутѣшитель m. Св. Дух (грч. παράκλητος), постн(и)кь m. ’испосник’ (стсл. постьникъ, грч. νηστευτής), слоужьбникь m. ’служитељ литургије’ (грч. λειτουργός), кадл҃ница f. ’кадионица’ (грч. θυμιατός или θυμιατήριον), милостына [милостиња] f. (грч. ἐλεημοσύνη), прѣвѣчьнь adj. ’предвечни, који је старији од времена’, односи се на Сина Божијег (грч. προαιώνιος), коупѣлница f. ’посуда с водом за крштавање’ (грч. τὸ βαπτιστήριον; уп. стсл. кѫпѣль), диѥконьства n. pl. (грч. τὰ διακονικά); (2) аѕьбоуковьнь adj. (грч. ἀλφάβητος), богоѥвлениѥ n. (грч. Ἐπιφάνεια), блаѕоуханиѥ n. (грч. εὐωδία), благовѣрнын adj. (грч. εὐσεβής), богохраниимын adj. (грч. θεοφύλακτος), вьѕглась m. ’завршна молитва’ (грч. ἐκφώνησις), самодрьжьць m. (грч. αὐτοκράτωρ), кандилоѫжьць m. – вьжиѕаѥн кан҃дила (грч. κανδηλάπτης), дафнотворьць m. ’плетилац ловора’, атрибут уз једног византијског писца (са задржавањем прве грчке основе, грч. δαφνοπάτης), ѕлатогласьнь adj. (грч. χρυσόφωνος, једина потврда typ.-chil., Miklosich: 226, уп. СИ: 783), маловрѣмень adj. (πρόσκαιρος, *Supr*, SJS 17 (1968): 180), светородьнь adj. (грч. ἱερογενής),[11] поустынѣжитель m. (у предговору; у Јерусалимском типику у тропару је поустын҃ныи житель; грч. ἐρημοπολίτης), ѡблакогоннитель m. (грч. νεφοδιώκτης),[12] крьстаѡбраѕно adv. (грч. σταυροειδῶς), месопоуств m. (грч. ἀπόκρεως), месоѥдь m. (грч. κρεοφαγία), ѡтьпоуств m. (грч. ἀπόλυσις), славословиѥ n. (грч. δοξολογία; уп. доксологиа), напоредни спој слава и нына (грч. δόξα καὶ νῦν), трьсвето subst.-adj. (грч. τρισάγιον), трьпѣсньць m. (грч. τριῴδιον), четвороножьць

профитиа, оутрось, а постоје анахорить 48б, доксологиа (велика) ×6, параклис(ь) 156а, игоуменѡ 117б (закључује се супротно у Пентковская 2007: 316–317).

[9] Премда је моученикь превод из старијег времена, вероватно са ст.-вис.-нем., као панонизам (**m čenikъ*, ЭССЯ 20 (1994): 113).

[10] Vb. ipf. рачити се постоји у српском, и није бохемизам (Вук II: 882, RJAZU XII (1952): 850–851; уп. ESJS 12 (2004): 743–744).

[11] Реч непозната у редакцијским речницима (само Даничић III: 85).

[12] Ретко посведочена реч (нпр. typ.-nicod. један од два примера у Miklosich: 46; уп. у Пандектама Никона Црногорца, Трул. 61, СДЯ 5 (2002): 488, СРЯ 12 (1987): 66).

m. (грч. τετράπους),[13] шестопсалмь m. (грч. ἑξαψαλμός), сьсоудохранилница f. ’ризница’ (грч. σκευοφυλάκιον), итд. Уз творбене, постоје и семантички калкови, нпр. ѡцѣстити vb. pf. ’очистити (од греха, у акту божанске милости)’, исто што и „смиловати се” (с литургијском семантиком проистеклом из Св. писма; упориште је у Лк 18.13, грч. ἱλάσκεσθαι).[14]

4.3.1. Постоји и народна лексика употребљена у обичном смислу, без семантичке трансформације, али с великим потенцијалом за сопствену семантичку надградњу кроз развој полисемије и за грађење нове лексике. У оквиру књижевног језика она постоји од првих времена, чинећи основицу за читав лексички систем.[15] С једне стране, то је лексика наслеђена из старословенског, подједнако важећа и за српски народни језик, па није било проблема у њену задржавању током столећа (1): вєсѣда f. ’(раз)говор’, врачь m. ’лекар’, говорити vb. ipf.,[16] дворь m. ’двориште’ (у конструкцији на дворь ’напоље, вани’, **na dvorъ*, ЭССЯ 21 (1994): 188), д(ь)ньница f. звезда ’Даница’, желѣзнь adj. ’гвозден’, западь m., искати vb. ipf. ’тражити’, исконн adv. ’у почетку’ (грч. ἀπ’ ἀρχῆς и сл., СС: 265),[17] кесарь m. ’ћесар, римски цар’, лоуна f. ’месец’ (у пасхалијама; в. ЭССЯ 16 (1990): 173–174), млъчати vb. ipf. ’ћутати’,[18] прьвѣньць m., поучинна f. ’отворено море’, овде ’големо пространство’, односно ’дужина у трајању’ поста (пощєнию поучинна; стсл. пѫчина), рогозина f., строуга f. ’водени ток’. Комуникацијско јединство са српским вернакуларом старословенском и његовој месној редакцији обезбеђивала је заједничка прасловенска лексика (из прве групе), уз заједнички граматички систем. У Типику, наравно, постоји и лексика која је рано застарела у српској средини или је у њој од почетка била страна, због дијалекатских разлика, што ју је чинило стилски наглашеном (2): абие adv. ’одмах, сместа’, акы conj. ’као’, гражданинь m. ’грађанин’,[19] живинь f. ’живот’, из(ь)глаголати vb. pf. ’изрећи, исказати’, коурение n. ’пушење, дим’, лобызати vb. ipf. ’целивати, побожно љубити’, одежда f. ’одећа’, овде ’свештена одежда’,[20] раздроушити vb. pf. ’разорити, уништити’, тєпль adj. ’марљив, ревностан’ (стсл. топлъ; уп. тєплъ, топлъ, SJS 42 (1989): 448), ктєрь pron. ’неки’ итд.

4.3.2. Део лексике није био потврђен у старословенским канонским изворима, али јесте у редакцијским. Доминирају речи заједничке с народним језиком (1): брьзость f. (за друге редакције в. СИ: 205, за прасл. в. **bъrzostь*, ЭССЯ 3 (1976): 136–137),[21] дворица f. (в. СИ: 638, **d(ъ)vojica*, ЭССЯ 5 (1978): 191), дно n. (в. СИ: 644,

[13] Једине потврде су typ.-chil., nicod. Miklosich: 1114.

[14] Уп. *ocjestiti*, RJAZU VIII (1919): 505, **obcěstiti*, ЭССЯ 26 (1999): 131–132.

[15] Први је С. М. Куљбакин покушао установити који је удео прасловенског слоја у старословенском вокабулару, дошавши до закључка да се ради о 700–800 општесловенских лексема (1930). О ранијој критици на неке од његових погледа (пре свега на базичну блискост старословенског са сх. и стсл. лексиконом), али и сумарно о овоме питању в. Львов 1976: 72–74. Он закључује да је прасловенски слој, укључујући и дијалектизме, бројао око 50% укупног фонда (више од 4500 речи).

[16] Док је у српском обично, ретко у стсл., и то у значењу ’правити буку, галамити’ (грч. θορυβεῖν, θρυλεῖν, в. СС: 172); значење се помера тек касније, нпр. *VencNov* (SJS 8 (1964): 411).

[17] Уједно и српска народна реч, претежно дијалекатска (**jьz koni*, ЭССЯ 9 (1983): 8).

[18] Данас срп. покр. мучати, за преводиоца вероватно још актуелна домаћа реч, иако ће временом, због конзервирања вокалног *л*, добијати књижевно обележје (уп. **mьlčati*, ЭССЯ 21 (1994): 102–103).

[19] С књиж. физиономијом, прасл. порекла (**gordjan(in)ъ*, ЭССЯ 7 (1980): 36).

[20] С књиж. физиономијом (< **obdedja*); српски би се, међутим, облик (од(ј)ећа) изводио из **obdětja* (ЭССЯ 26 (1999): 154), с могућношћу да је јат секундарно.

[21] Ако је постојало и у срп. народном, рано је потиснуто творб. варијантом брзина.

*dъbno, ЭССЯ 5 (1978): 174–175), ꙁавѣсь (?) subst. (m. или f.),[22] ꙁемльнь adj. 'земљан' (за друге редакције в. СИ: 777; стсл. ꙁемльнъ), ꙁобати vb. ipf. 'јести на комад, помало', испивати vb. ipf. 'испијати' (*jьz-pivati),[23] наредити vb. pf. 'одредити' (*naręditi; често као дословни превод нареѭденын иноуъ, грч. ὁ διατεταγμένος μοναχός), прилоучити се vb. pf. 'догодити се',[24] храбрость f. (в. *xorbrostь, ЭССЯ 8 (1981): 71). По изузетку има и речи непознатих народном говору, или с нешто другачијим фонетском или морфолошком структуром (2): испытовати vb. ipf.,[25] знановати vb. ipf. 'давати знак' (уп. знановенние SJS 17 (1968): 187, Miklosich: 362; в. *мановати СРЯ 9 (1982): 28), ѡвощие n. (прасл. *ovokt(ь)je, ESJS 10 (2000): 612; стсл. само ѡвоще, СС: 403), помазовати (се) vb. ipf. 'помазивати (се)' (уп. СРЯ 16 (1990): 292–293; стсл. помазати vb. pf./ipf.). Оваква лексика подлеже семантичком прилагођавању (3): бокь m., овде у спец. значењу 'мајчинска утроба, материца' (< 'бок, слабина', грч. κοιλία), бѣльць m. 'лаик, мирјанин' (< бѣлоризьць, грч. λευκοχίτων), клепало n., с ознаком за даску намењену дозивању манастирске братије, мада јој је порекло прасл. (*klepadlo, ЭССЯ 10 (1983): 7).

4.3.3.1. Будући да је изникао у прилагођавању старословенског српском народном говору, српскословенски лексикон има и одређен део фонда који се по спољним карактеристикама издваја у односу на старословенски или на необележено лексичко језгро редакцијског периода, и то се у довољној мери прати на грађи Типика (1): гдѣ adv. (стсл. къдѣ),[26] даждє conj. (стсл. даже),[27] двашь и двашин adv. 'двапут' по пореклу из народног језика (стсл. дъвашьдн; за каснију варијацију в. SJS 10 (1965): 530),[28] дрѣвле [др вље] adv. 'некада, давно' (стсл. древлє),[29] дрѣвнин adj. 'древни, давни' (стсл. древьнь, -ин҃н), ꙁдравие n. (стсл. съдравиє), корѣнь m. (стсл. корень), ѡбещати vb. pf. 'обећати' (стсл. обѣщати),[30] оумокати vb. ipf. 'умакати' (стсл. оумакати), пчела f. (стсл. бъчела), свирала f. 'свирала' (стсл. свирѣль),[31] ѥинце и ѥие n. (стсл. анцє). Заступљене су и јединице непознате или ограничено присутне у другим редакцијама, преузете из народног језика (2): краль [*краљ] m.,[32] крьстовь adj., у синтагми крьстово поклонение (стсл. крьстьнъ; уп. *крестовый, СРЯ 8 (1981): 45–46), прѣклѣти се vb. pf. 'криво се клети', роучька f. прен. 'чаша, купа' (← 'рукохват на посуди').[33] Има и таквих лексема које су редакцијског карактера, творбено могуће у народном језику, али се тамо, без стилске наглашености, обично не јављају (3): молитвити vb. ipf. 'изговарати молитву'

---

[22] Уп. *зáвјес, 'velum', по јужним крајевима (Вук II: 248).

[23] Из стсл. је наслеђен однос пити vb. ipf./pf., али и неупарени vb. pf. испити, овде посведочен; за постојање у народном говору в. RJAZU III (1891): 928; уп. Miklosich: 264, СРЯ 6 (1979): 271.

[24] У народном језику вероватно регионално ограничено (одговара стсл. съложити сѧ; ипак, уп. стсл. прилоучаи).

[25] Народно би било испытывати, уп. показывати; у стсл. испытати vb. pf./ipf., прасл. *jьzpytati (ЭССЯ 9 (1983): 64).

[26] Супституција прилошког суфикса *-de* : *-dě* карактеристична је за срп. терен, уз остале гласовне промене.

[27] Само *Hilf*, SJS 9 (1965): 458, усамљено срп. СИ: 531.

[28] О статусу в. СИ: 635 (двашин још макед., рус., двашь само срп.). О пореклу и присуству у народном језику в. **d(ъ)va šьdi* (ЭССЯ 5 (1978: 187); *dvaš*, *dvašt*, *dvašti*, *dvažde* (RJAZU II (1886): 923).

[29] О „накалемљеном јат" в. Vuković 1974: 79.

[30] У основи с књиж. физиономијом и раном српском супституцијом : е.

[31] Према народном језику, *sviral*, *svirao*, gen. sg. svirali (RJAZU XVII (1959–1962): 311). Такође *свир ль*, *св р ль*, *св риль* (СРЯ 23 (1996): 164–165).

[32] Уп. *король*, *краль*, *кроль* (СРЯ 7 (1980): 338–338, СРЯ 8 (1981): 11, 69).

[33] Из народног је језика (RJAZU XIV (1955): 222–223); уп. књиж. стапьна. Лексему супституише грецизам красовола у Ковинском типику (211a).

(уп. молитвовати, грч. πρεσβεύειν CC),[34] наоучавати vb. ipf. (уп. поучавати, Вук II: 769; стсл. наоучати), недѣльскын [нед ъски] adj. 'недељни' (стсл. недѣльнъ),[35] с(ь)тькьмлати се [стькьмљати се] vb. ipf. 'усклађивати се' (< *sъ-tъkъmljati se < *sъ-tъkъmiti se).[36] Међу неким новим творбама из стсл. периода бележе се и варијанте старијег стања од оног које је посведочено у стсл. канонским споменицима на морфолошким шавовима, нпр. без уметања -д- у групу -зр- (4): въздадовати се vb. pf. 'обрадовати се' (стсл. въздрадовати сѧ), издредьнь adj. 'изванредан, посебан' (стсл. издрѧдьнъ), неиздреченьнь adj. 'неизрецив' (стсл. неиздрѣченьнъ)). Постоје и облици делимично ослоњени на народни језик, такође уопштени у зрелој српској редакцији (6): възоупити vb. pf. 'ускликнути' (стсл. възъпити; о vb. pf. упити у Црној Гори, в. Вук II: 1065).

4.3.3.2. Уз ову лексику издваја се она која у ширем смислу речи припада књижевном фонду, пре свега по своме пореклу (облик и значење), али и контекстуалном реализацијом, која је изложена вернакуларизацији, чији су резултат очигледне посрбе (1), или права народна лексика (2), када је варијација између књижевне и народне форме минимална: (1) льст(ь)в(н)ца, -е [льст(ь)в(и)ца] f. (стсл. лъствица),[37] неизмѣнѣно [неизм њено] adv. 'непроменљиво' (< *неизмѣнѣнъно, уп. *неизм нно*, *неизм нн* СРЈ 11 (1986): 129, грч. ἀναλλοιώτως; стсл. неизмѣнѣнънъ) и непрѣмѣнѣно [непр м њено] adv. (< стсл. непрѣмѣньно, грч. ἀπαραλλάκτως), неплодова f. 'неплодна жена, нероткиња' (стсл. неплодъı, неплодъве), пооучатати vb. ipf. (обичније пов(ь)тати) 'понављати',[38] празн(н)кь m. (стсл. праздьникъ), празновати vb. ipf. (стсл. праздьновати), оуведениѥ n. 'увођење' (стсл. въведениѥ, грч. εἰσαχωγή), оуторникь m. 'уторак' (стсл. въторьникъ), ождати vb. pf. и ождıати vb. ipf. спец. литург. 'окончати попразништво' (стсл. отъдати / отъдаıати, без одг. значења; грч. ἀποδίδωμι; отъданиѥ, грч. απόδοσις), ѥство n. (стсл. ѥстьство); (2) зборь m. (стсл. съборъ), м(ь)чь m. 'мач' (стсл. мечь), ньравь f. 'начин живота; карактер' (стсл. нравъ, прасл. **norvь* ЭССЯ 25 (1999): 192–195), показ҃ıвати vb. pf. (уп. стсл. показати vb. pf./ipf., показовати vb. ipf.), скрııвенын adj.-ptc. (стсл. съкръвенъ).

4.4. Постоје примери употребе лексике која је по својим спољним, понекад и унутарњим обележјима, народна, некњижевна, неприхватљива за високи стил црквенословенског језика, а овде, у мешовитом изразу, обична. С једне стране, ту су просте речи, углавном прасловенске старине или образоване у доба важења прасловенских закона, али има и изведених по наслеђеном обрасцу; у неким случајевима настављен је даљи гласовни развој, од општијег до локалног нивоа. То значи да се некада ради о србизмима, а некада о јужнословенској лексици или нешто шире или најшире посведоченој словенској лексици (1): ако conj., вило n. 'било, клепало', вильце n. dem., блюдце n. dem. 'тањирић' (грч. δισκάριον),[39] братѣньць m. 'рођени брат' (грч. вероватно αὐτάδελφος), вѣкѣ [веће] adv. comp. (стсл. вѧщє), годищє n. 'година',

[34] Постоји у народним говорима у значењу 'благословити освећеном водом' (РСАНУ XIII (1988): 20).

[35] Можда оказионално, али највероватније специјализација (грч. κυριακός, τῆς κυριακῆς 'недељни' : ἑβδοματικός, τῆς ἑβδομάδος 'седмични'). Једини adj. у односу на subst. f. недѣля (×281).

[36] С упориштем у народном језику: *stakmiti*, али је *stakmivati* vb. ipf. (RJAZU XVI (1956): 355–356); уп. тькьцинти, тькьцина (s. vv. RJAZU XVIII (1962–1966): 24–25).

[37] Лествица је и народна реч (в. РСАНУ XI (1981): 372–373).

[38] Деноминал повторит (Косет), овде и повтоɍнти 36б, по мишљењу П. Скока, који се ослања на impf. повтораат, није „народска ријеч, него је школски израз из црквеног језика или из руског" (Skok III, 1973: 552).

[39] Можда српсл. порекла (в. РСАНУ I (1959): 665, ЭССЯ 2 (1975): 135).

овде у црквеном календару, увек у синтагми все годнще (вероватно грч. κατ᾽ ἐνιαυτόν), дава҇ти vb. ipf. (стсл. даѭти), докле adv. (стсл. доколѣ), дори adv.-part. (стсл. дожⷣ), дробро adv. ’ситно’ (уп. стсл. дробьнъ adj.), у конструкцији на дробро, ’на ситно, на мрвице’, ѣсти [јести] vb. ipf. (стсл. ꙗсти), зарани҆ adv. ’зарана’, зае҆дно adv., изⷤ(ь)вьнь praep., издробити vb. pf. (*jьz-drobiti*),[40] изⷤнати vb. pf. ’(про)наћи’ (*jьz-najьti*), кашльноу҇ти [кашљнути] vb. pf. ’закашљати се једном’ (ка҆шнути, РМС II (1967): 685; уп. *кашљанути*, СРЈ 7 (1980): 98) и плоу҇ноу҇тии [пљунути] (стсл. плинѫти), кьде adv. ’када’ (стсл. къгда), лко и л'ко и лько [*лько*] adv. (стсл. льгъко), наⷤадь adv. ’назад, позади’ (такође СРЈ 10 (1983): 89; в. **na zadъ*, ЭССЯ 21 (1994): 200; уп. књиж. сьⷤадн и старије ⷤадн), напрѣⷣ(ь) adv. superl. ’најпре, пре свега’, напрѣⷣ(ь) praep. ’испред’ (в. **na perdъ*, ЭССЯ 21: 194), прилично и неприлично adv., никакоре҆ adv. (стсл. никакоже҆),[41] нищо и нища pron. (стсл. ничьтоже҆, прасл.**ničьto*, ЭССЯ 25 (1999): 112), нѣщо pron. (стсл. нѣчьто), пакь adv. (стсл. пакы), побрьже҆ adv. comp. ’нешто, мало брже’ (уп. савремено полако), повелии adj. comp. ’(п)овећи, нешто већи’, повышнии [повишњи] adj. comp. ’нешто, мало виши’, позарани҆ и позарано adv. ’раније’, повелныи [повељни] adj. ’подстицајни’, пре него ’заповедни’ (< повела;[42] уп. књиж повелѣньнъ < повелѣти), побратити се҆ vb. pf. ’вратити се’ (уп. стсл. възвратити сѧ и обратити сѧ), половина f. (уп. типично књиж. полъ m., СС), порода f. ’народ’ (уп. СРЈ 17 (1991): 119–120, према примерима из XVII века),[43] почело n. ’почетак’, почѣти vb. pf. и починати vb. ipf., починоу҇ти vb. pf. ’одморити се’, пр(ь)во adv. (стсл. прьвоѥ, прьвѣѥ), прѣⷤь praep. (књиж. сквозѣ), прѣроу҇чати vb. ipf. ’препоручити’, разьрѣⷤати vb. pf., располавлати [располављати] vb. ipf., роу҇нница, f. ’чаша, купа’, сико adv. ’овако’,[44] слоужница f. нејасног значења (Савић 2010: 228–230, уп. Miklosich: 860), сокнница [соћница] f. ’житница, остава за жито’,[45] хлѣбница f. ’хлебна фуруна, пекара’ (Савић 2010: 226, уп. Вук II: 1093), срьп(ь)скь adj., такоⷤи adv. (стсл. тако), тьн и тьⷤи pron. (стсл. тъжⷣе, тъже҆), тькмина f. ’истоветност, подударност’, (о)оу҇ praep. (стсл. въ), оуⷣирати vb. ipf. ’ударати’, чекати vb. ipf. (уп. књиж. чѧти), ш- praep., у фонетском блоку (стсл. съ), шг(ь)нь [огањ] m. (стсл. огнь), шⷣь praep. (стсл. отъ), шквашати vb. ipf.,[46] шпеть adv. ’назад’ (стсл. въспѧть), целиванние n. (в. цјеливање, Вук II: 1103; стсл. цѣлованиѥ),[47] егови pron. poss. ’његов’ (уп. Даничићъ 1859: 203), ед(ь)нь (стсл. еднинъ, едьнъ), едновь и едноⷦь adv. ’једном’ (стсл. едниноѫ, едьноѫ), или conj. disjunct. ’или’ (стсл. илн, али и или conj. hypoth.). У неким случајевима не може се бити сигуран да ли се ради о индивидуалној или локалној лексичкој трансформа-

[40] У редакцијским текстовима може се очекивати съдробити, мада је обичније лоⷦити; наш облик још је само у млађим руским споменицима (в. СРЈ 6 (1979): 154).

[41] Уп. у Карејском типику ничесаре р. 43, никоиере р. 51 и сл.

[42] Именица повеља „је имала неформални статус” (Савић 2017б: 294), само с једном потврдом у СРЈ 15 (1989): 147.

[43] С друге стране, још од стсл. порода је ’рај’, грч. παράδεισος (СС: 481).

[44] Често је праћено партикулама -жⷤ, -н (Даничић III: 107). Лексема је можда и одлика српске редакције (в. Miklosich: 838, усамљено *Nik Hval*, SJS 37 (1985): 81; стсл. сице).

[45] Уп. житница у Никодимову типику (59б).

[46] Уп. књиж. ошлакати, нпр. у Ковинском типику, 128б; само *оквасити* СРЈ 12 (1987): 321; misc.-šaf., Miklosich.

[47] Иако су Даничићеви примери за vb. ipf. цѣливати већином српскословенски (III: 454), овде је, пре свега, народна реч јер супституише ловьжание, ловыжание, па и цѣлование (једина потврда за цѣлъивание, *Nik* – сви други извори цѣлование, SJS 49 (1995): 838).

ции (2): сльнднє n. ’сунце’ и сльндъньнь adj. ’сунчан’ (стсл. слъньцє и слъньтьнъ),[48] крькнна, поред грькна, -є f. (ум. грькынн),[49] крькъ m. (ум. грькъ),[50] почнньнькъ m. ’почетак’.[51] Лексички избор у преводу може се тицати форми које имају семантичке и морфолошке карактеристике народног језика (3): болнн, болєга adj. comp. ’бољи’ (стсл. болнн, больш-), у степенованој вези с придевом добар (≠ велик : већи), вола [*воља*] conj. disjunct. ’или’ (вероватно грч. εἴτε < стсл., срп. књиж. и нар. волꙗ f. ’voluntas’),[52] гвоздѣнь adj. ’железни’, годъ part. ’год’ (стсл. годъ adv.), наглашени део pron. interrog.-relat. кон (стсл. къи pron. interrog.): кон годъ pron. indef., овдѣ adv., ван корелације (стсл. овъдѣ, само у Зогр. и Мар., ретко, уз тежњу да буде замењено са сьдѣ, СС: 403–404),[53] онь pron. pers. 3. sg. (стсл. онъ pron. dem.), остало subst.-adj. ’ὀστᾶλο, остатак’ (стсл. осталъ, -ла, -ло ptc. perf.). Разуме се, овде има и одомаћене лексике страног порекла која је ушла у српски деривативни систем (4): босильковь adj. (уп. босиљков, Вук II: 78, РСАНУ II (1962): 74). У основи ове речи препознатљив је вулгарнолатински фонетизам (босиљьк < *basilicum*), без обзира на грчки предложак (βασιλικόν, уп. Clugnet 1895: 25),[54] што значи да је овај лик био актуелан у српском народном језику (као и данас; уп. Skok I: s. v. *basilek*, 116), и у српској редакцији (уп. у руској *василокъ* m., *васильникъ* m., *василковыи* adj. СРЯ 2 (1975): 23.

5. Ка закључку. Није реткост да је Типик архиепископа Никодима, сам, или у заједници с неким од типика из његове породице, или неким другим српским типиком, једини извор појединој лексици. По свему судећи, вильцє, босильковь, дѣтогоубьство, прѣподобнница, располавлатн, слоужнница, сокнница и фнла, налазимо само у Миклошичеву речнику на основу Никодимова типика (typ.-nic., односно nicod., Miklosich: 22, 41, 188, 741, 787, 860, 869, 1086), а сложеницу дафнотворьць само на основу Романова типика (typ.-chil., Miklosich: 154), а има је, у вези с Јованђаном, и Никодимов типик. Такође, једино у Миклошичеву речнику на грађи Никодимова и Романова типика посведочени су вьдвоудитель (цр(ь)квн), коупѣлница (кѫпѣльница) и оудирати (Miklosich: 83, 329, 1039). Код Миклошича обрађен vb. ipf. окваштн на основу српског Ходошког зборника (misc.-šaf., Miklosich: 497), присутан је и у Никодимову типику. Vb. ipf. ѡмокатн узет из Никодимова типика, код Миклошича је подведен, као фонетска варијанта, s. v. омакатн (Miklosich: 503); он постоји још у СРЯ на основу примера из XVI–XVII века (12 (1987): 368). Исто тако, vb. pf. кашльноутн, код Миклошича дат на основу нашега извора (Miklosich: 285), доноси се у СРЯ у лику *кашлянути*, према ретким потврдама из XVI–XVII века (7 (1980): 98). Речи здравнє (само на осно-

[48] По Даничићеву запажању, уметање -д- иза -н- у вези је с пр. лєѡнда, али и са скорашњим уметањем -т- у глаголу именовати (Даничићъ 1859: 198).

[49] Овде је, уз то, погрешно разумевање извора, требало је да буде Римљанка, али је ἡ Ῥωμαία схваћена као Ромејка – Гркиња (анастасиє. грькнє 54б, грч. Τῆς [...] Ἀναστασίας τῆς Ῥωμαίας, Дмитріевскій 1917: 32; цєланиє крькинє 75б, грч. Τῆς [...] Μελάνης τῆς Ῥωμαίας, Дмитріевскій 1917: 37).

[50] Такође, требало је да буде Римљанин, али је ὁ Ῥωμαῖος схваћен као Ромеј – Грк (василиана [...] крька 93б, грч. Τοῦ ... Κασσιανοῦ τοῦ Ῥωμαίου, Дмитріевскій 1917: 40).

[51] Потврђено у Дубровнику (RJAZU X (1928): 174, sub 2). У млађим преписима потиснуто обичнијим варијантама: почєтькь, почєтнє.

[52] Уп. у Хиландарском типику корелацију волъ [...] вола 10а (грч. κἂν … κἂν).

[53] Само још на основу *Nik*, SJS 22 (1972): 509; у значењу ’hic’ Miklosich на основу српских извора, а један од њих је и typ.-chil.

[54] У извору стоји: сь босилковѣин вѣтвьин 41а (превод је ослобођен грчког утицаја, што се види, не само по избору традиционалног домаћег фонетизма, него и по преношењу грч. gen. pl. словенским adj. poss. на -овъ; грч. μετὰ βασιλικῶν κλάδων Синај, бр. 96, Дмитріевскій 1917: 30).

ву Никодимова типика у СИ: 755), игоуменнѡ, клепалнын, литоургънь (поред литоургиннь, грч. τῆς λειτουργίας), ꙗинна f. (уместо обичног лоуна, грч. μήνη), нанпрѣдь, нєзакъс(н)ьнь (уп. нєзакъсньно), нензмѣнєно (уп. нензмѣньно), непрѣмѣнєно (уп. непрѣмѣньно), повелии (уп. повелинкъ Miklosich, s. v. по, 580), позаране, позарано, повелнын (уп. повелѣнныи), некада на нивоу варијаната, а некада као читаве лексеме, нема у редакцијским речницима.

5.1. Више од нових творбених решења у Типику превлађује увођење великог броја понародњених грецизама и народне лексике, у склопу шире вернакуларизације. У одређивању лексичког статуса конкретних лексичких реализација помаже нам сагледавање лексичког окружења. У цитатима који су у Типик могли бити унети по сећању (позивањем на познате инципите), јасно је да се ради о преношењу фиксираних лексичких релација. Из примера се види да доминирају потврде из црквене поезије, али, понекад се позива на наративне изворе, или су они један од делова у структури зборника. Лексика се може у њима мењати на два плана – формалним изменама (пр. глас(ь) .ѕ̑. ѕборе лоукавн н прѣлюбо⟨дѣннын⟩ 145а) и, ређе, лексичким супституцијама – текстолошким дублетима (пр. сл(а)ва. глас(ь) .и̑. і се ѡкѵаѹаѥтъ. сѧ трьс(ть) 100б – ѡмлакает(ь) сѧ 128б). У свим осталим случајевима активан је однос између преводиоца и његова грчког оригинала, што му је остављало знатнију слободу у давању формулација, па тако и у избору лексичких средстава (пр. стнх(о)логиснємь. непороѵне. н располавлаѥмь нх(ь). на двѣ славѣ 29а); понекад и ту постоји лексичко дублирање или каква друга варијација (пр. на ⟨о⟩ѵтрьнн. ѵтем(ь) житнє его на .а̑.~ро. а ѡсталѡ ѵтем(ь) на трапезѣ 48б – ѡставше 35б).

5.2. Увид у целокупну грађу показује да нема нарочитих разлога зашто би се употребио један или други облик. Наравно, касније је могуће редиговање, на пример у Ковинском типику (вола НТ, 129б – или КТ, 171б, ѕаєдно НТ, 168а – вькоупь КТ, 237б, льстьвницоу НТ, 30а – лѣствницоу КТ, 22а итд., Савић 2008: 51, 55–56, 63). У целини Типик архиепископа Никодима одликују нагли прелази с књижевног на народни језички израз, с равноправном употребом различитих слојева. То најбоље илуструје типично књижевни adv. авнє 'одмах, сместа' (×29), доследно примењиван у тексту, у слободној употреби (пр. н творимь .г̑. велнка цѣтанна. вєкє нищѡ. н бываєт(ь). ѡт[ь]поус(ть). н авнє литню по ѡбыч(а)ю. вь прапратоу 139а). Бројни су контексти с наизменичном употребом различитих лексема. Веће је варирање код пунозначних речи које не указују на опредељеност преводиоца за једно решење, него за више блиских. Управо ту се могу срести лексичке варијанте или прави дублети: ѕаєдно (×2) – коупно (×1) – вькоупь (×1) – в'коупѣ adv. (×1) (пр. да ащє нмат(ь) слоужь(ь)боу. поєт' сє ѕаєдно с ⟨п⟩раѕ(д)нникомь. троп(арь). прѣч(н)стомоу тн ѡбраѕоу 121б – слоужь(ь)боу єго поємь. на пав(є)чернн. коупно сь с(вє)тымь харалампьфнємь 91б – всѣм' вькоупѣ прѣкланающимь колѣнѣ 20а – потомь. всн вькоупь. колѣнѣ прѣклон'ше 130а), нже (×288) – кон pron. (×28) (пр. н поємь ст(н)х(є)р(ы) || нже есмын пѣли сь оутра 146а – и вь срѣд(оу). коє. ст(н)х(є)ре. поєшь. сь оутра 146а), ꙗолнтвнти vb. ipf. (×10) – глаголати ꙗолнтвоу (×25), поред рєщи, чнсти, испльнати, вьѕгласнти, сврьшити ꙗолнтвоу (пр. н ꙗол(н)твнть нєрєн. сьн бл(а)г(о)с(ловлє)нь б(ог)ь нашь 28а – нєрєн же прнємь хлѣбь єдинь вь роукоу. н ѕнаменаєт' н кр(ь)стаѡбраѕно. г(лаго)ле ꙗол(н)твоу. сню 16а), повратнти се (×3) – вьѕвратнти се vb. pf. (×9) (пр. повратнвше сє бываєтъ ѡтпоус(ть) 117б – и вьѕвратнвше сє поємь л(н)т(о)ургню 97а), почєти (×30) – начєти vb. pf. (×8) (пр. н почнєть. єклис(а)рхъ. повелнєм(ь) гл(а)с(о)мь. на .и̑. глас(ь) 12б – потомь(ь). наѵнєт(ь). нарежденн ꙗинхъ. кроткомь гл(а)с(о)мь. сь вниманнємь 21б), почело (×1) – ѕачело

(×28) – начело n. (×5) – начетькъ m. (×6) (пр. ꙗко аще се прилоучинн. вь нед(ѣлю). зачел(о) нѝктоу 32а – н почело. сл(а)ва вь вышнихъ б(ог)оу. на великыхъ(ь) славословнꙗхъ 23а – отъ[ь]толѣ ос(та)влаѥмь ѥтанніе. отъ[ь] начела того. до свръшенна 93б – Вѣди же. аще прилоучинт' се. начетькъ. вь соуб(отоу). или вь нед(ѣлю). сніе четнрндесетнице 53б), цѣлывати (×2) – лобызати vb. ipf. (×6) (пр. и целывающь с(ве)тые иконын 131а – и лобызающть прѣд(ь)статель 153а), чекати (×1) – чаꙗти vb. ipf. (×2) (пр. нь да чекаютъ вь прапратѣ 24б – и стоить чаꙗ свръшенна. клепалоу 21б), прилоучити се (×20) – слоучити се vb. pf. (×57) (пр. Подобаѥть же вѣдѣти ꙗко вь нед(ѣ)лю в(е)черь. ако се прилоучи 23а – П(о)добаѥть же в(ѣ)дѣти. аще се слоучи(ить). х(рн)с(то)во рождьство. или богоꙗвленіе. вь нед(ѣлю) 72а), ѥговь pron. poss. (×3) – ѥго g. sg. pron. pers. (×99) (пр. ап(о)с(то)ль отъ(ь) сборнаго посланна ѥговѣ. ѥже бѣ испрьва ѥже слыша 107а – и створнта ѥтанніе игоуменоу. или мѣстоу ѥго. 13б). Још је слободнија употреба разноврсних помоћних речи, на пример ако (×67) – аще conj. (×117). Оне се могу наизменично користити на малој удаљености, у истој потцелини. То је доказ да се међу њима не осећа права разлика, да су то равноправне варијанте (пр. аще се прилоучинн. сни праz(днькъ). вь нед(ѣлю). бываѥть агрнпнцна ... ако ли вь нн д(ь)нь. агрнпнцна не бываѥть 76б). Додајмо овоме и мноштво посрба или понародњених облика, такође са слободном дистрибуцијом: лько (×6) – л'гко adv. (×1) (пр. троп(арь). се женнхъ гредеть. по .г҃.~ш(н). великѥмь гл(а)с(о)мь. н л'ко 145а – поѥм(ь) же нх(ь) великѥмь гл(а)с(о)м'. с пѣнніемь л'гко 129б), оу, ооу (×48) – вь praep. (×1720) (пр. вь игоуменнож. оу трапезоу. вь хлѣбницоу. оу сокницоу. вь слоужницоу 117б), оуторникъ (×2) – в(ь)торникъ m. (×27) (пр. аще ли вь великын оуто(рнн)к(ь). слоуч(н)т' се бл(а)говѣщенне 99б – н вь великы. вьторнник(ь). н вь великоу. срѣд(оу) 145а), ождь (×37) – отъ praep. (×584) (пр. .а҃і. ст(н)х(е)рь. ѥу(ан)г(е)льскыхъ(ь). ожд(ь) сніе. нед(ѣле) 123б – ѥу(ан)г(елн)ѥ. отъ(ь) лоук(ы). р(е)че г(оспод)ь 105а), ождати (×1) – отъдати vb. pf. (×1) (пр. Вѣди же ꙗко вь ох(тонцѣ) не поѥмь нищо. докле. ождашь. праz(днькъ) 69а – зане зачело прѣѥмлеть. ген(а)р(ь). м(ѣ)с(е)ць. н х(рн)с(то)ва рождьства праz(днн)кь отъ[ь]данъ ѥс(ть) 74а), ожданіе (×1) – отъданіе n. (×2) (пр. вь всаке соуб(оте). с(ве)тые .м҃.~це. ѥгда нѣсть. ожд(аннѥ). .г҃.~х(ь). праz(днькъ) 139б – ꙗко отъ[ь] зачела. праz(д)нка х(рн)с(то)ва рождьства. до отъ[ь]данна праz(днн)ка богоꙗвленна 73а), итд.

5.3. На класификацију појединачних случајева могла би утицати и морфолошка анализа, да избор некњижевних наставака сугерише некњижевни статус лексеме, на пример 2. pers. sg. praes. -ш (ложешь 174а), одсуство -т 3. pers. sg. praes. (да ходнн 177а) и 3. pers. pl. praes. (соу 146б), 1. pers. pl. praes. -мо (сѣд(н)мо 168б), 1. pers. pl. praes. aux. vb. (је)смо in perf. (ѥсмо прѣѥли 30б, смо. пѣли 146а), 1. pers. pl. aor. -хомо (wбрѣтохомо 177а) и -смо (наред(н)смо 103а), gen. sg. adj. m. -га (великѥга. кан(оуна) 142а), loc. sg. adj. f. -*oj* (с(ве)тон 44а), gen. sg. subst. f. -*е* (отъ[ь] лѣве стране 140б), instr. sg. pron., subst. f. -ом (прѣдь ношь 169а; в(о)дожь 177а) и др. Сами примери показују да се мора ићи од случаја до случаја. Али, то је нормално за овај стил, јер исте лексеме долазе и у књижевној парадигми (нпр. подаѥшн 104б, бываѥть 95б, нашего 64а, истнною 120б, итд.), а постоје и хибриди, лексика књижевног порекла с народним наставцима (вьснлашо 14а, хощешь 157б; вьскр(ь)снога. кан(оуна) 153б; с литнжи(ь) 117б, сь лажьжадом' 140а).[55] Ипак, у Типику доминирају књижевне форме на плану морфологије. Постоје и књижевна синтаксичка средства, од којих су најуочљивије конструкције апсолутног датива (пр. и нашь отвещавшнмь. аминь. нѥрен кадить с(ве)тоую трапезоу

[55] За неке од примера уп. Даничићъ 1859: 200–202.

21б), поред партиципских конструкција (пр. потомь. ѕачьньшиꙗ стр(а)на. г(лаго)лет(ь) прѣс(вѣ)таꙗ вл(а)д(ы)ч(н)це 135б).

5.4. Критеријуми за идентификовање лексике из Типика као народне у најужем смислу су, према нашем увиду, следећи: (1) генетски – порекло се утврђује упоредно-историјском методом, (2) неограничена дистрибуција – анализа контекста, изван књижевних цитата, (3) обличке карактеристике – физионимија треба да одговара народној творби речи, фонетици и морфологији, (4) семантика – одсуство директне зависности од грчког изворника и вештачких значења, слободна десигнација. То су лексеме из тачке 4.4 (пр. братѣньць, годиште, доброе, ѕаѥдно, кашльноутн, плоуноутнн, прилично, ништо, побрьже, поѕаране, половина, почело, слоужница, сокница, хлѣбница, чекати, ѥговь, ѥдновь итд.). Само условно у народну лексику би се могле убрајати посрбе; макар у већини критеријума одговарале народној лексици, оне имају дистрибутивно ограничење (јављају се у књижевним контекстима).

5.5. На крају треба скренути пажњу на још нешто. Црквена лексика, нарочито грецизми, изразитом варијабилношћу својих облика потврда је живога говора у којем се она активно употребљавала (о томе са своје стране, нпр., сведочи и Романов ћирилички испис на маргини по њему названог типика: ѝ цѣта́стасїс, за ’смрт’ Јована Богослова, уместо обичнијег прѣставлѣнїе, Трифуновић 2007: 053). Тај говор због природе лексичког избора, а то је везано за предмет изражавања, не може бити прост народни у ужем смислу речи. Обилато су ту присутни и калкови и неологизми у посебној употреби. У исто време није ово ни типичан књижевни језик. Велика блискост постоји с остварeним у Типику мешовитим изразом (средњим стилом), али он као такав вероватно није био у живој употреби (осим развијене специјалне лексике). Тај идиом је, како ми разумемо, почивао на вернакуларној основи. То је потпуно развијен црквени дискурс, коришћен у професионалној комуникацији међу активним учесницима богослужења у црквама и поглавито у манастирима. Посебна лексика сведочи о постојању истоврсних система у праву (речник Душанова законика), пословној преписци (речник писама и повеља), рударству (Закон о рудницима), медицини (Хиландарски медицински кодекс) итд. Активан лексички фонд овога говорног типа, дакле, реална је подлога Никодимова типика и његова мешовитог језика.

Извори и литература

Богдановић Д. Историја старе српске књижевности. Београд, 1980.

Вук II: Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Сакупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1852.

Грковић-Мејџор Ј. „Диглосија у старосрпској писмености.” Списи из историјске лингвистике. Сремски Карловци – Нови Сад, 2007, 443–459.

Даничићъ Ђ. „Рукописъ архиепископа Никодима.” *Гласникъ ДСС*, XI (1859): 189–203.

Даничић Ђ. Рјечник из књижевних старина српских, I–III. Написао Ђ. Даничић, У Биограду 1863–1864. – 3. изд. Београд, 1975.

Дмитріевскій А. *Описаніе литургическихъ рукописей, хранящихся въ библіотекахъ православнаго востока*. Томъ I, Τυπικά, часть первая. Кіевъ, 1895.

Ковински типик. Рукопис Ахива САНУ, бр. 294, 2/4 XIV века (до 1346).

Куљбакин Ст. М. „О речничкој страни старословенскога језика." *Глас СКА*, CXXXVIII (1930): 85–143.

Львов А. С. „Праславянский слой старославянской лексики." *Вопросы языкознания* (1976, 2): 71–85.

Мирковић Л. „Типик архиепископа Никодима." Богословље, I (XVI), св. 2 (1957): 12–19; II (XVII), св. 1 (1958): 69–88. – Прештампано [у:] Типик архиепископа Никодима. Књ. II, IX–XL (2007).

Мошин В. Ал., М. Ал. Пурковић. Хиландарски игумани средњега века. Приредила и допунила М. Живојиновић, Београд, 1999 [1940].

Пентковская Т. В., „Сербские переводы Иерусалимского типикона в XIV столетии: особенности языка и переводческой техники." Манастир Бањска и доба краља Милутина. Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска, 2007, 315–336.

Пентковский А. „Иерусалимский устав и его славянские переводи в XIV столетии." Л. Тасева и др. (ур.). *Переводите през XIV столетие на Балканите*. София, 2004, 153–171.

РМС: Речник српскохрватскога књижевног језика, књ. I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969; књ. IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

Романов типик. Рукопис Берлинске државне библиотеке, Ms. slav. Wuk 49, 1331.

РСАНУ: Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ, 1959–.

Сава (Вуковић). „Први превод Јерусалимског типика код Срба." Гласник СПЦ, LV/12 (децембар 1974): 271–276.

Савић В. Лексичке особине Типика архиепископа Никодима из 1318–1319. године. Магистарски рад одбрањен на Филолошком факултету у Београду, 2008.

Савић В. „Грчке речи у Типику архиепископа Никодима из 1318–1319. године." Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, LXXIV (2009): 145–178.

Савић В. „О називима просторија које посећује литија на Дан изношења Часнога крста." Црквене студије, 7 (2010): 219–238.

Савић В. „Черепишки типик и његово место међу српским типицима." Црквене студије, 11 (2014): 577–600.

Савић В. „Типик архиепископа Никодима." Миодраг Марковић, Драган Војводић (ур.). Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост. Београд, 2017а, 92–93.

Савић В. „Српски називи документа у средњем веку – према самим документима (1189–1346)." Словенска терминологија данас. Београд, 2017б, 291–303.

СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук – Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1988–.

Селищев А. М. *Старославянский язык*, 1. Введение. Фонетика. Москва, 1951.

СИ: Споредбен индекс кон речниците обработувани во рамките на Комисијата за црковнословенски речници при МКС, I (А–З). Редактор З. Рибарова. Скопје, 2015.

СРЯ: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук – Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1975–.

СС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва, 1994.

Стојановић Љ. Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старе штампане књиге. Београд, 1903.

Типик архиепископа Никодима. Књ. I. Фототипија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду. Приредио Ђ. Трифуновић. Београд, 2004.

Типик архиепископа Никодима. Књ. II. Српскословенски текст разрешио Л. Мирковић. Приредио Ђ. Трифуновић. Београд, 2007.

Трифуновић Ђ. „Фотографије Типика архиепископа Никодима и замисао Лазара Мирковића о снимању старих српских рукописа." [у:] Типик архиепископа Никодима. Књ. I (2004), 01–011.

Трифуновић, Ђ. „Романов типик." [у:] Типик архиепископа Никодима. Књ. II (2007), 049–061.

Турилов А. А. „О датировке и происхождении двух сербских пергаменных списков Святосавской Кормчей." *Славянский альманах* 2012 (2013): 43–62.

Фасмер М. „Греко-славянские этюды, II. Греческие заимствования во старославянском языке." Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, XII/2, 1907, 197–289.

Цейтлин Р. М. „Характеристика лексических и словообразовательных средств старославянского языка." *Славянское языкознание*. VII Международный съезд славистов. Москва 1973, 414–434.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1–. Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук – Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1974–.

*

Clugnet L. *Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l'église grecque*. Paris, 1895.

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–. Praha: Československá akademie věd / Akademie věd České Republiky – Ústav slavistiky / Ústav pro jazyk český, 1989–.

Miklosich F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae, 1862–1865. – 2. изд. Aalen, 1963.

RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.

SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52. Praha: Československá akademie věd / Akademie věd České Republiky – Slovanský ústav, 1958–1997.

Skok P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb, 1971–1974.

Vuković J. *Istorija srpskohrvatskog jezika*, 1. *Uvod i fonetika*. Beograd, 1974.

Viktor D. Savić

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE VERNACULAR AND THE LITERARY LEXICON IN THE *TYPIKON* OF ARCHBISHOP NIKODIM

Summary

The *Typikon* of Archbishop Nikodim (1317–1324) was the first Slavonic translation of the *Typikon* of Jerusalem (1318), compiled a whole century after the establishment of the Serbian Archbishopric (1219). This was the accomplishment of Sava's long-term programme in the spirit of the liturgical reform carried out in the monastic communities of Mount Athos in the early 14th century. The paper analyzes the relationship between the vernacular and the literary lexicon. It particularly highlights Greek loanwords, the phonetic diversity of which reveals intensive contacts of the translator and his environment with the Greek language, and not only with the particular text that was being translated. The Greek loanwords associated with specific topics, along with typical literary lexical units (neologisms and calques) confirm the existence of a specific ecclesiastical discourse that was actively used in the ecclesiastical and liturgical environments to which Archbishop Nikodim belonged (first of all, Hilandar, where he had been the hegumen before being appointed as the head of the Serbian Church in 1317). The wide-ranging vernacularization, which is particularly reflected in Greek loanwords, but also in other parts of the lexicon, accompanied with the use of a typically vernacular terminology and words from the literary language with Serbian phonetics, shows that this colloquial style used in ecclesiastical circles underlies the language of the *Typikon* of Archbishop Nikodim. The language of the translation is diversified, falling somewhere in the middle of the register, where forms adopted from artificial and living languages intertwine without specific motivation (bridging diglossia). Interestingly, this *typikon* and other Serbian *typika* are the sources for the scarce lexicon, poorly known or entirely unknown in other written monuments. The insight into the sources and the detailed analysis of the lexicon reveal the main criteria for the distinction between the vernacular and the literary lexicon: (1) genetic – a comparative historical analysis reveals the local origin of a word; (2) the type of distribution – a limited distribution within blocked contexts or adopted quotations are typical for literary words with Serbian phonetics, and not of the genuine vernacular lexicon, though they sometimes overlap; (3) physical characteristics of the words; (4) semantic characteristics – the absence of artificial meanings. The partial alterations of the later manuscript copies of the *Typikon* (e.g. the Kovin *Typikon* from the Archive of the SASA, second quarter of the 14th century) show that some elements of this lexicon or some lexical forms were perceived as expressive.

Key words: *Typikon* of Archbishop Nikodim, *Typikon* of Jerusalem, Old Serbian Church Slavonic Language, Serbian vernacular language, lexicon.

811.163.41’366.531
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch25

Радоје Д. СИМИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

ЈЕДНИНА ОПШТИХ (ЗАЈЕДНИЧКИХ) ИМЕНИЦА СА ЗНАЧЕЊЕМ МНОШТВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Аутор је подстакнут на размишљање о теми из наслова једним на први поглед ефемерним и тривијалним случајем – упозорењем у градским аутобусима: „Драги путници, молимо вас да поништите вашу карту”[1]. Овде једнина ’карта’ не стоји за појединачни предмет означене врсте, већ за мноштво које се овде обележава ’дистрибутивним’ путем. Други случај чине исто тако тривијални случајеви типа: „Стара ’застава 101’ више одговара нашим условима него страни типови аутомобила”. Овде се ’застава 101’ не односи на појединачно возило, већ читаву класу обележену датом шифром. Сматрамо да је ту у питању ’опште’ значење у правом смислу речи. Овакви и слични примери биће анализирани у овом прилогу.

Кључне речи: именица, једнина, множина, значење, властита имена.

1. Опште напомене

1. А. Белић у својим размишљањима о природи и развитку језика каже о именицама између осталог и следеће: „Правим именицама ја називам за наше језичко осећање немотивисане именичке речи које значе реалне предмете или такве појмове којима се обележава збир особина каквог предмета” (Белић 1998: 43). ’Збир особина’ замислив је као апстрактни ентитет који чине екстрахована спознатљива својства неког реалног или духовног ’предмета’ заједничка целом скупу или врсти. То су, дакле, врсни називи чији садржај чине особине датог предмета (јабука, камен, мисао, жалост) а опсег – сви носиоци тих особености. Овај моменат оспособљава именицу да се употреби као назив и датог појединачног предмета, и одређеног скупа, али и врсте као апстракције којом је обухваћен цео репертоар датих реалија.

* jelenajo@bitsyu.net

[1] Стилски би било исправније ’своју карту’, али је исказ и овако прихватљив.

2. По М. Стевановићу (1991: 181–182): „Општи називи за жива бића и предмете са заједничким особинама као што су именице: борац, друг, пријатељ, јелен, седло, перо, чело, брдо, поље, њива, кућа, крушка, река, шума, варош, пећ, ствар, трун, штап, школа и друге ове врсте – јесу заједничке именице."

3. Није потребна даља расправа па да увидимо и да опште именице заправо јесу врсни називи, што значи да означавају скупове јединки истих особености ('збира особина'). Проблем постаје како ове речи означавају једнину, тј. појединачни случај из свог садржаја. Али ми се нећемо тиме бавити са чисто теоријског становишта, већ ћемо се поставити у позицију обичног посматрача, са чијег гледишта именице 'коњ', 'сто', 'кокош' итд. упућују на појединачни предметни елеменат стварности. За мноштво предмета одговарајуће врсте употребљава се специјални облик, или низ (падежних) облика, са значењем множине: 'коњи', 'столови', 'кокоши' итд. Али изван овако постављене регуларне дистрибуције облика, дешава се да једнина ових речи такође на известан начин упућује на мноштво предметних или других реалија дате врсте. Делом су то тривијални случајеви који се готово свакодневно јављају у говорном и писаном изразу, али делом су ређи и не сасвим обични. Описаћемо их разгледајући грађу из уметничке прозе, у којој је стање у вези с тим појавама, рекло би се, слично као у разговорном језику свакодневице.

2. Преглед грађе

1. Узећемо најпре два следећа случаја, који на први поглед по свој прилици не изгледају обично, али ипак су обични:

> Оне обе носиле су *дугу црну кецељу*, *просту витицу око главе*, *сукњу изнад чланака*, притискивале по један свежањ књига на груди... – Ускоковић 2004: 23.

> По тротоару, с друге стране, ишле су две жене, са *марамом на глави*, чији су крајеви били везани испод *браде*. – Ускоковић 2004: 154.

а) Познати књижевник описује женску ношњу свога времена. У првом случају предмет описа су две ученице. Оне између осталог, како се на крају тврди, носе „по један свежањ књига на грудима". Речца 'по' има дистрибутивно значење, и сугерира да свака од девојчица носи свој 'свежањ књига', те да их је укупно два.

б) Али на почетку исказа који анализирамо стоји, додуше, наглашено, да су 'обе' једнако опремљене, а онда даље стоји да су „носиле [...] дугу црну кецељу, просту витицу око главе, сукњу изнад чланака" итд. Неки слабије домишљат малишан или странац – могли би помислити да су се обе увукле у једну кецељу или сл. Но просечни говорник српског језика недвосмислено разуме да је реч о две кецеље, два пара витица, две сукње... – и да је свака од њих имала на себи по једну, одн. један пар. Могло би се и ту укључити 'по', као што га укључисмо у анализи, па да значење дистрибутивности буде прецизирано, али то није обавезно било, па није ни учињено. На себе је то значење преузео сам облик једнине, наравно – ослонивши се на контекст и ситуацију употребе.

в) И у другом примеру реч је о две особе и њиховој ношњи. Свака од њих носила је мараму везану испод браде. Несумњиво су биле две мараме, и везане испод две браде, па ипак је употребљена једнина.

2. Врло су сличне прилике и у примеру који ћемо сада прегледати:

– Размрдај се, болан, Тодоре. Ево да припалимо *једну*, па да је сто послова. – Ћопић 1966: 97.

Онај ко изговара наведени исечак из дијалога двојице актера Ћопићеве приче свестан је, наравно, да су по сили природног закона ту заправо две цигарете (нема речи да се из немаштине обојица служе једном). Али и поред тога употребљава једнину.

3. У сва три наведена случаја значење множине је без даљњег јасно – и јасно је да је реч о дистрибутивном значењу једнине са множинским смислом. Одмах ваља рећи да је овде у питању метонимија, али и додати да је метонимија на неки начин принудног карактера. Нема овде разлога мислити на намеру стилског 'украшавања' већ је пре у питању потреба увођења извесне разноликости у израз ради евентуалног превладавања монотоније. Али има и других, нешто друкчијих примера употребе једнине.

3.1. Узећемо узгред и следећи пример:

Све је село заједно са сељацима променило физиономију своју. Не видиш више босе ноге, ни кратке рукаве, ни папучица, ни цицаних сукњица; све се то, и мушко и женско, и старо и младо, фатирало и убантурало добро. На *глави* шубаре јагњеће или астраганске, на плећи *изврнут кожух или дороц и шарена кабаница*... – Сремац 1977: 213.

Прелазак са множине на једнину и са једнине на множину заиста је изненађење (босе ноге... – шубаре – кожух, дороц). Можда је од значаја у томе била заменица 'све', са својим системским значењем збирности (све – и мушко и женско, и старо и младо...), која је онда повукла и остале одсечке на варијацију, овде на смену једнине и множине.

3.2. Имамо два примера у којима је једнином управо потенцирано мноштво, у оба случаја људи:

– Ајме, мајко јадна, ето их [Италијана] из вароши пљева и *мрав*! Има их на милијуне! – Ћопић 1966: 515.

Био вашар, велики годишњи вашар, па се слегло ту све и сва. Гмиже народ као *мрав*... – Нушић 2003: 29.

а) Извештај о навали Италијана на Подгорину у Ћопићевом роману сав је прожет страхом. Зато је податак о броју тако потенциран да све заједно прераста у упечатљиву хиперболу.

б) У другом, успешним поређењем мноштва народа са мравима појачан је и стилски врло побољшан једнинским обликом 'мрав'. Изненађујуће је да се једнином може постићи тако снажан стилски утисак о мноштву. Но ми заборависмо да размислимо који је тип мноштвеног значења овде постигнут. О дистрибутивности нема ни речи. Најбоље је овде употребити термин 'збирност', или 'комплетивност': значење великог недиференцираног скупа јединки.

3.3. Згодно је место да погледамо још једно поређење у којем учествује једнина, али зачудо са својим основним значењем:

[...] видиш и глупе покисле кокошке и још глупље и мизерне ћурке (које ти изгледају као *каква стара кокета* сутрадан после бурнога бала), како су се скупиле и ћуте, ћућоре покаткад или пућну од времена на време. – Сремац 1977: 213–214.

Није јасно како „глупе покисле кокошке и још глупље и мизерне ћурке" могу изгледати као „стара кокета", а не као „старе кокете". Можда се овде ради о недозвољеној дисконгруенцији, а можда је овакво слагање и регуларно. Углавном се једнина ипак мора тумачити збирно, као да свакој ћурки одговара једна 'стара кокета', или обратно, како хоћемо.

3.4. Још једно изненађење за теоретичара представљају случајеви које ћемо анализирати у овој тачки:

Сад је, сједећи у мутваку и пушећи, причао о *Шваби*, који је с топовима и великом спремом већ код Јајца, и о Турцима, који се спремају да га дочекају у Клокотима. – Андрић 1963а: 161.

Инглез затворио пут преко мора, па Бунапарти нестало памука. А треба одијевати толику војску. Па сад ваља да шаље памук преко Босне. Од Новог Пазара до Костајнице све је коњ до коња и дењак до дењака, све сам памук [...] Не мореш нигдје добити кириџије, све Француз закупио и све здравим дукатом плаћа [...] – Андрић 1963в: 368.

У сваком њиховом питању и примједби осјећало се тешко колебање [...] између јасног и одлучног става Партије према непријатељу и оне слијепе и глуве тежње кратковидог и судбини преданог сељаштва да се све препусти току твари, доброј вољи Талијана и неизвјесним изгледима на скоро смирење. Неће ни под *Талијаном* баш лако бити, главно је само да он човјеку остави главу, а бог је дао дурање које је надживјело и савладало и веће невоље, па ће и *Талијане*. – Ћопић 1966: 470.

– Шта ћемо ког ђавола у вароши, није то за нас. Кад једном доље заглавиш, враг те више не извуче. – Ваљда да се доље са усташама за здравље питамо – и да нас *Талијан* разоружа. Ко ће њему вјеровати. –Ћопић 1966: 536.

– Дедер, ко ти је тај *Талијан*, ко га је овамо звао, зашто је дошао?! Знаш ли му шта говори, како му је код куће, шта му раде чељад? Ништа ти од њега под милим богом не знаш. – Ћопић 1966: 539.

– Е, не прича нама *Талијан* шта кани кад уреди ове наше комшије. Да не дође откуда ред и на нас? – Ћопић 1966: 539.

Мирило их је и суздржавало само то што им је заједнички *непријатељ* био јак и одвише близу, а под *заједничким покровитељем*, *Талијаном*, ваљало се показати ревносним и послушним. – Ћопић 1966: 548.

– Прича се да *Талијан* шаље на нас некакве Арапе... – Ћопић 1966: 549.

а) Андрићев исказни сегмент „причао о *Шваби*, који је с топовима и великом спремом већ код Јајца" првим делом привидно најављује сингулатив, дакле појединачност случаја. Али адвербијал 'с топовима и великом спремом' демантује тај утисак и отвара поглед на мноштво предметних елемената, који је несавладив појединачним деловањем, који као у својеврсној гротесци неопходно захтева множину. Тако и једнински облик 'Швабо' принудно добија опште значење, подразумевајући под једнинским називом – колектив.

б) „*Инглез* затворио пут преко мора" не односи се, наравно, на појединачног Енглеза, већ на Енглезе (или на Енглеску!) као скупни факат.

в) Слично је, и свуда истог типа, и значење именице 'Талијан' у низу примера који следе за овим.

г) Овај се тип значења не може подвести под горње термине збирности и колективности. Парадоксално је, али у овом случају истинито: да властито име које може имати множинске облике – својим једнинским обликом овде преузима значење карактеристично за опште именице – управо 'опште' значење.

4. Чудно је, али не као у управо анализираним случајевима – и значење речи у већем броју иначе различитих типова употребе општих именица.

4.1. Размотрићемо најпре како ствари стоје у следећим примерима:

Тирани и деспоти су једини владари који владају уз подршку апсолутне већине народа. У демократском друштву *политичар* на власти може имати подршку релативне већине и власт на кратко време. – Ћосић 2009: 224–225.

„Прође лето", рекла би тек вредна домаћица, „окрађо дан... Не зна *човек* кад му прође дан... Нестало оног ведрог и насмејаног неба, покрили га сиви облаци који се повазда гоне, стижу и престижу. Осећа се човек под њим као *војник* под прокислим и мокрим шатором." – Сремац 1977: 211–212.

Тешко се било домислити лукавству опрезног и плашљивог *сељака* коме је читав живот био усмјерен на то да све своје, било то имање, какав посао или чак намјера, склања и укрива од злог ока и невидовне напасти... – Ћопић 1966: 209.

Ови варошани, ситан малограђански свијет, били су не само на терет *човјеку* код кога су одсјели, него су по мало били напаст за читаву околину. – Ћопић 1966: 443.

[...] овај бродоломни свијет сваком је одмах падао у очи и већ самом својом појавом подсјећао сељаке на рат и на то да *човјек* данас може зачас остати без игдје ичега и пасти на врат бог те пита коме. – Ћопић 1966: 472.

а) На питање ко је 'политичар на власти' из првог овдашњег случаја – одговор може гласити – 'сви који су, одн. свако ко је на власти'. У првом случају мисли се на мноштво, али у другом на селективног појединца: 'онај појединачни који је на власти'. Именица, према томе, може бити објашњена као да има опште, збирно, али и неодређено сингулативно значење.

б) Нема потребе доказивати да су у истој позицији и именице 'човек', 'војник', 'сељак' итд. у следећим нашим примерима.

4.2. Следе две групе примера у којима је једнински облик принудно употребљен услед деловања контекста или конструктивне схеме:

Многи је босански спахија, бранећи свој угарски спахилук, у борбама при том повлачењу, оставио кости у мађарској земљи. – Андрић 1963б: 78.

Многи угледнији муслиман био је тих дана премлаћен од стране непознатих људи... – Ћопић 1966: 462.

Идући са капетаном по срезу, виде Марко *многу невољу*... – Домановић 1967: 41.

[...] самоникле улице по Чубури виделе су тада *многи млади пар*. – Ускоковић 2004: 30.

Сви су били студенти, равни *један другоме*. – Ускоковић 2004: 66.

После би по групама пратили једно друго до куће. – Ускоковић 2004: 91.

а) У прва два случаја налазимо заменицу 'многи', коју обично схватамо као множински облик који и значи мноштво. Овде је, међутим, она схваћена као једнинска форма, па је према њој и именица употребљена у једнини. Многи ће граматичар овде застати и рећи да је наша анализа наопака, јер конгруенција значи прилагођавање атрибута управној именици, а ми тврдимо обрнуто. Но ипак се ово осећа само као варијација конструкције са рекцијским односом: 'много муслимана' // 'многи муслиман', 'много младих парова' // 'многи млади пар'. Као што примећујемо, последица ове варијације видна је у стилском ефекту – одн. у знатном стилском појачању израза.

б) У друга два наша примера употребљен је заправо идиоматизован израз у две варијанте, и са необичним синтаксичким односом делова.

б1) Форма ’један другоме’ садржи основни број ’један’ и редни ’други’ у посредној синтаксичкој вези која је објашњива преко предиката ’били су’: ’равни’ је предикатив, или боље, апозитив предикатива ’студенти’, а ’другоме’ његова допуна у дативу користи. ’Један’ би у том случају био субјекат реченице. Предикат ’били су’ и предикатив су у множини ’једнаки’, и упућују на мноштво, док ’један’ и ’други’ стоје у једнини.

б2) Форма ’једно друго’ протумачива је на сличан начин: састоји се од субјекта ’једно’, објекта у акузативу ’друго’ и предиката ’пратили би’.

4.3. Уместо у множини, околне речи у управо анализираним случајевима, сем множинског, могу имати и једнински облик, што је стилски ефектније, али и лингвистички интересантно:

> Свуда свет, *једно до другог*, *припијено*, *загушено*, са свећом у руци, и сваки час крстећи се, *понавља* молитве или песме што допиру из цркве. – Станковић 1957: 22.

Није јасно где је извор критерија за конгруенцију. Може се, наиме, помислити да „свет... понавља молитве”. Али пошто је он сувише удаљен, боље је устврдити да је он управо у конструкцији ’једно до другог’, иако је она у положају апозиције субјекта (можда баш зато). Но и овај закључак није сасвим прецизан, јер је вероватније у том случају претпоставити да је слагање облика обављено ипак са поласком од најближег члана конструкције: ’друго’. Тада идеја о множинском значењу заправо сасвим отпада.

5. Плурална семантика као да је ишчезла из именице и у случајевима које ћемо сада узети у разматрање.

5.1. Погледаћемо најпре како ствар стоји у следећим случајевима:

> И давно *необријан сељак*, *Тривунов четник*, с гладном дивљом тугом гледао је у вршак школског крова на ивици свог села. – Ћопић 1966: 538.

> Задубен тако у те горке мисли, *четник* би се одједном пренуо, мрским огледом одмјерио ровове и талијанске бункере, и упитао се... – Ћопић 1966: 545.

5.2. Досад није било речи о могућности прономинализације, тј. замене именичке речи у једнини заменичком у истом облику, и о последицама које из тога произлазе. Сада ћемо навести два таква случаја и размотрити их:

> – Видиш ли ти, довукло је *то* [Италијани] и авијацију на нас. – Ћопић 1966: 515.

> – Повући ћемо се у правцу вароши... – А, јок, јок, неће ти ова наша братија на то пристати! – бунио се Тривун. Воли се *он* повући у планину и горе се смрзавати, само да може, бар из даљине, видјети *своју кућу*. – Глупости! – љутио се капетан. – Кад ти партизани заузму село, горе заиста имаш да се смрзнеш, то ти је једина перспектива. – Ћопић 1966: 536.

а) У потоњем наведеном примеру – а пођи ћемо у анализи од њега, – дијалошке секвенце започињу плуралним облицима, одакле је јасно да се ради о мноштву (војске). Затим долази збирна именица ’братија’, у којој је садржана мало пејоративна квалификација ’четника’ од стране њиховог заповедника. Са тога гледишта старешина затим у жижу ставља појединца, апострофира га заменицом ’он’, и жали се да овај највише са фронта воли ’видјети своју кућу’. Иако је из контекста јасно да се ради мноштву, оним ’он’ унеколико пејоризираним изразима то мноштво је сажето у једнинске облике.

б) Први пример је прозирнији, и разумљив је кад се сетимо случајева са властитим именима (т. 3.4). У питању је само пејорацијски поступак замене регуларног назива одговарајућом заменицом у средњем роду. Из овако узетог дела текста није ни јасно да је реч о мноштву, али надамо се да ће читалац бити у ситуацији да на основу сопственог говорног искуства препозна тип израза.

5.3. И у следећим примерима аутор заправо описује плуралне ситуације, обичајне поступке и општу сеоску свакодневицу. Он, међутим, своди опште појаве и вишекратне догађаје у јединствене слике и пропраћа их духовитим опаскама о људским наравима.

> Зато се на такав пут у ово доба шаљу само старији и јачи, а малишани у то доба остају код кућа, па се џевељају и претурају *по ћилимцу у топлој соби*, или се *са дедом који такође чува запећак*, боду и туцају главама ко овнови и челиче своја темена на тај начин, да с временом постану тврдоглави, и да се не даду свакој шуши пулгерској! – Сремац 1977: 212.
>
> Само ће несташни и безбрижни врапци после Митровдана остати у својим, летошњим, квартирима. Цвркутаће испод *стрехе*, гложиће се и кавжиће са корисним кокошкама ови незвани гости, кад *вредна домаћица* баци зрна пред *кућу*... – Сремац 1977: 213.
>
> Све, све се променило; само *домаћи петао* посред њих *остао још онај лепи*, *стари*, *летошњи петао*. *Покисао*, истина, мало и *он*, и *креста му*, ко реко би, *помодрила*, али је ипак *поносит*; не да познати да *му* је зима, отима се. Што ти је, боже, левента и старо господство! Тако мора сваки помислити кад га види и покисла и ипак поносита. – Сремац 1977: 213–214.

а) Почетак првог примера описан је множинским формама: да се „у ово доба шаљу само старији и јачи, а малишани у то доба остају код кућа". Дакле, јасно је да је реч о више истоврсних догађаја у више „кућа" (Интересантно је да се овде потенцира плуралност и уместо обичнијег идиоматизованог 'код куће' стоји 'код кућа'). Но затим се врло суптилним обртом прелази на сингулар, и отвара јединствена упечатљива слика кућног живота са децом која „се џевељају и претурају *по ћилимцу у топлој соби*, или се *са дедом који такође чува запећак*, боду и туцају главама". У свакој кући је сопствени 'ћилимац', и деда који се са децом на њему игра. Али плуралност догађаја остаје у позадини, а у првом плану је, рекосмо, јединствена слика (Као нека врста контраста према претходној тежњи ка плуралу).

б) Исти поступак примењен је и у другом примеру, где се најпре јављају „безбрижни врапци [...] у својим квартирима", а онда се њихов цвркут оживљава у слику „испод (једне) стрехе", а долази и „вредна домаћица", која баца „зрна пред кућу".

в) У трећем и не видимо никакав претходни текст, већ непосредно бивамо уведени у слику са поноситим петлом итд.

3. Закључне напомене

Сажимајући расправу, у прилици смо само да поновимо што је горе речено, а то је да се каткада принудном метонимијом мноштво приказује једнинским облицима општих или заједничких именица. Тај поступак по правилу има улогу стилског активирања и потенцирања израза.

Литература

Белић А. „О језичкој природи и језичком развитку II.” *Изабрана дела*. Књ. 1. Београд: Завод за уџбенике, 1998.

Стевановић М. *Савремени српскохрватски језик I*. – Шесто изд. Београд: Научна књига, 1991.

Извори

Нушић Б. *Хајдуци*. Ваљево: Berlin Company, 2003. – Нушић 2003.

Сремац Ст. *Поп Ћира и поп Спира*, *и Лимунација на селу*. Београд: Просвета, 1977. – Сремац 1977.

Станковић Б. *Изабране приповетке*. Београд: Просвета, 1957. – Станковић 1957.

Ћопић Б. „Пролом.” *Сабрана дјела*. Књ. 3. Београд: Београдски издавачки завод, 1966. – Ћопић 1966.

Ћосић Д. „Време отпора.” *Лична историја једног доба*. Београд: Службени гласник, 2009. – Ћосић 2009.

Ускоковић У. *Чедомир Илић*. Београд: Политика и Народна књига, 2004. – Ускоковић 2004.

*

Andrić I. „Mara milosnica.” *Sabrana djela.* Knj. 7. Zagreb: Mladost, 1963. – Андрић 1963а.

Andrić I. *Na Drini ćuprija*. Zagreb: Mladost, 1963. – Андрић 1963б.

Andrić I. *Travnička hronika*. Zagreb: Mladost, 1963. – Андрић 1963в.

Domanović R. *Satire*. Beograd: Nolit, 1967. – Домановић 1967.

Radoje Simić

SINGULAR OF GENERAL (COMMON) NOMINALS WITH A MEANING OF PLURAL IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

The author is considering cases of type: „Dear travelers, please cancel your ticket”, and find that the singular ’ticket’ does not stand for the individual item of the designated type, but for the plural that is here denoted as the ’distribution’ route. We think that this is a ’general’ meaning in the real sense of the word. Such and similar examples will be analyzed in this annex.

Key words: noun, singular, plural, meaning, own names.

811.16’272
811.16:316.34-054.57
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch26

Далибор А. СОКОЛОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

У ПОТРАЗИ ЗА НОВОМ ПАРАДИГМОМ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ И ПЛАНИРАЊА МАЊИНСКИХ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА

Дескриптивна и прескриптивна лингвистика често не пружају потпуне одговоре у сагледавању аспеката језичке ситуације мањинских словенских језика (језика у мањинском положају, било да су у контакту/конфликту са доминантним словенским или несловенским језиком, нпр. словачки у Војводини или лужичкосрпски у Немачкој), а самим тим утичу и на успешност поступака у процесу језичке политике и планирања тих језика (стандардизације, ревитализације и други). Планирање језика у мањинском положају није неутралан процес и језички планери му морају приступати са много више пажње, будући да сваки предузет поступак има последице по статус језика и по однос корисника тог језика према стандарду. Иако се лингвисти слажу да је приступ одоздо у планирању језика од основне важности, постоји потреба за префињенијим анализама позиционирања друштвених чинилаца као корисника језичког стандарда. Реферат је допринос дискусији о комплексном концепту језичке политике и планирања у оквиру славистичких истраживања.

Кључне речи: језичка политика и планирање, словенски мањински језици, стандардизација.

Досадашњи социолингвистички истраживачки оквир обухвата тек мали број студија које се баве питањима стандардизације мањинских језика. На ову чињеницу аргументовано упозорава социолингвиста Жероан Даркен: „Up until recently, however, there was not an extensive body of work for scholars interested in the combination of both themes, i.e. the standardisation of autochthonous minority languages” (Darquennes 2015: 1). На пољу славистике, истраживања посвећена поменутој проблематици још су ређа. Овај рад представља допринос подстицању дискусије о приступима процесу језичке политике и планирања у контексту словенских језика који се налазе у позицији мањинског језика.

* dalibor.sokolovic@fil.bg.ac.rs

О језичкој политици и планирању

Сам појам *језичка политика* дефинише се као „skup racionalnih i uglavnom institucionalizovanih postupaka kojima neko društvo utječe na jezične oblike javne komunikacije i na formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima" (Škiljan 1988: 8), док се *планирање језика*, основни теоријски и функционални домен језичке политике, интерпретира као скуп методолошких, пре свега лингвистичких поступака који имају за циљ да оспособе један од варијетета језика за потребе јавне комуникације (Rajić 1983: 176). Наведене дефиниције потичу из југословенског лингвистичког миљеа друге половине 20. века, средине која је од свог настанка до данас суочена са готово непрекидним изазовима бурног развоја језичке ситуације. На неким другим меридијанима, планирање језика се током прошлог века схватало и као један од сегмената етничке или културне политике неке државе, најчешће репресивне по одређене језичке заједнице (нпр. у СССР или Народној Републици Кини, о којима информише Wicherkiewicz 2016: 114). У англосаксонској социолингвистици се појмови језичка политика и планирање језика употребљавају углавном уједињено – *language policy and planning*, уз основну дихотомију *планирање статуса – планирање корпуса* у почетним фазама развоја теорије: „I take corpus planning to refer to technical linguistic decisions about language by linguists such as language standardization and spelling reforms, while status planning deals with policy formulations, usually political in nature, by government officials, like choice of official language or choice of medium of instruction" (Bratt Paulston 1998: 8). Планирање корпуса, дакле, спада у опис посла лингвиста, док се планирањем статуса баве и други нивои заједнице, првенствено њени политички елементи. Даљи развој теоријског дискурса језичке политике и планирања донео је две нове димензије: *планирање усвајања језика* (усмерено на област језичког образовања) и *планирање социјалног престижа* (или још и „репутације језика"; детаљан оквир доносе Kaplan, Baldauf 2003: 202, а коментар све четири димензије Ricento 2006, Baldauf 2012). У литератури која се бави проблематиком мањинских језика, као и у политичко-правним решењима (нпр. „Европска повеља о регионалним и мањинским језицима") доста пажње се посвећује планирању статуса, усвајања језика и друштвеног престижа, док је област планирања корпуса релативно запостављена (Darquennes 2015: 6).

О појму словенски мањински језици

За потребе овог рада мањински језик дефинисан је као језик говорне заједнице која је бројчано, територијално и политички инфериорна у односу на остатак становништва одређене управне јединице: државе, региона итд. (Вучина Симовић, Филиповић 2009: 32–33). Словенски мањински језици који се узимају у разматрање налазе се у мањинском положају, и предмет су компарације без обзира на то да ли су у контакту/конфликту са доминантним словенским или несловенским језиком, односно да ли поседују матичну језичку заједницу или не. У највећем делу рада то ће бити лужичкосрпски у Немачкој и словачки језик у Војводини.

Већ на основу горенаведених поставки може се закључити да анализа у великом делу иступа из оквира дискурса тзв. словенских књижевних микројезика, о којима се најчешће у контексту словенских мањинских језика води дискусија. Њихово увођење на дневни ред славистичких проучавања од стране А. Д. Дуличенка почетком осамдесетих година прошлог века (Дуличенко 1981) донело је много користи промоцији мањинске проблематике, области која је била мало заступљена у ширим славистичким истраживачким оквирима. Дефинисани као књижевни језици малих словенских народа или етничких заједница са мањим или већим степеном нормираности, стилистичком диверсификацијом и уделом носилаца тог језика у општем друштвеном животу, класификовани су по критеријуму географске локализације у односу на словенску језичку територију на: острвске, периферно-острвске, периферне/регионалне, аутономне. Представљају исход сложених историјских услова, демографских, политичких, верских и других околности којима су били изложени словенски језици, односно заједнице њихових говорника. Дуличенко на почетку број ових језика одређује на 12, 2003. године он се повећава на 18, уз додатна 2 пројекта/експеримента (Дуличенко 2003), иако је аутор и тада био свестан да то ни у ком случају није коначна листа. Словенски књижевни микројезици су били предмет бројних студија, научних расправа и критика, од скоријих можемо поменути: Šekli 2015, Кнолл 2017, Henzelmann 2017. На овом месту пажња ће, међутим, бити усмерена не толико на типолошко-дескриптивне карактеристике књижевног мањинског језика и његово друштвено-политичко позиционирање,[1] колико на улогу лингвистике у одстрањивању последица планирања корпуса мањинског језика током процеса стандардизације, неповољних по њихов развој, одржавање или ревитализацију.

Као што је наговештено, предмет компарације су првенствено говорне заједнице Лужичких Срба у Немачкој и Словака у Војводини, уз анализу стања других словенских мањинских заједница (кашупске, русинске итд.), с циљем успостављања закључака општијег карактера. Пажња ће такође бити усмерена на диглосију „по Фергусону" (Ferguson 1959), тј. функционалну комплементарност идиома у оквиру једне заједнице (као што је то нпр. у швајцарској, арапској говорној заједници), као и на последице по положај мањинске говорне заједнице произашле из таквог диглосног стања.

Лужичкосрпска говорна заједница у Немачкој

Лужичкосрпска заједница у Немачкој представља мањинску билингвалну говорну заједницу, сегмент шире немачке говорне заједнице (Abdelal 1996: 25). Асиметрично двојезичје – немачко-лужичкосрпско, уз доминацију немачког – лужичког

[1] Овакав приступ иде у смеру неких размишљања, првенствено терминолошког типа, која садржи реакција С. С. Скорвида на Дуличенкову концепцију књижевних микројезика. Скорвид сматра да би се у контексту малих језика морало оперисати строго социолингвистичким критеријумима, јер супротан поступак отвара нове недоумице по питању њиховог статуса („језик или дијалекат?") или самог предмета разматрања („у ком смислу језик?") – Скорвид 1997: 180. Две деценије касније, његов став према термину „словенски књижевни микројезици" је још оштрији и његову употребу сматра потпуно сувишном (Skorwid 2016).

друштва у целини присутно је још од почетка 20. столећа. Утицаји таквог стања видљиви су у низу језичких карактеристика које негативно утиче на одржавање лужичкосрпског језика: недовољна језичка компетенција говорника, прекључивање кодова на уштрб коришћења лужичкосрпског, међугенерацијска замена језика у готово свим варијететима система. Стање је много драматичније у северном делу Лужице, где већина особа које говоре доњолужичкосрпски има више од 75 година, те овај језик спада у категорију јако угрожених. Међутим, унутарјезички (хомогени) дуализам који је присутан у оквиру самих лужичкосрпских језика чињеница је која у великој мери такође дефинише њихову језичку ситуацију.

О планирању статуса лужичкосрпских језика, у смислу избора и примене законских, економских и политичких механизама у оквиру процеса језичке политике, доста се писало (Šewc 1977, Elle 1995, Faska 1998, Elle 2014 и др.), а још интензивније званично и незванично усмено дискутовало. Процес планирање корпуса двају лужичкосрпских књижевних варијетета често је, намерно или случајно, стављан у други план. У процесу одабира језичких облика који улазе у основ књижевног лужичкосрпског језика јасна је тенденција ка ексклузивности, институционализацији према „словенском" узору (пре свега чешком и пољском), пуризму усмереном против германизације (Sokolović 2006). Стога је једна од главних одлика лужичкосрпске језичке политике и планирања стандардизација зависна од комплекса екстралингвистичких фактора, која је логичан след друштвеног развоја и врло често усмерена против узуса.

Као што је већ речено, хомогени језички дуализам карактеристичан је за горњолужичкосрпску говорну заједницу све до данас. Још су се у почетним фазама развоја књижевног горњолужичкосрпског језика током 17. века – слично приликама у многим другим средњоевропским словенским срединама у 19. веку – појавиле две кодификације: тзв. Тицинова, језика католичког дела Горње Лужице, и Френцлова, евангелистичког сегмента лужичкосрпске језичке заједнице. Књижевни језик у дуализму овог типа има првенствено културни значај, јавља се искључиво у писменој и формалној усменој сфери комуникације (тзв. висока варијанта или „H" од енгл. *high*), док се у свим осталим (постојећим) сферама користи или дијалекат или језичка форма (ниска варијанта или „L" од енгл. *low*), створена у току имплицитне стандардизације, која је у односу комплементарне функционалности с високом варијантом. Примери постојања овог „ниског" варијетета се код лужичкосрпских језика, осим у свакодневном неформалном усменом контакту, могу наћи и у писаном облику. Овај варијетет назива се и „разговорним", глс. *wobchadna forma serbšćiny* (Faska 1998: 141). Неке од његових одлика су: а) реализација самогласника [у] после одређених уснених сугласника као [ó]/[o], нпр. *Mó smó Serbja* уместо *My smy Serbja*, б) повишена фреквенција падешког наставка *-ej* у односу на књижевни облик *-u* код именица средњег рода у дативу (*woknej* уместо *woknu*), аналогија према парадигми мушког рода, в) употреба непромењиве придевске релативне заменице *kiž* уместо књижевне деклинабилне форме *kotryž* (*kiž sym jeho znał* уместо књижевног *kotrehož sym znał*), г) облици модалног глагола *njecham*, *njechaš* уместо књижевног *nochcu*, *nochceš*, д) скраћивање придевских и заменичких наставака: *to(h) rjano(h) muža*, *tom rjanem mužej* уместо *toho rjaneho muža*, *tomu rjanemu mužej* у стандардном варијетету.

Хелмут Фаска још је 1973. године тврдио да постоји самостална надрегионална некњижевна језичка форма, водећи се премисом да се универзално и регионално међусобно не искључују (Faska 1973: 130). Лејнка Шолћиц, лужичкосрпска слависткиња која је своју докторску дисертацију посветила овој теми, интерпретира овај варијетет на нешто другачији начин од Фаске и истиче негативне последице које дуализам има по говорнике: „Přičina hubjeneho wobknježenja spisowneje serbšćiny je potajkim ta, zo so mnozy rěčnicy z tutej njeidentifikuja, zo je wona za nich nimale 'cuza' rěč..." (Šołćic 2007: 423). О могућности и употреби вернакулара у књижевности и медијима она такође примећује да је то само један од варијетета горњолужичкосрпског и да у овом случају није реч само о једноставној германизацији језика, као што се неки прибојавају, већ да тај варијетет поседује своје законитости и свој словенски систем, па чак и да је у неким сегментима више „словенски" него књижевни горњолужичкосрпски (Šołćic 2012: 36).

Х. Фаска је такође седемдесетих година прошлог века дошао до закључка да књижевни горњолужичкосрпски језик наставља традицију Лужичких Срба евангелистичке вероисповести, који је кодификован на дијалекатској основи околине Будишина, док језик католика нема у суштини никакав утицај на књижевну форму (Faska 1973: 127–128). Разлози тог „подређеног" положаја леже у демографским (до половине прошлог века католичка заједница била је малобројнија од евангелистичке), историјским и друштвено-економским околностима. Међутим, главно, активно језгро горњолужичкосрпског народног живота у реалном облику у данашње време више се не налази у Будишину, већ је померено на североисток, у „католичку" Лужицу, у регион између места Камјенц и Кулов. Католички део Лужичких Срба, укључујући и интелигенцију, веома тешко прихвата норму која им се препоручује, често је чак у јавним обраћањима и замењују немачким кодом. Услед притиска који на њих наметнута коректност изазива, сами говорници горњолужичкосрпског свој идиом означавају „лошим" или га негирају у потпуности (Faska 1998: 143), чиме се само доприноси убрзавању замене језика немачким.

Говорна заједница Словака у Војводини

Словачки језик у Војводини језик је припадника словачке етничке заједнице који га користе и развијају као свој матерњи језик на територији Војводине већ више од 270 година. До међугенерацијске замене језика (српским језиком) у овој говорној заједници још увек није дошло, али је све већа разлика између узуса у Словачкој и Војводини (Соколовић 2018).

На основу својих истраживања из прве половине 20. века Јозеф Штолц констатује да је то дијалекатски уравнотежен језик, већином јужно-средњословачког типа (Štolc 1968: 30). Међутим, у периоду након Другог светског рата интензивира се конвергентни развој дијалекатских варијанти, долази до процеса својеврсног удруживања (Myjavcová 2001: 12). До мешања дијалеката долази на другачији начин него у Словачкој – раслојавање се у Словачкој врши више социјално, док се у Војводини још увек чувају географске одлике (Dudok 2008: 57). Такође је у Војводини много већи утицај дијалекатских форми словачког језика на књижевну него у Сло-

вачкој (слична се ситуација одиграва и у Србији), где је смер деловања супротан, тј. дијалекти су подложни променама под утицајем стандарда (Dudok 2008: 59). Према мишљењу Мирослава Дудока, у словачком језику у Војводини се одигравају језички и ванјезички процеси који су у потпуности различити од оних у матерњој заједници или су другачијег обима (Dudok 2008: 116).

Почетком друге половине прошлог века, након интензивираних истраживања после Другог светског рата, преовладавало је мишљење да словачки језик у Војводини поседује само дијалекатску и књижевну форму (Dudok 1967, Štolc 1968). Међутим, већ 1975. године Данијел Дудок примећује да би дијалекатска основа војвођанских Словака била добар ослонац за књижевни језик и да у усвајању, изградњи и функционалном коришћењу словачког књижевног језика у војвођанском контексту треба полазити од ових дијалеката (Dudok 1975: 262–263). Такође, професор Јозеф Штолц у приватној преписци са Маријом Мијавцовом каже: „Podľa môjho názoru vy musíte používať slovenčinu 'vlastnej redakcie' (ako som to už bol pripomenul). Miera čistoty našej slovenčiny nemôže byť mierou vášho úzu a vašich potrieb. Princípy čistoty vychádzajú u nás z iných historických a spoločenských okolností. Vy ich nemôžete aplikovať, lebo okolo seba máte celkom inú spoločnosť a iné jazyky ako my. […] To bude slovenský jazyk v dolnozemskej redakcii" (Myjavcová 2006: 7).

Марија Мијавцова осамдесетих година протеклог столећа примећује: „Vývin slovenského jazyka vo vojvodinskom prostredí v posledných desaťročiach smeruje však k väčšej diferenciácii, než to bolo v minulosti. Jednak sa dejú dosť závažné zmeny v nárečiach, jednak spisovná forma sa začala vnútorne členiť" (Myjavcová 1987: 170). Ове промене она објашњава утицајем ванјезичких фактора, развојем улога и услова двеју основних форми словачког језика и саме комуникације која се на њима одиграва. Резултат тих промена је нова језичка форма коју назива „субстандардна форма књижевног језика" (Myjavcová 1987: 172). У овом контексту нешто касније Мијавцова почиње да употребљава термин *bežná hovorená slovenčina* (Myjavcová 2006: 170) и објашњава га као „slovenčina, ktorú používame pri bežnom dorozumievaní, a to hlavne v tzv. súkromnom styku, teda v kruhu rodiny, v kruhu svojich známych, v neoficiálnom styku na pracovisku a pod" (Myjavcová 2006: 171). Дефинисана је у првом реду својом јасно одређеном друштвеном функцијом, затим реализацијом у усменом и писаном облику у јавним комуникативним сферама, док је са лингвистичког становишта одликује мешање књижевног језика и дијалекта, а такође и контактног језика у обиму који је непознат словачком језику у Словачкој са становишта језичке културе у матичној заједници.

У последњих двадесетак година се управо из горе наведених разлога развија и теорија о словачком као плурицентричком језику, „vďaka charakteristickým etnokultúrnym, komunikačným, pragmatickým, regiolektálnym a podobným vektorom" (Dudok 2002: 44). У оваквој концепцији се енклавни, војвођански словачки интерпретира као специфичан пресек, на њега се гледа као на „mediteránnu, balkánsku, suborientálnu a či panónsku ap. sociokultúrnu varietu" (Dudok 2000: 63). Није нимало случајно што се овакав приступ развио баш међу војвођанским Словацима, на подручју који је донедавно у свету представљао јединствени случај са полицентричком стандардизацијом у границама исте државе (СФРЈ). Концепција плурицентричног устројства словачког језика односи се на све врсте комуникације, како дијалекатску

тако и књижевну, па и свакодневну јавну комуникацију. При формирању језичког идентитета заједнице на основу једне од варијанти словачког у први план избијају социјална и симболичка функција језика (Dudok 2008: 46).

Резултати упоредне анализе

На основу досад реченог, може се извести закључак да је однос вернакулара и књижевног варијетета који примећујемо код језика Лужичких Срба карактеристичан у великој мери и за говорну заједницу Словака у Војводини. Диглосно стање унутар говорне заједнице није ретка појава ни код других словенских мањинских заједница. Таква је ситуација, на пример, и код Кашуба на северу Пољске. Лингвисткиња Хана Макурат сматра да тренутно не постоји један кашупски језик, већ најмање два, које би требало одвојено проучавати (према Dołowy-Rybińska 2011: 448). Прва је ненормализована варијанта кашупског језика, којим се служе Кашуби у свакодневном животу. Други је нормализовани, општи, често звани кашупски књижевни језик. Код Кашуба је тек 1996. дошло до договора по питању стандардизације ортографије, тек од 2006. институционализована је језичка политика, за њу је одговоран Савет за кашупски језик (каш. *Radzëzna Kaszëbszégò Jãzëka*).

Дуализам који је присутан у војвођанској словачкој језичкој заједници резултира све мањим интересовањем за књижевну варијанту језика, чак и уздржаношћу према њему (Myjavcová 2006: 41). Самим тим, неминовно долази до појаве релативизације појма матерњег језика, много уочљивије код мањинских него код већинских заједница, што директно угрожава виталност језика.[2] Хомогени дуализам горњолужичкосрпске заједнице на одређени начин дискриминише њене припаднике, нарочито оне католичког вероисповести. Ово бележе не само лингвисти (Faska 1998: 144) већ је документовано и у ставовима самих припадника лужичкосрпске заједнице. Они разлоге за смањену улогу књижевног језика и негативног односа према њему виде у томе што је заснован на превеликим разликама у односу на говорни језик – „na přewulkim rozdźělu k wobchadnej rěči"; у осећају изолованости који се ствара код његових говорника – „Mi pak běše tuta serbšćina jako dźěćo jara cuza, dokelž nječitachmy doma žadne serbske knihy atd."; али и архаичности стандардног варијетета – „wjetšina (młódšeje a srjedźeneje generacije w katolskich Serbach) njemóže ju aktiwnje (ertnje abo pisomnje) nałožować. Wona bazuje na dialektach, kotrež hižo njesłyšiš" (сви примери из Sokolović 2016: 274).

Из претходних чињеница произилази још један закључак: у контексту мањинских језика планирање корпуса мора бити много флексибилније и вршено с већим осећајем за тренутно стање него што је то код заједница са већим бројем говорника који нису у позицији директне угрожености. У случају горњолужичкосрпског језика, дошло је време да се приступи фазама евалуације и реконструкције норме његовог књижевног идиома, у складу са схемом стандардизације коју нуди М. Радовановић (Radovanović 1986: 190), разрађеној према канонском четворостепеном

[2] О негативним последицама пуристичког приступа доношењу одлука у оквиру језичке политике, из перспективе угрожености и нестанка језика, говори и Дејвид Кристал (Kristal 2003: 156–161).

моделу Е. Хаугена (Haugen 1966). *Стандардизација*, један од централних сегмената планирања корпуса, цикличан је и непрекидан процес, не само код заједница које тек формирају своје језичке политике већ и у друштвима које одликује континуирани развој у последњих неколико векова. Стандардизација би морала бити заснована на живим дијалектима у степену који одговара одређеној заједници. Ова теза се може потврдити примером језичке реформе Ивара Асена, који је у 19. веку, након шире анализе проблематике, успео да у тадашњем норвешком друштву покрене општу употребу књижевног језика са живом дијалекатском базом уместо наметнутог 400 година старог данског (Haugen 1987: 630). Корекција норме у складу с реалном језичком ситуацијом у лужичкосрпској заједници неизбежна је ако се жели успешно искористити и финансијски потенцијал, редовно обезбеђен од стране немачке владе, у оквиру актуелних процеса језичке ревитализације (нпр. пројекат *Witaj*). Истина, не односи се ова потреба само на рационално искоришћавање материјалних услова. Језик код Лужичких Срба, као и у већини словенских (и не само словенских) средина, има најважнију улогу у формирању етницитета. Према резултатима истраживања Л. Еле (Elle 2000) из 1984. године 74% респондената и чак 91% из 1998. године сматра да управо језик сачињава најважнију компоненту њиховог етничког идентитета. На основу анкетног испитивања спроведеног 2014. године (резултати представљени у Sokolović 2016: 278) језик је код Лужичких Срба као најважнија компонента лужичкосрпског етничког идентитета вреднован оценом 4,9 на скали од 1 (неважан) до 5 (веома важан).[3] Реконструкцијом норме и новом стандардизацијом заснованом истовремено и на дијалектима католичког дела заједнице књижевни горњолужичкосрпски језик би можда много природније, једноставније, прешао из стадијума факултативног у стадијум облигаторног комуникативног средства. Резултат не би била нова варијанта горњолужичкосрпског и даље дељење ионако мале заједнице, већ комплетнија и тачна реакција на реалност.

Стандардизација мањинских словенских језика

Савремени светски социолингвисти који своја истраживања посвећују питањима стандардизације мањинских језика концентрисани су на следеће димензије ове појаве (детаљније код Costa 2016): а) начин на који су стандардни идиоми креирани, дистрибуирани, прихватани или одбацивани, од стране кога и под којим условима, б) ко све има користи од етаблирања мањинског језика, в) које нове социјалне категорије се стварају у овом процесу и ко је искључен из њих. Ова питања полако прелазе у центар анализе стандардизације и планирања језика као социјалног процеса у многим деловима света. Штавише, у бројним светским регионима истраживачима се пружа јединствена прилика у јединственом историјском моменту – као на пример у Доњој Лужици, чија се говорна заједница драстично мења из дана у дан са веома слабим изгледима да одржи стање које ју је карактерисало последњих 150 го-

[3] Од осталих чинилаца обичаји/традиција оцењени су као важни (4,1), као и учешће у друштвеном животу (4), религија (3,6) и односи с другим словенским народима (3,6). Најнижом вредношћу (мало важан) у овом је испитивању оцењен фактор порекла (3).

дина – да покушају да формулишу хипотезе и у пракси их провере, с циљем бољег разумевања интеракције између идиома у доминантној и недоминантној позицији. Ова сазнања била би од непроцењиве вредности за остале угрожене мањинске језике широм Европе и света.

Тематика стандардизације мањинских словенских језика присутна је у радовима само неколицине истраживача слависта. Бојан Белић и Мотоки Номачи у свом чланку из 2017. године под називом „Vojvodina's Minority Languages in Light of a Language Emancipation Theory" (Belić, Nomachi 2017: 19) из угла теорије језичке еманципације сагледавају 43 етничке мањине у Војводини. У скупном табеларном приказу степена језичке еманципације (Belić, Nomachi 2017: 26–28), у колони број 6 смештен је елемент планирања корпуса („Corpus Planning and Standardization"). Аутори констатују да од свих заједница једино у случају ромске можемо говорити о потпуном присуству овог процеса, код буњевачке је то само делимично, док се код русинске заједнице налази упитник, што је одличан показатељ стања стандардизације овог језика и у ширем европском контексту. За све остале мањинске етничке заједнице закључују: „When it comes to the most of the rest of Vojvodina's minorities, they do not seem to be concerned with this process, because they do not need to develop new languages to be recognized as long as they maintain their ethnic identity as compatriots in their kin-nation-state" (Belić, Nomachi 2017: 31). Ова тврдња се, поред осталих, односи и на словачку војвођанску говорну заједницу и открива нам да се у дискурсу мањинских језика ретко када у обзир узимају случајеви планирања језика заједнице које имају своју матицу у некој другој држави.

Питањима планирања словенских књижевних микројезика на примерима покушаја језичке стандардизације буњевачког у Србији и помачког у Грчкој бавио се и Мартин Хенцелман у раду под насловом „Wie südslavische Mikroliteratursprachen (nicht) entstehen: Sprachplanerische Grundsätze, Rahmenbedingungen und Schwierigkeiten (skizziert am Beispiel des Bunjewatzischen und des Pomakischen)" (Henzelmann 2017: 34–50), нарочито у вези са проблематиком аутентичности одговарајућих језичких подухвата и последица које их могу пратити. У истом броју бугарског часописа *Балканистичен форум* из 2017. године, лужичкосрпска лингвисткиња Мадлена Норберг високо оцењује процес планирања корпуса доњолужичкосрпског језика: „Today, corpus planning for Lower Sorbian involves the codification of new concepts as well as language standardisation, and it is undertaken in a highly professional manner" (Norberg 2017: 55).[4] Ситуација у Горњој Лужици, међутим, није баш тако једнозначна. Јана Шолћина, лингвисткиња која је активно укључена у већину процеса планирања језика у Горњој Лужици (чланица је, између осталог, горњолужи-чкосрпске језичке комисије) каже: „Проблемой остается то, что общая концепция языковой политики до сих пор не выработана" (Шолчина 2017: 214). У монографији Лудвига Еле под називом *Sprachenpolitik in der Lausitz* из 2014. године ниједна од пред-

[4] Са овом констатацијом можемо се уопштено сложити, уз напомену да се односи искључиво на данашње стање, будући да је језичка ситуација у Доњој Лужици у прошлости такође показивала карактеристике диглосије између горњолужичкосрпског као доминантног у њиховом односу (Marti 2007; Sokolović 2004). Ова карактеристика иначе одличан је пример релативности појмова *мањина* и *већина* у односима међу заједницама и његове просторне и временске условљености.

стављених концепција језичке политике лужичкосрпских институција (Elle 2014: 76–94) не обухвата сегмент планирања корпуса.

Споменућемо на крају пример кодификације русинског језика у Словачкој, која је покренута деведесетих година прошлог века – за разлику од русинског језика у Војводини, који је једини из групе „русинских" језика у званичној административној употреби (у неколико војвођанских општина) већ више од пола века. Све чешће се бележе гласови критике избора дијалекатске основе за стандардизацију словачког русинског, што преноси Михал Вашичек „именно за то, что при его кодификации не были учтены языковые особенности западного ареала, вследствие чего носители лемковских говоров, составляющие большинство восточнославянского населения Словакии, могут оценивать его как чужой" (Вашичек 2017: 102).

Иако словенски мањински језици који се пореде на овом месту имају различите историје, статусе и перспективе, изгледа да се у већини случајева сусрећемо са нечим што се може назвати *парадоксом стандардног језика у мањинском контексту* – неопходност постојања стандардног (пре свега писаног) облика језика с једне стране од кључног је значаја за одржавање језика, с друге негативно утиче на развој говорне заједнице, ако се однос према њему од стране његових носилаца интерпретира као вештачки и наметнут.

Могући (нови) приступи

Основни закључак који је уткан у разматрања представљена у претходном делу рада гласи: у језичкој ситуацији већине словенских мањинских говорних заједница приметне су одлике функционалног дуализма (диглосије), што се може негативно одразити на процесе очувања и ревитализације језика. С друге стране, суочени смо са тренутно прилично малим интересовањем славистичке лингвистичке средине за овакво стање. У овом делу рада покушаћемо да пружимо одговоре на питање на који начин би славистичка лингвистика могла да се укључи у истраживање поменутих проблема и да изнесе предлоге за њихово решавање.

Пре свега, треба имати на уму да планирање језика у мањинском положају није неутралан процес (Lane 2014: 1) и језички планери му морају приступати са много пажње, будући да сваки предузет поступак има последице по статус језика и по однос корисника тог језика према стандарду – „When standardising minority languages one risks establishing a standard that the users do not identify with, and thus, standardisation which was supposed to empower minority language speakers may create a new form of stigma for those who feel that they cannot live up to the new codified standard" (Lane 2014: 2). Уколико је језик – а нарочито његов књижевни варијетет – угрожен, приступ језичкој култури унутар саме говорне заједнице искључиво са традиционалног становишта добро/лоше (коректно/некоректно, исправно/неисправно) може бити погубан.[5] Ову чињеницу треба имати на уму приликом сваке анализе и доношења одлука на пољу језичког планирања у оквиру мањинске заједнице.

[5] Адекватан пример негативног утицаја овог типа искључивости у процесу избора одговарајућег варијетета на припадника војвођанске словачке заједнице наводи Дудок: „A čo som potom ja? Vari ni som Slovák?" (Dudok 2017: 298).

Слависта Мирослав Дудок на тему улоге лингвистике у процесу проучавања мањинских говорних заједница предлаже конституисање превентивне лингвистике и у словакистичком контексту (Dudok 2008: 11), као и аспекте које би требало узети у обзир при опису и интерпретацији језичке ситуације словачког језика у Војводини (Dudok 2008: 151–152). Своје тврдње о потреби примене превентивне перспективе М. Дудок образлаже чињеницом да се многи сегменти војвођанског словачког језика не могу веродостојно описати ако се у обзир узму само полазишта дескриптивне лингвистике (Dudok 2008: 153). Његово мишљење у сагласју је са запажањима пољске антрополошкиње Никол Долови-Рибињске да у контексту угрожених говорних заједница никако не треба изједначавати нити замењивати комуникативну са симболичком функцијом језика (Dołowy-Rybińska 2011: 514). Оне се у језику реализује на небројено много начина и не могу се регулисати из прескриптивистичког језичког угла, већ су за то задужени само корисници (Dudok 2008: 83). С овим погледима се треба сложити, у истраживању мањинских култура неодговарајући приступ на крају може допринети лошим резултатима, док се покушаји језичке ревитализације, у којима лингвисти играју значајну улогу, могу окарактерисати као успешни само након изједначавања поменутих функција – језик који поседује обе, тј. употребљава се свакодневно у комуникацији у свим сферама, не поседује само симболичку вредност у свести корисника, може се означити виталним.

Уопштено узев, структура језичких контаката у ситуацији мањинских заједница превише је сложена да би традиционални погледи на језик били довољни, потребно је „brať do úvahy kontextovú lingvistiku, pragmalingvistiku i kognitívnu lingvistiku spolu s koncepciami idiolektných a sociálnych sietí, jazykových biografií a pod" (Dudok 2005: 24). Такође, ма колико искуство и знање лингвисте било, то не значи да ће његова интерпретација, настала приликом описа ситуације, без комплементарности с мишљењем припадника заједнице, бити на добром путу. Уз сарадњу са стручњацима из различитих области друштвених наука, приступ лингвиста који је усмерен од самих чланова мањинске говорне заједнице ка вишим нивоима њеног организовања кључан је у идентификацији проблема на које она наилази.

Међу данашњим социолингвистима готово да је постигнут консензус да је *приступ одоздо* (енгл. *bottom-up*) у планирању језика од основне важности: „It goes without saying that the identification of the individual language users with the standard variety is a key element in the success of the implementation of that variety" (Darquennes 2015: 11). Ипак, постоји потреба за префињенијим анализама позиционирања друштвених чинилаца као корисника језичког стандарда и њиховог могућег утицаја на избор одређеног варијетета.

Један од приступа предлаже Пија Лејн и примењује га у оквиру проучавања стандардизације мањинских језика Северне Европе (Lane 2014). Основни теоријски оквир позајмљује из области технолошких наука и полазећи од друштвеног конструкта технологије (енгл. social construction of technology), уводи концепт не-корисника (non-user), који је важан за изучавање појаве стандардизације мањинских језика, будући да не прихватају сви корисници језика стандардизацију на подједнак начин, неки је чак у потпуности и одбацују (Lane 2014: 8).

У средишту теорије управљања језиком (енгл. language management) такође је однос према језику и његовим формама од стране говорника, тзв. метајезичка

активност, која може много тога да открије о процесима који се одвијају у самој говорној заједници. „I shall claim that any act of language planning should start with the consideration of language problems as they appear in discourse, and the planning process should not be considered complete until the removal of the problems is implemented in discourse" (Neustupný 1994: 50). Јапански слависта Горо Кристоф Кимура је теорију управљања језиком применио на језичку ситуацију горњолужичкосрпског језика, конкретно на ситуације забране употребе горњолужичкосрпског на радном месту (Kimura 2014: 255–270).

Следећи могући приступ отклањању препрека у виду различитих односа према књижевном идиому је плурицентрична стандардизација (већ разматрана у случају војвођанског словачког), заснована на семикомуникацији, тј. могућности да се припадници два језика споразумевају користећи своје језике у комуникацији (нпр. Швеђанин са Данцем или Чех са Словаком). Чешки лингвисти Неуступни и Хубшманова примењују је у свом предлогу механизама стандардизације ромског језика (Hubschmannová, Neustupný 1996), а у славистичком контексту би можда могао да се употреби у случају стандардизације русинског језика на европском нивоу (што је и прокламовани коначни циљ русинских језичких планера) или у кашупском.

На самом крају, поменули бисмо и могућности које пружа методолошко укрштање апарата језичке политике и планирања са достигнућима еколингвистике. Будући да лингвиста у процесу планирања корпуса мора да покрије много ширу област унутарјезичких и ванјезичких чинилаца који могу да утичу на одржавање језика него што то предвиђа класична теорија стандардизације, приступи разрађени након пионирског рада Ејнара Хаугена на пољу језичке екологије (Haugen 1972) – Харманов (Haarmann 1986), Вонсјиков (Wąsik 1993) и други, могу се показати као изузетно корисни. Мапирање процеса језичке стандардизације у описима еколингвистичког типа[6] само је део детаљније анализе читаве скупине фактора: демографских, историјских, социолошких, политичких, који пружају квалитетну основу за дискусију на тему језичке политике и планирања мањинског језика.

Литература

Вашичек М. „К проблеме принятия кодифицированного русинского языка носителями карпаторусинских диалектов в Словакии." Скорвид С. С. (ред.). *Миноритарные и региональные языки и культуры Славии*. РАН: Институт славяноведения, 2017: 98–116.

Вучина Симовић И., Филиповић Ј. *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.

Дуличенко А. Д. *Славянские литературные микроязыки. Вопросы формирования и развития*. Таллин: Валгус, 1981.

Дуличенко А. Д. *Славянские литературные микроязыки. Образцы текстов*, *т. 1–2*. Тарту: Издательство Тартуского университета, 2003–2004.

[6] На пример: лемковског русинског (Misiak 2006), кашупског (Balowska 2010), градишћанског хрватског (Ščukanec 2011) или пољског у Војводини (Соколовић 2016).

Кнолл В. „От литературных идиолектов к региональным литературным языкам (не только) в славянском мире.” Скорвид С. С. (ред.). *Миноритарные и региональные языки и культуры Славии*. РАН: Институт славяноведения, 2017: 11–44.

Скорвид С. С. „Малые славянские языки в каком смысле.” *Малые языки Евразии социолингвистический аспект*. Сборник статей. Москва: МГУ, 1997: 179–189.

Соколовић Д. „О Пољацима из Војводине из еколингвистичке перспективе.” *Zeszyty Łużyckie*, 50 (2016): 255–272.

Соколовић Д. „О језичкој политици и планирању мањинских словенских језика на примеру лужичкосрпских језика и словачког језика у Војводини.” Dobríková M. (ed.). *Philologica*. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava, 2018. (у штампи).

Шолчина Ј. „Особенности языковой политики в условиях двуязычия.” Скорвид С. С. (ред.). *Миноритарные и региональные языки и культуры Славии*. РАН: Институт славяноведения, 2017: 205–216.

*

Abdel Al M. „Wpływ polityki językowej na procesy standardyzacyjne (na przykładzie Łużyc i Śląska).” *Sprawy Łużyckie w ich słowianskich kontekstach*. Warszawa: Instytut Filologii Slowiańskiej UW, 1996: 23–34.

Balowska G. „Kaszubszczyzna w ujęciu ekolingwistycznym.” *Język*, *literatura i kultura w dydaktyce języka polskiego jako obcego*. Banska Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010: 9–27.

Belić B., Nomachi M. „Vojvodina’s Minority Languages in Light of a Language Emancipation Theory.” Младенова М. (ed.). *Балканистичен форум 3. „Малките” езици и култури*. Благоевград: Университет „Неофит Рилски”, 2017: 19–34.

Bratt Paulston C., Peckham D. (eds.). *Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe*. Clevedon: Multilingual Matters, 1998.

Costa J. „Minority language standards in Scotland.” <http://www.hf.uio.no/multiling/english/projects/postdoc-projects/jamesco/> 12.06.2016.

Darquennes J., Vandenbussche W. „The standardisation of minority languages – introductory remarks.” *Sociolinguistica* 29 (1), 2015: 1–16.

Dołowy-Rybińska N. *Języki i kultury mniejszościowe w Europie: Bretończycy*, *Łużyczanie*, *Kaszubi*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.

Dudok D. „O spisovnej slovenčine v Juhoslávii.” Ružička J. (red.). *Kultúra spisovnej slovenčiny.* Bratislava: Vydavateľstvo SAV: 1967.

Dudok D. „O niektorých otázkach spisovnej slovenčiny u nás.” *Odkaz (zborník prác členov kružku Sládkovič na Gymnaziu v Petrovci)*. Petrovec, 1975: 255–264.

Dudok M. „Spoločenský diskurz a kontaktové jazyky.” Dudok D. (red.). *Zborník Spolku vojvodinských slovakistov*. Nový Sad: SVS, 2000: 63–70.

Dudok M. „Pluricentrický vývin modernej slovenčiny.” *Studia Academica Slovaca* 31. Bratislava: Stimul, 2002: 42–50.

Dudok M. „Hosťujúci kód.” Štefánik J. (ed.). *Bilingvizmus: Individuálny a spoločenský bilingvizmus.* Bratislava: Univerzita Komenského, 2005: 21–27.

Dudok M. *Zachránený jazyk. State o enklávnej a diasporálnej slovenčine*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2008.

Dudok M. „Ekolingvistické aspekty slovenčiny vo Vojvodine." Hodoličová J. (ed.). *270 rokov dejín*, *literatúry a jazyka Slovákov vo Vojvodine*. Nový Sad: Slovakistická vojvodinská spoločnosť, 2017: 295–300.

Elle L. *Sprachenpolitik in der Lausitz*. Budyšin: LND, 1995.

Elle L. „Die heutige Situation der sorbischen Sprache und Konzepte zu ihrer Revitalisierung." Šatava L., Hose S. (hrsg.). *Erhaltung*, *Revitalisierung und Entwicklung von Minderheitensprachen. Theoretische Grundlagen und praktische Maßnahmen.* Bautzen: Sorbisches Institut, 2000: 17–21.

Elle L. *Sprachenpolitik in der Lausitz*. Bautzen: Sorbisches Institut, 2014.

Faska H. „Dialektny zakład hornjoserbskeje spisowneje rěče a wutworjenje wobchadneje serbšćiny." *Говорните форми и словенските литературни јазици*. Skopje: MANU, 1973: 127–131.

Faska H. (ed.) *Serbšćina*. Opole: Instytut Filologii Polskiej, 1998.

Ferguson Ch. A. „Diglossia." *Word* 15, 1959: 325–340.

Haarmann H. *Language in Ethnicity. A View of Basic Ecological Relations*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1986.

Haugen E. *The Ecology of Language.* California: Stanford University Press, 1972.

Haugen E. „Language Planning." Ammon U., Dittmar N., Mattheier K. J. (ed.). *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society.* Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1987: 626–637.

Haugen E. *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966.

Henzelmann M. „How the South-Slav Microlanguages (don't) Appear: Production of Language Planning, Frames and Difficulties (on the Example of Bunjevac and Pomak languages)." Младенова М. (ed.). *Балканистичен форум 3. „Малките" езици и култури*. Благоевград: Университет „Неофит Рилски". 2017: 34–50.

Hubschmannová M., Neustupný J. V. „The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization." *International Journal of the Sociology of Language* 120, 1996: 85–109.

Kaplan, R. B., Baldauf, R. B. Jr. *Language and Language in Education Planning in the Pacific*. Dordrecht: Kluwer Academic, 2003.

Kimura G. J. 2014. „Language management as a cyclical process: A case study on prohibiting Sorbian in the workplace." *Slovo a slovesnost* 75 (4), 2014: 255–270.

Kristal D. *Smrt jezika*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2003.

Lane P. „Minority language standardization and the role of users." *Language Policy* 14 (3), 2014: 263–283.

Marti R. „Lower Sorbian – twice a minority language." *International Journal of the Sociology of Language* 183, 2007: 31–51.

Misiak M. *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006.

Myjavcová M. *Vývin spisovnej slovenčiny vo Vojvodine v podmienkach kontaktu so srbochorvátskym jazykom*. Doktorská dizertácia. Filozofická fakulta v Novom Sade, 1987.

Myjavcová M. *Slovenčina v jazykovej enkláve*. Báčsky Petrovec: Kultúra; Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2001.
Myjavcová M. *State o našej slovenčine*. Báčsky Petrovec: Kultúra, 2006.
Neustupný J. V. „Problems of English contact discourse and language planning." Kandiah T., Kwan-Terry J. (eds.). *English and Language Planning*. Singapore: Academic Press, 1994: 50–69.
Norberg M. „The Maintenance of Lower Sorbian." Младенова М. (ed.). *Балканистичен форум 3. „Малките" езици и култури*. Благоевград: Университет „Неофит Рилски", 2017: 50–66.
Radovanović M. *Sociolingvistika*. Novi Sad: Dnevnik, Književna zajednica Novog Sada, 1986.
Rajić Lj. „Teorijske osnove planiranja jezika." *Jezik u savremenoj komunikaciji*. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, 1983: 174–194.
Ricento T. *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. Oxford: Blackwell, 2006.
Baldauf R. B. Jr. „Introduction – language planning: where have we been? Where might we be going?" *Revista Brasileira de Linguística Aplicada*, 2012: 233–248.
Skorwid S. S. „Łużyckie i inne słowiańskie języki mniejszościowe vs. „mikrojęzyki"." *Zeszyty Łużyckie* 50, 2016: 139–153.
Sokolović D. „Wó rěcnej politice we Łužycy." *Славистика* VIII. Београд: Славистичко друштво Србије, 2004: 85–90.
Sokolović D. „Jazykové plánovanie v Lužici." *Varia* XIII. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 2006: 56–59.
Sokolović D. „Jazykové postoje Lužických Srbů a Slováků ve Vojvodině." Kaleta P., Černý M., Papcunová E. (eds.). *Pražské sorabistické studie II*. Praha: Společnost přátel Lužice, 2016: 271–284.
Ščukanec A. *Njemačko-hrvatski jezični dodiri u Gradišću*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, 2011.
Šekli M. „Slovanski knjižni mikrojeziki: opredelitev in prikaz pojava znotraj slovenščine." Tivadar H. (ur.) *Država in narod v slovenskem jeziku*, *literaturi in kulturi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015: 93–101.
Šewc H. „Wuwiće spisowneje rěče pola Łužiskich Serbow." *Sorabistiske přednoški*. Lipsk, Budyšin: LND, 1977: 28–47.
Škiljan D. *Jezična politika*. Zagreb: Naprijed, 1988.
Šołćic L. „Wobchadna rěč njeje „njerodna" serbšćina." *Rozhlad* 12. Budyšin, 2007: 420–423.
Šołćic L. „Wužiwanje wobchadneje rěče w medijach a literaturje." *Rozhlad* 4. Budyšin, 2012: 35–37.
Štolc J. *Reč Slovákov v Juhoslávii 1. Zvuková a gramatická stavba*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1968.
Wąsik Z. *Z zagadnień ekologii języka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993.
Wicherkiewicz T. *Języki w niebezpieczeństwie: księga wiedzy*. Poznań: Wydział Neofilologii UAM, 2016.

Dalibor A. Sokolović

IN SEARCH FOR A NEW PARADIGM OF LANGUAGE POLICY AND PLANNING OF SLAVIC MINORITY LANGUAGES

Summary

Descriptive and prescriptive linguistics often do not provide complete answers to the aspects of the language situation of Slavic minority languages (of languages in a minority position, whether they are in contact/conflict with the dominant Slavic or non-Slavic language, for example, Slovak in Vojvodina or Sorbian in Germany), and they also influence the success of procedures in the process of language policy and planning of these languages (standardization, revitalization and others). Language planning in a minority position is not a neutral process and linguistic planners must approach it with much more attention, since every action taken has implications for the status of the language and the relation of the users of that language to the standard. Although linguists agree that bottom-up approach to language planning is of primary importance, there is a need for more sophisticated analysis of the positioning of social factors as users of the language standard. The paper contributes to the discussion of the complex concept of language policy and planning within Slavic studies.

Key words: language policy and planning, Slavic minority languages, standardization.

003.3(091)
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch27

Вања С. СТАНИШИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

ПАРАДИГМАТИКА И СИНТАГМАТИКА НЕСАМОСТАЛНИХ ГРАФЕМА И ДВА ТИПА ОРТОГРАФСКИХ СИСТЕМА У ЕВРОПСКИМ ПИСМЕНОСТИМА

Током свога развоја наука о писму прошла је пут од једне помоћне историјске дисциплине, рођене при крају XIX в., до самосталне научне области, по методу и научном приступу тесно повезане с модерном науком о језику. Методолошко приближавање науке о писму с науком о језику почива на чврстој међусобној вези између језика и писма, која је у науци о писму разрађена управо применом читавог низа операционалних појмова и техника лингвистичке анализе. Двострану природу писма, чију унутрашњу структуру условљавају језичке појаве, а спољашњу форму културна историја, илуструје и структуралистичка подела на парадигматику и синтагматику писма. Као што ћемо покушати да покажемо, ова два плана могу бити драгоцена за боље разумевање односа између графема и фонема с посебним осртом на два типа европских писмених система.

Кључне речи: парадигматика и синтагматика писма, несамосталне графеме, диграфи, лигатуре, дијакритике.

Поделу на парадигматику и синтагматику увео је у словенску палеографију Јирген Кристофсон (Jürgen Kristophson) 1986. године у виду „парадигматске и синтагматске ортографије". Истовремено, то је био и један од првих радова примене графолингвистичког приступа у словенској палеографији. У даљем развоју словенске палеографије разрађују се многа питања графолингвистичке проблематике, али је подела на парадигматику и синтагматику ретко бивала у центру пажње.[1] У томе раду, који је настао пре стасања савремених графолингвистичких истраживања,

* vanjast61@gmail.com

[1] Још 1990. Тамаз Гамкрелидзе је своју типолошку класификацију средњовековних алфабета грчког круга засновао управо на подели на парадигматику и на синтагматику писма, која је у најширем смислу омогућила разликовање система и структуре и убедљиво показала блиску везу између науке о језику и науке о писму. Зато је Гамкрелидзеова студија имала већег одјека у науци о писму него у палеославистици (Станишић 2014: 153).

који наглашавају самосталност писаног језика, Кристофсона је претежно интересовао статус графема у односу на фонолошку вредност.[2] У основи такав приступ „имплицитне графолингвистике" даље разрађују Борјана Велчева (Боряна Велчева) и Ана-Марија Тотоманова (Анна-Мария Тотоманова),[3] чији су радови били подстицајни за аутора овога рада да се и сам позабави питањима односа између графема и фонема у словенској писмености, разрађујући их у духу традиционалне терминологије и не упуштајући се у шира теоријска питања.[4] Ближе упознавање с аутономном структуром и системном организацијом графичких елемената текста временом је довело до уобличења *графолингвистике* с унутрашњом поделом на *графемику*, непосредно везану за језичку основу текста, и на *графетику*, која се односи само на визуелне (графичке) чиниоце писмене комуникације.[5]

Својеврсну прекретницу у графолингвистичком утемељењу словенске палеографије означили су радови Хајнца Микласа (H. Miklas), који је први применио приступ и терминологију немачке графолингвистике на старословенски материјал, тачније на његов ћирилички корпус.[6] Дијакритике су код њега „несамосталне графеме", које се у старословенском графичком систему даље деле на *супралинеарне* (титла и апостроф), *линеарне* (интерпункција), *сублинеарне знаке* (нпр. ознака за број 1000). Ова целовита и заокружена класификација старословенских графичких средстава добила је даљу разраду и монументалну рекапитулацију на глагољичком корпусу у *Графолингвистици* Матеа Жагара (Žagar 2007).

Овај рад представља осврт на парадигматски и синтагматски статус несамосталних графема у писменим системима на тлу Европе, који би се на основу тога могли поделити у две групе.

Парадигматски и синтагматски план налазе се у основи самих правила по којима се уређују односи између одговарајуће језичке основе и њене графичке форме, што се може видети и на основу разлика између г р а ф и к е и о р т о г р а ф и ј е. Прва се може дефинисати као „свеукупност веза између графичких и гласовних јединица", која је нераскидиво повезана с п а р а д и г м а т и к о м писма као инвентаром писмених знакова или уређеним списком графема (нпр. алфабетом или силабаријем), док је друга систем правила којима се уређују те везе, тј. с и н т а г м а т и к а писма. Дакле, док се прва ограничава само планом израза, друга је због своје везаности за више језичке нивое подложна различитим утицајима језичке и ванјезичке стварности, те стога укључује и план садржаја (Зиндер 1987: 58; Амирова 1977: 54, 89).

У оквиру тих веза између графичких и гласовних јединица посебно место заузимају д и г р а ф и, сложене графеме, који сведоче о битној разлици између графема и слова, садржаној у чињеници да ове сложене графеме припадају синтагматском плану, а слова парадигматском. Иако се ове сложене графеме структурно разликују од фонема, то нису слободне комбинације слова већ целовите јединице

[2] Наведено према Жагару (Žagar 2007: 68).

[3] Велчева 1971, Velčeva 1988; Тотоманова 1992.

[4] Упор. Станишич 1994, Станишић 2006, Станишић 2008, Stanišić 2010.

[5] Њихов се развој може пратити од *Лексикона германистичке лингвистике* Ханса Алтхауса (Althaus 1973), *Историје и теорије графемике* Тамаре Амирове (Амирова 1977), *Графичких елемената писаног језика* Петера Галмана (Gallmann 1985), као и *Прегледа опште теорије писма* Лава Зиндера (Зиндер 1987), чији је стожерни део посвећен управо графолингвистичкој проблематици.

[6] Miklas 1988, Миклас 1993, Miklas 2000. Упор. Žagar 2007: 70.

које функционишу као графеме. Зато њихов број може бити далеко већи од броја слова. У енглеском алфабету, нпр., њихов однос може ићи од поклапања графеме и слова па до четири пута већег броја знакова у сложеној графеми: *a*, *aa*, *ar*, *air*, *aigh* итд. (Амирова 1977: 93–95).

Укључењем у алфабетски списак диграфи прелазе у парадигматски план и постају „квази-лигатуре". Оне су по правилу крајње ретке у западноевропским ортографијама.[7] То је, међутим, карактеристична одлика читавог низа средњоевропских латиничких система. У мађарском и албанском има чак девет таквих графема (мађарски *cs*, *dz*, *dzs*, *gy*, *ly*, *ny*, *sz*, *ty*, *zs*; албански *dh*, *gj*, *ll*, *nj*, *rr*, *sh*, *th*, *xh*, *zh*). Њихова сложена консонантска решења, којима се бележи комплетан систем африкатских парова и медиопалатали заједничких полуеманципованих консонантских система срећу се у појединим решењима и у суседним словенским језицима.[8] У словачком се тако бележе такође африкате *dz*, *dž*, при чему словачки с чешким спаја и графема *ch*, која у ова два језика служи за опозицију између двају /x/ [: x]. Поред квази-лигатуре *dž*, у савременој хрватско-српској латиници тако се обележавају палатални сонанти *nj*, *lj* [,], који су, судећи по дијалекатској основици њихова изумитеља Људевита Гаја, могли изворно такође имати медиопалаталну артикулацију (као и у савременој словеначкој ортографији).[9] Као што је познато, није успео покушај Ђуре Даничића (који је 1880. уместо Гајевих *dž*, *dj*, *lj* и *nj* био предложио дијакритичке ⟨ǵ⟩, ⟨đ⟩, ⟨ļ⟩ и ⟨ń⟩)[10]) да хрватско-српску латиницу ортографски усклади с њеном штокавском дијалекатском основом и да је у крајњој линији усклади с Вуковим ћириличким простим графемама ћ, ђ, џ, љ, њ.[11] У том смислу, по својим квази-лигатурним решењима Гајева ортографија управо одговара такође квази-лигатурној ћирилици Саве Мркаља.[12]

Ако између диграфа и лигатура постоје алографска варирања унутар истог ортографског система, односи међу њима се уређују позицијом или графичким контекстом, која се остварује обостраним деловањем графике и ортографије (Маслов 1973: 222; Зиндер 1987: 85–87). То је истовремено најважнији чинилац који омогућава разликовање графема и њихових позиционих варијанти – алографа. Пример необавезних (факултативних) односа међу њима, који се још зову и „графономским варирањима", представља статус средњовековне латинске лигатуре ⟨æ⟩, која се још увек може срести као алограф диграфа *ae* у енглеском и француском („Æneas"). У данском је то *структурна лигатура* смештена у алфабетском списку после ⟨z⟩. Између тих двеју графема у данском се раније налазила и квази-лигатура *aa*, која је данас остала само варијанта дијакритичког ⟨å⟩, ограничена на топониме и лична

---

[7] Најсложенији је пример велшког алфабета, који садржи чак осам таквих графема (*ch*, *dd*, *ff*, *ll*, *ng*, *ph*, *rh*, *th*), у холандском само *ij*, које се не разликује увек од *y* („Griekse *ij*"), док су шпански *ch*, *ll* изгубили посебно место у алфабетском списку 90-их година прошлог столећа.

[8] Више о томе упор. Sawicka 1997, Sawicka 2001 (нарочито друго поглавље [Chapter II, 35–]).

[9] Гај је, додуше, прву верзију своје ортографије из 1830. штампао „чешким" решењима ⟨č⟩, ⟨ž⟩, ⟨š⟩, ⟨ň⟩, ⟨ľ⟩, ⟨ğ⟩, ⟨ť⟩ (Gaj 1830).

[10] Данас се одржало само ⟨đ⟩ (преклом ознака за стари германски дентални спирант, упор. Ђурић 1976).

[11] Последње две, попут грчкога ω и латинскога w, спадају, према Жагару, у тзв. „дубинске (повијесне)" лигатуре (Žagar 2007: 406).

[12] Мркаљ је још 1810. графички издвојио особени штокавски палатални ред помоћу квази-лигатура („сложених писмена") ⟨ть⟩, ⟨дь⟩, ⟨ль⟩, ⟨нь⟩, и у српску писменост први увео већ поменуто фонетско начело „једнозвучности" (Станишић 1987: 27).

имена (*Kierkegaard* (Rogers 2005: 12)). Ако се пак такве две графеме никад не могу наћи у истом контексту, онда је реч о „комплементарној дистрибуцији", какав је нпр. случај с различитим начинима бележења зубног безвучног спиранта [s] у немачком, који се не може означити истим знаком (алографом *s*) између два вокала пошто у том положају овај знак служи за означавање његовог звучног парњака [z]. Зато се за означавање фонеме [s] у међувокалном положају користе дифраф ss и данас оригинална немачка лигатура „eszett" ß – пореклом готички дифраф sz (ß), који је данас напуштен у немачком стандарду на тлу Швајцарске (што би могао бити одраз локалних прилика у вишејезичној швајцарској средини).[13] Поменути знаци су, међутим, важни маркери квантитетских односа у немачкој ортографији: дифраф се користи после кратких слогова (да, по аналогији са старом праксом у западноевропским језицима, својом удвојеношћу истакне њихову краткоћу), а лигатура после дугих: *masse* [mase] „маса", *küssen* [kʏsən] „пољубити" : *grüßen* [gʁy:sən] „поздравити", *gießen* [gi:sən] „лити"; *buße* [bu:se] „покајање, испаштање" : *busse* [buse] „аутобуси". Један од најстаријих типова сличне комплементарне дистрибуције у словенској писмености био је преузет из грчке опозиције између двају знакова за /u/, квази-лигатуре ѹ и лигатуре ѹ, која се од првобитног маркера краја реда[14] у црквенословенском проширила на све унутрашње слогове, док је ѹ временом ограничен само на почетни положај (**ѹ҃ченикъ** : **ꙁаѹтра**, **рѹка́** (Ambrosiani 1996: 2–3)).

Графономска варирања и комплементарна дистрибуција показују се као два еволутивна и хронолошка типа алографије, као семантичка и несемантичка улога алографа, која сведочи о крупним променама које је, на словенском примеру, доживео црквенословенски фонолошки систем у своме хиљадугодишњем преображају од старословенског до новоцрквенословенског језика. Док су стсл. знаци **ъı**, **ѣ**, **ѫ**, **ѭ** током средњег века постали графономске варијанте других знакова и временом напуштени, дотле је у новоцрквенословенском успостављена комплементарна дистрибуција међу знацима **є** : **е**, **ї** : **и**, **ѻ**/**ѡ** : **о**, ѹ : ѹ, **ѣ** : **ѧ**, коју нарушавају само широке графичке могућности овог језика, добро позната широка примена ових знакова у неутралисању хомонимије.

1) У опозицијама ½ : **є** [je/'e], **ѣ** : **ѧ** [ja/'a], на исти начин као и код ѹ : ѹ, први је ограничен на почетни положај у речи, а други на унутрашње слогове: **и҃же є҆сѝ**, **ца́рствїе твоѐ**, **во́лѧ твоѧ̀**, **ѣ̀ко на нєбесѝ**. Од тога одступају случајеви када је опозиција ½ : **є** искоришћена за графичко уклањање падежне хомонимије: Н. јд. ½¯**ди́нъ ста́рецъ** : Г. мн. ½¯**ди́нъ ѡ ста́р½цъ**, И. јд. **по́лемъ** : Д. мн. **по́л½мъ**, Ак. јд. **менѐ** : **ѻ҃ менѐ**. Лексичка хомонимија пак играла је улогу у нарушавању односа између **ѣ** : **ѧ** у примеру **ѧ̀зы́къ** „језик" и **ѣ̀зы́къ** „народ" (**ѧ̀зы́къ мо́й тро́сть кни́жника скоропи́сца** : **по ѹтє́мъ ѣ̀зы́къ не ѻ҃чи́тесѧ**).[15]

2) У опозицији двају [i] **ї**(**і́**) : **и** прво је ограничено на превокални положај само у речима словенског порекла (**прїѡбрѧ́щетъ**, **житїѐ**, **гра́де Бо́жїй**), изузев опет у случајевима уклањања хомонимије, где се, као и у несловенској лексици, ово **ї** „де-

[13] Упор. Ulbrich 2006.

[14] При чему се лигатура могла наћи и на почетку речи, ако је ту био крај реда, нпр. у струс. Житију Нифонта из 1222: **и ѹ|ni~#жаше себе** (Пономаренко 2009: 203).

[15] Црквенословенски примери се наводе према Атанасију Бончеву (1995).

сетерично" може наћи и пред сугласником: **Фі҃лі́ппъ, мі́ръ** „свет" : **ми́ръ** „мир" (**Ми́ра мі́рови о҆҃ Гд҃а про́симъ**).

3) У опозицији трију знакова за [o] **о**/**ѡ** : **ѻ** „широко *о*" и грчка „омега" графономски варирају на почетку речи, док се обе супротстављају „обичноме *о*", ограниченом само на унутрашње слогове (**О҆т҃ цъ на́шихъ, да́рове ѿслѣпля́ютъ о҆́чи**). Као и у претходним случајевима, комплементарну дистрибуцију и овде неутралишу разлози уклањања падежне хомонимије (Н. јд. **проро́къ** : Г. мн. **проро́къ**, И. јд. **ѻ҆́ченико́мъ** : Д. мн. **ѻ҆́ченико́мъ**), или лексичка одступања где се „омега" може наћи унутар речи у несловенској лексици (**фараѡ́нъ, і҆́ѡлъ**), као и у прилозима и везницима (**мно́гѡ, я҆́кѡ**).

Као што се види, у неутралисању *синтагматски* засноване комплементарне дистрибуције поменутих алографа одлучујућу улогу је имао *парадигматски* план, који препознајемо пре свега у падежној хомонимији.

Историјски контекст још је изразитији код тзв. историјских *псеудоалографа*, које илуструју односи између диграфа ⟨ph⟩, ⟨th⟩ и одговарајућих простих графема ⟨f⟩, ⟨t⟩ у западноевропским алфабетима (франц. *forme* : *philosophe*, *tête* : *théâtre*), типолошки истоветних статусу црквенословенских алографа ⟨ѳ⟩, ⟨ѡ⟩, ⟨ѵ⟩, као маркера грчке лексике (**ѳѵмі҃а́мъ, ѳѡма́, сѵно́дъ**). Ови знаци, по Зиндеровим речима (1987: 82), нису алографи пошто не зависе од позиције, нити су графеме пошто никад не стоје у опозицији према некој другој графеми. Пошто њихова употреба не зависи ни од језика, ни од графије, они би структурно били најближи појму факултативних варијанти графема, као маркеру културне историје. Такве је облике Јурij Маслов веома прикладно назвао „цитатним", јер немају никакве везе с алографима графијског система у којем се употребљавају (Маслов 1973: 221; Зиндер 1987: 89), баш као што би се могао назвати и оригинални, неприлагођени изговор страних речи, јер ни он најчешће нема никакве везе с алофонима фонетског система у којем се употребљавају.

Псеудоалографи спадају међу знаке који немају гласовну, него метајезичку улогу. Једну од најважнијих функција те врсте имају *дијакритике*, несамостални графички елементи који врше улогу допунског обележја или модификације значења основних знакова. Оне су универзална одлика свих типова писма. У идеографији мењају значење знака, а у фонографији изговор. При томе су дијакритике у идеографији по правилу прости графички елементи, попут цртица на лицу сумерског пиктограма „глава" 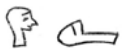 *sag*, који је помоћу те ознаке добио значења „уста" *ka* и „говорити" *dug* (Rogers 2005: 88). У кинеском писму такву одлику има категорија *индикатора*, у којој се помоћу дијакритичке цртице модификује значење основног знака, као у примерима 曰 *yuē* „говорити" (уста 口 *kǒu* с дијакритиком која указује на извор говора) и 本 *běn* „корен, изворник" (дрво 木 *mù* с дијакритиком која указује на његов корен) – категорија која се развила још у најстаријем раздобљу кинеског писма (у коштаним знацима и писму печата).

С тим у вези, пада у очи секундарни (неизворни) карактер дијакритика у фонографским системима. Иако је сам термин грчког порекла (διακριτικός „разликов-

ни", придевска изведеница од διακρίνω „разликујем"), оригинални грчки алфабет није познавао дијакритике. Најраније се појавио непроизвољни графички знак, настао преображајем одговарајуће графеме – модел који данас има бројне паралеле у западноевропским алфабетима. Семитски веларни спирантски пар 𐤄 [he], 𐤇 [ḥet] послужио је у грчком за квантитетску опозицију између ⟨ε⟩ : ⟨η⟩, при чему је ово друго (дуго [e:]) у већини дијалеката дуго чувало спирантску артикулацију, да би временом изгубило равноправан статус и претворило се у пратеће спирантско обележје, ограничено у класичном јонско-атичком само на иницијални превокални положај: ἡμέρα, ἅλς [ʰe:méra, ʰáls] „дан", „со(л)".[16] Такав преображај графеме у дијакритику – у артикулационо обележје другог знака (H → ʰ → ʿ) поновљен је касније и у неким западноевропским алфабетима, попут немачких умлаутних ⟨ä⟩, ⟨ö⟩, ⟨ü⟩, који потичу од диграфа ⟨ae⟩, ⟨oe⟩, ⟨ue⟩ (→ [aᵉ, oᵉ, uᵉ]). Подударни умлаутни дијакритички знаци добили су пак посебно место у алфабетском низу у северним германским језицима (шведском: ⟨ä⟩, ⟨ö⟩, ⟨å⟩, данском и норвешком: ⟨å⟩, ⟨ø⟩). Слично нарушавање парадигматског плана одиграло се и на крајњем југу западноевропског културног простора, где је латински алфабетски низ од 26 графема у шпанском алфабету проширен палаталним назалом с *тилдом* („титлом") ⟨ñ⟩, који потичу од диграфа *nn* (→ nⁿ). Дијакритички карактер ове графеме, која одражава хиспанороманси изговор меких [,] као напрегнутих, „амбисилабичких" [ll, nn], наслеђен је из раносредњевековних курзива и стенографије, који су тада цветали по манастирским скрипторијима. Од бројних лигатура и дијакритика тога раздобља преживела је још само такође изворно шпанска *zedilla* „мало *z* [zed]" у саставу графеме ⟨ç⟩, од диграфа ⟨cz⟩ (као првобитне ознаке за африкату [ts]), која је у француском и португалском данас остала као синтагматска дијакритичка ознака изговора графеме ⟨c⟩ као [s] пред вокалима [a, o, u].[17] Међутим, по своме ексклузивном парадигматском статусу, шпанска графема ⟨ñ⟩, која у овом смислу има апсолутни пандан у поменутој немачкој лигатури ⟨ß⟩, постала је изразито етно-лингвистичко обележје, тако да су покушаји њеног изостављања у међународној комуникацији у хиспанофоним круговима били доживљени као атак на идентитет.[18]

Посебан је случај тзв. парадигматских дијакритика – графема које су делимично или у целини изгубиле гласовну вредност и добиле улогу допунског обележја других знакова. Такву је судбину доживела графема ⟨h⟩ у народном латинском и стога добила широку дијакритичку примену у западноевропским ортографијама. Од ознаке дужине у послевокалном положају у немачком (*mahlen* [ma:len] „/са/млети" – *malen* „/на/сликати", *ihm* [i:m] „њему" – *im* „у") и одсуства елизије у француском (*le homard* [ləomar] „јастог") до маркера палатаности и медиопалаталности у саставу разних диграфа (⟨ch⟩, ⟨sh⟩, ⟨gh⟩, ⟨lh⟩, ⟨nh⟩) у многим западноевропским језицима. То исто важи и за функцију јерова у црквенословенском, а одатле и у руском, где су они постали ознаке за умекшан или неумекшан изговор сугласника у одређеним положајима: цсл. **конь** [кон'], **законъ** [закóн], **цѣльба** [цел'бá], рус. *ходьба* [хɔд'бá], *бурьян* [бур'ján], *подъем* [пɔдjóм].

[16] Гамкрелидзе 1989: 225; Threatte 1996: 276; Rogers 2005: 158–159.
[17] Tuttle 1996: 634–635.
[18] Упор. Blog de Luis Durán Rojo. 18/11/07: El triunfo de la Ñ – Afirmación de Hispanoamerica.

Поделу на парадигматику и синтагматику налазимо и код тзв. правих дијакритика. Прве се такође зову *идиоматске*, тј. оне које се везују само за једно одређено слово, док су друге *аналитичке* – оне којима се означава одређена диференцијална одлика својствена читавој групи гласова (Зиндер 1987: 62–63). Исти знаци у зависности од система могу да добију претежно идиоматску или претежно аналитичку улогу, при чему знаци прве категорије по правилу могу да постану саставни елемент појединих графема и да увећају укупан број слова у одређеном писму – упор. знак циркумфлекс ⟨ˆ⟩, који у француском алфабету указује на природу изговора појединих вокала (*mâcher* „жвакати", *maître* „господар", *même* „исти"), док је у румунском над словима ⟨â⟩, ⟨î⟩ означио фонему [ɨ], која је ушла у његов алфабетски списак (*România*, *înainte* „напред"). Притом, питање избора једног или другог модела не зависи толико од језичког система колико од културне историје. Несклоност западноевропских ортографија да нарушавају парадигматику латинског писма сведочи о старој етно-културној идентификацији с графички јединственим цивилизацијским наслеђем оличеним у латинском писму, која је била старија и важнија од локалних језичких разлика. Превасходно синтагматски карактер несамосталних графема у западноевропским латиничним системима има паралелу у појави грчких акцената тек у хеленистичком периоду, као и дијакритичкој вокализацији хебрејског и арапског писма – увођењу кратких вокала, у хебрејском ради прецизирања изговора, а у арапском случају ради мисионарског рада – ширења ислама међу неарапским народима (Rogers 2005: 127, 132–133). У свим овим случајевима разлог је био углед, па чак и светост графичког културног наслеђа.

Насупрот западноевропском, у латиничним системима Средње и Источне Европе влада другачији ортографски принцип и несамосталне графеме, како је већ било речено, у њима имају пре свега парадигматски карактер. Као што је познато, они су настајали у другом времену, у доба превођења Библије на националне језике, којем је главни печат дао Јан Хус својим револуционарним реформаторским подухватом. Без обзира на различита коначна решења, условљена како различитим језичким структурама, тако и разликама идеолошке природе, његов ортографски принцип „један глас – једно слово" нашао је непосредан одјек при стварању мађарске, пољске и словачке ортографије.[19] Иако питање порекла Хусове дијакритичке ортографије остаје отворено, стоји чињеница да је ортографски модел „једно слово – један глас" заједно с подударним дијакритичким обележавањем палаталности сугласника постојао управо у словенској писмености, која је у Хусово време још увек постојала у Чешкој, па се због тога не може искључити могућност да се у његовом графичком систему можда налази и одјек словенске писмене традиције.[20]

Заиста, ако се у словенском диграфу ⟨ ◌ / ◌ꙋ⟩ препознаје грчки модел синтагматског начина бележења вокала [u] (без обзира што је он у словенском ушао у азбучни списак и заузео оно место и бројну вредност [400], коју у грчком алфабету има ⟨υ⟩), онда би се и у Хусовом укидању полифункционалности латинског ⟨c⟩ [ts/k] и парадигматском раздвајању тих двеју артикулација, могло видети управо

[19] Упор. преглед овог питања у колективној студији *The Insect Project* (2016).
[20] Упор. о томе питању: Станишич 1994; Станишић 2008.

„slavisches Schriftdenken".[21] То би се могло рећи и о дијакритичком начину обележавања палаталности сугласника, које је у словенском било идиоматско и само синтагматско. Иако су меки сонанти [ŕ, ľ, ń] реконструисани за позни прасловенски, они нису нашли место у самој азбуци, али је њихова посебна гласовна вредност ипак дошла до изражаја у појединим споменицима. Сама чињеница да су они били бележени само синтагматски тешко да може бити случајна. Преформулација грчког циркумфлекса у надредни знак за мекоћу над знацима за [ŕ, ľ, ń] (ѕр, ѕл, ѕн / ◌̑, ◌̑, ◌̑), доследно спроведена само у Зографском јеванђељу и Супрасаљском зборнику, сведочи о различитој еманципацији ових меких сугласника у старословенском. Уобличавањем јотованих лигатура у традиционалној ћирилици, карактеристичној за источнословенске језике и бугарски, палатална опозиција прешла је на парадигматски план и он одражава систем с палаталном корелацијом сугласника, који је произвео велики број полумеких сугласника у овим језицима. С друге стране, у словенским латиничким писменостима чешкога типа јасно се издваја дијакритички обележен палатални сугласнички ред, који стоји у опозицији према свим осталим сугласницима. Исти системни разлози довешће до еманципације овога реда и у српској ћирилици, која током читаве своје историје показује тежњу да графички изрази систем с палаталним редом који постоји у српском језику.[22]

Као што се види, парадигматски и синтагматски план несамосталних графема може бити значајан за боље разумевање односа између језичке основе и графичке форме писмених система, у датом случају да баци ново светло на знатне разлике које у овом смислу постоје међу писменостима европског простора.

Литература

Амирова, Т. А. *К истории и теории графемики*, Москва 1977.

Бончев А. *Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод*. Велико Търново, 1995

Велчева Б. „Най-ранните абецедари като източник на езикови данни." *Константин-Кирил Философ: Доклади на симпозиума посветен на 1100-годишнината от смъртa му*. София, 1971: 185–186.

Гамкрелидзе Т. В. *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность. Типология и происхождние алфавитных систем письма*. Тбилиси, 1989. [თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობი, თბილისი 1989].

Ђурић В. *Књига Ђуре Даничића.* Прир. В. Ђурић. Београд: СКЗ, 1976.

Зиндер Л. Р. *Очерк общей теории письма*. Ленинград, 1987.

Маслов Ю. С. „Заметки по теории графики." *Psychologica: Исследования по языку и литературе*. Ленинград, 1973: 220–226.

[21] У оном смислу у којем је Трубецкојев појам „грчкога графичког мишљења" (*griechisches Schrifdenken*) на словенском материјалу даље разрадио Хајнц Миклас (Miklas 1998; Žagar 2007: 72–73).

[22] Упор. Станишић 2008: 234–235.

Миклас Х. „От преславския събор до Преславската школа. Въпроси на графемиката.” *Palaeobulgarica*, XVII (1993/2): 3–12.

Пономаренко Т. О. 2009: „Дистрибуция графем в дублетном звене ѡꙋ – ꙋ – ѹ в Житии Нифонта 1222 г.” *Грамота*, № 2 (4) (2009), 202–204.

Станишић В. „Корени и домети Вукове реформе српске ћирилице.” *Повеља*, 1–2 (1987): 24–45.

Станишич В. „Глаголица и фонетические алфавиты средней Европы.” *Balcanica*, XXV–1 (1994): 267–285.

Станишић В. „О неким питањима унутрашње реконструкције прасловенског гласовног развоја.” *Јужнословенски филолог*, LXII (2006): 139–154.

Станишић В. „Парадигматика и синтагматика старословенске двоазбучности.” *Научни састанак слависта у Вукове дане* (13–16. 9. 2006), 36/3. Београд: МСЦ, 2008: 231–239.

Станишић В. „Словенска писменост и средњовековни алфабети грчкога круга.” *Свети Ћирило и Методије и словенско писано наслеђе: 863–2013*, *Старословенско и српско наслеђе I*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014: 151–168.

Тотоманова А-М. *Из българската историческа фонетика*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 1992.

*

Ambrosiani P. „Internal analysis of Church Slavic orthography.” *Studies in South Slavic and Balkan linguistics*, *Studies in Slavic and General linguistics*, vol. 23. Ed. by A. A. Barentsen. Amsterdam – Atlanta, 1996: 1–20.

Althaus H. P. *Lexikon der germanistischen Linguistik*. Hrsg. H. P. Althaus. Tübingen, 1973.

Bálik P. „Designing Slovak diacritics.” *The Insect Project : Problems of diacritic design for Central European languages*. Katowice, 2016: 94–115.

Blažek F. „Czech diacritics: from Hus to Unicode.” *The Insect Project : Problems of diacritic design for Central European languages*. Katowice, 2016: 12–35.

Gaj L. *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaňa*. Budim, 1830.

Gallmann P. *Graphische Elemente der geschriebenen Sprache*. Tübingen, 1985.

Kravjanszky R. „The case of Hungary.” *The Insect Project : Problems of diacritic design for Central European languages*. Katowice, 2016: 41–53.

Kristophson J. *Klassifikation von Orthographiesystemen: Ein Beitrag zum Verhältnis von Sprache und Schrift. Dargestellt am Beispiel slavischer kyrillischer Orthographien*. Neuried, 1986.

Małecka A. Oslislo Z. „Polish diacritics: the history and principles of design.” *The Insect Project : Problems of diacritic design for Central European languages*. Katowice, 2016: 64–91.

Miklas H. „Zur Struktur des kyrillisch-altkirchenslavischen (albulgarischen) Schriftsystems.” *Palaeobulgarica*, XII/3 (1988): 52–65.

Miklas H. „Griechisches Schriftdenken und slavische Schriftlichkeit / Glagolica und Kyrillica zwischen Verschriftung und Verschriftlichung.” *Verschriftung und Verschriftlichung*. Hrsg. Ehler Ch., Schaefer U. Tübingen, 1998.

Miklas H. *Glagolitica : Zum Ursprung der slavischen Sriftkultur*. Hrsg. H. Miklas. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
Rogers H. *Writing systems : A linguistic approach*. New Jersey: Blackwell Publishing, 2005.
Sawicka I. *The Balkan Sprachbund in the light of Phonetic features*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia, 1997.
Sawicka I. *An outline of the Phonetic typology of the Slavic languages*. Toruń: Wydawnictwo Univesytetu Mikołaja Kopernika, 2001.
Stanišić V. „Slavic digraphia in the context of the Old Slavic literacy." *Serbische und kroatische Schriftlinguistik : Geschichte*, *Perspektiven und aktuelle Probleme*. Hrsg. B. Brehmer, B. Golubović. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2010: 189–200.
Threatte L. „The Greek Alphabet." *The World's Writing Systems*. Ed. by P. T. Daniels, W. Bright. Oxford UP, 1996: 271–280.
Tuttle E. „Adaptations of the Roman alphabet." *The World's Writing Systems*. Ed. by P. T. Daniels, W. Bright. Oxford UP, 1996: 633–642.
Ulbrich C. „Prosodic Phrasing in three German Standard Varieties." *University of Pennsylvania Working : Papers in linguistics*, volume 12/29 (2006): 361–373.
Velčeva B. „Glagolica, Kyrillica, Orthographie und Sprache." *Symposium Methodianum : Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg zum Gedanken an den 1100. Todestag des hl. Method*. Regensburg, 1985: 703–708.
Žagar M. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.

Ваня С. Станишич

ПАРАДИГМАТИКА И СИНТАГМАТИКА НЕСАМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ГРАФЕМ И ДВА ТИПА ОРФОГРАФИЧЕСКИХ СИСТЕМ В ЕВРОПЕЙСКИХ ПИСЬМЕННОСТЯХ

Резюме

Темой данной работы является вопрос парадигматического и синтагматического статуса несамостоятельных графем в письменных системах Европы. Обзор их парадигматического и синтагматического статуса может быть полезным для более ясного понимания отношений между языковой основой и графической формой и пролить свет на значительные различия существующие между европейскими письменными системами.

Ключевые слова: парадигматика и синтагматика письма, несамостоятельные графемы, диграфы, лигатуры, диакритики.

811.163.41’367.335
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.1.ch28

Срето З. ТАНАСИЋ*
Институт за српски језик САНУ, Београд

БЕЗЛИЧНЕ ПАРТИЦИПСКЕ РЕЧЕНИЦЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

У раду се говори о једном типу безличних реченица у српском језику, које су познате и у другим словенским језицима, а које у српској научној литератури досад нису обрађиване. Оне се помињу тек у новијим граматикама српског језика. То су једночлане реченице, без субјекта, код којих се предикат образује помоћу трпног придјева, и то у безличном облику. Указује се у чему се оне разликују од пасивних партиципских реченица, с којим их понекад изједначују, пореде се с другим реченицама с којим имају додирних тачака, показује начин њиховог образовања и домен употребе.

Кључне речи: српски језик, реченице, безличне партиципске реченице, пасивна дијатеза, обезличавање, неутрализација прелазности.

Безличне партиципске реченице у српској научној литератури се практично и не помињу, камоли да су детаљније описиване. То је тим чудније што су добро познате друге реченице с којим се ове реченице на неки начин граниче, какве су пасивне реченице, неодређеноличне реченице и врста безличних рефлексивних реченица, другачије и прецизније прозване у српским граматикама – обезличене реченице. Ради се о реченицама као што су сљедеће:

[1]

1. Нови конзул испраћен је кроз улице псовкама и претњама жена и деце, на њега *је пљувано* са прозора, а одрасли људи у дућанима нису га удостојили једнога погледа (Андрић, 96);
2. Али давно *је речено* да слободу није довољно стећи (Андрић, 316);
3. *Наређено* ми *је* да те вежем, чича-Аћиме (Ћосић, 95);
4. *Речено* нам *је* да треба да бранимо отаџбину (Политика).

* sretotanasic@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру пројекта 178021 *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који се реализује у Институту за српски језик САНУ, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Тешко је објаснити зашто су ове реченице остале изван пажње српских лингвиста и граматичара. Оне се уопште не помињу у великој Стевановићевој *Синтакси*, написаној средином двадесетог вијека, мада се јављају и у народним приповијеткама и у књижевним дјелима писаца који су ушли у корпус за писање овог дјела (Глишић, Веселиновић, Ј. Игњатовић, И. Секулић, Кочић, В. Петровић, Андрић, као других писаца – Црњански, Ћопић, Ћосић, Капор итд.)[1]. Исто тако је и са средњошколском граматиком која је у употреби посљедњих тридесетак година (Станојчић, Поповић 2005). Нема оваквих реченица ни у граматици за странце З. Вукадиновић, али међу примјерима за пасивне реченице наводи се један за овакве реченице: На јучерашњој седници је *наглашено* (Mrazović, Vukadinović 2009: 167). Кад се узме у обзир чињеница да се у овој граматици пасив дефинише непрецизно: „Ako se želi istaći ono što je obuhvaćeno procesom koji označava glagol ili sam proces, a agens (vršilac radnje) nije poznat ili nije bitan, upotrebljava se pasiv", те да она и реченице типа *У овој соби се спава* назива неутралним пасивом, није ништа чудно што се ове реченице мешају са пасивним. Јасно је да овакво, традиционално одређење пасива у коме се не прави јасна разлика између семантичког и синтаксичког плана није довољно. Оно садржи два недефинисана појма: субјекат и радњу усмјерену на Х (Падучева 1974: 217). Нема јасног истицања карактеристика пасива као дијатезе: промјена семантичке интерпретације субјекта, обавезна употреба прелазних глагола, блокирање ближег објекта и појава валентности за агентивну допуну (Падучева 1974: 225). А. З. Тополињска истиче „да су падеж и дијатеза (глаголски род) две међусобно тесно повезане граматичке категорије по централној улози која им припада при семантичком и синтаксичком устројавању просте реченице" (Тополињска 1996: 9). Радоје Симић и Јелена Јовановић у обимној двотомној *Синтакси* доста говоре о безличним реченицама, али такође не помињу овај тип. Истина, говорећи о једном типу безличних реченица, које нису сродне с овим, чији „лични глаголски облици не упућују на 'носиоца' радње" (Већ је *свитало*; *Исплатило би се*), наводе један примјер: *Свршено је* с преровском идилом (Симић, Јовановић: 277). Незахвално је тумачити како су овај предикат, па и безличну реченицу, тумачили аутори. Први пут овакве реченице наводи с другим безличним реченицама и дефинише као безличне Предраг Пипер у *Синтакси просте реченице* групе аутора. Додуше, у првом дијелу књиге, гдје се говори о моделима просте реченице, међу једночланим, односно безличним реченицама, не наводе се ове реченице. Оне се наводе у другом дијелу књиге, у поглављу о персоналности, као „безличне реченице с партиципским пасивом у именском делу предиката", за које се каже да „значе стање које је резултат радње чији је носилац неименовани субјекат „имају у глаголском дијелу предиката помоћни или полупомоћни глагол, а у именском дијелу предиката трпни придјев глагола по правилу свршеног вида у једнини и у средњем роду, али понекад и несвршеног вида": О томе је много писано; Са овима је свршено; О томе је одлучено на синоћној седници (Пипер, Антонић и др. 2005: 605). И у најновијој, нормативној граматици српског језика, у одјељку „Значење једночланих простих реченица", међу безличним помињу се и ове под називом *пасивне безличне рече-*

[1] У поглављу *Глаголски род и сродна питања*, говорећи о повратним глаголима, Стевановић наводи и сљедећи примјер: Твојој глави *би суђено* за вијенац се свој продати (Стевановић 1991: 556). Истина, њега је овдје интересовао други глагол – *продати се*, па предикат *би суђено* није ни помињао.

нице и наводе три примјера: Одлучено је у нашу корист; Било је постављено за четири особе; Замјерано му је што није био одлучнији (Пипер, Клајн 2015: 442). У погледу њихова значења каже се: „Када је у предикату таквих безличних реченица трпни придјев свршеног глагола, оне значе да постоји или не постоји резултат неке радње, чији се вршилац или извор не наводи у облику граматичког субјекта, или се не помиње уопште, а може бити поменут индиректно [...]. Када је у предикату таквих безличних реченица трпни придјев несвршеног глагола, таква безлична конструкција има итеративно значење и представља управни дио зависносложене реченице са допунском клаузом" (2015: 442). Ово што је речено није довољно, што је разумљиво ако се подсјетимо изнесене чињенице да о овим реченицама у српској научној литератури није уопште писано.

Овим реченицама бави се Јасмина Московљевић Поповић у својој књизи о глаголској поткатегоризацији у поглављу о деагентивизацији. Ту се разматрају реченице у којим се агенс уклања помоћу промјене реченичне структуре. Аутор деагентивизацију разматра на оба типа пасивних реченица, те на тзв. обезличеним рефлексивним реченицама и на безличним партиципским реченицама. Све их подводи под исти термин, у сљедећим варијацијама: *пасивне конструкције с партиципским пасивом*, *конструкције/реченице с партиципским пасивом*. Из овога се може извући закључак да Ј. Поповић Московљевић и нема за циљ да утврђује однос између ова два типа реченица, њих обједињује чињеница да су деагентизоване, нпр.: *Ivan je popravio kola – Kola su popravljena* (2007: 58); *Ana je majstoru platila unapred – Majstoru je plaćeno unapred* (2007: 59). Дакле, она ове реченице уопште није идентификовала; није је интересовала њихова посебност у односу на пасивне реченице. Са становишта овог рада ова студија је значајна по томе што аутор наводи већи број класа глагола који долазе у овом типу безличних реченица, слабија страна је та што није писан на корпусу; примјери су конструисани.

И то би било све што се у српској литератури може прочитати о овим реченицама. Очито је, дакле, да их је нужно подробније описати, као што су описане и у другим словенским језицима. Речено да се овакве реченице јављају и у другим словенским језицима,[2] да је о њима писано, да се наводе и у граматичкој литератури. Велика руска граматика их описује међу другим једночланим реченицама (АНСССР Грамматика: 381–383), а Књазев (Князев) их у својој граматици описује под називом безличне конструкције (Князев 2007: 555–561). У новијој књизи о категоријама у граматици А. В. Бондарко помиње ове реченице кад говори о пасивној дијатези као примјер реченица које немају све карактеристике пасива; и он одређење пасива даје у складу са дефиницијом лењинградске школе. Али пошто имају пасивну форму глагола у предикату, он их је смјестио на периферију поља пасивне дијатезе (Бондарко 2011: 178–179)[3]. Међутим, и сам Бондарко напомиње да се пасив одређује на нивоу реченице. Узгред буди речено, ни форма предиката им није као у пасивној

[2] Тако се оне наводе у разним словенским језицима у књизи о словенској реченици Беличове и Ухлирове (Běličová, Uhlířová 1996).

[3] На истом мјесту Бондарко каже да се код таквих реченица не јавља својство пасивних реченица да семантички објекат одговара субјекту будући да субјекта немају, али да „се општа пасивна оријентација чува" (2011: 178).

конструкцији: овдје је обезличен. Оне практично немају ништа заједничко с партиципским пасивним реченицама осим валенције за агентивну допуну.

Због свега истакнутог, на почетку је потребно утврдити однос ових реченица према пасивним. Потребно је, значи, прво дефинисати пасив као врсту дијатезе да би се могло рећи да ли и ове реченице спадају у пасивне реченице, тј. да ли и оне исказују пасивну дијатезу. Пасив је врста глаголске дијатезе код које се реченичним субјектом у номинативу не именује агенс, већ објекат радње (пацијенс), а предикат карактерише вршење радње у времену о коме реферише предикат;[4] глагол отвара слабу валенцију за агентивну допуну (Падучева 1974: 225). По дефиницији, дакле, за исказивање пасива нужно је да реченица има субјекат у номинативу, којим се исказује објекат радње, пацијенс, из те позиције је потиснут актант агенс, и да се у позицији предиката налази прелазни глагол. Важно је нагласити и да у српском језику, као и другим словенским језицима, морфолошки ниво није довољан за исказивање пасивног стања; оно се исказује на нивоу реченице.

Ако погледамо горе наведене примјере, видјећемо да у њима нема субјекта у номинативу и он се не може увести. То говори да се ради о другачијем типу реченица. Јер присуство/одсуство субјекта у номинативу није споредни критеријум у разврставању реченица. Као што одређена комуникативна хијерархизација актаната доводи у пасивној реченици пацијенс у позицију синтаксичког субјекта, тако другачија њихова хијерархизација доводи до „испадања" пацијенса из позиције субјекта и, код разматраних реченица, из саме реченице и до немогућности увођења неког другог актанта у ту синтаксичку позицију у овим реченицама. А то правило – немогућност увођења синтаксичког субјекта у реченицу, карактеристично је за безличне реченице.

Ово је разлика која се огледа између пасивних и безличних партиципских реченица на синтаксичко-семантичком плану; у погледу позиција у реченици које заузимају актанти ситуација које именују глаголи. Има, међутим, важна разлика и на морфолошком плану. Код пасивних реченица партиципски дио предиката разликује лице и број, код безличних партиципских реченица партицип је граматички уподобљен како је образован и глаголски предикат код безличних реченица: јавља се искључиво у трећем лицу средњег рода једнине; глагол у трпном придјеву је обезличен. Тако је у наведеним примјерима [1], а то ће потврдити и сви други који се буду наводили у раду.

Тај поступак обезличавања предиката ових реченица, којим се блокира увођење реченичног субјекта – пацијенса, доводи до још једне разлике између њих и пасивних реченица. Наиме, познато је да се пасивне реченице јављају искључиво с прелазним глаголима, а образовања по моделу трпног придјева од непрелазних глагола представљају праве придјеве (Милошевић 1973: 426; Танасић 2014: 9, 41). Тако је у сљедећим примјерима:

[4] Дефиницију пасива као врсте дијатезе је код нас прва дала Ксенија Милошевић, на основу учења лењиградске школе седамдесетих година 20. вијека, (в. Храковский 1970), с тим што је додала елеменат који се тиче актуелности радње – како би се могла разграничити конструкција с трпним придјевом која исказује пасивну дијатезу од идентичне конструкције где је трпни придјев употријебљен у придјевском значењу, гдје, дакле, нема пасива (Милошевић 1972). Актуелност тада дате теорије пасива потврдио је Храковски и тридесет година касније – в. Храковский 2000.

[2]

1. Проломиле се шљиве над прилазом, а Ђогат наочит и *пропет*, место мене најављује нам улазак у авлију (Стојановић, 35);
2. Цераром су сви *разочарани*, замерају му да није био довољно одлучан у важним тренуцима за земљу и да је био превише везан за Брисел (ВН, 12. 03. 2018. Е);
3. у том контексту, уз став да је примарни циљ земље Европа и реалности да је народ проруски *опредељен*, власт покушава да нађе средину (ВН, 12. 03. 2018. Е);
4. Цијела породица била је преко ноћи разорена, а Ијан је био *ријешен* да иде до краја (ГС, 27. 02. 2018. Е).

Ово правило важи без изузетака; кад год се од непрелазног глагола образује форма по моделу трпног придјева, добије се прави придјев. Кад су пак у питању безличне партиципске реченице, њихов предикат се често образује и од непрелазних глагола и притом се не губи глаголска функција трпног придјева. Тако је у сљедећим примјерима:

[3]

1. Незванично сазнајемо да је на лицу места одмах […] пронађено 21 чаура, а *пуцано* је из аутоматског оружја (П. 21. 09. 2013. Е);
2. На четворочасовној седници УО ниједном речи није поменут програм Културног центра […], али је зато *полемисано* о рачуну за такси превоз (П. 12. 10. 2013. Е);
3. Младобосанцима је *суђено* за велеиздају, јер је у том случају запрећена казна била смртна (ВН, 09. 01. 2014. Е);
4. Признају да са Арапима није *разговарано* о правним детаљима (НИН, 30. 01. 2014, 32);
5. Овде је обрнут случај о оног на који је *наилажено* (усмено излагање);
6. *Прећено* је и њој и њеној породици ако „било шта што не би требало изаћи у јавност" (ВН, 17. 08. 2014. Е);
7. Тврди да је синоћ *пуцано* у области аеродрома Доњецк (ВН, 06. 09. 2014. Е);
8. Да је *поступљено* тако, можда би [...] данас био жив (П. 29. 10. 2014. Е);
9. У Врању му је два пута *суђено* за кривично дело убиства у покушају (ВН, 15. 03. 2018. Е);
10. Констатовано је да је у року од годину дана [...] *поступљено* у складу са 21 препоруком (П. 12. 10. 2013. Е).

Како се види, у овим примјерима ради се о глаголском предикату, различити непрелазни глаголи ступају у овај тип безлично оформљеног предиката.

Није ово коначан списак разлика између ових, безличних, и пасивних партиципских реченица. Познато је тако да се у неким случајевима из трпног придјева може елиминисати глаголска компонента и он се тада понаша као и прави придјев (Стевановић 1956: 209; Милошевић 1972; Танасић 2014). Кад је у питању предикат безличних партиципских реченица, могуће је да и у њему партицип изгуби глаголску компоненту. Међутим, тада се добија прилог, уп.:

[4]

1. Твојој глави би *суђено* за вијенац се свој продати (Његош, 11);
2. Било је у њему неко саучешће, утеха, али и храброст и решеност: *писано* је, нема се куда (Станковић, 89);
3. Под њима, заморени, траже хлада, љубе се испод тих сувих грана, којима је *суђено* да угину ондје гдје су и одрасле – у лијепој, цвијетној планини (Ћипико, 31);
4. Кад *је* тако *суђено*, боље што пре, јер мање и жалости (Домановић, 68);
5. Очигледно, пуковнику *није било суђено* да на овој земљи проживи још неколико мирних месеци у рају који се зове одсуство његове жене (Андрић, 108);
6. Госпа Ноли *није било суђено* да види свој крај (Секулић, 7);
7. Али, иза прстена аустроугарских грађевина постојала је плитка река на коју нам *је било забрањено* одлазити (Капор, 55);
8. Упоредо с тим, највероватније ће бити и реконструисана Влада, а није *искључено* да нови министарски тим заузме место на Видовдан (ВН, 03. 04. 2018. Е);
9. Скоро две деценије *је било* политички *забрањено* говорити о албанском насиљу над српским народом на косову и Метохији (Печат, 23. 05. 2014, 32);
10. Чије име *је било забрањено* поменути у склопу обележавања победе над фашизмом (П. 24. 10. 2014. Е).

У деветом примјеру постојање одредбе која указује на трајање ситуације исказане предикатом јасно показује да трпни придјев нема глаголску вриједност. Посљедњи примјер се наводи као илустрација чињенице да се и у овим реченицама може појавити партиципски облик са могућношћу двозначног тумачења. Овдје се не може са сигурношћу тврдити да је из партиципског облика елиминисана глаголска компонента.

Овакви прилози могу се наћи и у другим позицијама у које долазе и други прилози:

[5]

1. У његовом образложењу измена закона о раду који је *намргођено* прочитао у скупштини није било ни слова од онога што пише у програму (НИН, 17. 07. 2014, 17);
2. Када им је речено да је Ћосић у Гроцкој, *разочарано* су протестовали (Печат, 23. 05. 2014, 32);
3. Демократска странка Србије *аргументовано* и озбиљно објашњава да не постоји више ниједан ваљан и важан разлог да Србија настави европске интеграције (П. 23. 02. 2014, 7);
4. Трајаће овај устав јер нико неће хтети или смети баш тако *отворено* да насрне на државни интегритет Србије (П. 23. 02. 2014, 7);

Дакле, мало је заједничког између ових реченица и пасивних реченица, разликују се по кључним карактеристикама: не образују се искључиво од прелазних глагола, кад се образују од прелазних глагола, обавезно се врши неутрализација

прелазности, у реченици се не може појавити пацијенс у позицији синтаксичког субјекта; субјекат је блокиран, на морфолошком плану такође предикат/глагол је обезличен. Заједничка им је валенција (слаба) за агентивну допуну и, видећемо, начин његовог исказивања. Очито много више немају него што имају заједничког. Зато их треба сматрати посебним типом реченица заједно с другим безличним реченицама.

У свим случајевима у којим су помињане безличне партиципске реченице у нас навођени су само примјери за прошлост. Међутим, оне имају потпунију парадигму глаголских облика, што ће показати сљедећи примјери.

[6]

1. Али давно је *речено* да слободу није довољно стећи, него је много важније постати достојан слободе (Андрић, 316).
2. Исаковић онда рече Вишњевском, снуждено, да је Србима, колико је њему познато, *обећано*, свечано, да ће добити засебну, сербску, провинцију у Росији (Црњански 3, 86);
3. У Тверу *је*, поводом дана словенске писмености, у мају, *говорено* о Његошу (П. 13. 09. 2013);
4. *Било* им *је речено* да ће путовати по води, по Бегеју (Црњански 2, 51);
5. *Било је планирано* да изложбу отвори председник Србије Томислав Николић, али је због ситуације у земљи председник, скратио своју посету Француској (ВН, 24. 05. 2014. Е);
6. У саопштењу се наводи да су прва два Сухоја оборена јер су били у акцији којом *је било планирано* да бомбардују позиције доњецке војске. Оборили су их, како се прецизира, снаге доњецке милиције (ВН, 29. 08. 2014. Е);
7. Њима *неће бити дозвољено* да се приближе зони опасности (П. 09. 10. 2013; Пупин, 5);
8. Према његовим речима, украјинским војницима *биће предложено* или да положе нову заклетву, или ће им *бити омогућено* да безбедно оду на територију украјинског копна (П. 06. 03. 2014. Е);
9. Али се не зна да ли *ће* принцези *бити суђено* (РТС, Дневник 2, 07. 11. 2014, 1945);
10. Када *буде одлучивано* о уставним амандманима, предложићу одредбу којом се локалним саветима омогућава да донесу одлуку о гарантовању статуса званичног језика" (ВН, 08. 05. 2014. Е);
11. Уколико од Лондона *буде тражено* да бира између уласка у еврозону и иступања из ЕУ, неће много оклевати да окрене леђа Бриселу (П. 16. 01. 2014. Е);
12. *Би речено* да се смије повести само по једна крава (Капор, 83);
13. Да ли *би* у било којој модерној држави *било сматрано* недостојним, недопустивим или противзаконитим да судија жртви (уколико је преживела) или њеној породици свечано уручи пресуду која у ствари није рехабилитовала њу, већ судство? (П. 01. 08. 2015. Е);
14. И данас се од тог, међу нами *буди речено*, помало беслеишем и дуваним (Кочић, 33);
15. Узгред *буди речено*, Живан је био прилично плашљив (Глишић, 132).

Може се уочити да се за прошлост употребљава облик перфекта, плусквамперфекта и аориста. Такође, исказује се будућност обликом футура првог; облици футура другог нису забиљежене. Међутим, у исказивању значења које се примарно исказује обликом футура другог користи се и облик презента (10 и 11), као што је карактеристично и при исказивању активне и пасивне дијатезе. Предикат у облику футура другог би гласио у реченици 10: Када *буде било одлучивано* о уставним амандманима (в. Танасић 2014: 127). У савременом српском језику често се користи облик презента умјесто облика футура другог, кад се ради о глаголима свршеног вида, па и кад је у питању исказивање пасива реченицама са трпним придјевима (Танасић 2014: 119–136). Међутим, овдје наведени примјери показују нешто другачију ситуацију: облик презента употријебљен са несвршеним глаголима (10 и 11). Интересантно је напоменути и да се предикати јављају у оба модална облика – у потенцијалу (13) и императиву (14 и 15). Истина, облици императива су у устаљеној, фразеологизованој форми (слично је и у руском језику; в. АНСССР Грамматика: 381).

У нашој литератури већ је уочено да су ове реченице по значењу сличне неодређеноличним реченицама (Пипер, Антонић и др. 2005: 605), какве су сљедеће:

[7]

1. *Рекли су* му да дође ту и да ће добити пензију: одавно већ није ратник, а однедавно није ништа; *узели* су му и службу (Велмар Јанковић, 29);
2. Како су *навели* из тог министарства, државе чланице Европске уније морају да предузму мере смањења потрошње лаганих пластичних кеса (П. 11. 02. 2018. Е);
3. Са РТС *кажу* да још нису донели одлуку (ВН, 18. 02. 2018. Е);
4. Олтар је најсветије место у православном храму и радујемо се што ће ускоро бити завршен – *наводе* у седишту Српске цркве (ВН, 25. 02. 2018. Е);
5. У плану је, како *најављују* у флотили, да се већ у априлу благослови 15 бродова ове јединице (ВН, 25. 02. 2018. Е);
6. Старешинама ће уз комплет службене торбе и униформе следовати и јакна – *наводе* у Министарству одбране (ВН, 23. 03. 2018. Е);
7. Укупна површина склоништа је 722 квадратна метра, *објаснили* су у Градској управи (ГС, 28. 02. 2018. Е).

За ове реченице је карактеристично да немају граматички субјекат, тј. вршиоци радње се не помињу (Пипер, Клајн 2015: 443), другачије казано – да им је субјекат „представљен специфичном нултом лексемом са значењем људи" (Бондарко 2011: 173; в. и Храковский 2011: 168–169). За њих је речено да се ријетко јављају у српском језику (Пипер, Клајн 2015: 443), а заиста се увијек могу преобразовати у безличне партиципске, осим ако није посриједи садашњост, нпр.:

1'. *Речено* му *је* да дође ту и да ће добити пензију;
3'. Са РТС *је речено* да још нису донели одлуку.

Партиципске безличне реченице имају сличности са безличним реченицама које се у српској литератури називају и обезличене реченице.

Такве су сљедеће:
[8]

1. *Путује се* без обзира на ризик и стање културе (НИН, 18. 10. 2008, 46);
2. Како да *се не посрће* од умора и вртоглаве јурњаве (Андрић, 273);
3. *Градило се*, ко ће да окречи (НИН, 11. 03. 2010, 32);
4. *Говорило се* само о царевој женидби (Андрић, 326);
5. У житију *се наводи* да су страдали у Панонији, на каменолому (НИН, 16. 04. 2009, 31);
6. У време британског Раџа *говорило се* да је све океј док је десет одсто Индије у некој побуни (П. 31. 08. 2013, 2);
7. па *се очекивало* да ће бити сходно и издашан према вршиоцима одреда (НИН, 10. 10. 2013, 25);
8. Како *се наводи* у саопштењу удружења пацијената, процењује се да око 200 пацијената у Србији више нема терапијских могућности (П. 16. 02. 2018. Е);
9. У саопштењу Министарства одбране *наводи се* да је на дужност заменика директора [...] постављен пуковник (П. 17. 01. 2014. Е);
10. Ипак је, до краја, остала у вом позиву, присутна, препознатљива и поштована, *каже се* између осталог у телеграму (П. 11. 04. 2018. Е);
11. Управљање јавним инвестицијама такође је слабо, *наведено је* у извештају (П. 13. 02. 2018. Е);
12. Како *је саопштено* из Патријаршије, Комисија је консултовала и познате грчке и руске професоре (ВН, 05. 03. 2018. Е);
13. У саопштењу о разговору *је наведено* да је двоје лидера разговарало (П. 10. 04. 2018. Е).

Та сличност се огледа у сљедећем. И један и други тип реченица према себи има двочлане реченице са субјектом у номинативу. Њиме се по правилу на семантичком плану означава агенс радње исказане предикатом. У оба типа ових реченица долази до обезличавања предиката, што условљава немогућност увођења субјекта у реченицу, али у семантичкој структури реченице агенс остаје. И један и други тип се образују од непрелазних и прелазних глагола, при чему се код ових других обавезно елиминише прелазност. Код ових реченица с прелазним глаголом у предикату блокира се могућност увођења пацијенса у позицију субјекта.

О сличности међу овим реченицама говори и чињеница да би у многим случајевима ове реченице могле бити преобликоване у безличне партиципске замјеном форме предиката, без последица по друге елементе реченичне структуре и по садржај. У том погледу потребно је истаћи да преобликовање обезличене реченице у безличну партиципску реченице у неким случајевима захтијева промјену времена: облик перфекта у безличној партиципској има према себи облик презента у обезличеној и, ако је у перфекту партиципске реченице глагол био свршеног вида, он се у презенту мијења у несвршени. Тако би се обезличене реченице у примјерима 8–10 могле преобликовати у безличне партиципске, а безличне партиципске у примјерима 11–13 могле би се, опет, преобликовати у обезличене. Ради се о појави карактеристичној за административни и научни стил; у овим реченицама се саопш-

тава да је то што је безличном реченицом исказано у неком тексту, документу, или потиче из неке институције или сл. (текст саопштења, уопште документ, сједиште неке институције)[5].

Има глагола који нису подједнако подобни за употребу у оба типа ових безличних реченица. Тако имамо примјере с безличним партиципским реченицама:

[9]

1. Нишка полиција, *потврђено је* јуче, ради на расвјетљавању околности (П. 07. 09. 2013. Е);
2. Свакако, *обелодањено је* да саветници имају веће плате од њихових министара (НИН, 10. 10. 2013, 6);
3. *Показано је* да се реченице са значењем степена, како еквативне, тако и диференитивне, могу парцелисати (Реферат о докторској дисертацији).

Ради се о таквим случајевима гдје се пребацивањем безличне партиципске реченице у обезличену не би могла сачувати информација о томе је ли у питању прелазни глагол са блокираном позицијом за исказивање пацијенса или је у питању неки рефлексивни глагол без учесника вршиоца са значењем живо; *обелоданити* : *обелоданити се*, *потврдити* : *потврдити се*.

С друге стране, има доста глагола са рефлексивним *се* који могу имати обезличену реченицу, а не могу безличну партиципску реченицу. Такви би били: *играти се*, *свађати се*, *радовати се*, *купати се*, *дивити се*, *подсмевати се*... Сви глаголи који имају рефлексивно *се* не дозвољавају образовање партиципског предиката. Ови глаголи, међутим, дозвољавају образовање обезличених реченица – уп.: Ту је ... први пут видео како изгледа господски живот ... где се тихо разговара и лепо опходи међу собом (Андрић, 11); За парче сланине или прегршт брашна ишло се ноћу у далека села и преговарало и *цењкало* са сумњивим људима (Андрић, 396).

Безличне партиципске реченице јављају се често са предикатом прелазних глагола. За ове реченице је карактеристично, видели смо, да не могу имати позицију субјекта у номинативу, коју би – да је могућа – попуњавала именица пацијенса. У овим реченицама нужно је неутрализати прелазност, што се врши на различите начине.

Има случајева, истина – малобројних, кад се у реченици не јавља никакво средство које неутралише глаголску прелазност, као што је у сљедећим примјерима:

[10]

1. Планирамо да обновимо кнез Михаилову улицу, у коју дуго година *није улагано* (П. 09. 11. 2014. Е);
2. Овде *је писано* слободније, и за публику већ упућену у књижевност (Скерлић, 10);
3. Скоро *је кречено* па се у соби осећао мирис креча (разговорни језик).

У оваквим случајевима неисказивање пацијенса је омогућено његовим непосредним постојањем, односно самоочевидношћу (Князев 2007: 558). Ипак, ово су ријетки случајеви, али заслужују да се помену.

[5] Ово је запазила Д. Савова (2014: 280).

Често се прелазност глагола неутралише увођењем индиректног објекта, што омогућује образовање безличне реченице. Тако је у сљедећим примјерима.

[11]

1. У Удружењу војних пензионера истичу да још није донета ниједна пресуда којом *је* мериторно *одлучено* о праву војних пензионера, у складу са одлуком уставног суда (П. 07. 09. 2013, Треће доба, 7);
2. Изјавила је приговор против оптужнице, али о том приговору није *одлучивано* (П. 08. 02. 2018. Е);
3. У Тверу је, поводом дана словенске писмености, у мају, говорено о Његошу (П. 13. 09. 2013);
4. И о поменутим америчанским испитивањима *говорено* је опширно (Миланковић, 198);
5. О вези кнегиње Милице са породицом Немањић *писано је* у каснијим летописима, вероватно да би се одржао континуитет српске државе (ВН, 01. 06. 2014. Е);
6. На том пројекту је веома дуго *рађено*, али, ето, исплатило се (НИН, 06. 02. 2014, 55);
7. Радославу Брђанину је 2002. *замерено* за оно што је писао Илија Гарашанин у „Начертанију" пре више од 150 година, али и Његош 1846. године (П. 19. 02. 2014. Е).
8. Са истом праксом *јесте настављено* и у овом периоду, али некако неорганизовано (НИН, 14. 08. 2014, 55);
9. И када је помислио да је са свађом *завршено*, спремио се са супругом Верицом и троје деце, да крену за Нови Сад (ВН, 08. 11. 2014. Е);
10. Сви ђаци су препричавали доживљаја са излета, на школу је *и заборављено* (разг.);
11. О спортским теренима је годинама *сањано* у нашем месту а сада су они изграђени код школе (разг.).

У овим примјерима имамо два различита начина неутрализације прелазности. У реченицама 1–5 глаголи у предикату могу истовремено имати ближи и даљи објекат. Увођењем даљег објекта неутралише се валенција за ближи објекат јер се тежиште преноси на даљи објекат. У примјерима 6–11 увођење даљег објекта искључује позицију за ближи објекат. Тако се стварају услови за образовање безличне партиципске реченице, исто као и кад су у питању обезличене реченице (Танасић 2014: 24–25).

Ипак има један случај када се безлична партиципска реченица може образовати с прелазним глаголом у предикату и да се искаже ближи објекат. Ради се о случају кад је ближи објекат у генитиву без предлога, што је карактеристика српског као и других словенских језика. Тако је у сљедећим примјерима.

[12]

1. Стога је приликом трансформисања деадјективне именице на позицији субјекта *вођено* рачуна о носиоцу особине/стања (Александра Ђорђевић, Филозофски факултет Ниш, дипломски рад);
2. У брашно *је додавано* боје да би изгледало као да је хлеб од црног брашна (разг.);
3. Пред Бадњи дан *куповано је* рибе да ручак буде богатији (разг.);

4. Факултети су отварани, а *није вођено* рачуна да ли ће бити посла за оне који их заврше (разг.);
5. О проблемима у вези са студијама дискутовало се често, али *није налажено* снаге да се они отклоне (разг.);
6. Није тражено начина да се млади ангажују око решавања њихових проблема (разг.).

У српском језику познате су реченице у активној форми са овако исказаним ближим објектом (в. Танасић 2012: 29).

Као и код активних и обезличених реченица, и у овим реченицама објекат у генитиву се јавља у два случаја – кад је у питању именица која исказује значење партитивности, реченице 1–3, или кад се ради о словенском генитиву, односно при одрицању, како је у реченицама 4–6. Ове реченице се понашају идентично обезличеним реченицама.

У српском језику многи глаголи су сентенцијално прелазни, што значи да захтијевају реченицу као допуну глаголу у управној клаузи. Тако је у сљедећим примјерима.

[13]

1. А Јулици, девојчици од дванаестак година, *наређено је било* да крене с адвокатом и са свима потребним стварима, то јест, да се коначно пресели код сестре (Секулић, 29);
2. Али *је* у исти мах *одлучено* и да се подигне нов и модеран даљан испод Таш-Моруништа (Алас, 27);
3. *Наређено* ми *је* да те вежем, чича-Аћиме снуждено рече апсанџија с катанцем у рукама (Ћосић, 95);
4. Тешке гранате су засипале шуму, те *је наређено* да се људи и коњи склоне од погледа с аероплана (Јаковљевић, 22);
5. Било им је *речено* да ће путовати по води, по Бегеју (Црњански 2, 51);
6. Исакович онда рече Вишњевском, снуждено, да је Србима, колико је њему познато, *обећано*, свечано, да ће добити засебну, сербску, провинцију у Росији (Црњански 3, 86);
7. И да је из Цариграда већ *поручено*: да је француски конзул у Травнику и даље „девлет-мусафир” (Андрић, 45);
8. *Договорено је* да Сабором 2016. године, као први међу једнакима, председава царигрдски патријарх Вартоломеј, а поглавари осталих православних цркава седеће са његове леве и десне стране (ВН, 15. 03. 2014. Е);
9. Најпре ми *је понуђено* да у храму Успења пресвете Богородице у Петници урадим одређене послове на простору њене порте (П. 16. 02. 2014, 20);
10. *Речено* нам *је* да треба да бранимо отаџбину, што сам прихватио као свету обавезу и велику част (П. 05. 10. 2013, 13);
11. Свакако, *обелодањено је* да саветници имају веће плате од њихових министара (НИН, 10. 10. 2013, 34);
12. *Тврђено је* да се реч „Косово” поред речи „Бог” најчешће помиње у Горском вијенцу (И. Андрић, *Његош као трагични јунак косовске мисли*, Политика 04. 11. 2013);

13. Уколико од Лондона *буде тражено* да бира између уласка у еврозону и иступања из ЕУ, неће много оклевати да окрене леђа Бриселу (П. 16. 01. 2014. Е);
14. Један од истраживача тешко се разболео на броду, па је са овога радиограмом *тражено* да се са америчке обале хитно пошље хидроавион (Алас, 80).
15. Од стране екселенције нам *је* великодушно *одобрено* и да можемо да имамо добре односе и са Русијом, и са Кином, и са САД (П. 20. 09. 2014. Е).

И међу овим примјерима највише је оних са обезличеним предикатом од свршених глагола у управној клаузи, мада нису искључиво такви; има и несвршених глагола, примјери 12–14. Наравно, овакви предикати од несвршених глагола јављају се и у неким другим врстама реченица, в. [3] 1–7, 9, 11; [11] 2–6. Кад је посриједи прошлост, по правилу се глаголима свршеног вида исказује референцијалност, као што је увијек код исказивања прошлости у српском језику (Танасић 2014: 111–118), док се глаголима несвршеног вида и на плану прошлости и на плану будућности може исказивати и референцијалност, [13] 12, и нереференцијалност, [13] 13, 14. Избацивањем субјекта који на семантичком плану има значење агенса глагол отвара валенцију за агентивну допуну. Она је слаба, не попуњава се често. Посљедњи примјер илуструје случај кад је та валенција попуњена конструкцијом *од (стране) + генитив*, карактеристичном за српски језик. Као и кад су посриједи пасивне рефлексивне и партиципске реченице, те обезличене реченице (в. Танасић 2014), и овдје се на агенс може указивати и посредно (в. [14]).

Ове реченице имају свој пандан и међу асиндетским реченицама (детаљније в. Танасић 2018), о чему свједоче сљедећи примјери.

[14]

1. И законодавство ЕУ [...] у потпуности важи за „Јужни ток", *речено је* за „Политику" у кабинету европског комесара за енергетику (П. 24. 01. 2014, 1);
2. Студенти Универзитета у Београду (УБ), буџетски и самофинансирајући, биће ослобођени многих такси које су до сада плаћали […], *одлучено је* данас на седници Савета тог универзитета (ВН, 29. 10. 2014. Е);
3. У редовне услуге које улазе у износ школарине, и не наплаћује се додатно, убрајају се и сви облици наставе и предиспитне обавезе предвиђене студијским програмом, *одлучено је* на седници и *наведено* да одлука ступа на снагу осмог дана од објављивања у универзитетском гласнику (ВН, 29. 10. 2014. Е);
4. Српско народно веће (СНВ) има право да постави захтев за испуњење права која сматра важнима, а исто тако свако те захтеве има право да подржи или да не подржи, *саопштено* је данас из кабинета (ВН, 18. 02. 2018. Е);
5. „Тужилац је на лицу места и руководи увиђајем", *саопштено је* из владе (П. 22. 02. 2018. Е);
6. Управљање јавним инвестицијама такође је слабо", *наведено* је у извештају (П. 13. 02. 2018. Е);
7. Нисмо упознати са овом информацијом – *саопштено* је у Председништву БиХ (ВН, 07. 03. 2018. Е);
8. Полицијски службеници настављају провере у циљу расветљавања осталих околности у вези са злоупотребом приликом издавања документације

којом се доказује право на повраћај имовине, *наведено је* у саопштењу (П. 07. 09. 2013, 9);

9. У образложењу такве одлуке *наведено* је: „имајући у виду чињеницу да је реч о Стефану Немањи – творцу државе [...] треба да заузме репрезентативно – централно споменичко место у граду (П. 16. 03. 2018. Е);
10. Нишка полиција, *потврђено је* јуче, ради на расвјетљавању околности под којим су упућене веома озбиљне претње директору Клиничког центра Ниш (П. 07. 09. 2013, 9);
11. На Пантићеве тврдње за „Политику" је реаговао и Оливер Ивановић [...], који, *примећено је*, с Пантићем и после избора укршта копља и мора се приметити да међу њима двојицом непрестано севају варнице (П. 01. 01. 2014. Е).

Безлична клауза најављује туђи говор, а клауза у којој се износи туђи говор може бити означена наводницима или је без њих (о различитим варијацијама исказивања туђег говора у српском језику (в. нпр. Ковачевић 2012). Безличне партиципске реченице се врло често јављају међу објекатским и оваквим асиндетским реченицама.

Укратко. Безличне партиципске реченице су једночлане реченице, без субјекта, код којих се предикат образује помоћу трпног придјева, и то у безличном облику. Иако се њихов предикат образује с трпним придјевом као и код пасивних партиципских реченица, оне се од ових разликују по битним својствима – на морфолошком и синтаксичком плану, које их управо повезују с безличним реченицама: имају обезличен предикат, блокирана им је позиција субјекта, образују се од непрелазних и прелазних глагола, при чему ови други у њима губе валенцију за допуну ближег објекта. У српском језику прелазност глагола се неутралише на различите начине. Честе су ове реченице и са сентенцијално прелазним глаголима, гдје се прелазност задовољава зависном клаузом. Безличне партиципске реченице су по многим својим карактеристикама најближе обезличеним реченицама, мада има и извјесних разлика међу њима – у погледу глагола с којим се могу образовати, као и у погледу могућности исказивања агентивне допуне.

Анализом грађе утврђене су још неке досад непомињане карактеристике ових реченица. Тако, показано је да оне не исказују само прошлост, већ имају потпуну парадигму глаголских облика у српском језику. Иако се често употребљавају заједно са обезличеним реченицама, има случајева кад и нису међусобно замјењиве. Тако су оне неподобне за исказивање садашњости, а не могу се образовати од рефлексивних глагола; обје те могућности су доступне обезличеним реченицама. Јављају се од глагола свршеног и несвршеног вида, у погледу разликовања референцијалности/нереференцијалности немају ништа посебно у односу на српску језичку ситуацију. Овим реченицама најчешће се износи информација о вршењу/извршењу глаголске радње, много рјеђе, према анализираној грађи, исказује се стање. Кад се исказује стање, реченични предикат с обезличеним обликом трпног придјева се понаша као прилог. Безличне партиципске реченице су честе у савременом српском језику, у свим његовим функционалним стиловима, зато заслужују да буду подробно истражене како би добиле потпун опис и право мјесто у граматикама.

Литература

АНСССР Грамматика. Шведова Н. Ю. (ред.). *Русская грамматика*, *том 2: Синтаксис*. Москва: Наука, 1980.

Бондарко А. В. *Категоризация в системе грамматики*. Москва: Язык сславянских культур, 2011.

Князев Ю. П. *Грамматическая семантика. Русский язык в типологической перспективе*. Москва: Языки славянских культур, 2007.

Ковачевић М. „О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора.” *Српски језик*, XVII (2012): 13–38.

Милошевић К. „Неки аспекти семантичког односа конструкција пасивен (са трпним придјевом) и рефлексивне у савременом српском језику.” *Књижевни језик*, I/3–4: 63–86.

Падучева Е. В. *О семантике синтаксиса : Материалы к трансформационной грамматике русского языка*. Москва: Издательство „Наука”, 1974.

Пипер П., Антонић И., Ружић В., Танасић С., Поповић Љ., Тошовић Б. *Синтакса савременога српског језика: проста реченица*. У редакцији академика Милке Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 2005.

Пипер П., Клајн И. *Нормативна граматика српског језика*, *ијекавско издање*. Измијењено и допуњено (према другом екавском издању). Нови Сад: Матица српска, 2015.

Савова Д. *Деагентивността в българскияезик и нейното изразяване (в съпоставка със сръбския език)*. Софија: Св. Климент Охридски, 2014.

Симић Р., Јовановић Ј. *Српска синтакса I.–II*. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 2002.

Симић Р., Јовановић Ј. *Српска синтакса III.–IV*. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 2002а.

Станојчић Ж., Поповић Љ. *Граматика српског језика*. – 10. издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић М. „Глаголски облици пасива.” *Наш језик*, нова серија, VII/4 (1956): 205–216.

Стевановић М. *Савремени српскохрватски језик II : Синтакса*. – 5. издање. Београд: Научна књига, 1991.

Танасић С. „Безличне реченице с уопштеним агенсом.” *Из синтаксе српске реченице*. Београд: Београдска књига, 2012: 17–34.

Танасић С. „Пасивне конструкције са трпним придјевом.” У Танасић 2014: 7–97.

Танасић С. „Пасивне конструкције за исказивање будућности.” У Танасић 2014: 119–136.

Танасић С. *Синтакса пасива у савременом српском језику*. Београд: Београдска књига, 2014.

Танасић С. „Асиндетске реченице.” *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. У редакцији академика Предрага Пипера. Нови Сад: Матица српска, Београд: Институту за српски језик САНУ, 2018: 597–633.

Тополињска З. „’Падеж’ и ’глаголски род’ – две стратегије граматикализације односа између ’предиката’ и његових ’аргумената’.” *Јужнословенски филолог*, 42 (1996): 1–9.

Храковский В. С. *Категория залога : Материалы конференции*. Ур. Храковский. Ленинград: Наука, 1970.

Храковский В. С. „Диатези и залоги (тридцать лет спустя).’ *Слово в тексте : Сборник статей к семидесятию академика Ю. Д. Апресяна*. Москва, 2000: 466–474.

Храковский В. С. „Пассивные конструкции.” Бондарко А. В. (ред.) *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. Москва: Академия наук СССР, Институт лингвистических исследований; Санкт-Петербург: Наука, 2011: 141–180.

*

Běličová H., Uhlířová L. *Slovanská věta*. Praha: Euroslavica, 1996.

Moskovljević Popović J. *Ogledi o glagolskoj potkategorizaciji*. Beograd: Čigoja štampa, 2007.

Mrazović P., Vukadinović Z. *Gramatika srpskog jezika za strance*. – Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.

Извори

Алас – Петровић Алас М. *Роман јегуља*. Београд: АСК.

Андрић – Андрић И. *Травничка хроника*. Београд: Нолит, 1981.

АСК – *Антологија српске књижевности*, *електронска библиотека*. Београд: Учитељски факултет.

Велмар Јанковић – Велмар Јанковић С. *Дорћол*. Београд: АСК.

ВН – *Вечерње новости*, дневни лист. Београд.

Глишић – Глишић М. *Приповетке*. Београд: АСК.

ГС – *Глас Српске*, дневни лист. Бања Лука.

Домановић – Домановић Р. *Мртво море*. Београд: АСК.

Е – електронско издање новина.

Јаковљевић – Јаковљевић С. *Српска трилогија*. Књига друга. Београд: АСК.

Капор – Капор М. *Најбоље године и друге приче*. Београд: АСК.

Кочић – Кочић П. *Изабрана дела*. Београд: АСК.

Миланковић – Миланковић М. *Кроз васиону и време*. Београд: АСК.

НИН – *НИН*, недељне информативне новине. Београд.

П. – Политика, дневни лист. Београд.

Печат – *Печат*, недељне новине. Београд.

РТС – Радио телевизија Србије.

Секулић – Секулић И. *Кроника паланачког гробља*. Београд: АСК.

Скерлић – Скерлић Ј. *Историја новије српске књижевности*. Београд: АСК.

Станковић – Станковић Б. *Нечиста крв*. Београд: Аск.

Стојановић – Стојановић М. М. *Родослов*. Ниш: Просвета, 1999.
Ћипико – Ћипико И. *Пауци*. Београд: АСК.
Ћосић – Ћосић Д. *Корени*. Београд: АСК.
Црњански 2 – Црњански М. *Сеобе* 2. Београд: Нолит, 1973.
Црњански 3 – Црњански М. *Сеобе* 3. Београд: Нолит, 1973.

Срето З. Танасич

БЕЗЛИЧНЫЕ ПРИЧАСТНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Р е з ю м е

В работе речь идет об одном типе безличных предложений в сербском языке, которые известны и другим славянским языкам и которые в сербской научной литературе до сих пор не были обработаны. Они упоминаются только в более новых грамматиках сербского языка. Это одночленные предложения – предложения без субъекта, у которых предикат образуется с помощью страдательного прилагательного. Предикат находится в безличной форме в отличие от пассивных причастных предложений, у которых со страдательным прилагательным образуется личная глагольная форма. Такие безличные предложения иллюстрирует следующий пример: *Речено* нам *је* да треба да бранимо отаџбину. Эти предложения отличаются от причастных пассивных предложений несколькими значимыми критериями. Наряду с наличием страдательного прилагательного в предикате – не таким же способом, общим для них является единственно то, что в семантическом плане обязательно имеют актант *агенс*, который в предложении может быть и высказан, но в позиции агентивного дополнения, для которого глагол имеет слабую валентность. В семантической структуре этих предложений обязательно имеется агенс, по этому свойству они сходны с рефлексивными безличными предложениями, известными в сербской литературе как *обезличенные*, какой является напр.: У Београду *се говори* о Конгресу слависта. В работе показывается, что обезличенные предложения часто могут преобразоваться в причастные безличные и наоборот. Между тем, имеются случаи, когда это невозможно.

Хотя у нас приводятся только примеры этих предложений с предикатом в форме перфекта, у них есть целая парадигма глагольных форм сербского языка. Эти предложения образуются от глаголов совершенной и несовершенной формы и не приносят никаких особенностей в высказывании оппозиции референциальность/нереференциальность глагольного действия по отношению к уже известному способу высказывания этой оппозиции в сербском языке. Также, они образуются с непереходными и переходными глаголами, причем у переходных глаголов обязательно проводится нейтрализация переходности различными способами.

Ключевые слова: сербский язык, предложения, безличные причастные предложения, пассивная диатеза, обезличивание, нейтрализация переходности.

Садржај

Уводна реч 5

Предраг Ј. ПИПЕР
О СРПСКОЈ ЛИНГВИСТИЧКОЈ СЛАВИСТИЦИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ
XX ВЕКА 7

Миливој Б. АЛАНОВИЋ
УТИЦАЈ ЛЕКСИЧКЕ СЕЛЕКЦИЈЕ НА ЗНАЧЕЊСКУ СТРУКТУРУ
КОНСТРУКЦИЈЕ 37

Исидора Г. БЈЕЛАКОВИЋ
ЛЕКСИЧКА СПОЈИВОСТ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ СРБА
ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА 49

Вељко Ж. БРБОРИЋ
ИНТЕРПУНКЦИЈСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА КОД СРБА
ОД ВУКА ДО ДАНАС 61

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ
О (САМО)ПОИМАЊУ И ИМЕНОВАЊУ ЧОВЕКА КАО НЕЖИВОГ
ЕНТИТЕТА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ 75

Јасмина М. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР
РАЗВОЈ КЛАУЗАЛНЕ ДОПУНЕ КОГНИТИВНИХ ПРЕДИКАТА
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 89

Јелена Ј. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ
СТРУКТУРА И ФУНКЦИЈА ВРЕМЕНСКИХ ОБЛИКА
У НАРОДНОЈ ПРИЧИ 107

Гордана М. ЈОВАНОВИЋ
Мирослав М. ВУКЕЛИЋ
О ПАРТИЦИПУ У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ СПИСУ
О ОСАМ ВРСТА РЕЧИ 117

Душка Б. КЛИКОВАЦ
О СИСТЕМУ ЗАМЕНИЧКИХ ПРИЛОГА ЗА МЕСТО
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ПРИЛОГ *ТАМО* 125

Милош М. КОВАЧЕВИЋ
ГЛАГОЛ *БИТИ* КАО МОДАЛНИ ГЛАГОЛ У САСТАВУ СЛОЖЕНОГ
ГЛАГОЛСКОГ ПРЕДИКАТА 141

Весна Р. КРАЈИШНИК
Весна Ј. ЛОМПАР
УСВАЈАЊЕ ТВОРБЕНИХ МОДЕЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
КОД ОДРАСЛИХ СТРАНИХ ГОВОРНИКА И ДЕЦЕ МАТЕРЊИХ
ГОВОРНИКА 159

Марина Ф. КУРЕШЕВИЋ
АКТИВНИ ПАРТИЦИПИ У СРЕДЊЕМ СТИЛУ СРПСКЕ
СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПИСМЕНОСТИ: МОГУЋ ПРАВАЦ РАЗВОЈА
СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА 173

Љиљана Р. МАРКОВИЋ
ТРАНСКРИПЦИЈА И АДАПТАЦИЈА ИМЕНА ИЗ ЈАПАНСКОГ
У СРПСКИ И РУСКИ ЈЕЗИК 189

Софија Р. МИЛОРАДОВИЋ
АРЕАЛНА ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЈА ПРЕДЛОГА *ОД*
У СРПСКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА 213

Јасмина Д. МОСКОВЉЕВИЋ ПОПОВИЋ
КОРЕЛАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ
СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 229

Снежана М. ПЕТРОВИЋ
Марија Д. ВУЧКОВИЋ
ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИЦИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА –
ОД КОНЦЕПЦИЈЕ КА МЕТОДОЛОГИЈИ 245

Весна Г. ПОЛОВИНА
ПОЈАМ *ФУНКЦИЈЕ* У ЛИНГВИСТИЦИ
ТЕКСТА/ДИСКУРСА У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ ЛИНГВИСТИЦИ 259

Владимир Р. ПОЛОМАЦ
СЛАГАЊЕ НЕГАЦИЈА У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ
СА АСПЕКТА ФУНКЦИОНАЛНОГ РАСЛОЈАВАЊА 269

Људмила В. ПОПОВИЋ
О ПАССИВЕ ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТА В СЕРБСКОМ
И ДРУГИХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ 285

Јованка Ј. РАДИЋ
СРПСКА ЛИЧНА ИМЕНА И ФЕМИНИСТИЧКИ ПОГЛЕДИ
НА ЈЕЗИК 303

Милорад М. РАДОВАНОВИЋ
ГДЕ У ЈЕЗИКУ НАЛАЗИМО ДОКАЗЕ ЊЕГОВОЈ ФАЗИЧНОСТИ? 317

Слободан Н. РЕМЕТИЋ
СРПСКИ ДИЈАЛЕКАТСКИ КОМПЛЕКС У СВЕТЛУ
МИГРАЦИОНИХ СТРУЈАЊА 327

Стана С. РИСТИЋ
Ивана В. ЛАЗИЋ КОЊИК
РАЗВОЈНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ЕТНОЛИНГВИСТИКЕ У САВРЕМЕНОЈ
СРПСКОЈ ЛИНГВИСТИЦИ 345

Виктор Д. САВИЋ
ОДНОС ИЗМЕЂУ НАРОДНЕ И КЊИЖЕВНЕ ЛЕКСИКЕ
У ТИПИКУ АРХИЕПИСКОПА НИКОДИМА 357

Радоје Д. СИМИЋ
ЈЕДНИНА ОПШТИХ (ЗАЈЕДНИЧКИХ) ИМЕНИЦА СА ЗНАЧЕЊЕМ
МНОШТВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 373

Далибор А. СОКОЛОВИЋ
У ПОТРАЗИ ЗА НОВОМ ПАРАДИГМОМ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ И
ПЛАНИРАЊА МАЊИНСКИХ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА 381

Вања С. СТАНИШИЋ
ПАРАДИГМАТИКА И СИНТАГМАТИКА НЕСАМОСТАЛНИХ
ГРАФЕМА И ДВА ТИПА ОРТОГРАФСКИХ СИСТЕМА
У ЕВРОПСКИМ ПИСМЕНОСТИМА 397

Срето З. ТАНАСИЋ
БЕЗЛИЧНЕ ПАРТИЦИПСКЕ РЕЧЕНИЦЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 407

СРПСКА СЛАВИСТИКА
Колективна монографија

Издавач
Савез славистичких друштава Србије

За издавача
Проф. др Рајна Драгићевић

Лектура и коректура
Мср Данило Алексић
Мср Катарина Беговић
Олга Богуновић
Мср Валентина Илић
Мср Ненад Крцић
Мср Весна Николић
Мср Сања Огњановић
Мср Никола Радосављевић

Припрема и штампа
Чигоја штампа
e-mail: office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

Тираж
500 примерака

ISBN 978-86-917949-3-4

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)

СРПСКА славистика : колективна монографија : [радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта]. Том 1, Језик / [уредници Рајна Драгићевић, Вељко Брборић]. – Београд : Савез славистичких друштава Србије, 2018 (Београд : Чигоја штампа). – 427 стр. ; 24 cm

Тираж 500. – Библиографија уз сваки рад. – Резюмес ; Summaries.

ISBN 978-86-917949-3-4

а) Српски језик – Зборници
COBISS.SR-ID 265535500